

Серія «Зміна парадигми»

Жан Башлер

Нарис загальної історії

Жан Башлер

**Нарис
загальної історії**

Jean Baechler

**Esquisse d'une histoire
universelle**

Київ
Ніка-Центр
2005

Cet ouvrage a été publié dans le cadre
du Programme d'Aide à la Publication «SKOVORODA»
de l'Ambassade de France en Ukraine
et du Ministère français des Affaires Etrangères

Це видання було здійснене
в рамках Програми сприяння видавничій справі «СКОВОРОДА»
Посольства Франції в Україні
та Міністерства закордонних справ Франції

Серія «Зміна парадигми» Випуск 9

ББК 63.3(0):60.56

БЗЗ

Переклад з французької Євгена Марічева
Наукове редагування Миколи Порицького

Башлер Ж.

БЗЗ Нарис загальної історії / Пер. з фр. Є.Марічева – К.: Ніка-Центр, 2005.– 392 с.– (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 9).

ISBN 966-521-162-5 (Серія «Зміна парадигми»)

ISBN 966-521-338-5 («Ніка-Центр»)

Книга французького історика й соціолога, члена Французької академії, професора Сорбонни Жана Башлера (нар. 1937) належить до рідкісного тепер жанру – це «загальна теорія всього». Якими шляхами людський вид став тим, чим він є нині? Для відповіді на це запитання автор звертається до археології, етнографії, історії та порівняльної соціології. Його книжка, що спирається на знання життя виду, відтворює в усьому її багатстві тривалу біографію *Homo sapiens* від його найдавніших витоків. У книзі показано, що попри всі злигодні давніх і модерних суспільств, одна й та сама людська природа виробляла найрізноманітніші історії. У ній описано виникнення великих традиційних цивілізацій і дається аналіз їхнього тисячолітнього розвитку. На прикладі історії Китаю автор простежує перехід від племені до імперії, тоді як інші цивілізації більшою чи меншою мірою відхилилися від цього шляху. Так, Європа якимись непередбачуваними, але зрозумілими вивертами не зазнала імперського об'єднання. З іншого боку, вона випробувала всі політичні можливості, щоб досягнути свого модерного стану – з наукою, демократією, індивідуалізмом, в якому ми й перебуваємо нині.

Розрахована на вчених – істориків, соціологів, політологів, а також на студентів зазначених спеціальностей.

Переклад за: Jean Baechler *Esquisse d'une histoire universelle*

ISBN 966-521-338-5 («Ніка-Центр»)

ISBN 966-521-162-5 (Серія «Зміна парадигми»)

World copyright © Librairie Arthème Fayard, 2002

© Переклад. Є.Т.Марічев, 2005

© Оригінал-макет. Видавництво «Ніка-Центр», 2005

© Серія «Зміна парадигми». Видавництво «Ніка-Центр», 2001

Зміст

<i>Передмова</i>	8
I. ПРИРОДНА ІСТОРІЯ	13
<i>Розділ I. СВІТ ПАЛЕОЛІТУ</i>	14
Демографія.....	17
Економіка.....	22
Морфологія.....	29
Політичні чинники.....	33
Релігійний чинник.....	36
Етичний чинник	38
<i>Розділ II. НЕОЛІТИЧНЕ ПЕРЕТВОРЕННЯ</i>	46
Харчове виробництво.....	48
Політизація.....	57
Ієрократизація.....	64
Війна	69
Соціальна стратифікація та ієрархія.....	75
Релігійний чинник.....	80
II. ТРАДИЦІЙНІ ІСТОРІЇ	89
<i>Розділ III. ІМПЕРІЇ</i>	92
Імперський культурний ареал.....	93
Культурний ареал і політія.....	98
Імперія як імовірна трансполітія.....	102
Імперський мир	107
Імперія як замкнена система.....	111
Внутрішні межі імперіалізації	118
<i>Розділ IV. ІЄРОКРАТІЇ</i>	125
Природний режим імперії.....	125
Священний характер влади.....	129
Фактичне здійснення влади	138
Контроль апарату влади.....	142
Імперський двір.....	149
Видатки імперії	153

<i>Розділ V. СУСПІЛЬСТВА</i>	160
Проблема.....	160
Китайський варіант.....	165
Індійський варіант.....	176
Римський варіант.....	185
Азійський варіант.....	192
III. МОДЕРНА ІСТОРІЯ	199
<i>Розділ VI. НЕЗНАЙДЕНА ЄВРОПЕЙСЬКА ІМПЕРІЯ</i>	202
Еволюційна затримка.....	203
Винятковий приклад Греції.....	213
Роль Риму.....	223
Поразка Каролінгів.....	235
Доба феодалізму.....	247
<i>Розділ VII. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ШЛЯХ</i>	259
Королівства.....	259
Монархії.....	273
Цивілізація.....	283
Нації.....	295
<i>Розділ VIII. МОДЕРНЕ ПЕРЕТВОРЕННЯ</i>	306
Демократизація.....	306
Диференціація укладів.....	319
Наукова раціоналізація.....	332
Індивідуалізація.....	351
<i>Висновки</i>	369
<i>Глосарій</i>	374
<i>Замість післямови (Микола Климчук)</i>	377
<i>Показчик власних назв</i>	384

Присвячується Матъе

Передмова

Якщо розглянути дві найхарактерніші риси сучасного світу, то дійдеш висновку, що він поєднує в собі всі історії людства в одну, яка зазнає модернізації. Як рід людський дійшов саме до цієї точки? Ось питання, яке цей «Нарис» має намір дослідити. Ми шукаємо відповідь поза видимими речами, що формують світ, об'єднаний під егідою Європи, відтак під егідою Америки й під знаком демократії, науки, капіталізму, індивідуалізму та спеціалізації всіх видів діяльності людини. Ми знаходимо відповідь у загальній історії, яка розгортається впродовж сотень тисячоліть і ділиться на три послідовні епохи.

Епоха палеоліту, що триває від ста до двохсот тисяч років, застає людину в природному стані, вона живе групами або племенами як і інші тваринні види, вона автономна, адаптується до середовища і здатна розв'язувати всі свої проблеми. Друга епоха, що настає з кінцем останнього льодовикового періоду, триває тисячоліть десять. Вона позначена виникненням і розширенням політичної влади, утворенням царств та імперій, переходом до виробництва харчів і ремісництва, появою світових релігій і консолідацією великих культурних ареалів. Третя епоха, що почалася близько п'яти століть тому, ще не добігла кінця. Вона відкрила – спершу для європейців, а згодом для всіх людей – новий етап історії людства. Ми досі живемо в ньому.

Як пояснити причини, з яких людський рід прожив усі ці історії аж донині? Наш «Нарис» пропонує гіпотезу появи на дереві життя тваринного виду *Homo sapiens sapiens*, самобутньою й відмінною рисою якого є те, що він вільний: його природа визначається віртуальною програмою, а існування реальне тільки в культурній актуалізації. Можна більше не сумніватися, що кроманьйонець, люди часів династії Хань, племена банту і люди, які живуть нині, – всі ми належимо до одного виду й маємо спільні психічні риси. Але яка культурна різноманітність між нечисленними поселеннями палео-

літу, між великими культурними ареалами тисячолітніх цивілізацій і нинішнім культурним подрібненням!

Щоб дійти слушної відповіді, ми стверджуватимемо: донині людство пережило дві послідовні стадії і вступило в третю і ніщо не дозволяє сказати, що вона буде останньою. Протягом ста-двохсот тисячоліть людство жило своєю «природною історією» у царстві живої природи. Досить багата джерельна база стосовно останніх десятків тисячоліть, починаючи від 35 000 років тому, дає нам сміливість приблизно реконструювати цей палеолітичний світ. Цілком зовнішня щодо цієї природної історії подія – кінець останнього льодовикового періоду – призвела до складного нагромадження політичних, демографічних, економічних, релігійних чинників, які за п'ять-сім тисяч років сприяли виникненню п'яти або шести великих культурних спільнот. На цих величезних культурних ареалах розгортаються множинні й різноманітні «традиційні історії», кожна з яких майже замкнена на самій собі й не знає про інші. Кожна регіональна історія перебуває під домінантним тиском політичних процесів, логічним завершенням яких щоразу було зведення гамівної та об'єднувальної «світової» імперії. З найщасливішою постійністю за цією логікою йшов Китай, і це робить традиційну китайську історію «нормальною» історією, мірилом якої слід вимірювати всі інші історії, які розвивалися на інших культурних ареалах. А звідси можна уявити й планетарну імперію, яка завойовує Землю і потім запроваджує на ній одну й ту саму цивілізацію – китайську, індійську, європейську чи іншу. Монгольська імперія на своєму апогеї в середині XIII ст. була невизначним прообразом цього скинутого майбутнього, як були ним, можливо, Іспанська й Британська імперії.

Перебіг світової історії зазнав докорінного відхилення через вплив європейського ареалу. Його «традиційна» історія майже на п'ять тисяч років максимально віддалена від китайської «нормальності». Ця особливість відбивається в нездатності домогтися імперського об'єднання. Нею, зрештою, пояснюється виникнення в Європі, починаючи приблизно з кінця XVII ст., нової течії історії, яка за якихось чотири століття привела людство водночас до сучасності й до його «об'єднаної історії». Отже, за тридцять п'ять тисяч років людство перейшло від освоєння та розселення в усіх видах

природного середовища до практичного існування в своєму можливому розмаїтті перед тим, як розпочати за нинішніх часів практичне можливе об'єднання.

Цей «Нарис» – виклад й перевірка наведеної тези, доведені до точки, де її можна передати до вправніших рук. У цієї тези два виміри. З одного боку, слід описати історичну реальність на кожній стадії. З другого, потрібно пояснити перехід від однієї стадії до іншої. Загальну історію можна написати, якщо брати її в точному сенсі. «Історія» в цьому контексті означає сукупність фактів, які можна розглянути й пояснити у відповідний спосіб. Історичний факт стосується минулого не як минулого порівняно з теперішнім і майбутнім, а тому, що тільки минуле є реальним, а наука може оперувати тільки реальними речами. Історичні факти людства мають дві основні характерні риси: випадковість і пізнаваність. Випадковість для людства є виразом свободи роду, яка має два варіанти. Те, що сталося, могло або не статися, або відрізнятися від того, що сталося. Перехід від одного культурного етапу до іншого міг і не відбутися. Те, що мало б, у принципі, статися, не сталося. Вміст кожного культурного ареалу міг би бути іншим. Але пізнаваність фактів для людства означає, що можна завжди в ретроспективному плані та за допомогою солідних гіпотез і відповідних джерел, пояснити, чому те, що сталося, сталося і сталося саме так.

Ця праця пропонує нарис «однієї» з історій. Очевидно, що в ній обстоюється не єдина можлива теза, а та, яку автор вважає за найслухнішу. Ця праця – не єдиний можливий спосіб розвивати та обґрунтовувати тезу; вона також не єдина праця, яку можна було б написати в цій манері. «Одна» історія означає, що можливі були й інші всесвітні історії, які людство не прожило з причин, які можна виявити й пояснити в ретроспективному плані. Сучасність не є стихійним і неминучим розвитком будь-якої з традиційних історій: її постання – це історичний випадок, який уможливився через переплетіння європейських особливостей.

Нарешті, цей нарис є начерком «загальної» історії. Загальність стосується всього виду. Її можна розуміти двояко. Загальність може охоплювати людський вид в його людськості, те, чим його можна виявити в кожному представникові виду, незалежно від культурного контексту. Або ж загальність може охоплювати всіх представників виду, що

співіснують протягом окремого періоду. Якби всі люди вміли читати й писати, письменність була б загальною рисою, не будучи при цьому характерною рисою людини як виду. Перший з двох напрямків закритий, оскільки немає історій загальних людських істот. Історія може починатися тільки з субзагального. Для того щоб історія могла вважатися загальною, треба, щоб субзагальне могло стосуватися всіх сучасників і щоб було принаймні два послідовних субзагальних, одне як альфа, а друге як омега. Ці дві умови задовольняє «Нарис загальної історії», оскільки в ньому розглянуто три послідовні культурні стадії, кожна з яких охоплює все людство.

Що це означає? У загальному в собі дуже велика кількість малесеньких людських суспільств ігнорують одне одного, але всі вони належать до одного й того самого поля культурних можливостей, хоч і не знають про це. У загальному для себе всі сучасники зібрані в одну спільноту, поділяють одне й те саме поле можливостей і знають це. Імовірний також і проміжний стан, коли суспільства дуже великі й об'єднують субзагальні частки сучасників. Ці три стани відповідають трьом стадіям всесвітньої історії. На стадії природної історії виду палеолітичне культурне поле в собі поділяється на малесенькі культурні людства. На стадії традиційних історій неолітичне поле в собі поділяється на величезні культурні ареали, які називають цивілізаціями. На стадії об'єднаної історії сучасне поле для себе поділяється людством, що стало свідомим своєї єдності.

«Нарис загальної історії» – це документований і аргументований виклад тези, яка дає змогу пояснити, як і чому через кількадесят тисячоліть людство врешті-решт об'єдналося в єдину історію, а також як і чому стало так, що ця єдина історія є також і сучасною історією.

На таку справу, як ця, наважешся не знеацька, і вона не будеться на спеціально підібраній літературі. Її живлять книги, які читаєш протягом усього життя і які неможливо навести в покажчику. Зрештою, якщо цей нарис матиме хоч якусь цінність, її слід шукати не в наведенні невідомих фактів, а в тлумаченні фактів з певного зв'язного погляду. Матеріал цієї книжки неважкий і не вимагає приміток і посилань. Погляди й тлумачення були розроблені в попередніх книжках. Опанувати їх не конче необхідно, але може статися, що підходи в цій книзі видаватимуться досить особисти-

Передмова

ми й збиватимуть з пантелику, попри запобіжні заходи, вжиті, щоб зробити цю загальну історію доступною для будь-якого поблажливого й доброзичливого читача.

*

При остаточній підготовці рукопису мені у великій пригоді стала гостра й слухна критика з боку П'єра Манана. За це йому щира вдячність.

I

ПРИРОДНА ІСТОРІЯ

Розділ I

СВІТ ПАЛЕОЛІТУ

Звідки починати і від якої точки розмотувати нитки, що привели людський вид до його нинішнього стану? Відправною точкою має бути точка загальної історії, але де мусить бути її початок? Відповідь не є сама собою зрозумілою. Ця історія є, поза сумнівом, історією людською, але до деякої міри історією в виді, а не історією виду. Історія виду може і повинна вивчатися в інших рамках, у рамках живого, історії якого належать до відмінної проблематики, а саме проблематики біології, яка, своєю чергою, також вписується в іншу історіографію – космогонію. Так само як наукам про живе немає чого сказати про космогонію, так і науки про царство людини повинні мовчати про біогонію, яка належить до окремих біологічних наук, подібно до того, як космогонія підпадає під юрисдикцію природничих наук. Але де починається вид? Якщо взяти за початок появу еволюційної лінії, кінцевою точкою якої – проміжною чи остаточною, не знає ніхто, – буде *Homo sapiens sapiens*, то треба починати від *австралопітека*, тобто три або чотири мільйони років тому, зупинитися на *Homo habilis*, понад два мільйони років тому, і чекати появи *Homo erectus* через п'ятсот тисяч років по тому, принаймні якщо довіряти останнім гіпотезам датування. Хай там як, а даних настільки мало і вони настільки розкидані, що з них неможливо вивести якусь іншу історію, крім біогонічної. То що – розглядати тільки вид *Homo sapiens sapiens*, який з'явився, як вважається, сто чи двісті тисяч років тому? Але початковий період існування цієї людини неясний і погано засвідчений джерелами, а її співіснування з неандертальцем упродовж кількадесят тисячоліть видається встановленим. Ця історія початку виду має, поза сумнівом, належати також до біогонії.

Фактично кінцева точка загальної історії дозволяє обрати вихідну точку, уникнувши довільного підходу. Треба, щоб обидві точки входили в одну й ту саму сукупність, а це змушує розглядати тільки вид *Homo sapiens sapiens*, який і є, поза сумнівом, джерелом кінцевої точки. Оскільки цьому виду можна приписати й початкову точку, нам не доводиться перейматися, чи можна її закріпити за якимсь попереднім спорідненим видом. Кам'яне знаряддя знаходять ще в австралопітеків, вогонь опанував уже *Homo erectus*, поховальні ритуали існували в неандертальців: щодо нас, то нам важливо, аби знаряддя, використання енергії та поховальні обряди спостерігалися в початковій і в кінцевій точках і щоб можна було пояснити розвиток однієї й другої. Для цього потрібно також мати достатньо велику кількість виробів, аби можна було відтворити основні елементи ланцюга, і щоб сам ланцюг був якомога безперервним. Ця умова вимагає розглядати вид не з його біогонічного народження, а пізніше, з пізнього палеоліту, тобто близько тридцяти п'яти тисяч років тому.

Ця вихідна точка має особливий статус, оскільки її слід розглядати як таку, що привела до визначеної точки кінцевої. Остання була визначена як нове поле можливостей, доступних для об'єданого людства. Для забезпечення зв'язного підходу, потрібно визначати вихідну точку як перше поле можливостей, відкрите для розсіяного виду. Слід мати на увазі два погляди. Згідно з першим, палеоліт уважається полем культурних можливостей і при цьому не претендує на розгляд можливостей, актуалізованих на різних культурних ареалах та виявлених археологами. Такий розгляд може бути тільки компіляцією нинішніх результатів досліджень. Ця робота належить до компетенції фахівців. Але загальна історія не може базуватися на порівнянні окремих історій, вона мусить осягати явища й події, що мають значення й цінність для самого виду та його історії. З неї випливає потреба другого погляду, за якою палеолітичне поле розглядають як таке, що поступилося місцем полю неолітичному, яке відійшло в тінь перед сучасним полем. Палеолітичну фазу слід розглядати так, аби забезпечити себе засобами для пояснення переходу за її межі, так само, як нам доведеться пояснювати генезис модерності поза межами традиційних історій.

За визначенням, поле відрізняється і від загального

І. Природна історія

людського, і від субзагального культурного. Воно є культурним, що піддається універсалізації та диверсифікації. Застосування цього визначення до палеоліту порушує делікатну й тонку проблему. Палеолітичне культурне не могло виринути з попереднього культурного, оскільки воно є першим. Кам'яне знаряддя є застосуванням певної форми – розумового жесту шкрябання, різання, проколювання, биття – до матерії (кременя чи іншого твердого каменю) для виготовлення корисного предмета і отримання засобів для розрізання м'яса, вичинки шкіри, розмелювання зерна, видовбування посуду тощо. Знаряддя не можна вважати перетворенням, яке зачепила попередній стан на кшталт того, як раціональне наукове знання можна пояснювати як результат перетворення раціональності – емпіричної або рефлексивної. Але, з іншого боку, палеолітичне культурне не можна вивести безпосередньо з людської природи, оскільки природне людське поле є полем усіх можливих культурних полів – минулих, нинішніх і майбутніх. Щоб спробувати вибратися з цієї проблеми, потрібно постулювати водночас імовірну й актуальну матрицю. Вона ймовірна в людській матриці в тому сенсі, що є певною можливістю виду взагалі. Кам'яне знаряддя є застосуванням людської дії, здатності людини надати форму матерії або матерію формі, щоб отримати виріб, корисний для досягнення цілей людини. Поле також актуальне й не ототожнюється з людською ймовірністю – кам'яне знаряддя не єдине можливе знаряддя, комп'ютер є іншою можливістю – і не є результатом удосконалень, що впливали б з попереднього стану: адже до кам'яного знаряддя знарядь не існувало зовсім. Можна узгодити те, що видається неузгоджуваним, шукаючи культурні вираження людини, які були б водночас первісними, захопленими в стані народження, як перше вирішення, що постає перед нами для розв'язання задачі, і еволюційними, такими, що можуть вести до небачених рішень. Важливо при цьому не плутати «первісне» з «елементарним». Елементарне легко сприймається як таке, що веде до складного і передбачає еволюціоністську парадигму. Її, проте, слід відкинути, оскільки вона важко ухилиється тієї чи тієї форми детермінізму, яка, усуваючи випадковість, усуває й історичність людини. З іншого боку, еволюціоністське бачення, засноване на взаємодоповнювальному протистоянні елементарного й складного, веде до небезпеки перерва-

ти єдність виду, що заперечується фактами і що може зробити марним сам проект загальної історії.

Ідеться про те, щоб виявити явища, на яких можна показати – вони були явними вихідними точками для більш або менш випадкових, але теж ясних наслідків, які привели до нинішнього стану світу. Слід зосередити увагу на деяких проблемах і розв'язаннях: як вид вижив у довгостроковій перспективі? Як люди жили разом? Якого сенсу надавали вони життю людини? Нам потрібно перш за все спиратися на демографічні, економічні, морфологічні, політичні, релігійні та етичні факти. Щодо куту, під яким треба розглядати факти, то це має бути такий кут, що подає їх як первісні – перші знайдені розв'язання, ті, що стихійно постають перед людськими дієвцями; як природні – це правильні розв'язання, вони водночас відповідають людській природі й цілям людини; як еволюційні – вони здатні утворювати наслідки, які можуть вести до дуже відмінних розв'язань.

На які джерела слід спиратися, щоб встановити факти? Ексклюзивним джерелом мала б бути археологія, але вона висвітлює факти тільки їхніми технічними аспектами, матеріалізованими в предметах. Оскільки ж нас цікавить загальна історія, то ми змушені вдаватися до етнографії, убезпечуючи себе від очевидного ризику анахронізму. Найнадійнішою пересторогою було б увесь час дотримуватися міркувань максимально загального характеру. Ми точно помилимося, якщо спроєкуємо на палеоліт рецепт якоїсь страви, приготовленої сьогодні в пересічній пігмейській родині, але можна сміливо стверджувати, що палеолітичні мисливці-збирачі готували свої страви з впольованої дичини та зібраних плодів.

Демографія

Палеолітична демографія дає прозорий приклад первісного, природного й еволюційного розв'язання. Задача, яку слід розв'язати, цілком очевидна: як зможе вижити вид? Ця задача постає перед усім живим і перед нашим видом, оскільки він живий, тваринний, ссавцевого типу, наділений статтю. Труднощі, які тяжіють над розмноженням людей, пов'язані в першу чергу з малою плодючістю жінок. Середній час плодючості плюс періодичність народжень дає не

I. Природна історія

більше восьми дітей на жінку за відсутності будь-якого регулювання народжуваності та будь-якої медичної допомоги, при годуванні материнським молоком і відлученням від груді в два з половиною роки. Така плодючість не середня величина, а межа, якої досягають дуже мало жінок, а багато не досягають зовсім, позаяк безпліддя, післяродова смертність і мала тривалість життя зменшують плодючість, а дитяча смертність скорочує відсоток дітей, які досягають віку для передання життя. Ще одна складність і виключно людська особливість: значний час, потрібний для того, аби довести людину до зрілості. Дорослішання, імовірна природа людини та вимоги культурної актуалізації потребують від двадцяти до двадцяти п'яти років, щоб сформувати індивіда, здатного виконувати загальні функції, на які він покликаний, і йому потрібно буде ще стільки ж, аби передати естафету наступному поколінню. Повний цикл відбувається років за п'ятдесят, і це багато, коли тривалість життя від народження набагато нижча за цю цифру. Щоправда, ця обставина не має жодного сенсу, і слід урахувувати тривалість життя при народженні дітей. Вона може бути достатньою для старшого чи старших, але стає проблематичною для наймолодших, які наражаються на небезпеку, що пізніше вони народжуються, то більшу, втратити батька або матір ще до досягнення зрілості.

Вихід, який знайшов вид для розв'язання проблеми, яка через ці труднощі стала нагальною, відкривають як археологія, так і етнографія. Він базується на *домашньому господарстві*, утвореному статеву зрілою жінкою сімнадцяти-вісімнадцяти років і чоловіком, що на кілька років старший за неї. Вони складають пару, яка, в принципі, стабільна й постійна, хоча її постійний характер обмежується смертю одного і повторним шлюбом іншого, а стабільність регулюється розлученням. У цієї пари двоє чи троє дітей, тобто половина тих, яких вони народили. Інша половина померла ще на першому році життя чи в підлітковому віці. Цифра у дві-три дитини є не середньою, а нормою, хоча вона й не виключає винятків у той чи той бік. Сім'я, яка складається з батьків і дітей, ніколи не буває ізольованою тривалий час, а завжди інтегрована в більшу спільноту. Інтеграція відбувається на двох рівнях. П'ятеро сімей складають клан із двадцяти п'яти людей, а два десятки кланів

визначають етнічну групу. П'ять, двадцять п'ять і п'ятсот – це три золоті числа людського виду, взятого в його природній історії. Ці цифри не констант, але вони – реалістичні точки, до яких стихійно тяжіє людське існування.

У чому полягає природність цього первісного розв'язання? За якими ознаками сім'ю можна вважати природною? Дані щодо цього прості. З одного боку, маємо статистичну рівність між обома статями у віці розмноження – хлопчиків народжується більше, але вони уразливіші. З іншого боку, потрібно мобілізувати всю жіночу плодючість, оскільки максимально можлива цифра – двоє чи троє дітей, що досягнуть дорослого віку, на жінку ледь достатня для забезпечення зміни поколінь. У цьому демографічному підрахунку можна побачити стратегічну роль дитячої та юнацької смертності. Перешкоджаючи одному з двох чи навіть двом з трьох народжених досягти зрілості, смерть, тобто перемога ентропії, робить для людського виду дуже нагальним питання біологічного виживання і навіть тимчасової перемоги негентропії. За таких умов можуть існувати тільки три варіанти розв'язань. Статевий проміскуїтет технічно можливий, але він суперечить особливості людської ефективності – коханню. Варіант домінантного самця, який контролює й запліднює гарем, може бути підірваний випадковішим заплідненням і, безперечно, тим, що вид є статево заклопотаним, а відсування вбік усіх інших самців, приречених на цноту, тим менше можливе тому, що жінки, зі свого боку, відчуватимуть відповідну спокусу. Те, що підходить горілам і, можливо, підходило *Homo erectus*, вочевидь не підходить людям. Залишається, отже, тільки один вихід – стабільна пара, проте з двома можливими поправками: смерть і розлучення, після кожного з яких відбувається повторне одруження, чим максимально збільшується ймовірність використання всієї потенційної плодючості.

Перемога сім'ї не була випадковою. Вона також демонструє позитивні переваги. Сім'я найкраще відповідає вимогам людської ефективності, але щоб довести це в переконливий спосіб, виходячи за межі міркувань здорового глузду, потрібні недоречні тут аргументи. Сім'я – спосіб утримувати батьків на місці та примушувати їх виконувати роль, необхідну для дорослішання дітей, хоча природа й не подбала про те, аби розвинути вражаючий батьківський інстинкт, а

І. Природна історія

радше сприяла примхам і легковажності чоловіків. Сім'я дозволяє також зосередити на вихованні та навчанні дітей максимум ресурсів прив'язаності, терпіння, часу, енергії, турбот. Урешті-решт, тісні афективні зв'язки між батьками й дітьми також відбиваються на почуттях дітей до батьків, тож, говорячи неоконкретними економічними термінами, робити дітей – це завбачливе інвестування своєї старості.

Назагал цей варіант природний, оскільки розв'язує проблему біологічного виживання виду за допомогою його природних можливостей, не вимагаючи використання штучних удосконалень, передбачаючи наявність наступного етапу. З появою першого покоління людей за межами окремого виду та незважаючи на обставини цього, людські істоти змогли стихійно знайти розв'язання проблеми. Воно є найкращим із можливих, але дозволяє хіба що забезпечити виживання. Це «хіба що» означає, що виживання гарантоване не кожній етнічній групі, а досить широкій спільноті етнічних груп, щоб почали діяти компенсаційні механізми. Якщо виживання гарантоване видові, то це не значить і ніколи не значитиме того ж самого для жодної окремої людської популяції, бо їй загрожує цілком реальний ризик біологічного зникнення. З іншого боку, вид не має хижаків, що ставить його на верхню харчового ланцюга, і він усеїдний, а це свідчить, що його харчування не запрограмовано. З огляду на ці обставини людський приплід, хоч би яким мінімальним він був, дозволяє видові постійно зі століття в століття і з тисячоліття в тисячоліття зростати кількісно. Але економічні й морфологічні обмеження не дозволяють накопичити на одному й тому самому просторі густоту населення понад один житель на десять квадратних кілометрів. Вихід для того, щоб дотримуватися цього обмеження, не погіршуючи приплід, для не запрограмованого і здатного пристосуватись до майже будь-якого середовища виду полягає в розселенні та просторовій експансії подібно до поширення масних плям.

Природне й первісне розв'язання проблеми також еволюційне. Запитання можна сформулювати в такий спосіб: яким у цьому розв'язанні є остаточний здобуток, той, що робить його людським загальним, який не слід плутати з інваріантом, і які дії могли б вивести з нього стрибком або без стрибка? Здобутком є сама сім'я, що стала людським загальним завдяки своїй емоційно-психологічній і виховній оп-

тимальності. Загальне не виключає варіацій у незначних межах, вага та соціальні й історичні наслідки яких можуть бути значними в локальному вимірі. Можливою варіацією є багатоженство, але воно надто дороге і цим обмежується його поширення. Поліандрія, або багатомужство, коли стерилізується значна частина жіночого населення, маловживане з демографічного погляду: якщо випадково якесь суспільство обрало б собі такий шлях, то його біологічне майбутнє було б приречене. У загальному плані будь-яке розв'язання, яким нав'язується безпліддя, не має майбутнього, оскільки безпліддя не є спадковим! Цей закон не виключає іншої варіації – добровільного чи вимушеного целібату, що призводить до остаточного чи тимчасового безпліддя частини кожного покоління. Ця варіація законна з погляду демографів за умови, що частка таких безплідних холостяків не порушує загальний баланс, який забезпечує зміну поколінь. Якщо така зміна не буде забезпечена, то розв'язання може бути тільки тимчасовим: адже рано чи пізно, різко або шляхом непомітної еволюції щось має статися.

Щодо решти чинників, то вони можуть зазнавати найрізноманітнішого розвитку. Сім'я не має долі, пов'язаної з долею клану та етнічної групи. Вона сумісна з різноманітними будовами, хоча сама по собі й не підкреслює жодної з них. Демографічна експансія виду, навіть за відсутності хижаків, не може тривати безкінечно. Колись вона має наштовхнутися на обмеженість придатного до життя суходолу. Навіть якщо брати до уваги вплив технічних інновацій, вид залишається відкритою системою, а природа – системою закритою, навіть коли б до неї можна було включити межі всесвіту в стані експансії: рано чи пізно перший зіткнеться з обмеженнями другої. Головний можливий варіант еволюції, той, що найбільш безпосередньо стосується загальної історії, є подвійним. З одного боку, можна асимптотично порівняти нинішню плодючість жінок з потенційною. Такої зростаючої апроксимації можна досягнути за допомогою скорочення інтервалів між послідовними народженнями та продовженням періоду плодючості, наближення статевої зрілості та/або віддалення менопаузи. З іншого боку, може зменшитися або різко спасти дитяча смертність. Ці можливості відкривають шлях до демографічних вибухів. Але для того, щоб вони сталися, потрібно спочатку зірвати економічні й морфологічні

I. Природна історія

замки з хронологічної та/або структурної точки зору. Це обмеження має вирішальне значення, оскільки воно не дозволяє вважати демографічний зріст за рахунок приросту та чисельності єдиним чинником і навіть одним із чинників тих шляхів еволюції, які привели людство до виходу з палеоліту та з його природної історії.

Економіка

Економічна сфера – це сфера діяльності людей, яка має виробляти ресурси, що їх вимагають потреби. Для того щоб знайти первісне економічне розв'язання, потрібно і достатньо виявити потреби, визначити, як забезпечуються ресурси, та оцінити співвідношення між ресурсами й потребами, щоб можна було з'ясувати, на якій відстані від мети економічного чинника міг знаходитися палеолітичний економічний лад. Мета є рівнянням, що дорівнює одиниці, коли потреби й ресурси точно збігаються. Назвемо це процвітанням. Людські потреби виражаються різними укладами. На стадії палеоліту більшість укладів не формулюють жодної потреби, і це тому, що або та чи та діяльність залишається ще у гаданому стані, як от війна, або вона має нульову вартість, як от розв'язання конфліктів віч-на-віч, релігійні обряди з молитвами, співами, танцями. Соціальне розшарування відсутнє, і це обмежує змагання та вихваляння в споживанні вивертами кокетства й марнославства, які базуються на особистій, завжди дуже обмеженій вигадливості. Ідеться майже виключно про три уклади. На чільному місці стоїть усе, що стосується здоров'я: харчування, житло, вдяганка, ліки. Треба забезпечувати потреби неактивних особин, дітей, хворих і старих. Ці потреби теж у першу чергу пов'язані з підтриманням життя. Тривалість життя невелика, а лікування обмежене, тож витрати на хворих і старих незначні. Діти можуть уже змалку долучатися до збирання плодів. Знаряддя мають певну вартість, але дуже малу. Отже, потреби виду в його первісному стані головню харчові.

Вид не має хижаків, він на вершині харчового ланцюга, і він усеїдний. У його розпорядженні всі їстівні ресурси живої природи. Рослинний світ можна використовувати методами збирання, тваринний – полюванням на малу й велику дичину. На додачу до збирання (черепашки, раки, водорості то-

що) або до полювання на малу дичину (риба) є продукти річок, озер, морів. Але рибальство як спеціалізований спосіб життя належить до неоліту поряд із рільництвом і тваринництвом. З харчової точки зору живу природу суходолу можна поділити на три класи: рослини, трав'яні й м'ясоїдні. М'ясоїдні посідають останні ланки харчового ланцюга, причому це становище зменшує їхню кількість і змушує конкурувати між собою: люди ними зовсім не харчуються або харчуються мало і радше нищать їх. Великих трав'яних тварин більше, хоча вони й не конкурують з людським видом, але за своєю калорійністю вони приблизно в сім разів слабші за рослини і можуть бути винищені аж до повного зникнення.

Жива природа сильно залежить від кліматичних умов, які обумовлюються в першу чергу широтою, рельєфом, а в другу – довготою та співвідношенням між морями й континентами. Склад фауни й флори визначають великі кліматичні зони: вологі тропіки, сухі тропіки, зони помірного клімату, холодні та арктичні. Певне середовище визначається тими рисами природи, які важливі для його користувачів. Залежно від поставленого питання можливі різні варіанти класифікації. Одні середовища сприятливіші для полювання, інші – для збирання: певний градієнт спостерігається від екватора до північного полюса, причому полювання приносить дедалі більше калорій і за п'ятдесятою паралеллю починає переважати. За іншим критерієм вирізняють, з одного боку, середовища з різкими сезонними контрастами (сухі й вологі, теплі й холодні), а з другого – зони з менш помітними сезонними змінами і плавними переходами. Для перших характерний контрастний спосіб життя з регулярним чергуванням. Середовище міняється також залежно від наявних ресурсів. Їхнє розмаїття може бути незначним або сильним для використовуваної площі, або вони можуть бути однорідними чи сегментованими на одній і тій самій площі. З огляду на це, особливо виділяють два види середовища. Екваторіальним лісам притаманне надзвичайне розмаїття видів, кожен із яких представлений дуже малою кількістю особин, що веде до постійних переміщень однією й тією самою територією. На ландшафтах, пом'якшених широтою та/або висотою, дуже велике різноманіття забезпечується близьким межуванням численних маленьких ніш, кожна з яких охоплює невелику

І. Природна історія

кількість видів. Така картина заохочує до сезонних переміщень з однієї ніші до іншої.

Земна природа влаштована так, що ресурси, потрібні для харчування, виготовлення одягу та житла, завжди наявні на місці. Точніше кажучи, людина з її вправністю завжди знайде в обмеженому радіусі, кілометрів двадцять п'ять – п'ятдесят, необхідні й достатні природні ресурси, щоб задовольнити весь діапазон її потреб. Виняток становлять два види ресурсів, природні джерела яких вимагають їх транспортувати на подекуди значну відстань. Матеріали, призначені для обробки каменю, розподілені нерівномірно, і ця нерівномірність зростає мірою того, як збільшується їхня потрібна кількість: так, обсидіан зустрічається рідше, ніж звичайний кремій. Ювеліри обробляють черепашки та каміння, яке треба завозити здалеку і за необхідності в кілька етапів, коли живеш десь посередині континенту й подалі від кар'єрів.

Чи можна оцінити ступінь досягнутого процвітання відношенням між ресурсами й потребами? Полювання та збирання можна порівняти до споживання відсотків з безкоштовного природного капіталу. При такому порівнюванні виникають два запитання. Чи є капітал гарантованим? Зміни клімату можуть порушити його склад, але вони відбуваються досить повільно, і дієвці мають достатній час, аби пристосуватися до них. Велика дичина взагалі та деякі особливі вразливі види, як-от черепахи, можуть бути предметом надмірного винищення чи потерпати від істотних природних змін, але за винятком локальних катаклізмів зацікавлені особини також мають час пристосуватися та перейти на інші ресурси. У масштабах виду цей капітал, безперечно, гарантований. Та чи завжди достатніми є відсотки з нього? Деякі зони зазнають дуже відчутних сезонних змін, коли погода міняється на холод або ж на посуху, через що періодично виникає дефіцит. Проте з огляду вже на саму періодичність таких змін їх можна передбачувати й уживати необхідних заходів. Дуже точні й дуже документовані спостереження показали, що навіть у таких екстремальних середовищах, як Калахарі чи деякі пустелі південного заходу Сполучених Штатів, первісні люди ніколи не споживають більше певної частки, максимум половину. Така стриманість свідчить, що всі середовища, використовувані видом, завжди можуть ма-

ти більшу кількість особин, принаймні вдвічі більше в найменш сприятливих умовах. Чому не використовується цей запас? Відповідь, очевидно, має демографічний характер: поєднання низької жіночої плодючості з високою дитячою смертністю призводить до густоти населення, нижчої за підтримувану природою. Звідси випливає важливий висновок: жодний демографічний тиск на економічний режим не був таким, щоб змусити його змінитися. Щодо сировинних ресурсів, то вони завжди присутні: або на місці, або в доступному радіусі.

Ці спостереження ведуть до висновку, що відношення ресурсів до потреб не тільки дорівнює одиниці, а й перевищує її. Економічний режим первісної людини не тільки гарантує добробут, а й забезпечує достаток у прямому сенсі, тобто перевагу ресурсів над потребами. За такого стану важко уявити неприємні ускладнення, навіть суто локального чи курйозного характеру. Щоб прийняти очевидність того, що економіка палеоліту має бути економікою достатку, досить відійти від етноцентристської ілюзії, за якою тодішні ресурси співвідносяться з сьгоднішніми потребами.

Первісне вирішення питання є також природним – у всіх окремих і додаткових сенсах цього вислову. Воно є природним у тому сенсі, що відповідає інтересам людини. Мета економіки більш ніж досягнута, її перевищено, оскільки достаток перевищує добробут. Оскільки потреби в усіх різні, то в умовах достатку всі знаходять собі відповідні ресурси. І тут не можна погоджуватися з зауваженням, буцімто ресурсів, які, безперечно, достатні в середньому, може не вистачити для тієї чи тієї цілі. Смертність дуже висока, зокрема дитяча, але її не можна відносити на дефіцит ресурсів, вона є результатом біологічної квалості виду, яка не виправляється раціональним опануванням чинників, що на неї впливають.

«Природне» означає також: «таке, що відповідає людській природі». Цю відповідність можна вивести з характерних ознак виду. Дотримується свобода в тому сенсі, що жоден із аспектів економічного режиму не можна вважати визначеним. Кліматичні умови та середовище не примушують до жодного розв'язання, а задовольняються лише тим, що забороняють деякі з них. Забороняються небагато з можливих вирішень, тож діапазон способів експлуатації одного й того самого середовища завжди відкритий, і це веде до культур-

I. Природна історія

ного розмаїття. Найявна раціональність, оскільки всі види господарської діяльності точно відповідають раціональності людської діяльності. Це все – об'єктивні розв'язання, незалежно від того, чи йдеться про дії, про творення чи про пізнання. На всі розв'язання мобілізуються здатності й здібності, якими вид наділений від природи. Це відповідає й цілеспрямованості. Переслідуються всі цілі, і до них беруться зазвичай у задовільний спосіб завдяки, зокрема, тому, що ніколи не доводиться стикатися з економічним блокуванням через нестачу ресурсів, оскільки панує достаток. Ба більше, економічний чинник утримується на своєму природному – підлеглому й стратегічному – місці. Люди виділяють на нього необхідні засоби, не виходячи за межі необхідного. Ось чому, з одного боку, достаток забезпечується не безконечністю ресурсів, а стримуванням потреб, а з іншого – ми маємо справу з суспільством дозвілля, в якому, за підрахунками етнографів, шість годин праці на день і три дні на тиждень достатні для забезпечення всіма ресурсами. Це дозвілля – час, який витрачають на те, що вважають важливим, наприклад на заботи! Це привілейоване людство залишається людським у своїй погрішимості. Люди здатні на помилку: так мисливець може повернутися з полювання ні з чим. Вразливі й етнічні групи: та чи та група могла зникнути в біологічному чи культурному сенсі.

«Природне» значить, зрештою, «стихійне». Стихійність проявляється по-різному. Прояви людської природи та використання її природних даних відповідають природі речей економічних. Ми маємо справу з видом, що відрізняється від усіх інших завдяки своїй незапрограмованості: він має безконечні здібності пристосовуватися до всіх типів середовища, не припиняючи при цьому бути видом єдиним, де мінливість обмежується фізичними ознаками, які не позначаються на людськості людей. Про стихійність говорить також повна інтеграція людського виду в живий і фізичний світ. На цій стадії не помітно жодної дихотомії між видом і рештою реального світу: маємо інтегральну систему природи, в якій вид – це елемент, що посідає своє місце і сприяє її регулюванню. Система природи не застигла, вона перебуває в постійному розвитку, зокрема жива природа. Лінія *Homo* аж до появи *Sapiens sapiens* є однією еволюційною гілкою з-поміж незліченних інших, але для неї характерна та

вирішальна особливість, яка веде до межі, за якою живий вид може відірватися від системи природи, принаймні до деякої міри. Стадія палеоліту відповідає перетинанню порогу, але без актуалізації його розривного потенціалу.

Первісне й природне розв'язання економічної проблеми також еволюційне. Певний еволюційний потенціал криється в співвідношенні між потребами й ресурсами. Слід виключити серйозну й тривалу зміну цього співвідношення через зменшення ресурсів або через збільшення сталих потреб. Перша з наведених причин майже неможлива завдяки запобіжному запасові, що залишається між використовуваними й не використовуваними ресурсами. Якщо зникає дуже велика дичина, то змінюється харчова стратегія. Коли меншає такої повільної й доступної здобичі, як черепаха, її в харчуванні заміняють рухливішою дичиною, як-от зайцем, кролем, куріпкою. Другу причину виключає те, що густина населення, так само нижча за межу виснаження ресурсів, постійно підтримується в рівновазі – десть один житель на десять квадратних кілометрів – демографічними, а надто соціальними чинниками. З огляду на таку еволюційну неможливість зміни цього співвідношення слід насамперед розглянути гіпотезу збільшення ресурсів не за допомогою штучного втручання, а природним шляхом. Нашу увагу може привернути одна-єдина можливість, а саме кліматичні зміни, якими супроводжувався прискорений відступ четвертинної льодовикової системи. Він сприяв збільшенню розмаїття видів на одиницю площі та більш високій репродуктивності на вид. Результатом цього могло стати і стало розширення харчової стратегії.

Само по собі таке розширення не має підстав вести до економічної зміни, але зміна, яка станеться з інших причин, може бути легше поширена, оскільки не вимагатиме жодного стрибка. Так, приміром, хліборобство може розвиватися вже в зоні помірного клімату, тоді як у холодних або арктичних регіонах йому треба буде пройти попередні технічні прориви. У зонах, які визначаються рельєфом і характеризуються близьким сусідством спеціалізованих і однорідних мікросередовищ, яскравіше, ніж у інших, проявляється таке множення й розширення харчових стратегій. Зі сказаного можна зробити два цікавих висновки. По-перше, розкривається діапазон можливих пошуків і збільшується вірогід-

І. Природна історія

ність того, що пошук приведе до цілком нового результату, якого люди й не прагнули. Іншим висновком є перехід до осілого способу життя для експлуатації кількох мікросередовищ у меншому радіусі. Що коротшим є радіус, то більшими мають бути ресурси. Проте існує природний обмежувач, а саме те, що ресурси є відсотками з природного капіталу. Якщо дієвці хочуть знести цей обмежувач, вони повинні *оштучнити природу*.

Від системи потреб залежать й інші види еволюційної ймовірності. Достаток палеоліту забезпечується обмеженням потреб, до якого змушують певні вимоги, але людські потреби вільні, тобто вони природно не обмежені: вони завжди можуть розвиватися десь далі. Власне, розширення потреб залежить від трьох змінних – цінностей, навколо яких можуть сконцентруватися потужні пристрасті. Пристрасть до влади вимагає ресурсів для її завоювання, утримання та здійснення. Потрібні також ресурси для того, щоб здобути й зберегти престиж. Що ж до багатства, то його ніколи не буває вдосталь: скупість і жадібність породжують безкінечні потреби. Навіть більше, ці три цінності, й особливо дві перші, призводять до конкуренції й змагання, в якому кожен прагне перемагати решту, а ресурси, на які спрямовані зусилля, визначаються не стільки пристрастями та їхніми вимогами, скільки рівнем, якого досягли конкуренти.

Ще одним осередком еволюції може бути обробка ресурсів і технічні аспекти економічної сфери. Їхній вплив на перехід можна резюмувати трьома взаємопов'язаними репліками. Між чистим полюванням та збиральництвом і чистим рільництвом існують численні проміжні точки, які дозволяють переходити від однієї до іншої дуже поступово й майже непомітно. Для досягнення будь-якої точки та переходу за неї не потрібні технічні прориви ні в знанні, ні в умінні; необхідні для переходу технічні доробки є завжди безпосередньо доступними і прийнятними. Кожна досягнута точка стає незворотною, оскільки відповідає потребам, інтересам і пристрастям.

Морфологія

Якими ж були принципи злагодженості й єдності палеолітичних суспільств, якою була морфологія, будова, здатна забезпечити солідарність окремих людей, груп і мереж? Ми приступаємо до питань, щодо яких археологія не так надійна, як етнографія. Щоб зменшити, якщо не усунути, ризик анахронізму, обережність радить обмежуватися максимально загальними міркуваннями. Первісне розв'язання проблеми, очевидно, спиралося на комбінацію трьох рівнів інтеграції. На першому знаходиться сім'я, яка складається з батька, матері та їхніх двох чи трьох дітей. Другий рівень – назвімо його довільно «клан» – об'єднує п'ять сімей, до яких можуть додаватися старі та немічні, самотні й ті, хто потребують сторонньої допомоги. Осередок клану можуть скласти брати й сестри та їхні подружжя разом із сім'ями родичів і друзів, але ця схема не обов'язкова. Так, принцип відбору складових клану ґрунтується на спорідненості душ, яка стає більш або менш імовірною завдяки родинній близькості. Це відкрита і рухлива спільнота, що змінюється чи періодично, коли сезони дуже контрастні й змушують сім'ї розходитися в пошуках ресурсів, яких через холод або посуху на їхньому місці поменшало, чи внаслідок суперечок між ними. Сім'я виконує емоційно-психологічні, виховні, репродуктивні функції. Щодо клану, то він зосереджується головню на господарстві (він одиниця виробництва, розподілу та споживання), а також на забезпеченні суспільних стосунків (він осередок спілкування, обміну думками, поділяння цінностей).

Третій і останній рівень інтеграції – це етнічна група, або етнос (цей термін також довільний), яка складається з двох десятків кланів або щонайбільше з п'ятиста-тисячі особин. Етнос замкнута ззовні спільнота, оскільки вона ретельно уникає контактів з іншими групами і ці контакти мають геть випадковий характер. Кожен етнос – це маленька ойкумена. У неї своя територія полювання та збирання зазвичай відділена від територій інших груп нічийною землею. З цього випливає, що кочування в палеоліті охоплює невеликий радіус, має періодичний та циклічний характер. Етнос виступає як ендогамний демографічний ізолятор: у цій спільноті кожен знаходить собі подружжя. У нього своя мова, свої міфи, своя колективна пам'ять, свої звичаї, часто свій тип людини з

І. Природна історія

огляду на ізоляцію та генетичний відбір, свої обряди й ритуали. Така мінімальна ойкумена є культурним ареалом і носієм певної культури, це повне й цілковите людство зі своїми особливостями: кожний етнос – це субзагальний спосіб людського існування, спосіб, який не має жодних недоліків чи вад, які могли б дозволити дійти висновку, що це людство неповне або примітивне. Етнос не угруповання, у нього немає інституцій та структур – як постійних, так і тимчасових, – що дозволяли б йому діяти як колективному дієвцеві. Спільнота також не сприймається ідеологічно чи реально як генеалогічне дерево. Спорідненість обмежується трьома поколіннями: шлюби укладаються з будь-ким, окрім батька, матері, братів і сестер; шлюбами з'єднуються особи, що обрали одна одну, а не одиниці, що можуть обмінюватися між собою; це – спільнота, усередині якої здійснюються всі види обмінів. Можуть відбуватися колективні сходина з більшою чи меншою регулярністю в ритуальному або не ритуальному місці, але вони тривають лише кілька днів і не мають якихось рис, які могли б характеризувати їх як збори етносу. Отже, етнос – це в жодному сенсі не угруповання, це – простір суспільного життя.

Від цієї спільноти можуть відділятися «рої», які оселяються десь далі на вільній території. Археологічні пам'ятки нездатні зафіксувати випадки «роїння», чи розселення, й етнографічні документи дають нам не більше. Щодо історика, то йому доводиться просуватися шляхом домислів. Причиною розселення має бути конфлікт – досить гострий і нерозв'язний, щоб сторони вирішили, що вони не можуть більше жити разом. У таких випадках можливі два варіанти дій. За першим, з етносу можуть піти кілька сімей. Оскільки вони не відповідають вимозі морфологічної єдності, треба постулювати збір до купи роїв, які вийшли з кількох етносів. Така їхня зустріч є надто випадковою, щоб не зробити ймовірнішим біологічне зникнення рою та повернення до етносу тих, хто виживе. Такий сценарій більше сприяє демографічному регулюванню. Другий варіант видається перспективнішим, оскільки він ґрунтується на поділі етносу на дві майже рівні половини. Оскільки найвірогідніше джерело конфліктів – це наявний демографічний тиск не на ресурси, бо ми цей ризик уже усунули, а на саме суспільне життя, кожна половина може бути близькою до демографічної

рівноваги, яке досягається за чисельності приблизно в п'ятсот особин. Цей сценарій у його найвищому прояві змушує етнос жити в стані постійно зростаючої напруги мірою того, як він наближається до межі в тисячу особин, після досягнення якої він ділиться на два етноси по приблизно п'ятсот особин кожний.

Демографія показує, у чому сім'я є природним розв'язанням проблеми. Можна стверджувати природний характер клану, спираючись на певні аргументи. Він – оптимальна економічна одиниця. Ураховуючи природні ресурси, треба було б, аби двадцять п'ять – п'ятдесят особин зайняли таку територію, що переміщення нею ставало надто невигідним. Природніше зайняти меншу територію, якщо вона здатна забезпечити всім необхідним. Більш сміливо було б припустити, що клан є також оптимальною одиницею суспільного життя в тісному спілкуванні. Якщо кожен має брати участь в обміні, не силуючи свою природу ні в напрямку розкриття, ні в напрямку стриманості, оптимальним розміром, на думку психосоціологів, є спільнота з восьми-дванадцяти осіб: це розмір клану за винятком надто малих, щоб зміщуватися з дорослими, дітей. Плинність і навіть слабкість клану функціональні для економічної ефективності в деяких дуже контрастних видах середовищах і головно в психічному плані, бо людський вид агресивний і не має запрограмованого контролю за вираженням ворожнечі та застосування сили. За таких умов, та ще коли люди живуть постійно в такому скупченні, простіше їй швидше розійтися, якщо вже неможливо терпіти одне одного.

Етнос є також природним утворенням з огляду на свої основні характерні риси. Нижча межа в п'ятсот особин визначається подвійною демографічною умовою: з одного боку, це статистична умова, за якою така кількість потрібна, аби в кожному поколінні однакова кількість хлопчиків і дівчаток доживала до статевої зрілості; з іншого боку, це – природна умова сім'ї, яка вимагає спарювання двох рівних популяцій. Верхня межа в тисячу особин впливає з того, що з огляду на малу густоту населення поза цією межею укладання угод стає надто невигідним. Відсутність інституцій і структури відповідає відсутності ресурсів, які треба було б відділити, щоб забезпечити здійснення таких угод. Продуктивність низька, бо кожен має виробляти стільки, скільки він

I. Природна історія

споживає: тож не залишається вільних ресурсів і запасів. Таке становище теж приймається, оскільки порядок обміну, поділу та розробок на рівні етносу придатне для розв'язання всіх проблем, які можуть виникати. Мережеве розв'язання завжди природніше і стихійніше, ніж групове, бо воно дешевше та ефективніше. Друге розв'язання або здійснюється після першого під тиском умов, або нав'язується ззовні. Закритість етносу від зовнішнього світу дає йому змогу розробляти власне поле культурних можливостей і спромогтися визначити певну гуманізацію і виробити окрему людську спільноту. Оскільки спільнота кількістю від п'ятиста до тисячі особин необхідна й достатня для забезпечення повної й завершеної гуманізації, палеолітичне поле не потерпає від несприятливих обставин, чинники яких могли б потай прагнути виправити їх, а їхнє коригування послідовними кроками врешті-решт виведе їх за межі поля так, що вони цього не усвідомлять. Одне слово, не можна виявити якогось ендегенного еволюційного процесу, який давав би змогу стверджувати, що людство *повинне було* вийти зі своєї природної історії, щоб відповідати своєму людському призначенню.

Морфологічне вирішення гурту – назвімо так умовно три рівні інтеграції сім'ї, клану та етносу – є ідеальним, адже воно цілковито розв'язує всі проблеми людської солідарності з урахуванням первісних і природних розв'язань демографічних і економічних проблем і більш загально проблем гуманізації, які ставить людська ймовірність. Ідеальне вирішення знімає всі причини для пошуку інших розв'язань. І проте людство шукало й знайшло інше морфологічне рішення – майже напевне перед переходом до неоліту. Єдиний вихід полягає в тому, щоб помітити появу нової проблеми, яку неможливо розв'язати в межах гурту та можна розв'язати іншою морфологією, яка була б якщо не так само первісною, то хоча б так само природною. Єдина нова проблема, про яку може думати історик, – це демографічно насичений простір. Насиченість не є тиском. Демографічний тиск починається, коли кількість людей зменшує обсяг наявних ресурсів на душу населення. Насиченість починається, коли весь доступний простір зайнятий і використовується за первісними й природними розв'язаннями і при цьому не знижується оптимальність для будь-кого. У такій ситуації всі проблеми розв'язуються, як і раніше, за винятком однієї,

до якої додається нова проблема. Одна стара проблема вимагає нового вирішення: як розв'язувати конфлікти, не розділяючись на рої? Нова проблема вимагає й нового розв'язання: як регулювати контакти між етносами, коли зникає нічийна земля, яка їх розділяла? Ці два запитання зливаються в проблему регулювання конфліктів. Під час її вирішення слід враховувати, що розв'язання групою коштує дорожче й може здійснюватися тільки другим планом. Треба знайти мережеве розв'язання, при якому дотримувався б принцип, що сторони конфлікту майже однакові за силою, яку можна мобілізувати, так, аби жодна з них не могла взяти гору над іншою і щоб вони були зацікавлені шукати вихід у домовленостях. Розв'язання базується на коаліціях, які могли б утворюватися стихійно на взаємозв'язаних рівнях інтеграції. Це – абстрактне визначення племінної будови, пов'язаної зі спільним походженням.

Роїння керувало розтіканням виду протягом десятків тисячоліть. При цьому воно неминуче торкалося насичених просторів і ненасичених зон. Перетворення гурту на плем'я вочевидь відбувалося безліч разів у безлічі місць упродовж усього палеоліту. Австралійські аборигени могли наситити свій континент, тоді як для африканських пігмеїв і бушменів характерними були ненасичені сектори в екваторіальних лісах і в пустелі. Трайбалізація морфології не може бути причиною виходу з палеолітичного поля. Треба шукати іншу причину або поєднувати формування племен з іншими чинниками.

Політичні чинники

Політичне життя палеоліту можна окреслити тільки пунктиром, виходячи з етнографічних даних. Це важко зробити ще й тому, що нам доводиться збирати мізерні сліди за допомогою інтелектуальних інструментів, які застосовуються до всіх частин історії, з яких складається історія загальна. Етноси уникають один одного і мають між собою лише епізодичні та дрібні побутові контакти. Цей світ не знає війни, яка залишається в імовірному стані. Жодні археологічні ознаки та жодні етнографічні свідчення не дають підстав підозрювати її існування. Щодо теорії, то їй, своєю чергою, не менш важко визначити слухні цілі війни: грабувати нема чого,

І. Природна історія

простір за територією етносу не має ніякої цінності, людей не використовують на ненаявних роботах, полювання виглядає задовільним спортом... Ми знову побачимо ці вирішальні питання в епоху виникнення війни. Адже в неї є дата народження в неоліті, як і дата її смерті, яка має збігатися зі створенням планетарної політії. Було б емпірично неправильно і теоретично неможливо стверджувати, що війна є людським універсальним чинником. Силовий конфлікт загальний тому, що охоплює чималу частину живого. Люди палеоліту, поза сумнівом, лізли в бійку один з одним, деякі побоїща закінчувалися погано і залишали по собі жертви. Це все – прояви людської конфліктності та відсутність запрограмованого контролю насильства. Але для того, щоб насильство стало войовничим, потрібна трансполітія і щонайменше дві політії.

Дійсно, жоден конфлікт не може вибухнути в етносі як такому: спорідненість обмежена і не відіграє жодної ідеологічної ролі, а отже, жоден з подружжя чи споріднених особин не може мобілізувати проти інших своїх родичів; через свою плинність клан не здатний сформувавши групу, ворожу до іншої групи. Якщо мати трішки уяви, то можна було б помістити політію на рівень клану. Конфлікти на цьому рівні можливі й реальні, але вони врегульовуються в гіршому з випадків розпадом і переформуванням клану з новими членами. Те ж саме відбувається і в сім'ї, де безнадійні конфлікти врегульовуються розлученням.

Виключається, щоб хтось міг монополізувати використання сили, адже союзи в бійках безкоштовні й забезпечують перемогу над можливим тираном. Авторитет присутній, коли він закріплюється за тим, хто виявляється кращим у різних видах діяльності, але він не надає жодної влади над іншими й не може накопичуватися та передаватися. Влада як здатність нав'язувати свою волю іншим за браком опори на силу чи на поклоніння може спиратися тільки на корисні та сприятливі для інших прояви. Режим, в якому влада віддається тим, кого слухняні обирають за їхню гадану здатність вершити колективні справи, зветься демократією. Власне, можна стверджувати, що ці малесенькі суспільства є майже чистими та доскональними демократіями, в яких можна одразу побачити кілька істотних рис цього ладу.

Будь-яку владну позицію завжди хтось посідає в результаті тимчасового, чітко обмеженого і зворотного делегування,

на яке погоджуються слухняні для сприяння успіхові спільної справи: керувати полюванням на великих звірів, правити за посередника чи арбітра в конфлікті між подружжям чи сім'ями, вигадати чи розвинути якийсь міф, розказувати щось на ніч, організувати ритуальні танці тощо. Наявна відмінність між приватним і публічним: знаряддя завжди привласнюють особини, які їх виготовили чи отримали в подарунок, у кожній сім'ї є власний реманент, плоди збирання та полювання розподіляють, а розподілені частки привласнюють: «первісного комунізму» тут немає навіть у чорновому вигляді. Якщо поглянути в зворотному напрямку, то можна бачити танці, церемонії, спільні свята, а етнос має свою спільну територію. Гарантуються свободи, і такі з них, як свобода думки, слова, ініціативи, повні й цілковиті, як ніде більше, бо ніхто не зміг би виступити проти них. Свобода об'єднання повна, бо будь-хто може одружитися з будь-ким і увійти в клан до будь-кого. Свобода не входить до якоїсь групи та виходити з неї проявляється в тому, як створюються і розходяться пари, у плинності кланів і в практичних діях з роїння.

Чистота демократії досягає досконалості через характер конфліктів, які доводиться врегульовувати. Оскільки немає ні влади, ні авторитету, ні багатства, які треба було б ділити, а розбіжності неймовірні щодо вирішення тієї чи тієї проблеми, бо єдине справжнє джерело конфліктів – це агресивність. Вона характеризує вид не стільки як людський, скільки як тваринний. Її не можна втихомирити остаточно. Тому мета політики – не ліквідація конфліктів, а їхнє розв'язання без використання насильства. Люди палеоліту стихійно дотримуються такого правила, бо конфлікти розв'язуються завдяки посередництву чи індивідуальному або колективному арбітражу шляхом виходу, розселення, а отже, застосування фізичного насильства майже завжди щастить уникнути.

Таке первісне політичне розв'язання природне, оскільки воно відповідає вимогам вільного й раціонального виду істот і дозволяє втихомирювати правосуддям, поважаючи дуже розвинену індивідуацію. Люди палеоліту зовсім не нікчемні особистості чи соціальні зомбі, – вони відповідають за власну долю з дуже раннього віку, вони вільні й здатні водночас розвивати найрізноманітніші особисті якості. Індивідуація є

І. Природна історія

природним станом представників виду, станом, який щонайкраще відповідає його особливостям і за який вони тримаються чи до якого повертаються, коли ніщо цьому не перешкоджає. Зменшення та обмеження індивідуації мають вторинний характер, і їх слід пояснювати появою обставин, що заважають людським істотам бути такими, як того вимагає їхня природа.

Політичне розв'язання має також еволюційний характер, оскільки воно включає кілька можливостей, яким притаманно якщо не прагнути актуалізації, то принаймні піддаватися їй, коли умови для цього стають сприятливими. Імовірна політія може актуалізуватися на різних рівнях інтеграції. Бажання могутності та амбіції не в змозі створити позицію, що дає змогу здійснювати узурповану владу над іншими, але така позиція може з'явитися з окремих причин і давати змогу амбіціям і бажанню влади стрімко розгортатися. Авторитет є суто персональним і базується на водночас реальних і чітко окреслених заслугах, але він може легко належати й якійсь владній функції. Такі й інші процеси легко уявити, і вони дуже можливі, але неможливий стихійний перехід від гаданості до реальності. Потрібно, щоб десь сталося щось, що приводить у дію політичний чинник і схиляє його до актуалізації.

Релігійний чинник

Релігійний чинник ще більше загострює проблему джерел. Якщо розглядати пізній палеоліт і останні тридцять п'ять тисячоліть, то можна побачити, що основні свідчення про релігійні інтереси – вже штучні зображення, а не природні образи, які обирають за їхню сугестивну форму, як це спостерігається в давніші епохи. Ці артефакти – переносні статуетки або наскельні зображення тварин, людських істот, тваринолюдей. Це вочевидь символи, але символи чого? Неможливо дати тверду відповідь, бо знак сам по собі майже німий щодо того, що він означає. Тут майже немає різниці з письмом, ключі до якого втрачені. Якщо спиратися на етнографію, то слід остерігатися проектувати на далеке минуле набагато пізнішу ситуацію, мається на увазі – неолітичні процеси. Необхідно брати ті релігійні дані найпервісніші з первісних, дані первісних людей, які живуть стадом.

Первісний стан показують, можливо, вірування та обряди пігмеїв Центральної Африки. Тут можна виділити три основних висновки. Вірування зосереджуються на єдиній і персоналізованій Силі, що відповідає за Порядок речей. На її честь організують й проводять церемонії й ритуали – колективно, в особливій формі молитов, співів і танців. Ці люди вірять у життя після смерті, яке уподібнюють до продовження людського стану, позбавленого всіх прикростей земного життя; смерть супроводжують ритуали. Певну оригінальність можна вбачати у відсутності жертвоприношення, яке в подальшому посідатиме головне місце. Вони не знали обряду жертвоприношення, або принаймні здійснювали його, не залишивши слідів.

Перший висновок несподіваний, якщо зважити на те, чого йому бракує в порівнянні з подальшими процесами. З одного боку, маємо єдину Силу, а з другого – поділ цієї Сили на локальні й спеціалізовані сили. Перша Сила персоналізована, а друга – радше розсіяна та повсюдна. Одне слово, ми не бачимо ні політеїзму, ні анімізму, якщо вдаватися до звичних термінів. Точні стосунки між Силою й Природою залишаються розпливчастими й, очевидно, відбивають поняття порядку й безладу чи космосу та хаосу. Сила сприймається як Розпорядник сущого, яке без нього було б безладним.

В умовах палеоліту людський вид інтегрований у природу і є частиною природного порядку речей як один живий вид серед багатьох інших. У нього немає хижаків, він живе в достатку, здатний знаходити задовільні рішення для всіх своїх проблем виживання і веде такий спосіб життя, який забезпечує йому – ми це далі спробуємо показати – задовільну кількість насолоди, радості та щастя. Зважаючи на ці обставини, можна наважитися стверджувати, що метафізичні концепції мають виходити з того постулату, що панує Порядок. З цього твердження можна розвинути дві концепції. Або Порядок від самого початку впорядкував Безлад, і це – остаточний здобуток, за який йому слід дякувати. Або ж Порядок упорядковує Безлад постійно, і ми, за що йому слід дякувати, можемо бути впевнені в тривалості такої благодійності. Етнографічні пам'ятки, схоже, підтверджують першу концепцію.

Щоб завершити нарис потрібен іще один, останній, штрих. Порядок може відображатися в абстрактний або в

І. Природна історія

конкретний спосіб. Можна говорити, що абстрактну характеристику не можна висловити спочатку, а впливає вона з абстрагування, адже людський розум влаштований таким чином, що він завжди виходить з досвіду окремих сутностей. Перше сприйняття Порядку в конкретних рисах дає радше Розпорядника, ніж розпорядну Силу. Щодо зображень Розпорядника, то вони можуть бути дуже різними: тварина, людина чоловічої статі, самка, андроген, людино-тварина тощо.

Етичний чинник

Етичний чинник – це порядок останніх цілей, метою якого є мета всіх інших цілей. З одного боку, етика приписує те, що слід робити людським істотам, і вимагає якнайкраще сприяти досягненню цілей людини. Вона окреслює сферу обов'язків людину щодо стану та правильного життя. Іншою сферою є правильне життя, яке варто прожити. Вона базується на архітектоніці цілей і вказує, до якої мети прагне людське життя. Релігійне життя є можливим правильним життям серед решти його видів, а релігія – імовірним елементом етичного. Археологічні джерела розповідають про питання етики ще менше, ніж про релігійні. Це цілковите мовчання не результат дії випадкових чинників зберігання пам'яток: етичне не залишає жодних матеріальних слідів, адже воно є майже суто дією, якій не потрібно щось робити, аби виражатися. У недавніші часи, краще задокументовані писемно, ми знаходимо етичні кодекси і роздуми про сенс життя, але це – документи, які нічого не кажуть про фактичне етичне життя людей. Отже, слід брати етнографічні джерела? На жаль, етичне дуже мало й дуже погано проблематизоване, а це позбавляє дослідника легкого в користуванні запитальника і перешкоджає фіксації таких фактів. Аналітик змушений брати за основу такі етнографічні ознаки, які можуть тлумачитися як вираження етичного в обох його вимірах, і доводити їх до належного рівня узагальнення, щоб підтвердити їхню наявність у дуже віддалені часи, навіть попри те, що жоден документ не може це довести.

Дуже непевні ознаки дозволяють стверджувати, що обов'язки стану виконуються дуже добре, що батьки виховують і навчають своїх дітей, мисливці полюють, а збирачі збирають, що люди розважаються, коли випадає слухна нагода, і

т.д. Можна навіть стверджувати, що кожен робить те, що йому належить робити, і в найкращий спосіб у всіх справах. Порушення трапляються рідко, злочинів скоюють мало, особливо тяжких, і вони торкаються головно сфери статевих стосунків. Нам цікаво знайти причини такої звичної правильної поведінки. Страх поліції виключений через відсутність поліції. Зображення первісних людей як маріонеток, якими править своєрідне колективне «над-я», вже не придатне. Залишається зацікавленість і доброчесність. Немає сумніву в цьому випадку, як і в інших, що зацікавленість відіграє визначальну роль у тих обох напрямках, в яких вона проявляється: діяти в певний спосіб вигідно або ж, якщо не діяти як слід, це може надто дорого коштувати. Але можна також виявити ознаки доброчесності. Наприклад, ті, що ґрунтуються на володінні собою. Попри те що словесні сварки відбуваються часто, майже щоденно, вони рідко переходять у бійку, хоча нестриманість може легко призвести до них. У цьому можна бачити ознаки спорідненостей і розважальних товариств, чия роль як запобіжного клапану під час соціальної напруги певна й ефективна. Достоїнства індивідуальності ширші за інтерес особи до того, щоб взяти свою долю у власні руки, адже ніхто не зробить це замість неї, оскільки особисті ідіосинкразії водночас явні і вимогливі. Зрештою, відданість перевищує рівень, якого можна очікувати від членів товариства взаємодопомоги, де кожен віддає себе з огляду на віддачу решти: взаємодопомога може бути також спонтанною та щедрою. Ці люди є, за загальним правилом, пристойними людськими істотами, а набута ними пристойність стає постійним станом душі, а не чимось, що вноситься зовнішнім примусом – як суспільним, так і таким, що може впливати з невідомо якого первісного стану.

Етичний вимір правильного життя можна осягнути з великою певністю, адже етнографічні свідчення щодо нього одностайні. Повсякденна атмосфера, в якій мешкають ці маленькі людства, водночас агресивна й весела. Усі роботи виконують із легкістю та веселістю. Найявні також і всі лиха: хвороби, смерть, смуток, ревності, заздрість тощо, але з ними ефективно справляються. Дозвілля багате і воно витрачається на ігри, танці, бесіди, вечорниці, тож, нудьга людям невідома. Безліч ознак свідчать про життя, наповнене втіхами, радістю й щастям. Ба більше, це життя є задовільним не так,

І. Природна історія

як може бути задовільним життя худоби на пасовиську; це – індивідуалізоване людське життя, в якому є біль, нещастя, страждання. Але загальний висновок щодо життя позитивний для більшості особин, не виключаючи при цьому за-свідчені випадки депресії та норовливості.

У чому природність цих первісних свідчень? Палеолітична пристойність не природна в тому сенсі, в якому дієвці мають природно дотримуватися своїх обов'язків, бо це значило б заперечувати свободу та віртуальність людини. Обов'язки повинні вводитися тією самою мотивацією, яка зустрічається в пізніших епохах людства. Присутній і страх, але не страх поліції, а страх реакції інших: людські почуття сорому й ви-ни вже активовані. Відіграє свою роль інтерес, оскільки ко-жен може розраховувати тільки на самого себе та на свій внесок у колективні справи, якщо він бажає, щоб вирішувалися людські проблеми виживання та призначення. Кожен зацікавлений у розвитку необхідного вміння та якостей. Діють також і звичаї, які постають як своєрідний кодекс, яким вказується, що можна робити, а що ні. У цих закритих суспільствах відсутність контактів із зовнішнім світом за-побігає протестам і прирівнює звичаї до природи речей. Що-до доброчесності, то неможливо виявити й важко уявити свідомі заклики до добродесного життя, хоча здатність мис-лити уможливиле й їх від самого початку з боку деяких ви-няткових індивідів, своєрідних сократів палеоліту. Найві-рогіднішим є притягальна сила відчуття добробуту, що су-проводжує та винагороджує за пристойне людське життя. Добробут і доброчесність стихійно підтримують одне одного в наївності. Загалом, можна стверджувати, а не доводити, що в період палеоліту сором і винуватість слугують опорою зви-чаям і дозволяють уникати небезпечних відхилень. Звичаї стоять на варті зацікавленості, оскільки те, що робиться, є тим, що діє, і навпаки. Інтерес стоїть на варті наївності, оскільки те, що діє і робиться, приносить повне задоволення.

Наївність впливає на правильне життя, оскільки вона визначає стихійний етичний стиль, який полягає лише у то-му, щоб якнайкраще виконувати повсякденну роботу. Можна стверджувати без великого ризику помилитися, що наївність сприяє продовженню втіх, якими супроводжується діяль-ність, виконувана за природою, вибуху радості, яка збуджує чутливість, яку несе в собі відчуття вдалої гуманізації, а та-

кож станові щастя, який відповідає загальній психічній рівновазі. Але природа і становище людини такі, що, з одного боку, в них завжди вдосталь болю, страждань, лиха, а з іншого – люди неоднаково обдаровані природою, як щоб насолоджуватися позитивним, так і щоб відчувати негативне. Слушніше було б стверджувати, що наївність гарантує мінімізацію негативного та максимізацію позитивного для всіх, а вирішальною є ідіосинкразія.

Первісне й природне розв'язання може змінюватися. Досить статися змінам у загальних умовах, щоб відбулися стихійні подальші зміни. І ця стихійність важлива, адже вона дає змогу уникнути якогось перетворення в людській природі. Природа людини залишається однаковою від самих витоків і аж донині та буде такою, доки її не порушать природні чи спровоковані генетичні мутації, тому що ця природа записана в геномі виду. Але зміни в умовах, якими порядкується те, що можна актуалізувати, і те, що має залишатися імовірним скільки треба, дозволяють пояснити те, що одна й та сама людська природа дає в результаті найрізноманітніші історії. Якщо йти за цією аргументацією, то одразу видно, що схильність берегтися від пороку може розвиватися двома шляхами. Сором і винуватість мають глибоко засвоюватися, мірою того як суспільне коло розширюється і стає анонімним, а отже, можна прогнозувати психічну шкоду та зниження виховних якостей цих чинників в якійсь зникнення поблажливості та легкого пробачення, на які люди можуть очікувати з боку своїх близьких. Коли з'являється жандарм із кийком у вигляді влади, озброєної силою, зростає ймовірність того, що порок розперезається, коли зникне загроза, і що таку загрозу намагатимуться обходити: саме лише існування жандарма збільшує шанси пороку.

Звичаї можуть розвиватися в двох напрямках. Вони можуть стати порочними або через появу людей, для яких виживання вимагає порочних способів пристосування (раби, волоцюги, жебраки, бандити тощо), або через інтеграцію в звичаї поведінки, спричиненої страхом жандарма. Звичаї можуть також бути дестабілізовані контактами між спільнотами, що знаходяться на різних шарах соціальної стратифікації, об'єднуються через політичні перипетії або розхитані війнами. Доброчесність, або радше відсутність зацікавленості в пороку, можна зруйнувати примноженням ви-

І. Природна історія

падків, коли порок стає вигідним. Порок з інтересу супроводжує завоювання владних позицій, авторитету, багатства, оскільки переможці уникають покарання, а надто коли вони можновладні. Порок процвітає на догоду сильним і щоб користатися їхніми перевагами. Він використовує справжню чи ілюзорну можливість безкарно шахрувати, коли зникла небезпека розв'язання конфліктів кулаками. З огляду на прагнення досконалішої гуманізації доброчесність підривається «людською комедією» й надто «комедією соціальною». Вона стає радше вадою, ніж перевагою, тож, обрання шляху доброчесності вимагає також обрати й усамітнення: кількість претендентів повинна зменшуватися, бо усамітнення потребує високих духовних сил. З іншого боку, за таких умов шлях доброчесності стає свідомим вибором, який через самий лише цей факт має опиратися спокусі відмовитися від нього: цим активується людська слабкість до гріха.

Щодо правильного життя, то умов своєї актуалізації очікують кілька можливостей. Від стихійного етичного стилю до свідомих стилів – умова переходу вимагає появи дівців, які справді могли б обирати між кількома стилями життя та які замислювалися б над тим, як зробити своє життя задовільним: цьому сприяють соціальна стратифікація та закріплення рефлексивної розсудливості. Втрата наївності мусять позначитися на вторинних вигодах правильного життя. Можна спрогнозувати примноження болю, страждань, нещастя і зменшення насолоди, радощів і щастя. Не буде надто сміливим прогнозувати й певне пом'якшення цього зменшення. Насолоди спадають найменше, адже повсякденне життя обов'язково їх містить, а людська винахідливість може вдаватися до різноманітних підбадьорювань і веселого реагування, попри зниження віддачі цих способів. Щастя створюється поєднанням відповідного психічного настрою та обставин. Воно завжди залишається доступним для більшості, але може бути зіпсоване відмінністю соціальних умов і можливістю робити порівняння, після яких важче буде задовольнитися тим, що ти маєш. Радощі є чудовою жертвою для такої схеми розвитку. Вони приречені на згасання, хіба що людина наважиться усамітнитися від світу та працювати задля відтворення умов появи радості. Усамітнення було невідоме на стадії палеоліту і вочевидь з'явилося в історії людства на пізнішому етапі.

*

Картина природної історії людського виду може виглядати достатньо точною й злагодженою, щоб прислужитися меті, яку ми для неї сформулювали: визначити вихідну точку історичного процесу людини так, аби стало можливим зрозуміти й пояснити шлях, що привів її до нинішнього проміжного етапу. У цій картині є дещо ідилічне, і вона може здаватися ретроспективною ідеологічною побудовою, одержаною за допомогою переставлення знаків того, про що ми шкодуємо в теперішньому світі. Ясна річ, ця картина може бути неправильною, і якщо хтось компетентніший зобразить її правильніше, то йому не дорікатимуть за ідеологічне відхилення. Аналіз робили під кутом зору проблем та їхніх розв'язань. Ці умови можна завжди перевірити. Ми могли помилятися, стверджуючи, що проблеми людей справді знаходяться в умовах палеоліту стихійно природні розв'язання і відповідно проблеми виживання та призначення розв'язуються належним чином. Якщо помилка таки є, то її можна перевірити та виправити в напрямку істини, тоді як ідеологічний чинник змінити не можна. Навпаки, темна і зловісна картина, намальована в XIX ст., вочевидь ідеологічна. Вона впливає безпосередньо з прогресистської та еволюціоністської позиції, за якою в людській пригоді бачиться поступове виникнення Цивілізації поза межами Дикунства та Варварства. Ця ідеологічна точка зору змушує відсувати витoki на лінії еволюції то раніше, що пізніше ставиться сучасність.

Власне, ідилічну картину можна й слід малювати для всіх видів, які мешкають у своєму природному середовищі. Це – не ідилія, а сприйняття адаптації видів і твердження, що всі вони нормально розв'язують свої проблеми виживання. Це твердження перестане бути тавтологічним, а адаптація – поняттям без змісту, тільки якщо натураліст зможе «інвентаризувати» проблеми та розв'язання, які складають їхню суть, дослідити їхній генезис, їхнє створення, їхню дієвість і т.д. Ми спробували зробити це для одного виду живого світу серед усіх інших, інтегрованих у складну систему природи. Картина не ідилічна сама по собі й іще менш ідилічна для них, але вона може стати такою для нас, адже ми маємо точки порівняння та можемо впасти в ностальгію за палеолітом.

Унікальність людського виду в живій природі ставить

І. Природна історія

вирішальніше й розсудливіше питання. Поза сумнівом, один і той самий вид виробив палеоліт і найекстремальнішу сучасність, тоді як усі решта замкнені в безконечному відтворенні того самого, принаймні в масштабі часу, взятому для світу людини: в часі еволюції живого немає нічого застиглого й повторюваного, усе рухається і змінюється. Якщо поставити перед живим взагалі та перед видами окремо метафізичне запитання «навіщо?», ми отримаємо два зовсім різні класи відповідей. Одні починатимуться з «тому що» і пояснюватимуть, чому існує жива природа та її представники і чому вони саме такі, як ми їх бачимо. Це – відповіді науки й наук про живу природу, в тому числі й про людський вид. Інші починатимуться з «для того» або «з метою» і зазначають, для чого сутності існують такими, як вони є. Єдина загальна можлива відповідь на це запитання про ціль полягає в тому, що живе й живі – але вона так само стосується і фізичного царства – існують для того, щоб актуалізувати якнайбільше можливих імовірностей живого: мета метелика – випробувати всі способи бути метеликом, оскільки таке випробування веде до пояснення живого.

Якщо застосувати цю відповідь до людського виду, то ми дійдемо небайдужого висновку. Ця відповідь дає призначенням виду випробувати всі можливі види гуманізації, а кожному з його представників – випробувати найзавершенішу гуманізацію в межах цього досвіду. Проте цей вид і його представники наділені здатністю мислити. До гуманізації включена здатність відбивати в людській свідомості всі види фізичної та живої актуалізації. До різновидів призначення людини входить обернення «в-собі» на «для-себе». Цей обов'язок людського стану може слугувати двом вищим цілям. Або таке обернення є для себе самого своєю метою та своєю винагородою, а найвищим призначенням людини стає захоплене споглядання величі реальності – величі, завжди таємничої, бо пояснення ніколи не знає кінця. Або ж реальність поклала на людство завдання віддавати шану Творцеві за велич його Творіння. Якщо ці умоглядні побудови мають якусь цінність, то адаптація періоду палеоліту відвертала людство від його власного призначення, заважаючи йому сконцентруватися на дослідженні поля можливостей, відкритого для його пошуків, так само як Одисей зрадив своїй долі

та своєму призначенню, залишившись у полоні зачарованої ідилії, яку йому навіяла Каліпсо.

Якщо треба ідентифікувати ідилію й адаптацію, то незручне запитання адресуватиметься вже не філософу, а історику й соціологу. Чому людство покинуло цей свій стан, який був задовільним з усіх боків, крім його найвищого призначення? Таку недостатність не могли усвідомити ці люди, адже їхній горизонт розуміння виключав проєкції на майбутнє. З іншого боку, призначення виду може бути прийняте тільки незначною меншістю. Величезна більшість цим абсолютно не цікавиться і дає себе тягнути чи штовхати зовсім іншими засобами. Призначення людини не є чимось «дивним, що притягує», що витягло б людство з його природної історії всупереч йому самому. Єдиний вихід у тому, щоб знайти в самому цьому світі, який має зникнути, незважаючи на свою досконалість, один чи два розриви, здатні розвиватися аж до його руйнування.

Досконалість адаптації була зруйнована, але це руйнування живило ностальгію за палеолітом. Міф про земний рай – це пряме вираження цього та нагадування про втрачену реальність. Дуже малоймовірно, щоб спогади могли передаватися через тисячоліття. Більш слушним було б уважати, що картина була реконструйована через обертання навпаки нинішніх прикрих ситуацій. Таке обертання змусило мобілізувати певну розумову схему – схему «випадання за межі», що дуже широко використовують у міфах, ідеологіях і утопіях. Схемам притаманне те, що вони самі по собі не істинні й не хибні, а стають такими залежно від їхнього застосування. Нам доведеться випробувати один із найделікатніших видів застосування, прагнучи пояснити вихід людства з його природної історії та його випадіння в традиційну історію.

Розділ II

НЕОЛІТИЧНЕ ПЕРЕТВОРЕННЯ

Неолітичне перетворення забезпечує перехід від природної історії виду до його культурної історії. Природна історія стосується первісних і природних способів прояву людини як такої в різних укладах людської діяльності. Культурна історія – це різні способи прояву людини, розвинені на великих культурних ареалах Китаю, Індії, Близького Сходу, Європи та Центральної Америки. Зазначений перехід ставить запитання: як і чому людство перейшло від першої стадії до другої? Щодо першого запитання, то раціональний підхід вимагає визначити кінцеву точку, великі культурні ареали, які можуть «імперіалізуватися» та показати, як до них дійшли культурно диференційовані частки людства. У кінцевій точці центри ваги планети визначаються трьома основоположними рисами:

- кожний ареал охоплює простір десь у п'ять мільйонів квадратних кілометрів із десятками чи сотнями мільйонів людей на ньому;
- ці простори й кількості входять до імперської політії або до спільної трансполітії;
- кожна політія чи трансполітія лежить у спільній цивілізації, часовий діапазон якої становить близько п'яти тисяч років.

Якщо дотримуватися загальних аспектів, що діють для окремого виду й ігнорувати деталі регіонального розвитку, можна відповісти на запитання «як?», виходячи з еволюційних розв'язань, висвітлених у попередньому розділі, та показавши, як початок таких змін логічно веде до констатованого завершення: існування ойкумен, що можуть імперіалізуватися.

Запитання «чому?» набагато тонше. Потрібно знайти по-

яснення, яке ніколи не відхиляється від історичності людства, від її пояснюваної випадковості, і водночас ураховує відсутність будь-яких причин – позитивних чи негативних – для виходу з палеоліту, адаптивний характер якого підкреслювався вище. Ці дві умови задовольняє гіпотеза, за якою трапилися одна чи декілька зовнішніх для палеоліту подій, і ці події привели до нової ситуації, позначеної позитивними або негативними рисами. Відтак одразу формується проста, зв'язна і, можливо, плідна проблематика, що складається з чотирьох основних моментів. Необхідно встановити *межу*, під час перетинання якої відкриваються нові можливості та нові варіанти актуалізації. Перетинання межі – це відкриття поля можливостей, безпосередньо доступних дієвцям, яке дозволяло уникати всіляких гіпотез про порушення становища людським чинником. Другим моментом є чинник тяжіння, що визначається як точка логічного завершення, який можна встановити в кінцевій ситуації та який може привести до неї шляхом проб, невдач і відбору. Кожний чинник тяжіння має бути таким, щоб його можна було ділити на невизначене число субчинників тяжіння так, аби передбачити ймовірність проміжних етапів, кожен з яких позначається локальним завершенням. Такі жорсткі умови потрібні, щоб пояснити варіанти розвитку та ситуації, які не призвели до ареалів, що можуть імперіалізуватися, і щоб мати змогу встановити ситуації, які відхиляються від нормального напрямку розвитку й багаті на можливі похідні. Третім є момент *дієвців*, яких потрібно спонукати до дій, до пізнання та до роботи в напрямку, який сприяв би притягальності чинника тяжіння з причин, які можуть бути негативними (якщо вони не роблять нічого або не рухаються в напрямку до чинника тяжіння, їм це дорого обходиться) чи позитивними (правильний напрямок забезпечує їм вигоду). Четвертий і останній момент – це *умови можливості*, які дозволяють дієвцям виробляти стратегію і навіть уникати витрат чи отримувати прибуток. Особливістю таких умов є те, що їх не створюють дієвці за бажанням, бо інакше вони б завжди були наявні. Вони повинні поставати перед дієвцями як обмеження.

Залишається виділити предмети, до яких застосовується ця проблематика. Критерій відбору задається кінцевою точкою – ареалами імперіалізації. Мільйони квадратних кілометрів, населені десятками й сотнями мільйонів людей, сто-

I. Природна історія

суються перш за все економічного укладу. Кожний ареал об'єднаний в політію або в трансполітію, і це вже предмет укладу політичного, хоча торкається також і морфологічного укладу, щоб можна було розглядати ці гігантські масиви вкупі. Кожний ареал збігається з цивілізацією, яка належить у першу чергу до релігійного та етичного укладів. В історичному матеріалі, який відкладався тисячоліттями й примножувався дедалі ширшими документальними даними, потрібно виявити досить багаті й складні явища, щоб можна було сподіватися вивести з їхнього аналізу відповіді на запитання: як і чому відбувалися політичні, економічні, морфологічні, релігійні, етичні зрушення, які привели людство за п'ять чи сім тисяч років від природної до традиційної історії? Ми виокремили шість нових явищ, які дають змогу торкнутися всіх потрібних моментів і обіцяють відповісти на поставлене запитання. Це харчове виробництво, перехід від племені до імперії, ієрократизація, війна, соціальна стратифікація, релігійний чинник.

Харчове виробництво

Перехід від збиральництва і полювання до виробництва продуктів харчування – це найвизначніше явище, яке притягає найбільшу увагу. Цей перехід докорінно змінює способи життя. На початковому етапі люди живуть з відсотків капіталу, який безкоштовно надає їм природа. У кінцевій точці їхнє існування ґрунтується на свідомому поєднанні виробничих чинників, двома головними з яких є праця й земля. Перший чинник означає, що людство перейшло від стану суспільства дозвілля до такого стану, де для значної більшості довгі години виснажливої й нудної праці протягом усього життя становлять єдиний спосіб не вмерти з голоду. Другий чинник перетворює землю на економічну цінність, яку можна не тільки передавати, а й головно накопичувати й завойовувати.

Новою економічною формулою, яка панує на великих ареалах, стає рільництво. З економічної точки зору формула тваринництва залишається маргінальною та застосовується в периферійних районах, де посушливий клімат створює несприятливі умови для рослинництва. Це означає, що випасна економіка посідає також вторинне місце й у хронологічному

плані: суспільства тваринників, історична вага яких з воєнної точки зору може бути великою, йдуть після аграрних. Майже дивацькою системою є рибальство. Рільництво на великих ареалах характеризується як спільними рисами, так і відмінностями. Кожна така економіка спеціалізується на дуже малій кількості рослин, які становлять основу харчування. Одноманітність рослин частково компенсується розмаїттям страв, які з них готують. На Близькому Сході основна культура – пшениця, в Китаї – просо й рис, в Індії – пшениця й рис, в Америці – кукурудза, квасоля, гарбуз. Китай і Америка живуть майже виключно рослинництвом, тоді як у Європі й Азії воно поєднується з тваринництвом, а в Індії тваринництво має другорядне харчове значення. Китай більше розвиває городництво, коли на маленьких полях доглядають чи не за кожною рослиною окремо. Близький Схід, а за ним і Європа займається вже власне рільництвом, коли обробляються поля, а рослини вирощуються комплексно. І в тому, і в тому випадку характерним є регулярне чергування активної мобілізації праці для підготовки полів, посіву чи посадки, збирання врожаю і періодів простою: співвідношення складає близько двох третин активних робіт до третини «мертвого» сезону в хліборобстві й однієї третини до двох третин в городництві. Оскільки кількість робочих рук обумовлюється потребами в сезон активних робіт, величезна кількість праці вивільняється для ремісництва та гончарства, прядіння та ткацтва, металургії тощо. Продукція має різне призначення, власне, місцеве, регіональне споживання або – для продукції з високою додатковою вартістю – споживання в дуже віддалених місцях. Імовірно й можуть поєднуватися дві схеми: чи поділ часу кожного між хліборобством і ремісництвом, чи спеціалізоване ремісництво, яке оплачується продуктами землі.

Демографічні аспекти вказують на повний переворот. Густина населення в сотні разів перевищує колишні значення й збільшується від одного жителя на десять квадратних кілометрів до п'ятнадцяти на один квадратний кілометр для хліборобських районів із тривалим паром, потім до сорока для районів із коротким паром і навіть до кількох сотень для рисових плантацій. На просторах нинішньої Франції після останнього льодовикового періоду мешкало близько п'ятдесяти тисяч мисливців-збирачів, а в XVI–XVII ст. налічувало-

І. Природна історія

ся від двадцяти до двадцяти восьми мільйонів осіб. З огляду на низьку продуктивність праці, попри такі-сякі технічні успіхи, досягнуті впродовж тисячоліть, не менше 80% цієї людської маси мобілізується для виконання праці, необхідної, щоб утримувати всіх. Якщо до цього додати працю міського ремісництва та послуги, то тільки невеличку меншість населення звільнено від безпосередньо продуктивної праці й вона може присвятити свою діяльність іншим видам виробництва, а не лише тим, що потрібні для виживання. Чисельність людей зазнає масових коливань, які можуть сягати подвоєння або скорочення наполовину. До історії людей входять неврожаї та голод. Сільськогосподарське виробництво коливається залежно від погодних умов, але також від поширення паразитів, воєн і різних заворушень. В Європі на один урожайний рік припадає один неврожайний і два посередніх. Коливання виробництва компенсуються погано, оскільки запаси обмежуються низьким рівнем продуктивності, надто високою вартістю перевезення вантажів суходелом, політичними та податковими перепонами для торгівлі зерном.

Коливання залежать ще від однієї новини – епідемій. Їм сприяє занепад гігієни через скупчення людських мас і відходів; збільшення густоти населення, яким примножується кількість заражених; активізація переміщень і контактів, чим полегшується передання мікробів. Голод і епідемії спільно нищать людей, бо ослаблені організми гірше опираються інфекціям. Хвороби б'ють у першу чергу по немовлятах і дітях. Розмови про перенаселення – це міф, за винятком хіба що окремих місць, бо сім'ї мають приблизно стільки дітей, скільки вони можуть виростити з урахуванням усіх чинників, включно з перспективою того, що ці діти зможуть взяти участь у заселенні нових земель. Так, в архаїчній Греції заселення Середземноморського та Чорноморського узбережжя викликане не стільки демографічним тиском, скільки можливістю колонізувати знайомі райони, які підтримують демографічну активність.

Археологічні дослідження та пошуки походження рослинних і тваринних видів, одомашнених різними сільськогосподарськими режимами по всьому світу, змусили відмовитися від думки про виникнення одомашнення в певній точці та його всесвітнє поширення звідти. Її розташовували на Се-

редньому Сході й переміщали там за волею археологічних відкриттів. Найстаріший сільськогосподарський район, відкритий на сьогодні, знаходиться в турецькому гірському районі Тавруз, і виник він дев'ять чи десять тисяч років тому. Немає сумнівів, що хронологічно попервах мала скластися якась обставина, а саме поширення мало відбуватися чи через запозичення, чи через переміщення населення. В Європі можна простежити три шляхи проникнення хліборобства: найдавніший ішов берегами Середземного моря в середині VII тисячоліття, другий – Дунаєм і мережею річок аж до Бургундії в середині VI тисячоліття, а найнедавніший – системою Дніпра й Дністра та великою рівниною Північної Європи в середині V тисячоліття. Насправді було багато розсіяних осередкових зон, а за ними – багато дуг поширення через запозичення сусідом у сусіда або через колонізацію. Заселення могло йти тільки за рахунок мисливців-збирачів – великих споживачів простору, яких винищували фізично, витісняли в райони, які поки що не цікавили хліборобів, поневолювали чи силою привчали до нового стилю життя. Повільне й невпинне зникнення пігмеїв під час контакту з хліборобськими племенами банту вочевидь мало незчисленні аналогії впродовж тисячоліть неоліту.

Неолітизація не сталася якоюсь різкою зміною, а йшла повільно й поступово, з подоланням певних порогів і розтягнувшись на тисячоліття. Археологія дає змогу простежити цей рух через тисячоліття в одному місці, наприклад, у деяких долинах Перуанського узбережжя, на високих мексиканських плато, в Палестині та, в більш загальному плані, на висотах «Родючого Півмісяця»*, а також у Північному Китаї. Можна виділити чотири основних рубежі та визначити чотири головних етапи. Перший і найдовший етап характеризується визначною роллю продуктів одомашнення: збирання й полювання ще дають основну частину харчування, а природа й далі гарантує запаси, потрібні, щоб уникати занадто різких коливань. Потроху частка одомашненого збільшується, ролі міняються і продукти збирання та мисливства стають додатковими. Далі перші зникають майже зовсім, а мис-

---

* «Родючий Півмісяць» – смуга землі на північній межі Сирійсько-Аравійської пустелі, охоплює Ливан, Сирію і Месопотамію. – Тут і далі примітки наук. ред.

І. Природна історія

ливість стає таким собі спортом або привілеєм. Марно було б намагатися визначити цю перемену у відсотках. Реалістичнішим і, очевидно, ближчим до фактичного стану було б визначити певний рубіж, після якого за умов зриву виробництва природні запаси стають недостатніми, щоб забезпечувати тимчасову компенсацію.

Таке безсилля природи надати допомогу людям своїми безкоштовними резервами лежить у прямій залежності від густоти населення. Якщо мисливці-збирачі при густоті населення одна особина на десять квадратних кілометрів споживають половину природного приросту, то достатньо подвоїти густоту, щоб відсотки були спожиті. Після цього вже починають проїдати капітал і стають на простий альтернативний шлях: чи густота населення залишається дуже низькою, чи ж природний капітал потрібно замінювати виробничими чинниками мірою зростання густоти населення. На цьому шляху ми бачимо два сільськогосподарські рубезі, а третій – наукове сільське господарство – виводить нас за межі традиційної історії. Метод тривалого пару встановлює своєрідний компроміс із природою. Люди розкорчовують ділянку, часто підпалюючи її – щоб розчистити землю, удобрити її та запобігти бур'янам, – обробляють її протягом двох або трьох років і повертають природі, не стільки тому, що вона вичерпала свою родючість, скільки через таке захащення її бур'яном, що дешевше розчистити нову ділянку, ніж намагатися боротися з ним. Отже, природа повертає собі свої права на двадцять – двадцять п'ять років. Хліборобство стає пересувним на низці ділянок і проходить цикл у двадцять-тридцять років. Людські поселення можуть пересуватися одночасно, і це дає чудову перевагу в тому, що люди залишають позаду землю, заражену нечистотами, що стала ще й небезпечною для здоров'я. Цей тип рільництва за допомогою випалювання може витримати густоти населення близько п'ятнадцяти особин на квадратний кілометр. Але ніщо не заважає збільшувати кількість років обробки землі та скорочувати роки відтворення природного рослинного покриття. Досить буде стати до роботи й періодично просапувати бур'ян.

Практика приводить, кінець кінцем, до другого рубезу – методу короткого пару: один рік на два чи два роки на три, або ж відмови від пару завдяки використанню затоплюваних рисових плантацій, проміжних культур чи ретельної

сівозміни. Допустима щільність відтак перевищує сорок особин на квадратний кілометр. Азійська та європейська схеми, де поєднуються хліборобство й тваринництво, витримують меншу сільськогосподарську щільність, ніж та, яку дозволяє китайський рис чи кукурудза індіанців. Проте не можна прямо переводити сільськогосподарську щільність у середню з огляду на значну різницю в умовах проживання на тому чи тому просторі. Так, наприклад, у Китаї найменші узвишшя залишаються незайнятими, люди оселяються тільки в долинах і на рівнинах.

Етапи та рубежі, кожен на своєму рівні узагальнення, підходящому для всіх людських спільнот неоліту, – ясні й чіткі. Яка причина могла спонукати первісне людство стати на шлях, позначений цими етапами й рубежами? Найслухнішою причиною має бути перехід до осілого способу життя. Якщо подивитися на палеоліт і на спосіб життя полюванням і збиранням, можна зрозуміти цю причину та пояснити її поєднанням вочевидь давньої обставини – насичення простору розселенням у вигляді плям, що розпливаються, і нової обставини – потепління клімату після вюрмського зледеніння. Потепління має два наслідки для фауни й флори, які ми розглядаємо під кутом зору харчування людини. Воно менш сприятливе для великих ссавців, які населяли тундру і на яких полювали деякі групи людей. Потепління особливо сприяє урізноманітненню видів на одиницю площі. Перший наслідок обмежує переміщення мисливців, а другий робить їх непотрібними, оскільки все, що треба, можна мати там, де живеш. Це – дуже сильний стимул для спорудження домівки і для того, щоб лишатися в ній, а надто для жінок, на яких зазвичай лягав тягар переміщень. Осілість не є ознакою переходу до харчового виробництва. Вона відбувається в умовах життя способом мисливства і збирання й придатні для використання деяких типів середовища. Найпридатнішими для осілості, вочевидь, були узгір'я в помірному кліматі, які примножують кількість мікросередовищ і ресурси в радіусі від п'яти до десяти кілометрів, який можуть покривати осілі люди. Близькосхідна дуга, що тягнеться від Загроса до Тавруза, особливо сприятлива, так само як і передгір'я Андського узбережжя. Саме там знаходять найстаріші сліди переходу до осілості.

Вторинним наслідком переходу до осілості в епоху не-

І. Природна історія

оліту – це мимовільне угноєння землі в безпосередній близькості до житла та можливість для стихійних чи свідомих занять городництвом. Можна також припустити, що найперші заняття городництвом мали на меті не харчові завдання, а слугували радше для задоволення схильності до певного шикку, прикрашання житла та культових потреб, і все почалося з квітів, які вирощували жінки. Збирачі й мисливці знають усе що треба про рослини й тварини, завдяки яким вони живуть. Не потрібно ніякого технічного прориву, щоб перейти від збирання колосків пшениці до підготовленого відповідними діями збирання врожаю. Від городницької осілості до найскладнішого традиційного рільництва веде безперервна технічна й пізнавальна нитка – така ж сама, яка веде від першого каменя, обробленого іншим каменем, до складного кам'яного знаряддя. У кожній точці дівці завжди знають про все це достатньо, щоб рухатися до наступної точки, якщо відчують у цьому потребу.

Яка потреба була в тих дівців рухатися за ниткою, навіть якщо це не коштувало їм жодного пізнавального чи технічного зусилля? Спершу слід упевнитися в очевидному: кожна точка, досягнута на лінії, що веде від чистого збиральництва й мисливства до виключно виробництва, діє як стопор і запобігає будь-якому поверненню назад з демографічних причин. Кожний крок уперед по цій лінії виражається у збільшенні густоти населення, а будь-який відступ – у великих утратах. Стопори особливо міцні на рівні основних рубежів. Людство могло, очевидно, і не ставати на цей шлях і, можливо, зробило це через необачність, але коли процес хоч трішки почався, відступати воно вже не мало змоги. Утім, коли б навіть у нього й була така можливість, малоімовірно, що воно обрало б шлях назад.

Рухаючись від одного етапу до іншого, дівці можуть з урахуванням окремих напрямків розвитку підбивати підсумок позитивних результатів. У племінній будові, яка базується на рівновазі між сегментами та об'єднаннями сегментів, важливо мати якомога більше дітей, щоб забезпечувати врівноважувальну здатність власного сегмента. І навпаки, сегменти, що втрачають темп, потрапляють у несприятливе становище й можуть або загинути, або бути поглинутими. Діти є також джерелом авторитету, робочою силою, коли праця стає виробничим чинником, і пенсійною касою. Вони

коштують недорого, бо освіта обмежена і передається прямим спілкуванням, і можуть допомагати власному втриманню з наймолодшого віку, пасучи гусей чи відганяючи птахів від полів. Мати якнайбільше дітей – хороший розрахунок, який стає то кращим, що далі люди просуються шляхом виробництва. Міжплеменні війни, попри те що вони найчастіше маловбивчі, так чи так обертаються на користь численнішої сторони. Коротко кажучи, відбувається загальний тиск у бік демографічної експансії. Вона аж ніяк і на жодному рівні не є мимовільним і засуджуваним наслідком осудної поведінки та непередбачливості сімей, вона є результатом поєднання дуже розважливих розрахунків. Зважаючи на те, що треба годувати додаткові роти, а безкоштовної природи вже не вистачає для цього, починаючи з найменшої густоти населення, єдиним виходом є поширення та інтенсифікація рільництва.

Окремі меншини створюють власний додатковий баланс. Ті, хто посідають або жадають посісти владні й авторитетні позиції, змушені збирати ресурси для здійснення своїх стратегічних задумів і збирати їх трішки більше, ніж їхні прямі конкуренти. Оскільки кожен робить один і той самий розрахунок, потреби в накопичуваних багатствах зростають до нескінченості. Основне джерело багатства – це оброблювана земля. Що більше землі, яка краще обробляється, то більше засобів мають наймогутніші та найавторитетніші особи. Стає вигідним завойовувати землі, використовувати їх, збільшувати кількість робочої сили. Але чому робочі люди піддаються цьому – адже їх більшість? Лише тому, що вони не можуть діяти інакше, а такі умови їм нав'язують. Можна виявити ще більш особливі й гострі результати та стратегічні задуми. Розвиток культур з жертвопринесенням, які обслуговують жерці, вимагає відповідних ресурсів. Їх можуть надавати вірні, змагаючись навіть із сусідами за те, щоб мати більш розкішне місце культу та вражаючи жертви. Мережі месопотамських та індіанських храмів і всюди розкидані римські церкви наводять на думку про ефективне сільське господарство та про те, що народи погоджувалися нарощувати свої зусилля для підвищення його ефективності. Деякі дослідники переконливо доводили, що одомашнення бика (*Bos taurus*) на Близькому Сході відбулося за два тисячоліття до того, як його почали використовувати як продукт харчуван-

І. Природна історія

ня, і це одомашнення, очевидно, пов'язане з потребами в жертвних тваринах для місячного бога та з символічним ототожненням півмісяця з рогом бика.

Залишається виявити й уточнити уможливлення цього процесу. Вони є переважно кліматичними, оскільки фауна і флора залежать від клімату. Увагу, безперечно, слід звернути на великі кліматичні зони. Арктичні зони віддаляються, і в цьому полягає вирішальне значення потепління в голоценову епоху, оскільки в цей період звільнилися від льодовиків великі площі Євразії та Америки і гостиннішими для життя стали ще більш широкі прильодовикові території. Сухі тропічні зони – це або пустельні, або ж із дуже малою і неперіодичною кількістю опадів. Вони дають можливість вибирати лише між випасною економікою і зрошувальним рільництвом. Таке рільництво вимагає багато води та величезні трудові інвестиції. Вологі тропічні зони надто лісисті для палеолітичного знаряддя: для їхнього освоєння доведеться чекати появи технології обробки заліза, а це вже справжній технологічний стрибок, через що неолітизація Африки на південь від Сахари затрималася не менше як на п'ять тисячоліть. Зони з помірним кліматом, зумовленим широтою, висотою над рівнем моря чи впливом моря, знаходяться у найвигіднішому становищі, бо коливання тут найменш різкі й ці зони вимагають найменших інвестицій. Власне, вони аж ніяк не потребують технічних чи організаційних стрибків для здійснення будь-якої аграрної інновації: природа завжди позитивно відповідає на всі запити, звернені до неї.

Висновок цілком очевидний. Сприятливими є дві зони: помірна зона і суха тропічна зрошувана зона. У південній півкулі мало таких земель, і ще менше таких земель у згаданих зонах. У північній півкулі таким землям відповідають великі культурні ареали: Передня Азія, Індія, Китай – саме з цих районів почалася неолітизація. Вона також взяла самостійний старт на мексиканському плато та в долинах і на плато Анд, де клімат пом'якшили висота та зрошування. Європа як сприятлива зона з'являється кількома тисячоліттями пізніше, оскільки її більшою мірою торкнулося зледеніння та його наслідки.

Політизація

Загальна й абстрактна еволюційна лінія йде від племені до об'єднання племен, королівства, імперії. Під племенем слід розуміти вузол стихійних об'єднань між сегментами, які потрібні для того, щоб отримати рівновагу на всіх рівнях інтеграції. Логіку цієї структури можна краще зрозуміти за допомогою схеми:

	A		B	
		X ₁	Y ₁	
		X ₂	Z ₁	Y ₂
			Z ₂	
		X	Y	

A + B – спільнота в усіх її найширших вимірах. Ця спільнота може інтегруватися вгору зі спільнотою ще більших розмірів, з конфедерацією племен, яка завжди утворюється з конкретною метою, не має жодних постійних інститутів і дуже тимчасова. У нижній частині Z₁ і Z₂ – відповідно певна об'єднана в групу рідня з генеалогічною глибиною в три-чотири покоління. Y₁, Y₂, X, Y, A, B – стихійні коаліції однакових розмірів, утворені між сегментами нижчого рівня та проти коаліцій таких самих розмірів. Кількість рівнів коаліцій – чотири або п'ять. Зібраних у такий спосіб особин може бути від кількох тисяч до кількох сотень тисяч.

Цей загальний принцип організації має безліч варіацій і нюансів континентального, регіонального та локального характеру. Їх не повинно розглядати в межах загальної історії, за винятком хіба що трьох із них, які можуть мати деякі еволюційні наслідки. Найохоплюючу спільноту – назвемо її для зручності «плем'я» – можна вважати такою, що походить від спільного пращура, і це перетворює плем'я на велику родину, яка входить до ланки спільної генеалогії. Або ж у спільноті перебувають поруч один з одним і співіснують окремі генеалогічні блоки. Культурна однорідність племінної спільноти може бути дуже високою і простягатися далеко за неї, аж до включення інших окремих племен у спільному культурному ареалі. Або ж спостерігається повна неоднорідність, коли в одній і тій самій племінній структурі знаходяться сегменти, які не розмовляють однією мовою. Може

І. Природна історія

спостерігатися точнісіньке перекриття територіальних і родових сегментацій, коли кожному генеалогічному сегментові відповідає чітка територія, або ж – повне розходження, коли поєднані сегменти різної належності. Плем'я – це соціальний світ із надзвичайно високою плинністю. Дієвці завжди прагнуть поєднуватися в групи. Такі групи-дієвці мають змінні розміри. Одна утверджується проти іншої, панують змагання, конкуренція та суперництво. Незалежність і об'єднання перебувають у постійному діалектичному зв'язку. Домінує діалектика Єдиного і Множинного, Одного й того самого та Іншого.

Об'єднання племен аналогічна структура, але відрізняється від племені тим, що кожним сегментом керують родові зв'язки – і цим така будова зв'язується зі стратифікацією та ієрархізацією – за двома загальними типами керування. Так, наприклад, один і той самий рід розподіляє складові лінії свого потомства так, аби завжди посідати керівне становище на всіх рівнях сегментації. Маємо, отже, ієрархію вождів – від вождя села чи навіть частини села аж до вищого вождя спільноти, яку зберігають для утворення іншої спільноти. Що більшою є спільнота, то більше це вище становище має символічне значення і то менш реальна пов'язана з ним влада. Або ж, наприклад, різні роди розміщуються в різних точках сегментації; голови цих родів, знаходяться в стратегічних точках, можуть мати реальну владу.

Царство (королівство) вводить докорінну зміну структури, коли спільнота має гору над складниками. Визначається конкретна спільнота, яка ділить соціальний простір на внутрішню й зовнішню частини. У внутрішньому просторі спостерігається тенденція до стирання чи послаблення всіх поділів, здатних підірвати єдність спільноти. Поділи, що допускаються, мають бути функціональними з точки зору спільноти, наприклад, поділ на адміністративні, податкові чи релігійні одиниці. Жодна коаліція будь-яких складових елементів не повинна загрожувати спільноті. Стосовно зовнішньої сфери спільнота прагне перетворитися на колективного суб'єкта та сприйматися таким усіма, хто населяє зовнішній простір.

Імперія – це царство (королівство), яке спромоглося поширити свою владу назовні та забезпечити своє панування над простором змінних розмірів.

Наведених визначень достатньо, щоб накреслити еволюційну лінію та виявити істотний фазовий перехід між об'єднанням племен і царством. Субстанцією такого переходу є *політизація* в розумінні політій, які відповідають просторам і чітко окресленим і стабільним, принаймні під кутом зору тенденцій, групам населення. Якщо визначити політію як соціальний простір умиротворення, спрямованого всередину, і ймовірної війни, спрямованої назовні, то перехід відбиває два полярні політичні розв'язання. «Сегментарне розв'язання» в границях племені та об'єднання племен забезпечує керування миром і правосуддям на всіх рівнях сегментації за допомогою створення стихійних і збалансованих коаліцій, які або знаходять мирне вирішення через переговори, або ж битимуться, доки проблема не буде розв'язана. Такий спосіб керування робить умиротворення чимраз імовірнішим, мірою того як ми наближаємося до сегментів і базових одиниць, а війну дедалі менш контролюваною, мірою того як ми підіймаємося рівнями сегментації й досягаємо простору, зайнятого фактичним чужинцем. Уважний розгляд прикладів, які постачають історіографія та етнографія, показує, що завжди існує певний упривілейований рівень сегментації, а саме той, де проблеми найчастіше і найшвидше розв'язуються мирно. На цьому рівні вже склалися постійні органи, і вони, за загальним правилом, зосереджені на зборах старійшин. Розв'язання проблеми базується на розкладі політії на складові сегменти спільноти, але без чіткого розриву з не-політією. На іншому краї можливостей лежить «унітарне розв'язання», яким політія визначається як однорідна спільнота, відмінна від не-політії. Вирішальним наслідком такого розв'язання є необхідність покласти керування миром і правосуддям на механізми чи процедури, спільні для спільноти як такої.

Існує і може бути виявлена в історичній реальності ще одна форма політизації. Сегменти племінної спільноти можуть трансформуватися в політії на певному рівні сегментації. Так само об'єднання племен можуть припинити зливатися в спільноті та набувати власної незалежності, проте не всі, а ті, що стоять на стратегічному рівні сегментації. Можна спостерігати також фазовий перехід між сегментацією й політизацією, але результати будуть зовсім різні, оскільки це – *поліс*. Дуже важливо точно визначити й ухопити обидва

І. Природна історія

види переходу, оскільки вони ведуть до різних шляхів історичного розвитку, декотрі з яких можуть бути вирішальними для загальної історії. З одного боку, перехід між племінним об'єднанням і царством; спільнота, яка зазвичай характеризується культурною однорідністю, перетворюється на політію і стирає у внутрішньому напрямку всі попередні поділи сегментарного типу. З іншого боку, в спільноті племен чи їхніх об'єднань сегменти рівня X стають політіями. У цьому процесі спільнота перетворюється на культурний ареал. Отже, вона змушує кожний сегмент-політію стерти у внутрішньому напрямку всі політичні поділи сегментарного типу. Як і в царстві, відмінність виникає між спільним і окремим, але вона починає діяти в набагато менших і навіть крихітних спільнотах. Сільські поселення можуть об'єднувати лише кількасот осіб, але це – незалежні й суверенні політії. Проблеми організації та контролю влади – з огляду на таку скупченість – цілковито відрізняються від тих, які виникають у царстві. Різниця проявляється дуже показово в політичних режимах. Поліс сприяє в односторонньому порядку олігархічному режимові, тоді як царство вимагає ієрократичного режиму.

Притягальний чинник неоліту не імперія, а політизація або фазовий перехід між осілістю та політією. Проте перехід цей неможливий! Річ у тім, що племінна структура та структура громад ґрунтуються на принципі рівноваги через протистояння рівних коаліцій. Цей принцип запобігає тому, щоб якась коаліція могла коли-небудь остаточно взяти гору над іншою. Політизація через поліси – не вихід, адже вони входять до культурного ареалу й перетворюють його на олігополярну трансполітію. У ній рівновага постійно відновлюється змінними коаліціями між полісами-політіями, жодна з яких не є досить могутньою, щоб перемогти коаліцію інших. Така взаємна безсилість обумовлена тим, що всі вони є результатом трансформації одного й того самого рівня сегментації на поліси, тобто вийшли з племінних коаліцій чи громад однакового типу. Неможливість фазового переходу емпірично визначається тим, що знадобилося від п'яти до семи тисяч років, щоб він таки стався. Адже цей перехід, урешті-решт, відбувся на територіях, які стануть великими культурними ареалами. Питання, отже, полягає в тому, щоб зрозуміти, як і чому неможливе стало можливим. Відповіді нам не дають

ані порогові межі, ані дієвці. Її слід шукати в уможливленні та у випадковому збігу випадкових чинників.

Поріг, який пропонує палеоліт, – це перехід від стада до племені внаслідок демографічного насичення. Цей перехід мав відбуватися незчисленну кількість разів протягом десятків тисячоліть, не призводячи при цьому до змін, здатних вивести за межі палеолітичного поля. Нині ми знаємо, чому так було. Перешкода стоїть не між стадом і племенем і не між племенем і громадою, а між племенем, громадою і полісом, з одного боку, і царством, з іншого. Проблема, яку треба розв'язати, досить проста для того, щоб можна було уявити одне чи кілька розв'язань та перевірити їх історичними фактами. Проблема можна сформулювати в такий спосіб: як прибрати олігополярну перешкоду? Неможливо уявити й перевірити стихійне та свідоме передання влади від різних сегментів спільній інстанції. Це був би приклад стихійної або свідомої політизації. Проте остаточне розв'язання в організаційному плані виглядає складнішим, ніж сегментарне. Крім того, воно буде не вигідним для всіх учасників за винятком тих кількох осіб, які обіймуть спільні владні позиції. Щоправда, удвох випадках цей розрахунок може помінятися на зворотний. Якщо з'являється зовнішня загроза, усі можуть програти і кожен зацікавлений у тому, щоб передати достатньо влади спільному центрові, аби відбити напади. І навпаки, сприятлива можливість для зовнішніх завоювань обіцяє вигоду кожному за умови концентрації потуги, потрібної для завоювання. Ці дві дуже реалістичні гіпотези виводять нас зі схеми, оскільки ми знаходимося на самому початку, коли немає ні зовнішньої загрози, ні планованих завоювань. З іншого боку, альтернативне розв'язання є набагато задовільнішим, і полягає воно у створенні тимчасової племінної або міжплемінної коаліції, яка дає змогу об'єднувати потугу, не втрачаючи власну. Саме до такого розв'язання вдаватимуться племена аж до наших днів.

З огляду на те, що мирний стихійний або свідомий шлях закритий, залишається тільки одна можливість: війна, але війна, результатом якої буде накопичення вигод на користь якогось одного полюсу. Для того щоб встановити такий кумулятивний дисбаланс, потрібно й достатньо припинення племінної олігополярності. Тут можливі два теоретичні варіанти. Або олігополярність скочується до стану системи

І. Природна історія

гри з численними дієвцями, в якій важко виробити правила й неможливо забезпечити їхнього дотримання. Наслідком буде вічна дика війна, з якої по черзі виходитимуть переможці й переможені та з якої колись має вийти останній переможець. Перетворення внутрішньо врівноваженої гри у внутрішньо нестійку гру вимагає здійснення двох умов. Треба, щоб зіткнулися кілька племінних олігополярностей. Зіткнення базується на здешевленні сполучення та на збільшенні наявних ресурсів: цю умову врешті-решт забезпечує економічний розвиток. Потрібно також, щоб деякі з воюючих знаходилися в становищі, вигіднішому рівно настільки, скільки необхідно для накопичення сили. Таку різницю можуть створювати різні чинники: позиція, краща для оборони, контроль місць проходу, менші витрати на сполучення, дещо родючіша земля, плодovitіші жінки, твердіші моральні якості тощо.

За другим можливим теоретичним варіантом, олігополярність обертається на гру з двома, трьома або чотирма дієвцями, причому ця гра є теж внутрішньо нестійкою, бо кожний дієвець зацікавлений у тому, щоб ліквідувати інших, аби не бути ліквідованим самому. Можна уявити знову ж таки дві теоретичні ситуації. Дві, три або чотири племінні громади постійно мешкають у стані ворожих зіткнень, і сила цієї ворожнечі спонукає їх перетворювати тимчасові коаліції на вічні. Міцніша й краще організована коаліція має великі шанси на перемогу, і це є стимулом для всіх іти в цьому напрямку, створюючи собі окремі й постійні політичні органи. Або ж олігополярність стихійно еволюціонує від племені до громади, наприклад, під тиском більш жорсткої соціальної стратифікації. Такий шлях розвитку може механічно трансформувати два десятки стабільних сегментів у дві чи три нестійкі громади. Показовим прикладом може бути річкова долина, де здійснюється невідпормий тиск на користь виникнення двох політичних полюсів, один з яких рано чи пізно поглине іншого. Найвідоміші в історії приклади – цивілізації Єгипту та Нижньої Месопотамії, а також Інду, хоча історичний процес і був зупинений зникненням цієї двополюсної або, ймовірноше, триполюсної цивілізації. До цього прикладу можна додати й високогірні Андські плато, де коридор накреслений не річковою долиною, а двома паралельними пасмами гір. Можна також скомбінувати дві інші можливості:

олігополярна спільнота перетворюється на поліполярну, яку кінець кінцем війна призводить до становища, в якому домінують дві, три або чотири політії. Для ще більшого ускладнення моделі її можна зобразити у формі спіралі, кінці якої тягнуться далі й далі, аж доки не будуть включені до єдиної трансполітії найвіддаленіші племінні елементи та громади. Цю модель вочевидь можна застосовувати до Китаю, щоб зрозуміти й пояснити його просування до імперії за приблизно дві тисячі років.

Аби мати правильне уявлення про зняття олігополярної перешкоди, слід звернути увагу на три моменти. У дуже довгій перспективі, тобто в масштабі тисячоліть, обумовленому міцністю племінної перешкоди, війна – це єдиний рушій еволюції. Але війна мобілізує інші види розвитку – економічний, політичний, ідеологічний, соціальний – сприяє їм. Війна – тотальне явище найвищого ступеня, оскільки все, що відбувається в суспільстві, позначається на ній, і навпаки. З цього випливає, що в людській історії дедалі більшого значення набуває випадковість, що поступове виникнення нових утворень чи явищ стає дедалі непередбачуванішим, а ретроспективні пояснення потребують ще багатшої документації.

Внесок дівців у цей рух можна резюмувати в такий спосіб. На відтинку від племені до громади багато дівців отримують свою вигоду в марнославстві та амбіціях і ніхто по-справжньому не програє, бо кожний може знайти собі якусь компенсацію. На відтинку від громади до царства протягом самого фазового переходу дівці, можна сказати, не відіграють ніякої – позитивної чи негативної – ролі, оскільки відбуваються явно непомітні, але з великими наслідками речі, як-от здешевлення сполучення та угод з огляду на зростання густоти заселення та активнішу мобілізацію праці. На відтинку від царства до імперії вимоги систем дій такі, що ніхто не може не робити нічого, бо нічого не робити – значить програти. Дівців – хочуть вони того чи ні – залучають до дій. Ті, хто виграв, виграють усе або багато з точки зору влади, авторитету й багатства. Ті, хто програє, програють багато або все. Це дуже потужні стимули для того, щоб робити все, аби виграти чи не програти.

Ієрократизація

Ієрократизація – це процес, який позначається на політичному укладові, тобто на відносинах влади, інституціалізованих і здійснюваних у межах політії. Завершенням цього процесу є власне політичний уклад імперій. Назвімо його *абсолютною ієрократією*. Три елементи, з яких складається цей вислів, розкривають його характерні риси. «Ієро» означає владу, наділену повним, цілковитим і винятковим авторитетом. Авторитет є способом здійснення влади, який базується на визнанні в земному намісникові якогось вищого принципу, яке визнають покірні. Цей елемент залишається чистим, коли авторитет відділений від фактичного здійснення влади, а його власник сприймається як понтифік. Елемент «кратія» означає владу як силу, коли ті, хто підкоряються, бояться насилля, що його може вчинити щодо них той чи ті, хто вимагають їхньої покірності. Авторитет і сила об'єднані, коли сильний наділений ще й авторитетом. Більш ясними й реалістичнішими словами можна сказати так: первісний насильницький переворот легітимізують ідеологія та згода народу. Усе визначення доповнює елемент «абсолютний». Об'єднання сили й авторитету в ієрократії може здійснюватися в двох дуже різних контекстах. В одному з них сила авторитету контролюється й обмежується ефективною тіньовою владою, тобто силовими й авторитетними позиціями, зовнішніми щодо політичної влади й незалежними від неї. Ці позиції посідають племінні та аристократичні роди. В іншому контексті силу авторитету обмежує не якась тіньова влада, а різноманітні об'єктивні умови. Перший контекст породжує помірковану ієрократію, яка в другому контексті стає абсолютною. Чим же в такому разі стає третій спосіб влади – керівництво? Мірою того як політична влада стає абсолютнішою, керівництво стає предметом низхідного делегування (а не висхідного, від керованих керівникам, як за демократії) кваліфікованим особам, яких цінує ієрократ (а не громадяни) і які заповнюють владний апарат.

Ці відмінності дозволяють провести логічну й зв'язну еволюційну лінію, де режими абстрактно йдуть один за одним у такому порядку: демократія – чиста, олігархічна, аристократична; чиста ієрократія – повністю відірвана від сили; поміркована ієрократія; абсолютна ієрократія. Звідси можна

встановити чіткий взаємозв'язок з еволюційною лінією, яка привела плем'я до імперії. Демократія панує в стаді й у племені, яке ледь виділилося зі стада. Чиста ієрократія зустрічається в племені й у громаді. Поміркована ієрократія спільна для громади й для королівства. Абсолютна ієрократія з'являється в царстві та характеризує імперію. Якщо перевернути ці взаємозв'язки, то можна побачити таке: у стаді існує майже чиста й ідеальна демократія; плем'я допускає дуже відкритий діапазон режимів: демократію, олігархію, аристократію, чисту ієрократію; громада сприяє чистій, а надто поміркованій ієрократії; імперія залишає тільки абсолютну ієрократію. Для повноти картини слід додати, що за винятком стада всі епізоди залишають можливість для тиранічних періодів і цей ризик зростає з рухом від племені до імперії. Але тиранія – це проміжний період. Хоч якою кривою та жорстокою вона буде, вона нездатна чимось позначити загальну історію.

Наведені взаємозв'язки виявляють три фазові переходи, які потребують пояснення, якщо ми хочемо зрозуміти, чому неолітизація зазнала ієрократизації. Так відбувається перехід від демократії до чистої ієрократії, від неї до ієрократії, заснованої також на силі, а від ієрократії взагалі до її абсолютизації. Перший перехід – найскладніший для пояснення, тому що, хоча й вивчали численні приклади «божественної монархії» у нілотів*, у Полінезії, в індіанців південного сходу США, в Африці на південь від Сахари, немає жодного документа про історичне виникнення бодай однієї з цих монархій. Доводиться триматися якогось слухного пояснення, не маючи змоги оперти його на факти. Найслухнішим виглядає пояснення, за яким цей феномен є суто ідеологічним, таким, що слугує для представлення та виправдання чогось. Питання – чого саме. Племінна будова, механізми коаліції та зчеплення сегментів якої дають змогу звести до купи багато особин, уже не може, як це було зі стадом, сприйматися безпосередньо. Вона потребує посередництва представництв. Найдоступнішими й легкими в дії є правила споріднення, які можуть то легше слугувати символами для морфологічних механізмів, що вони відповідають певній реальності: при-

---

* Нілоти – група народів у Східній Африці (динка, нуер, луо, барі, лотуко, масаї, нанді, покот та ін.). Загальна чисельність бл. 21 млн осіб.

І. Природна історія

наймні в основі та на першому рівні племінного дому люди й справді є родичами. Крім того, правила споріднення мають ту цінну перевагу, що вони забезпечують майже безкінечні тонкощі застосування і дають змогу різним групам мати ілюзію самотності й відмінності, обираючи для себе правила, відмінні від сусідських.

Демографічне насичення та племінне відокремлення дають реальних сусідів різним соціальним формуванням, тоді як палеолітичні етнічні групи жили замкненими на самих собі. Таке співіснування передбачає перехід від культурного ареалу «в собі» до ареалу «для себе», до усвідомлення «Ми» у протиставленні до «Вони». Цей перехід теж вимагає посередництва представництв. Божественна монархія – добре розв'язання цих двох проблем представництва, оскільки ієрократа можна представити як нині живого нащадка пращура-засновника, який породив або об'єднав «Ми». Слово «монархія» дуже неправомірне, оскільки передбачає наявність політичної влади та її фактичного здійснення, тоді як ці особи, безперечно, священні, а часто й божественні, дуже далекі від здійснення будь-якої влади. Це, власне, не політичні, а символічні й ідеологічні дієвці, носії та втілення культурної ідентичності. Таке вирішення має найбільше шансів бути обраним з огляду на його зручність і дієвість чи в дуже малих й територіально обмежених племенах, де ідея «великої родини» цілком слухна й, можливо, навіть реальною, чи в мережі громад з царським кланом, де міфічне пращурство цього клану саме собою зрозуміле.

Це – перша можливість, про яку можна сказати, що нею скористалися в Китаї за часів, від яких не залишилося документів, і в Японії в досить пізню епоху, в IV або V ст. н.е., щоб показати виникнення роду «імператорів». Можна виявити й другу можливість – зовсім іншу, історична генеза якої вислизає з поля зору за браком документів. У цій можливості ігнорується божественна монархія, а обирається створення ієрархізованої мережі храмів, паралельної племінній мережі, з існуванням чи без існування громади. Центральний момент ідеологічного розв'язання полягає в тому, щоб забезпечити кожному рівню сегментації – від сім'ї до племені чи конфедерації племен – святилище, від домашнього вогнища до храму чи міста-святилища, спільних для певного конфедеративного, більш-менш великого культурного ареалу: епонімом

таких міст-святилищ можна було б назвати Ніпур* у Нижній Месопотамії. Це розв'язання є племінним аналогом розв'язання, яке можна знайти в світі міст, зокрема грецьких, з так званими панеллінськими святилищами, як от Олімпія чи Дельфи. Розписані готи мадленської культури, починаючи з Ласко, також, очевидно, слід віднести до того ж самого класу явищ. Ці святилища, хоч якими б скромними вони були, потребують порядкування. На самому низу керівництво стихійно доручають зацікавленим сегментам і родам. Піднімаючись вище, потрібно передбачати більш стабільні органи. Нам відомо, яке вирішення обрали греки: непрофесійні достойники на рівні міста і спеціалізовані роди на панеллінському рівні. У світі племен і громад був прийнятий варіант громади. Або один рід чи клан постачає жерців на всі святилища та на всі рівні мережі, так, як царський клан постачає всіх вождів. Або окремі роди опікуються різними святилищами. В обох випадках маємо розрив між жерцями, наділеними авторитетом, і вождями, влада яких походить від полюсів керівництва чи сили. Зазвичай, таке становище можна уявити для Шумеру і Мексики перед останніми етапами просування від царств до імперії.

Другий перехід починають історично задокументувати в Шумері з кінця IV – початку III тисячоліття. Він має прямий зв'язок з політизацією та відбувається без жодних таємниць. Створюється і територіально обмежується політія поза племінною плінністю та громадою. У цих межах визначають владні позиції, які врешті-решт монополізує хтось могутній, хто в кінцевому підсумку узурпує авторитет та ідеологічно узаконює ту силову акцію, що привела його до влади. Війна стає явищем, яке дає життя лінії та розкриває її таємницю. Перехід відбувається тільки там, де раніше встановилася чиста ієрократія в одному чи іншому з двох можливих варіантів – божественна монархія або ієрархізована мережа святилищ. Але в ньому немає нічого від загального чи від обов'язкового етапу. Потужна ієрократія може – і це найпоширеніший приклад – безпосередньо заступити місце демократії, олігархії чи аристократії. Війна дозволяє та наві'язує такі еволюційні скорочення шляху.

---

* Ніпур (сучасний Ніфер, або Ніфар, на території Іраку) – стародавнє шумерське місто, центр культу верховного бога шумерів Енліля.

І. Природна історія

Третій перехід документований найкраще. Тіньова влада, яку потрібно долати, щоб дійти до абсолютизму, постає в двох основних виглядах. Коли все населення політії структуроване й організоване в роди, треба знищити й подолати саму родову структуру. Потрібно сплутати роди й перемішати людей так, щоб отримати народ підданих, для яких об'єднання в коаліції було б надто дорогим, і еліту, яка б визначалася своїм становищем у владному апараті. Коли соціальні еліти складаються з аристократичних родів, а народ – незалежно від того, організований він у роди чи ні, – перебуває в залежності або під протегуванням аристократії, розв'язання полягає в жорсткому контролі аристократичних родів і у визволенні народу з-під їхнього панування. Перший спосіб призвів до контролю політичної влади над жінками, «підходящими для одруження», через бюрократичне регулювання простолюдних шлюбів серед перуанських інків або через створення фіскальними чи військовими способами «резерву» жінок для одруження, як це можна бачити на численних прикладах в Африці та як це робили інки для своєї еліти. Другий спосіб здійснюється або через просте знищення аристократів, як у Індії, або через перетворення елітарних родів на джерело чиновників для владного апарату, як у Китаї.

Графік руху ієрократизації у вирішальні моменти його історичного процесу робить його досить зрозумілим, аби обмежитися простим начерком при розгляді інших його аспектів. Палеолітичний поріг, відколи ці процеси уможливилися, полягав у виникненні влади. Влада – це зв'язок і напруга між вільними волевиявленнями. Вона виражається в трьох видах, залежно від дії покори, яка підкоряє одну волю іншій: керування базується на розрахунку, авторитет – на повазі чи на захопленні, сила – на страху. Оскільки політичні режими визначає спосіб влади, якому вони віддають перевагу, хоча вони й не в змозі цілковито ліквідувати ті способи, якими нехтують, усі політичні режими перебувають – у потенційному стані – в найневиннішому з можливих владних стосунків. У палеолітичному світі вже існували владні стосунки, які наявні в багатьох інших тваринних групах. Від самого початку розвиток будь-яких варіантів політичних режимів був можливий, і вони почали здійснюватися, коли умови їм сприяли. Такими умовами є виробництво

і збагачення, політизація, війна, стратифікація. Усі варіанти розвитку взаємозв'язані й підсилюють один одного.

Щодо дівців, то ті, хто посідали позиції авторитету та/або влади, отримували від цього задоволення амбіцій, скнарості й жадібності, марнославства й пиhi: потреби просити їх висувати свої кандидатури не було. Дівці, які підкорялися авторитетові, могли робити це з переконань, якщо тільки вони не були поставлені перед вибором між покорою або бунтом із ризиком бути вбитими й не знаходили для себе слухних причин для вибору покори. Ті, хто підкорялися силі, були безсилими і могли обирати тільки між життям у покорі й смертю.

Війна

Якщо трішки змістити акцент означення Клаузевіца, можна сказати, що війна – це «силовий конфлікт між політіями». Це конфлікт, який перероджується в насильство через те, що сторони не зібрані правосуддям у спільному просторі замирення, і який може дійти до краю боротьби на смерть з причини людської свободи. Незапрограмованість виду справді виражається – на полі конфліктності – у відсутності будь-якого вродженого механізму вираження та контролю агресивності. Якщо вільний звір до того ж раціональний, має означену мету й здатний на помилку, то можна зрозуміти, що він може заради того, аби досягти своєї мети всупереч людським перешкодам, вкладати в битву дедалі більші засоби, а вороги, втягнуті в спіраль змагання засобів, можуть дійти до крайнощів, несумірних із початковою причиною. Звідси можна одразу вивести дві межі феномена війни в загальній історії. Оскільки палеолітичні стада не жили в політіях, війна не була їм відома. Конфлікти й смертельні сутички були дуже ймовірні, але вони не переростали у війну: в гіршому разі їхніми результатами були вбивства чи двобої з поганим кінцем. З іншого краю історичного часу, якби була надовго створена всепланетна політія, то більше б не було війни, хіба що залишилася б небезпека громадянських або міжпланетних воєн. Отже, у війне є дата народження в неоліті й потенційна дата смерті. Вона не є людською універсалією чи прямим продуктом людської злостивості, хоча й дає їй змогу проявлятися в найжахливіший спосіб.

Потрібно і достатньо повністю зосередитися на кон-

І. Природна історія

цепціях політії й політизації, щоб знайти еволюційну лінію війни та одержати пояснення динаміки цієї лінії. На стадії племені та громади політія розгалужується в комплексі морфологічної сегментації, причому кожний сегмент може слугувати політією для розв'язання конфліктів певної категорії. Через це війна стає потенційною й можливою на всіх рівнях сегментації – за межами базового осередку, яким є розширена сім'я. У такій сім'ї конфлікт може вибухнути, наприклад, між старшим і молодшим, і розв'язаний він буде тільки шляхом розщеплення та розділу супротивників на дві нові базові одиниці. За таких умов конфлікт може набути форми вбивства чи смертельного двобою, але, як і в стадії, це не буде війною. Війна починається або може спалахнути за межею сім'ї, як ми це бачимо на крайніх прикладах розкладу племен, наприклад у марокканському Рифі на початку ХХ ст. У нормальні часи конфлікти то легше розв'язуються мирним шляхом, що більше ми наближаємося до бази сегментації, і навпаки, тим важче мірою наближення до зовнішнього чужинного позаплеменного чинника. Силовий конфлікт може набирати цілий спектр форм від сімейної бійки до дикої війни між «напівлюдськими істотами» з їхніми «іграми м'язами». Поліси дають приклад зовсім іншої моделі. Вони є окремими політіями, що дозволяє проводити ефективне внутрішнє умиротворення, зокрема завдяки спрямованому усуненню сварок між лініями нащадків і родами. Крім того, поліси входять до олігополярної трансполітії – системи, здатної забезпечити дуже жорсткий контроль проявів насильства, хоча вона й не може усунути ризик того, що якась війна поверне на гірше й дійде до крайнощів боротьби на смерть. Такі обставини також сприятливі для вироблення трансполітіїного права, яке дає змогу розв'язувати або попереджати конфлікти, а ті, що вибухають, стримувати засобами дипломатії. Результатом стає чітка й відчутна відмінність між війною й миром, яка зримо контрастує з племінною градацією ворожнечі. Поліси не ізольовані, а оточені чи лежать поруч із царствами та імперіями, які мають зазвичай набагато більше сил, які вони можуть мобілізувати, якщо вже не мобілізували. З цієї причини поліси можуть вступати в різкі конфлікти, коли йдеться про їхнє виживання як політії. За минулі тисячоліття всі вони без жодного винятку зазнали остаточної поразки або відступили перед сильнішим за себе

суперником, навіть найславетніше й найдосконаліше з них – Венеція – у 1797 р. під тиском французького чобота.

На стадії королівств або царств, зважаючи на те, що політії були окремими, внутрішнє умиротворення певним чином спрямовується, а війна стає потенційністю в зовнішньому напрямку. Отже, усе залежить від системи гри, а сама вона – від кількості гравців. Коли їх дуже багато, війна стає перманентною й дикою, адже важко запровадити правила гри й неможливо примусити до їхнього дотримання. Оскільки необхідною умовою для цього є велика кількість гравців, таке становище стосується здебільшого громад, ніж царства. Точніше кажучи, гра може відбуватися під час переходу від громади до царства. Настає етап, коли племінна сегментація достатньо розхитана, аби громади перетворювалися на політії. Гарний приклад нам дають Мадагаскар в XVI–XVIII ст. і Давній Китай. Сеньйорії феодальної доби в Європі та Японії є також аналогами, що виникли не в контексті руху до політичного об'єднання, а під час політичного розкладу внаслідок невдалого імперського досвіду. Коли два, три або чотири царства-політії входять до однієї гри, то логіка цієї гри веде до появи одного переможця. Його можна знати тільки в ретроспективі: хто міг би ставити на остаточну перемогу династії Цинь у русі до Китайської імперії? Кожен із конкурентів може вважати, що має шанси в битві на життя чи на смерть, оскільки йдеться про виживання однієї політії за рахунок усіх інших. Ось чому кожне царство прагне мобілізувати в часі всі свої ресурси на службу війні, і ось чому війна стає найбільшим чинником мобілізації соціальних ресурсів і людської енергії. Урешті-решт, коли царства опиняються в грі, де сходяться від п'яти до семи політії, війна переходить у той стан, в якому вона перебуває в полісах, оскільки олігархічна гра визначається кількістю гравців, а не їхнім характером.

На імперській стадії весь імперіалізований простір охоплюють межі політії, де панує або прагне встановитися імперський уклад. Коли імперія ототожнюється з максимальним культурним ареалом, приборканий ареал може бути величезним і включати незчисленні народи. Імперія прагне й майже спромагається розширитися до таких меж, за якими вже нема чого завойовувати. Поза цими межами фактично немає нічого, або майже нічого, тож контакти з цим просто-

І. Природна історія

ром стають несуттєвими й навіть дріб'язковими. Відтворюється палеолітичне становище стад. Так само, як кожна етнічна група прикривається нічийною територією, так і кожна імперія прагне прикритися ніким не контрольованими зонами. Завдяки цьому війна має тенденцію до зникнення за браком політій, які були б у постійному контакті між собою, та до опускання до рівня охорони кордонів і зіткнень із племінними одиницями. Але імперія вразлива й час від часу розпадається, а це призводить до відродження війни, яка набуває більш запеклого й дикого характеру громадянської війни або війни за незалежність.

Палеолітичний поріг, від якого ця еволюційна лінія могла почати свій шлях, той самий, що й поріг політизації, оскільки феномен війни кореляє політичного феномена.

Уможливлення розгортання цієї лінії можна виявити, розглядаючи цілі війни. У цьому питанні можливі два підходи, залежно від того, розглядати війни як конфлікти чи як політії в стані війни. Війни як конфлікти ведуть початок від джерел людської конфліктності. Одним із них може бути агресивність, спільна для виду та для частини живої природи. Деякі війни можна віднести на її рахунок. Вони ймовірніші за конкретних умов. У племінному світі на рівні сегментації, де війна близька за духом до небезпечного спорту, може бути достатньо зміни настрою, щоб розв'язати війну, бо дієвці можуть переконати себе, що її наслідки залишаться контрольованими. Аналогічний оптимізм можна констатувати й для олігополярної системи, але тут він виправданий менше, оскільки ресурси, які можна мобілізувати, набагато перевищують потреби надто різкої сварки. В умовах перманентної й стихійної війни достатньо найменшої дрібниці для її поновлення і цією дрібницею може бути сварка чи просто поганий настрої. Інше джерело конфліктів виникає безпосередньо зі свободи людей і з різниці в поглядах і виборі дій, що на ній ґрунтуються. Завжди можна розійтися в думках щодо формулювання тієї чи тієї проблеми та її вирішення, а незгода завжди може набрати форми силового конфлікту. Це джерело ймовірніше для племінних умов, коли бракує механізмів і органів для мирного врегулювання таких конфліктів. Коли вже оформилися й виокремилися політії, у кожній є свої проблеми та варіанти їхнього розв'язання, щодо яких дієвці можуть розходитися в думках, але оскільки вони живуть в

політії, то, в принципі, мають можливості для арбітражу, аби уникати різких порушень нормального життя. Завжди можлива громадянська війна, але уможливлення настільки вибагливі, що й випадки її вибуху трапляються рідко. Культурна відстань між політіями може бути такою, що кожна з них уважатиме інші варварськими чи дикунськими. Така зневага або ж взаємне нерозуміння не можуть бути приводами для війни. Власне, уже від початку війни з різноманітних причин підкреслюється чужість ворога. Вперте підкреслення цього має ідеологічну функцію, яка слугує для того, щоб надавати ворогам слухні причини для боротьби один з одним. Це ідеологічне використання культури, щоб поставити її на службу війні, може торкатися будь-якого аспекту, але спрямовується здебільшого на ті чинники, які найбільше здатні мобілізувати енергію, як-от релігія чи цивілізація як спосіб гуманізації. Воюють між собою не релігії та цивілізації, а політії, представники яких можуть користуватися цими ідеологічними тавруваннями.

Третє джерело найщедріше. Людські конфлікти часто виникають навколо проблем поділу влади, авторитету та багатств. У стосунках між політіями ставкою стає сама сила або безпека проти сили, яка їм загрожує. Це – перша і єдина ставка у війні, а всі решта можуть бути лише нагодами, приводами чи вторинними чинниками. Ця причина народжується тільки між політіями і прямо залежить від руху політизації. Авторитет – це слава, здобута воєнною звитягою. Вона передбачає досить численні когорти шанувальників і головню шанувальниць, щоб бути переконливою: до появи племінного ладу та переходу до харчового виробництва ця умова ще не виконувалася. «Агональна» ментальність, тобто побудова образу себе та визначення правильного життя згідно з продемонстрованою зверхністю, підтвердженою в повторюваних змаганнях, ще сприятливіша. Вона має найбільше шансів народитися в умовах, які сприяють повторюваності змагань, там, де бої – це собою двобої за правилами і без наслідків. Плем'я та гроно міст-держав надають найсприятливіші умови, за яких війни повторюються без кінця, двобої є реальними, кожен справді грає на своє життя, але олігополярний заслін не загрожує вічному характерові складових елементів цілого. Ахіллес вбиває Гектора і буде вбитий у свою чергу, але в їхніх намірах наступності світу грецьких міст ніщо не

І. Природна історія

загрожує. Те ж саме можна сказати й про воїнів Габону чи воїнів-вікінгів із відомих саг. Останнім благом, яке треба поділити, є багатство. Воно може стати причиною війни тільки тоді, коли існують запаси, які можна пограбувати, що передбачає зберігання продуктів і головно перехід до виробництва. Археологічні свідчення народження війни йдуть чіткою паралеллю з економічною неолітизацією. Люди можуть самі ставати економічним ресурсом; жінки – як прядильниці й ткалі або як політичні ресурси для руйнування родової системи, чоловіки – як робоча сила або як ритуальні жертви, наприклад, у ацтеків. Перетворення бранців на рабів з метою примушувати їх працювати на полях зовсім не рентабельно. Рабовласницькі суспільства в такому розумінні дуже рідкісні. Вони зустрічаються тільки в грецьких містах і Римі, на плантаціях Аббасидів у Нижній Месопотамії та в Америці. Нормою на стадії королівства та імперії є завоювання земель разом із тими, хто їх обробляє, і включення їх до обкладеної податями маси.

Інший підхід виходить із того, що війни є політичними конфліктами. Це можна розуміти і як конфлікти між політіями. Сварки, суперництво за славу, набіги з метою пограбування достатні, щоб спровокувати війну. Війна, проте, сприймається як силове змагання чоловіків. Становище ускладнюється і стає трагічнішим, коли війна відображає конфлікт між політіями. Війну можна поставити на службу стратегії врівноваження та обмежених цілей. Або ж головним питанням може бути виживання самих політій, і тоді війна сягає своєї крайності – битви на смерть. Перехід войовничої фази чітко помітний між громадою й царством, і цей перехід залежить від ступеня політизації.

Війна потребує воїнів. Відсутність браку в них можна почасти пояснити психологією війни, яка несе задоволення та піднесення, які чоловіки можуть відчувати, коли б'ються між собою й перемагають. У жінок становище складніше: заміжні жінки, а надто матері залюбки б обходилися без цього, тоді як дівчата можуть закохуватися в героїв. Винагорода, яку обіцяє війна, а саме владу, авторитет й багатство, настільки значна, що в збільшенні кількості кандидатів не має жодної загадки. Це збільшення ще зрозуміліше, якщо дивитися не стільки на абсолютну винагороду, скільки на суперництво та змагання. Людська комедія, а більшою мірою соціальна,

штовхає людей на те, щоб мати більше або щоб не мати менше, щоб бути кимсь більшим або не бути меншим за решту. Картина доповнюється певними неблаганними умовами, які виникають мірою утвердження політій. Для них програти у війні значить ризикувати втратити все. За винятком олігополярного стану, який є надзвичайно рідкісним і трапляється на племінній стадії, війна стає грою «або пан, або пропав», коли вам не залишають права не грати. За таких умов у людей просто немає можливості не брати участі в грі. Залишається тільки переконати себе в безпосередніших і слухніших матеріальних та ідеологічних причинах, щоб ризикувати своїм життям у війні.

Соціальна стратифікація та ієрархія

Потрібно відрізнити ці дві реалії. Соціальна стратифікація – це рангування індивідів і груп населення на шкалі, градування у таких величинах, як влада, багатство і авторитет. Соціальна ієрархія – це законне й ідеологічне затвердження стратифікації. Кінцевий традиційний стан не викликає жодних дискусій щодо великих ареалів, які можуть бути чи вже були імперіалізовані. У всіх них існує ієрархія, яка поділяє все населення ойкумени на три класи, чи стани, чи основні розряди. Ієрархія діє в ойкумені, тобто щодо населення культурного ареалу, як система, інкорпорована в реальну чи потенційну політійу. З культурної точки зору, немає сенсу розподіляти людей на три основні стани. Із загальнолюдської точки зору, не існує будь-якої видимої причини поділу населення. Соціальна ієрархія – суто політичний феномен, пов'язаний з ієрократичним ладом. «Групи населення» – це спільноти, елементи яких визначають одна чи кілька спільних рис. Ці риси – соціальні функції, що дозволяють відрізнити ратаїв, священиків, ремісників, торговців тощо. Отже, усі жителі відповідного, з політичної точки зору, ареалу розподіляються на функціональні класи, а класи розташовуються на шкалі звань, яка робить їх нерівними. При такому розподілі повністю ігноруються особисті якості індивідів, які ніколи не враховуються в цій системі, але можуть враховуватися і враховуються в межах інших опорних систем.

Три зазначених стани одразу можна виявити за їхніми функціями. На вершині знаходяться групи населення, які мають ієрократичні функції, що визначаються їхнім зв'яз-

І. Природна історія

ком із політичною владою в її трьох видах авторитету, сили та керівництва. Ці функції достатньо відмінні, щоб уможливити роздвоєння між визначенням одного-єдиного класу, класу «дворян», які б забезпечували всі три функції, та визначенням двох підкласів – «воїнів» і «жерців». Китай обрав для себе перший варіант, тоді як Індія, Передня Азія та Європа віддали перевагу другому. Наведені розходження не довільні, а свідчать про важливі політичні процеси. Проміжний стан об'єднує найчисленніші групи населення, які виконують економічні функції. Як і належить, в аграрній економіці більшість із них – хлібороби, які завжди стоять вище за тваринників, ремісників і торговців. Торговців систематично ставлять останніми, імовірно, тому, що вони виступають посередниками, а отже, мають у собі щось догідливе, і їхній внесок у виробництво стає видимим тільки в сучасній економічній науці. Останній стан вміщує в себе групи населення з прислужницькими функціями в тому сенсі, що вони слугують іншим, або з брудними функціями, бо їх уважають принизливими.

Зафіксована всюди соціальна стратифікація розподіляє людей і населення по трьох основних стратах. Статистична меншість складається з тих, на кого припадає (в обчисленні на душу) «значна» частка влади, авторитету та багатства. Більшість складають ті, на кого припадає «пристойна» частка. Далі йде меншість, яка має тільки «незначну» частку. Для конкретного визначення відповідних часток слід користуватися критерієм визначення «пристойного». Це – нейтральний стан, в якому люди не багаті й не нужденні, не сильні й не пригноблені, ними не захоплюються та їх і не зневажають. Поняття «значне» і «незначне» відбивають, відповідно, стани, вищий і нижчий стосовно нейтрального. Кожна страта складається з послідовності більш або менш великої кількості підстрат, оскільки розмір частки може мінятися до нескінченності. На переході між стратами і підстратами можна бачити більш або менш глибокі розриви в складі часток: багаті можуть не бути авторитетними й сильними, і навпаки.

Ієрархія та стратифікація значною мірою сходяться, і їхнє збігання дозволяє вживати спільну для них термінологію. Можна умовно назвати «елітою» всіх дієвців, чиї частки у владі, авторитеті та багатстві закріплені законом та ідеологією; «народом» – дієвців, які є джерелом усіякої влади,

усілякого авторитету й усілякого багатства, але які самі володіють дуже малою часткою всього цього; «людцями» – дієвців безсилих, зневажених, яким залишаються тільки крихти. Проте, якщо два зазначені феномени явно перетинаються, вони не зливаються один з одним. Якщо ніколи не буває ієрархії без стратифікації, то стратифікація може прекрасно обійтися без ієрархії, і це норма в сучасному світі.

Щоб розібратися, якими етапами і з яких причин людство дійшло до цього імперського вінця, слід визначити вихідну точку і виявити в ній зародки еволюції. Далі досить буде накласти на них розглянуті вище процеси, щоб вийти на кінцевий результат. У палеолітичному світі багатство присутнє як таке, що складається з ресурсів, але в його розподілі немає жодної нерівності. Продукти збирання відповідають висловленим потребам, і це пропорційно вирівнює їх (чоловіки споживають у середньому більше жінок, а дорослі – більше дітей) і забезпечує їхнє негайне споживання. Продукти полювання ділять на рівні частки, оскільки мисливці мають рівні права при домовлянні. Нерівність багатства базується, отже, на двох умовах: появі не спожитих ресурсів, тобто заощадження, і нерівних прав тих, хто домовляється, при розподілі. Влада теж існує, але вона виявляється насамперед у способі керівництва, коли люди зацікавлені підкоряться тим, кого вважають обізнаними. Влада здійснюється виключно персонально: немає жодної різниці між функцією та тим, хто її виконує, а обізнаними є ті, кого такими вважають покірні. Це ж саме стосується й авторитету. Шанувальники захоплюються тими, ким можна захоплюватися з огляду на цілі людини. У цьому полягає вираження здатності людини до вдосконалення та стихійного прагнення мети, хоча воно й замкнене в суто особистих межах, коли захоплюються особою, яку вважають гідною особистого захоплення, а не роллю чи тим, хто її виконує.

Ця цілком ясна ситуація містить різні варіанти розвитку в потенційному стані. Заощадження можуть виникати, якщо вироблені ресурси споживають не одразу або якщо накопичуються хай навіть і скромні запаси. Розподіл може виявитися нерівним, якщо хтось із його учасників претендуватиме – законно чи ні – на більшу частку. Керівництво може захопити авторитет і/або силу. Можуть бути визначені й стати постійними владні позиції, а до них можуть бути прив'язані

І. Природна історія

ролі, покликані забезпечувати компетентність, харизму, силу, і на ці ролі призначають осіб, яких добирають за їхню індивідуальну чи соціальну кваліфікацію, тобто таку, яка збігається з їхнім становищем у соціальній стратифікації та ієрархії. Звідси можна виявити кілька ймовірних ліній розвитку: багаті стають авторитетними й сильними; авторитетні збагачуються і стають сильними; сильні збагачуються і стають авторитетними. Добре поміркувавши, можна виділити одну лінію з трьох можливих. Результат нам відомий: багаті й авторитетні сильні особи, ієрократи й ті, хто від них залежить, як-от писці, солдати й жерці. Відома нам і вихідна точка. У ній ще не накопичене жодне багатство, але перехід до накопичення вимагає тільки можливості створювати запаси, хай навіть це будуть запаси жолудів чи копченого лосося: перехід між обома станами не потребує жодного стрибка. Авторитет є виключно особистим, але досить ідеологізувати стосунки, щоб перейти від особистого до інституційного: і тут так само не потрібен жоден стрибок. Силу в стаді втримують і контролюють індивіди, а в племені – сегменти: для того щоб успішно монополізувати силу та зберегти цю монополію, потрібен стрибок. Ми змушені, отже, висунути гіпотезу, що ймовірні еволюційні лінії рангуються в одну-єдину, послідовні етапи якої знаходяться під вивіскою багатства, потім авторитету, потім влади, а на фініші питання багатства й авторитету вирішує влада.

Уможливленням розкручування цієї еволюційної лінії є процеси, які ми вже розглядали раніше. Якщо брати їх у хронологічному порядку появи, ми дістанемо, можливо, не дуже чітку, але правильну історичну картину. Перехід до виробництва та його зростаюча інтенсифікація визначають чинники виробництва, які вже не надає безкоштовно природа. Отже, вони рідкісні, а значить, діляться, і діляться відповідно на нерівні частки. Немає потреби в будь-якій узурпації, щоб забезпечити нерівність часток. Оскільки чинники обмінюються, достатньо, аби один із учасників обміну міг запропонувати на крихту більше, щоб отримати більше і щоб ці «більше» можна було скласти разом. Із цього цілком механічно випливає вже за кілька поколінь соціальна стратифікація, здатна бути скріпленою печаткою ієрархізації. Етнографія виявила майже чисті випадки, що відповідають цьому процесові, у каліфорнійських індіанців, які накопичу-

вали жолуді, та в індіанців північно-західного узбережжя, які складавали лососину, а також у меланезійських громадах, де багатство накопичувалося у вигляді свиней, а стратифікація базувалася на володінні ними.

Ідеологізація та ієрархізація племен і громад на пізнішому етапі ведуть до розподілу авторитету між родами та до їхньої ієрархізації. Критерієм розподілу виступає генеалогічне становище щодо спільного пращура та до першого покоління його дітей: нащадки старшого мають більшу вагу, ніж нащадки другого, і так далі. Достатньо дотримуватися розподілу залежно від порядку народження в кожному поколінні, щоб дійти до ієрархічних тонкощів, для обрахунку яких потрібно чимало вільного часу! Коли не всі мешканці вважаються такими, що походять від єдиного пращура, а розподіляються по окремих кланах і родах, ієрархія ставить один клан у ієрократичне становище, а інших відносить до функціональних виробників. Підневільними є зазвичай особи, що мають борги, або бранці, соціальною плямою для яких є те, що їх тримають за таких, які не належать до родової системи. Етнографія й тут пропонує дуже чисті приклади – в Африці й Полінезії. Вона дає змогу підтвердити, що спершу з'являється багатство, а за ним – ієрархізація. На атолах з їхніми обмеженими ресурсами ієрархізація відсутня або знаходиться в зародковому стані, проте вона розквітає на островах вулканічного походження з набагато вищим економічним потенціалом. Так, на Гаваях еволюція виявила всі свої достоїнства і завела трохи далі, ніж поріг останнього етапу.

На цій стадії саме ієрархізація визначає значною мірою стратифікацію. Частки рідкісних благ обумовлюються родовою позицією, бо вона дає чи не дає змоги посідати заздалегідь визначені владні позиції і встановлює складну схему обігу благ і послуг у формі повинності тих, хто стоїть нижче, щодо тих, хто стоїть вище. Безперечно, повинності призводять до контрповинності – обіг можна ототожнити, говорячи економічною мовою, з системою оподаткування, яка базується на обкладанні й результатом якої стають громадські витрати та перерозподіл, – але отримання повинності та її компенсація контрповинністю, можливо, анулюються з точки зору обліку, але не анулюються з точки зору соціального стану.

На останньому етапі політизація та автократизація царств та імперій уможливили стрибок, завдяки якому

I. Природна історія

політична влада стала основним, якщо не виключним, джерелом і авторитету, і багатства. За таких умов стратифікація й ієрархізація прагнуть до злиття, оскільки мають спільну точку походження в особі політичної влади. Це – нормальне становище в традиційній історії та на великих культурних ареалах.

Релігійний чинник

Ситуацію, яка спостерігається на великих культурних ареалах, можна резюмувати в такий спосіб. Європейський ареал майже виключно християнський. Іслам домінує майже повністю в Передній Азії. Індія тотожна індуїзму. На китайському ареалі ситуація складніша, і її важче зрозуміти. Народ дотримується вірувань і обрядів – культ предків, духів, неба, Землі тощо, – які можна віднести до даосизму. Еліта відійшла від вірувань і релігійних обрядів, обійнявши світську етику, конфуціанство та філософський даосизм. Народ і еліта сповідують також, між іншим, індивідуально чи в більш або менш численних угрупованнях, залежно від епохи, буддизм. Зміст доктрин різних релігій на різних ареалах веде до двох висновків. Чіткі доктринальні писання посідають (у першому розподілі) місце між тими, які не можна вважати за релігійні закони, але слід розглядати як рефлексивні й етичні правила: грецька філософія, брахманізм упанішад, конфуціанство, філософський даосизм і ті, що виникають у VIII–VI ст. до н.е., і тими, що стали результатом історичного одкровення, яке персонально приписується певній особі: Мойсей (бл. 1250 р. до н.е.), Заратустра (бл. 1200 р. до н.е.), Будда (VI ст. до н.е.), Ісус Христос (4 до н.е. – 29 н.е.), Магомет (570–632). Що ж до одкровень, то за однією класифікацією відділяються одкровення, які вказують на Творця, – зороастризм, юдаїзм, християнство, іслам, і ті, які на речі дивляться з точки зору походження та зникнення, – буддизм. Там, де виникли і закріпилися не релігійні зведення правил, відмічається прискорене і потужне повернення релігійного чинника, який, урешті-решт, включає їх до релігії одкровення: грецька філософія входить до християнства, індійська філософія – до буддизму та індуїзму (який не був персональним одкровенням), китайська філософія в буддизм і в містичний даосизм.

Аналіз релігійного чинника вказує на виникнення трьох можливих концепцій Абсолюту: арелігійний і/або агностичний Абсолют, предмет філософських спекуляцій і розвинений в етиці; іманентний Абсолют у буддизмі та індуїзмі; трансцендентний Абсолют в юдаїзмі, християнстві та ісламі. При цьому постають два історичних запитання, одне з яких стосується випадкового виникнення різних концепцій на різних ареалах, а друге – причин, з яких кожний ареал прагне ідентифікуватися з домінантною концепцією. Відповідь на перше запитання знайти майже неможливо за браком документів, і слід, очевидно, більше покладатися на уяву, ніж на факти. Відповідь на друге запитання має переважно політичний сенс.

Зовсім інша картина постає перед очима, якщо відвернути увагу від доктринальних зведень правил і звернути її на фактичні обряди та вірування людей, які здійснюють такі обряди й вірять, незалежно від того, належать вони до еліти, до народу чи до люду. У цій картині в око впадає поширення загадкових «надприродних сил» з двома характерними взаємозв'язаними рисами. Кожна сила контролює певний сегмент реального з огляду на своє становище, яке може або бути надреальним, або знаходитися в центрі реального, що відкриває нам очікування принаймні двох Абсолютів – трансцендентного та іманентного. За допомогою відповідних способів люди можуть спілкуватися з силами і повертати їхню дію собі на користь. Оскільки кожна сила спеціалізована, а людям потрібно використовувати кількох спеціалізованих, кожне соціальне коло та населення, що до нього належить, матимуть у своєму розпорядженні арсенал сил, які приводяться в дію залежно від потреб. Ці «сили» записані різними й культурно обумовленими формулами. Завдяки таким записам вони постають як безликі «духи», антропоморфізації, іменовані «богами», натуралізація в формі предметів природи чи тварин, зведених у ранг богів, людські істоти, визначені видатними мовою доктринальних правил: християнські та мусульманські святі, бодхисаттви. Коли політична чи релігійна влада відчуває ідеологічну чи інтелектуальну потребу надати певної узгодженості цьому поширенню, перед нею відкриваються дві можливості. Одна спирається на рух від множинного до одиничного, коли належить доводити, що завдяки різноманітним видам посередництва всі сили є вира-

I. Природна історія

зом однієї-єдиної сили. Друга можливість іде зворотним шляхом – від одиничного до множинного, визначаючи святих і бодхисаттв як таких, що більше наближені до причетності й злиття, і виділяючи їм проміжну позицію, яку можна тлумачити ортодоксально і яку можуть використовувати люди.

Ми умовно називатимемо «релігійним паразитизмом» використання для інших цілей дій, творінь, пізнання, властивих блаженним. Релігійний чинник дуже великою мірою схильний до паразитизму в цьому розумінні, а інші стани дуже зацікавлені в тому, аби використовувати цю його властивість. Діяти – означає переслідувати якусь ціль, попри непевність, яка стає то більш глибокою і нездоланною, що дія розвивається в своїй особливості, а ця особливість не має кінця. Незалежно від характеру своєї дії, дієвцеві завжди вигідно зменшити непевність. Це зменшення може бути об'єктивним, якщо опанування деякими параметрами збільшує його шанси на успіх. Воно може бути також і суб'єктивним, оскільки дієвець чинитиме успішніше, якщо буде впевнений у собі. Релігійний чинник перебуває в достовірних стосунках із Абсолютом, який за своєю природою та за означенням позбавлений будь-якої непевності в усіх мислимих сенсах. Релігійний чинник може вселити надію, що Абсолют буде поставлений на допомогу дієвцеві та сприяти-ме його успіхові.

З чинником непевності можна впоратися двома способами. Частина чинника непевності пов'язана з тим, що дія спрямована в майбутнє і що майбутнє непізнаване. Перший спосіб полягає в тому, щоб ліквідувати цю причину непевності одкровеннями про майбутнє. Відповідною технологією є пророцтво з його різноманітними методами. Усі вони базуються на принципі відповідності між явищами, що належать до різних класів: знаки, наявні в одному класі, дозволяють передбачити події в іншому. Другий спосіб полягає більш прямо в тому, щоб «завербувати» Абсолют як співдієвця в дії. Тут можливі дві методики. Одна спирається на договірний принцип *do ut des**: відповідним чином людський дієвець робить з Абсолюту свого боржника і примушує його або щонайменше запрошує

---

* Даю, щоб ти дав (*лат.*) – формула римського права, яка встановлює одне з відношень між двома особами: я даю тобі за тієї умови, що й ти мені даси.

до взаємності. Практичними методами при цьому є жертви, які приносять заздалегідь або після успішної дії: їх можна вважати участю в прибутках. Другий метод тонкіший, і за ним потрібно повністю покласти на Абсолют, залишити йому право вирішувати, вірячи, що таке самозречення припаде йому до душі, та схилить його надати допомогу дії, що планується. Релігійний чинник і релігія придатні для всіх цих технологій і методів. Інша річ – релігії, чия доктринальна система може засудити певну технологію чи певний метод як святотатство: важко уявити собі, щоб іслам прийняв думку про взаємозобов'язувальний договір з Аллахом! Можна сказати також, що в разі використання релігійної технології жертвоприношення не все можна приносити в жертву.

Які стани можуть бути зацікавлені у зверненні до Абсолюту, щоб зменшити непевність? Відповідь очевидна: усі, бо жити – значить діяти. Усі дії всіх дівців можуть спиратися на цю допомогу, з якої випливає, що релігія щільно увійшла в усі, навіть найменші аспекти найнепомітнішого повсякденного життя. Деякі моменти життя можуть сприйматися як вирішальні переходи від однієї сфери непевності до іншої. Самим цим фактом перехід слід сприймати як такий, що позначений підсиленою непевністю. Заклик до Абсолюту може стати нагальним, щоб контролювати й зводити до мінімуму ризику. Народження, досягнення статевої зрілості, одруження, смерть – це ті етапи в житті, які можуть вести до такого роду процесів. Деякі дії мають вирішальніший характер, ніж інші, оскільки йдеться про життєво важливі питання. Політичний стан, з огляду на його чільне місце в людських справах, найбільше наповнений вирішальними діями, спрямованими як усередину, так і назовні політії, у мирний і понад усе у воєнний час. Тут спостерігаються найактивніші звернення до релігії, щоб вона мобілізувала Абсолют для досягнення перемоги.

Яких умов слід дотриматися для того, щоб і паразитизм, і роз'яснення справляля свою дію? Паразитизмові сприяють неолітичні процеси, які зачіпають деякі стани. Гігієнічний стан опікується всім, що стосується здоров'я, в тому числі харчуванням, життям і смертю. У палеоліті харчування забезпечене, а хвороба, як і смерть, можуть сприйматися як цілком природні й такі, що належать до порядку речей. У неоліті періодично виникають нестача продуктів, голод і

І. Природна історія

епідемії. Економіка потерпає від сильнішої непевності, випадки нестачі стають частішими й збільшують бідність і зuboжіння. У морфологічному плані постають проблеми ідентичності та ідентифікації, щоб можна було розрізняти Нас і Їх. Родова племінна будова має, зокрема, велику потребу в знаках розпізнавання, оскільки Ми і Вони розподілені по багатьох рівнях злиття й розташування. Проте набагато більший споживач ознак політичний чинник: ієрократія повинна прив'язуватися до певного вищого принципу і вражати уяву пишністю, щоб переконувати підданих намісника суверена. Треба забезпечити єдність політії. Непевність зростає зі збільшенням кількості та амбіцій політичних справ. Війна доводить непевність до найвищої точки і нагромаджує ставки, перетворюючи їх, зрештою, в питання життя і смерті для політії.

Чому потрібно звертатися до релігійного чинника, щоб задовольняти всі ці й інші вимоги? З одного боку, це єдине запропоноване поле, до якого можна звертатися після закінчення періоду простих двобоїв і безпосередніх контактів і до народження науки, яка впаде жертвою поновленого ідеологічного паразитизму. З іншого боку, релігійний чинник піддається впливу, оскільки деякі з його природних рис вочевидь обґрунтовують паразитичну поведінку. Творець – найвищий гарант збору зерна: тож звернімося до нього, аби він посприяв цьому! Якщо подивитися ще глибше, Абсолют завжди залишається нічим і йому завжди потрібне посередництво людей. Захисників релігійного чинника в його чистоті дуже мало, і вони неминуче в'яжуть у паразитизмі. Вони мають починати звільнятися від нього, а це так само важко й малоімовірно, як і спробувати успішно піднятися від не-науки до науки. Звідси неважко виявити відповідні псевдорелігійні явища.

Аналіз релігійного чинника вимагає, як завжди в історії, починати від кінцевої точки, де альтернатива Абсолюту між іманентністю та трансцендентністю вже знайшла своє повне пояснення: одна гілка через буддизм (індуїзму не вистачило загальності й він залишився етнічною релігією Індії), а друга гілка через юдаїзм, християнство та іслам. Візьмемо початковим постулатом те, що пояснене було потенційним у силогізмі випадковості – оскільки є випадкове, то є й Абсолют, бо інакше не було б нічого, – оскільки він дозволяє повністю

обернути пояснення поясненого на реалізацію потенційного. При такому переході можна побачити деякі проблески світла. Які історичні факти, зафіксовані безнадійно неповними документами з огляду на давність подій, виражають перехід до сучасності? Він тривав тисячоліття неоліту і повністю проявився лише в першому тисячолітті до нашої ери, коли завершуються неолітичні перетворення. Він проглядає серед добре усталених релігійних традицій – в Азії та Північній Індії, і завдяки цьому виринає зі світів, де релігійний чинник, релігія та релігії були загромаджені накопиченим за тисячоліття паразитизмом: перехід здійснився за межами паразитизму й проти нього. Перехід до сучасності виражено в явно нераціональних одкровеннях, де сам Абсолют відбивається через індивідуалізоване людське посередництво, і з цього можна зробити висновок, що перехід стався не в результаті раціонального вироблення релігійних і псевдорелігійних традицій. Урешті-решт, одкровення розповсюджуються і приймаються в умовах імперського контексту, де вони своєю чергою падають жертвою паразитизму, хоча одкровення й не змогли розчинити релігійне в псевдорелігійному.

Припустимо, що пояснення потребують самі ці факти. Провідною ниткою нам могла б слугувати психічна модель, де факти вкладалися б у зв'язну тезу. Можна виходити зі слушної гіпотези, що деякі психічні системи так улаштовані, що з особливою гостротою реагують на випадковість, а вона стає для них проблемою не інтелектуального, а екзистенціального плану. Деякі з цього людського типу, якщо вони не становлять окремого типу взагалі, здатні переживати приголомшливі психічні ситуації, в яких вони інтенсивно відчують реальну присутність Абсолюту. Першу групу неможливо окреслити точними межами, оскільки «відчуття випадковості» може відзначатися нескінченно нюансованими ступенями інтенсивності. Можна постулювати, що чим більше це відчуття живиться гіперчутливими психічними нахилами та об'єктивними реальними знегодами, тим меншою буде ця група, і навпаки. Ці слушні гіпотези ведуть до початкового судження про те, що конституційні релігійні особистості становлять меншість. Друга група зустрічається надзвичайно рідко, як і все екстремальне. До неї входять особистості, які з'являються волею випадку, – месії, пророки, ясновидці, мудреці. Така позиція дуже сумісна з одкрово-

І. Природна історія

веннями та вірами будь-якої природи і ні в чому не провіщає реальності чи ілюзорності того, на що обертаються такі психічні системи.

Якою ж була доля цих груп, завжди присутніх на всіх стадіях історії людства, протягом тисячолітньої неолітизації? Перша група вочевидь розчинилася в загальній масі населення, що жила псевдорелігійним паразитизмом. Представники другої групи з'являються там і тут, час від часу і випадково. Вони можуть переживати по кілька доль. Одних їхнє оточення сприймає як диваків й схиблених, і вони безслідно зникають. Інші можуть виконувати інституціалізовані соціальні ролі, до яких їх налаштовує їхній темперамент, наприклад роль шамана. Деякі говорять про Абсолют нечувані, але слухні й переконливі речі, і ці речі доходять до слуху перших. Виробляється повчальний висновок, який завдяки послідовним внескам забезпечує розвиток релігійних традицій.

Яких змін слід очікувати мірою наближення неолітичних процесів до притягальних чинників, які самі сходяться в напрямку імперіалізації? Перші зміни відбуваються всередині загальної популяції, яка інтегрується в дедалі більші й численні спільноти. Уже лише з причини цього розширення індивіди з релігійно чутливою натурою формують у релігійному плані чутливу аудиторію. З іншого боку, збільшуються шанси пророків і месій знайти сприятливий відгук і актуалізувати аудиторію. Зростаючий відгук зменшує ризик того, що їх дискваліфікують за розумову неповноцінність або що вони скотяться до банальних ролей. Щоб підтримувати й підсилювати відгук, вони мають спеціалізуватися на гідних віри та переконливих промовах про Абсолют, спрямованих на тих, хто психічно має в них потребу. Але промови ці можуть бути гідними віри й переконливими, тільки якщо вони націлені на одну з двох гілок альтернативи Абсолюту – іманентну або трансцендентну. З часом ці дві гілки, змішані від самого початку в якомусь метафізичному й містичному розпливчастому цілому, мають розділитися, стати чіткішими й змістовнішими.

Паралельно з цим, очевидно, йшли два інші процеси, щодо яких документи не зовсім мовчать. Уже завдяки тому, що культури, які розвивалися на обмежених ареалах, входили до дедалі більших утворень, різні типи релігійного парази-

тизму релятивізувалися один стосовно одного. Виникла потреба в зусиллях у бік узгодженості, принаймні для еліти і, зокрема, для тих, хто керував ідеологічно-релігійним комплексом. Якщо вже раціональність береться за Абсолют, то вона змушена започаткувати два процеси, які методом поступових проб, помилок і сортування в одному разі перетворюють Абсолют на абсолютне, надаючи йому світського характеру через філософське рефлексивне опрацювання, а в другому – звільняють релігійний чинник від усіх видів паразитизму та зосереджують його на власній меті. Перший процес не задовольняє конституційні релігійні натури, оскільки для них онтологічна проблема випадковості не інтелектуальна, а екзистенціальна. Вони прагнуть до нераціональних одкровенень або щонайменше готові приймати їх і долучатися до них у пориві віри. Другий процес здатний очистити релігійний чинник і релігію тільки за допомогою одкровення, оскільки для того, щоб вони були історично реальними та дійсними, їх треба перенести в конкретну релігію. Зважаючи на те, що таке перенесення не можна здійснити раціонально, воно потребує одкровення, а його може дати тільки месія, пророк, ясновидець... Воно за необхідністю вписується в тисячолітню традицію пояснення природи Абсолюту, і його сприймають конституційні вірні, які теж вийшли з конкретної релігійної традиції.

Наведена теза досить проста й зв'язна, щоб мати певні шанси бути схожою на правду, і здатна, очевидно, насправді описувати факти, про які йдеться. Вона має також ту перевагу, що приймає й суміжні процеси. Велику релігійну традицію, в якій дається тлумачення Абсолюту, можна виробити або на культурному ареалі за допомогою механізму тем і варіацій, і ця можливість зразково продемонстрована індійською традицією, або ж як «фірмовий» витвір маргінального народу того чи того ареалу, і цією можливістю скористався Ізраїль, зробивши з трансцендентного Абсолюту свою «етнічну релігію». Така надзвичайна спеціалізація не відхилення стосовно релігійних традицій Передньої Азії. На початку вона становить одне ціле з традиціями і завжди зберігатиме в собі їхні характерні риси, але рішуче відривається від них першого разу за Мойсея у XIII ст. до н.е., вдруге в VI ст. до н.е. в період «вавілонського полону» і третього, найвирішальнішого для загальної історії разу за

І. Природна історія

проповідування Христа. Можливо або ймовірно, що грецька філософія теж була «фірмовим» витвором, виробленим маргінальною культурою одного й того самого культурного ареалу. Хай там як, але з еволюційної точки зору загальної історії вона є точним аналогом і сучасницею філософських процесів у індійському й китайському ареалах. Ці три основоположні філософські традиції йшли абсолютного поза межами Абсолюту, піддавши його випробуванню раціоналізації. У всіх трьох випадках начебто стихійна реакція проти раціоналізації Абсолюту аж ніяк не зазнає остаточної дискваліфікації, а тріумфально повертається з християнством на Заході, з буддизмом, джайнізмом та індуїзмом в Індії, з більш або менш даосизованим буддизмом у Китаї.

У традиційних світах, що виникли з неолітичних перетворень і зазнали на собі впливу головних одкровень, паразитизм зовсім не зник, а залишається так само активним, незалежно від того, чи він інструментальний, ідеологічний або символічний; а відкриті людям світові релігії так само схильні до паразитизму, як і примітивні релігії. Буддизм, християнство та іслам стали його цілковитими жертвами, і з цієї точки зору – точки зору релігійного чинника в його чистому вигляді – не відрізняються від релігій племінних, етнічних та ін. Проте вони докорінно й рішуче відрізняються від них в одному: популяція конституційних релігійних чинників може знайти собі задоволення та покликання в суто та істинно релігійному житті – буддійському, християнському чи мусульманському, не будучи змушеною вдаватися до екзотичних, дивних або підозрілих культів, як це були змушені робити їхні попередники, принаймні в Азії та Середземномор'ї, які свого часу заповнили містичні культи та гностичні секти всіляких спрямувань. Щодо найрідкісніших типів характеру, то вони продукують святих і реформаторів або ж еретиків. Кінцевим результатом є виразний релігійний диморфізм, розподілений між істинним релігійним життям – у сенсі відповідності релігійному чинникові та релігії – певної меншості, і паразитарна релігійна поведінка маси населення.

II

ТРАДИЦІЙНІ ІСТОРІЇ

II. Традиційні історії

Тваринний вид, який виник на дереві життя зі своїми цілковито новими для живої природи якостями, посів у ній своє природне місце на кілька десятків тисячоліть і процвітав. Його добробут і успіхи були такими, що вид, сам не усвідомлюючи і зовсім не бажаючи того, дістався певних порогів, починаючи від яких індивідуальні й колективні дієвці почали відчувати на собі дію деяких потенційних привабливих чинників. Мірою того як створювалися в більш або менш випадковий і хаотичний спосіб деякі уможливлення, дієвці починали діяти, творити й пізнавати в напрямку цих привабливих чинників, поступово переводячи їх з потенційного до реального стану.

Найвирішальнішими привабливими чинниками з точки зору загальної історії були, очевидно, означення політій, перехід до економічного виробництва через поєднання чинників, поява нестабільних трансполітій, війна та «ієрократизація» політичної влади. Уже сам цей перелік достатньо показує, що дороговказом цієї історії й тим, що надає їй її темпу та динаміки, є політика. У центрі устрою людства знаходиться політика. Констатація цього факту не повинна вести до нового обмежувального висновку, за яким уся людська царина тільки політична. Наголос на центральному характері свідчить про вагу політичного чинника в людських справах – вагу, деякою мірою негативну. Позаяк політичні або трансполітійні режими мають той або той вигляд, продуктивна діяльність людини може примножуватися й виражатися відповідно до її характеру або ж більшою чи меншою мірою наражатися на перешкоди. Здатність політики перешкоджати має, очевидно, для історії людства вагомніше значення, ніж її позитивний внесок.

Усі відомі напрямки розвитку людства сходяться до єдиного привабливого чинника – імперії. Навіть релігії змогли відповідати своєму загальнолюдському призначенню тільки через імперські або такі, які можна перетворити на імперські, культурні ареали. Імперія є єдиним атрактантом, тому що імперія є водночас політією-трансполітією, політичним режимом, морфологією і прагне ідентифікувати себе як максимально можливий культурний ареал. Правомірно, отже, висунути гіпотезу, що імперія була природним результа-

том неолітизації і нормальним для традиційних історій обрамленням. Але найрізноманітніші обставини та умови додають безліч нюансів наближенню до цього нормального стану в різних точках планети. Ці нюанси можна тлумачити як відхилення від нормального стану. Вони викликають запитання: чому існують такі розбіжності й стосовно якої норми?

З цього запитання самі собою випливають план і підхід. План повинен послідовно включати імперські завоювання, ієрократії та суспільства. Щодо підходу, то він має зосереджуватися на тих ареалах, що можуть бути та/або були імперіалізовані. Всесвітня історія дала чотири таких ареали: китайський, індійський, близькосхідний і європейський. Окремо мав з'явитися й п'ятий – індіанців Америки, але він безповоротно зник. Шостий ареал – африканський – залишився в своїй початковій стадії, обмеженій періодом переходу до неоліту. Головна причина цього еволюційного розриву полягає, очевидно, у висиханні Сахари. Оскільки цей процес став протилежністю відходу льодовиків, якому Європа завдячує своїй здозі надолужити певне відставання, Африка та Європа мали до цього часу протилежну й взаємодоповнювальну кліматичну історію. Кожен із наведених пунктів слід розглядати під кутом зору порівнянь між чотирма ареалами та виходячи з імперської норми. За нашою центральною тезою, традиційна китайська історія найбільше наближена до імперської норми, і з огляду на це саме її слід брати за основу. Якщо користуватися цим мірилом, то видно, що індійський ареал віддаляється від норми, але менше за ареал Близького Сходу. Щодо європейського ареалу, то він знаходиться майже на протилежному полюсі відносно китайської норми. Досягнення імперії не є кінцем загальної історії. Вона зазнала різкого і несподіваного повороту в Європі з XVII ст. Отже, імперія також є порогом історії – водночас фінішною лінією, глухим кутом, виходом і встановленням чогось нового. Її розгляд повинен кинути світло на походження сучасності.

Розділ III

ІМПЕРІЇ

Найвиразніша риса імперії – це здатність утворювати величезну політичну спільноту, яка виходить за межі певних норм. Найперша імперія – імперія Саргона II, царя Аккаду, в Нижній Месопотамії – була гігантською порівняно з племінними територіями та князівствами шумерів і Вавіло-ну. Але імперія Саргона майже непомітна, коли порівняти її з імперією Ахеменідів. Смішно було б шукати абсолютну норму, щоб вивести з неї критерій, який дав би змогу визначити в цифрах, з якого рівня починається імперія. Власне, загальну історію цікавлять не стільки імперії як такі, скільки культурні ареали, з якими вони прагнуть змішатися, і навіть, точніше кажучи, максимальні культурні ареали, вироблені традиційними історіями.

Таке переплетення позначається на розгляді імперії як політії. Політія – це простір цілеспрямованого замирення всередину й імовірної війни назовні. Перший із цих двох чинників не вирізняє імперію на цьому рівні узагальнення. І навпаки, оскільки другий чинник – війна – може діяти тільки між політіями, то «простір імовірної війни» потребує наявності трансполітії щонайменше двох політії. Але кінець кінцем імперія виникає з тривалого й повільного процесу зрощення, починаючи з племені, і на останньому етапі вона утверджується завоюванням усієї трансполітії. Отже, імперія опиняється сама й без політії, з якою б треба було воювати. Але, з іншого боку, оскільки жодна імперія ніколи не була поширена на всю планету, то найбільші імперії мають принаймні потенційних суперників. Розглядаючи імперію під двома цими кутами зору: як політію і як трансполітію, ми маємо отримати достатню картину.

Імперський культурний ареал

Починати слід з культурного ареалу, оскільки імперія виглядає радше як політичне об'єднання ареалу, а не навпаки, як нав'язування спільної культури завойованому ареалу. Передування культурного ареалу імперському політичному розширенню емпірична даність. Китай досягає політичного об'єднання тільки наприкінці III ст. до н.е., Індія – наприкінці IV ст. до н.е., Близький Схід – в середині VI ст. до н.е. Європа ніколи такого об'єднання не досягала. Римська імперія – це відхилення в тому сенсі, що вона не ідентифікується з жодним ареалом, а відгризає шматки з трьох із них. Фактом є те, що вона була створена тільки в I ст. до н.е. В Америці імперія інків ледве встигла народитися в XV ст., як була одразу знищена. Історія зберігає в стані dokonаної можливості та нереалізованої історії таке запитання: чи не були імперії ацтеків та інків передостаннім етапом імперіалізації, що мала поглинути всю Америку? Ми цього ніколи не знатимемо, але вочевидь саме в цьому напрямку йшов рух еволюції й саме цей напрямок підказують порівняння з іншими континентами. Американські континенти утворювали єдиний культурний ареал із півночі до півдня і мали прямувати до єдиного імперського об'єднання.

Ще далі в невизначений стан історії ми заглиблюємося, коли розглядаємо Африку. Якби з VII тисячоліття не почалося висихання Сахари та якби тривав нормальний перехід до неоліту, то невідомо, навіть з ретроспективного погляду, чи мав неодмінно Африканський континент породити два культурних ареали: ареал «банту» та ареал «берберів». Проте, зважаючи на висихання Сахари, сумнівів у нашому діагнозі бути не може. На північ від Сахари цей процес набув форми створення північноафриканського ареалу, який тягнеться від Атлантики до Червоного моря. Проте йому не вистачає матеріалу, потрібного для утворення імперії, тільки через те, що пустеля охоплює його майже повністю. За браком самостійності впродовж тисячоліть цей ареал відчував на собі дію сил притягання чи з боку Близького Сходу, чи з боку Європи. Єгипет, що став найактивнішою частиною залишкового ареалу, завжди схилився в бік Азії, тому правомірно було б розглядати його як елемент азійського ареалу. На південь від Сахари Західна Африка характеризується численними ознака-

II. Традиційні історії

ми цілком імовірного єднання з одним із ареалів Північної Африки, якби не утворилася пустеля. Проте Африка вологих тропіків, Африка банту – це окрема культурна спільнота й тягнеться аж до мису Доброї Надії. Цій частині Африки не вистачило часу навіть на те, щоб хоча б накреслити вірогідні контури кінцевої «імперії банту».

Явна хронологічна роз'єднаність між культурним ареалом та імперією, так само як передування першого, ставлять запитання: як пояснити експансію великих цивілізацій у просторі? Відповідь знайти важко й навіть неможливо, якщо брати за основу дві крайні позиції. Експансія не відповідає актуалізації якоїсь великої потреби, так, наче ідея цивілізації була якоюсь первинною програмою для реалізації і ця програма потребувала певного простору, який відповідав би її вимогам. Така точка зору не має права на існування, оскільки людський світ не містить жодної системи, про яку можна було б сказати, що її послідовні стани були неодмінні й передбачувані. З іншого боку, ми не можемо також стверджувати, що експансія є повністю несподіваним результатом незліченних і випадкових подій. Для цієї позиції відповіддю на зазначене вище запитання буде оповідь про події. Цю позицію важко захищати, оскільки великий розподіл на події дуже давній, розпочався ще в палеоліті й продовжувався протягом тисячоліть неоліту.

Така визначна настійливість у подіях наводить на думку про дію достатньо потужних і постійних чинників, щоб нав'язати певну просторову спрямованість поширенню культур. Чинники, які можна найлегше встановити, – це географічні умови. Але вони стають чинниками, з якими мають рахуватися люди, тільки через дію конкретних культурних контекстів. Поєднання фізичних даностей з культурними змінними вимагає, щоб будь-яка кореляція, що висувається, мала вигляд збагненої пари. Вочевидь визначальне місце слід надати двом парам, які могли істотно сприяти формуванню культурних ареалів, – клімату й сільському господарству, простору й зв'язкам.

Клімат – це типове чергування типів погоди на певному просторі. Сама погода – це певний стан атмосфери за такими параметрами, як атмосферний тиск, рух повітря, температура, вологість, хмарність тощо... Увагу одразу привертає перший очевидний факт. Між найбільшими культурними ареа-

лами й окремими кліматичними зонами простежується певна емпірична відповідність. Найбільше вражає відповідність, що зв'язує індійський ареал із літніми мусонами. Вона характерна також для Близького Сходу та сухого субтропічного клімату з більш або менш випадковими й рясними дощами взимку, дуже спекотним і сухим літом. Римська імперія жила в умовах середземноморського клімату. Доколумбова Америка – в умовах міжтропічного теплого й вологого клімату, доміанта якого, проте, дуже сильно порушувалася висотою й холодними морськими течіями вздовж узбережжя, зокрема перуанського. Китай не ідентифікується з жодним окремим кліматом, а радше з непомітним переходом між усіма нюансами помірною та вологого тропічного клімату, а також із відсутністю пустельного розриву на кшталт сахарського: пустелі розташовані на окраїнах власне китайського світу.

Рільництво – і тваринництво, але набагато меншою мірою, а в Індії та Китаї навіть непомітною – демонструє застосування до землі методів роботи людини задля вирощування рослин, потрібних для її харчування. Клімат відіграє роль вирішального чинника тільки тоді, коли способи роботи людини чи значно залежать від клімату, чи нездатні впливати на нього або ігнорувати його, та якщо сільське господарство посідає чільне місце в економіці. Другу умову задовольняє вже той факт, що кліматичні зони, які корелюють із культурними ареалами, експлуатували сільськогосподарські економіки, тобто такі економічні режими, де рослинництво і тваринництво забезпечують найбільший внесок у виробництво – більше за вторинний і третинний сектори. Усюди сільське господарство більше не залежить від методів випалювання та тривалих парів; воно базується чи на нетривалих парах, чи на безперервній обробці. Така інтенсивна технологія рільництва відповідає, з точки зору демографії, густоті населення не менше сорока осіб на квадратний кілометр, тобто такій межі, яка наче надає великим культурним процесам вигляду цивілізації, схожої на супермозок: аби забезпечити певні вищі функції, кількість задіяних нейронів і щільність їхніх синаптичних зв'язків повинні перевищувати певну межу. Наслідком зв'язку між кліматом і рільництвом і місця рільництва в загальній економіці є те, що суспільства дуже чутливі до змін погоди та врожаю.

II. Традиційні історії

Перша з наведених вище двох умов забезпечується відсутністю будь-якого науково-технічного прориву, здатного нейтралізувати клімат за допомогою використання теплиць чи виведення стійких сортів рослин. Урожаї визначною мірою залежать від річних коливань температури й дощів за винятком теплих зрошуваних пустель. Зрошування додається до дощів і нейтралізує їхні коливання та вплив на врожаї. Ця обставина перетворює зрошування на технічний і економічний козир не лише для Близького Сходу з його нестабільним для рослинництва кліматом. До цього способу може вдаватися Індія, оскільки мусони проходять нерегулярно, у посушливі місяці можуть бути вичерпані накопичені запаси, а на Деканському нагір'ї випадає менше дощів, ніж на його периферії. Так само й у Китаї існують дуже контрастні пори року і дощі випадають достатньо нерегулярно, щоб зрошування стало тут вигідною інвестицією. Тільки Європа може майже повністю обходитися без нього.

Щодо зв'язку між простором і шляхами сполучення, то він очевидний і має водночас технічний і економічний характер. Техніка перевезень визначається здатністю людей до ходьби й перенесення вантажів, а також аналогічною здатністю гужових тварин, суходільних транспортних засобів і суден. Вартість цих способів перевезень значною мірою залежить від відстані, яку треба долати. Професійний пошланець пішки долає в середньому шість кілометрів на годину на короткі відстані. Досвідчений вершник досягає середньої швидкості дванадцять кілометрів за годину. Дорогі системи підмін дозволяють нескінченно розширювати ці засоби, але не дозволяють вийти за їхні межі. Якщо додати до цього час на повернення, на роздуми й переговори, то виникають об'єктивні межі, які має враховувати ефективне керування, що базується на формулюванні наказів і контролі їхнього виконання. Ці межі становлять близько місяця в часовому вимірі та радіус в дві тисячі кілометрів у просторовому вимірі. Якщо столиця розташована в самому центрі, то найудатніша імперія може щонайбільше простягатися на таку відстань у всіх напрямках і покривати площу близько п'яти мільйонів квадратних кілометрів. Треба брати до уваги моря, пустелі й гірські масиви, які створюють майже не подоланні перешкоди, принаймні для тих видів діяльності, що стають рутинними. Зрештою, важкі вантажі можна перевозити

зити тільки водними шляхами – морями, річками, каналами. Суходільні шляхи слугують тільки для перевезення предметів розкоші. У політичному утворенні великих розмірів кожен із його регіонів має бути самодостатнім у продовольчому відношенні й у задоволенні потреб в основних виробих ремісництва. І справді, імперія – це об'єднання самодостатніх економічних регіонів. Водний шлях згладжує це обмеження й ставить імперію в залежність від земель і морів, а головне від клімату з огляду на гідрографічні умови.

Інший вид зв'язку виглядає тонкішим і, можливо, важливішим для загальної історії. Розгляд культурних тем – естетичних, міфологічних, релігійних, пізнавальних, філософських, кулінарних тощо – дуже залежить від варіацій їхнього розвитку. Теми та їхні варіації можна прирівняти до полів можливостей, які люди освоюють за допомоги спроб, невдач, сортування, збирання, об'єднання, причому тут імовірні дві полярні ситуації. Або розвідка обмежується локальними й вузькими соціальними колами. Освоювані зони розташовані поруч одна одної в просторі й мало чи майже не сполучаються між собою. Їхнє спільне поле цілком реальне, але ніхто не посідає таку позицію, яка б давала змогу відчутти цю реальність. Просування до людської загальності майже неможливе, і навіть якщо воно здійснюється в якомусь моменті, то тільки випадково. Або локальне й регіональне освоєння сполучені, і це відкриває можливість виділення головних тем і сприяє просуванню до людської загальності. От і великі цивілізації визначаються саме тим, що змогли вхопити й розвивати субзагальні теми, які визначають найменш особливі види гуманізації, але без переходу до загального. Через це великі цивілізації опиняються в залежності від простору й сполучення, від близькості тенденцій між культурними ареалами та простором, який може бути опанований сполученням і який сам пов'язаний з кліматом вимогою регіональної продовольчої самодостатності. Загалом можна припустити, що культурний ареал є комплексною системою, де входять у взаємодію географічні даності – клімат, рельєф, гідрографія та гідрологія, відношення континентів і океанів – технічні можливості, доступні для емпіричного пізнання, перш за все сільськогосподарський економічний потенціал і культурне освоєння.

Культурний ареал і політія

Великі культурні ареали є доімперськими продуктами. Вони ставали результатом тисячолітніх процесів, які склалися з розселення, переміщення, війн, контактів, колонізації та перебували під непомітною дією клімату й простору. Культурний ареал та імперія – це не два боки єдиної реальності, а два різних історичних продукти. Постає запитання: чому культурний ареал прагне до об'єднання в політію-імперію? З нього випливає інше запитання: чому імперія не прагне переходити за культурний ареал, політією якого вона є? Принципові відповіді на це запитання очевидні. Належність до одного культурного ареалу сприяє поширенню контактів між народами, оскільки вони живуть поруч і можуть обмінюватися. Примноження контактів збільшує ризик конфліктів. Конфлікти переростають у війни, доки не буде створена об'єднувальна та замирювальна політія. Культурний ареал має тенденцію перетворюватися на зону частих воєн. Періодичне повторення війни веде врешті-решт до злиття через поглинання слабших сильнішими. Отже, культурний ареал спонтанно прагне до імперіалізації. Ці два історичних феномени відрізняються один від одного, але вони мають колись зійтися через конфліктність людей. Щодо нерішучості імперії до перетину своїх культурних кордонів, то вона відображає тиск обмежень. Перехід за межі призвів би до неминучого зіткнення з новими кліматичними й сільськогосподарськими умовами та з проблемами сполучення. За межами ареалу можливості опановувати простір і контролювати населення різко зменшуються.

У цих поясненнях достатньо здорового глузду, але погане в них те, що вони не зовсім відповідають фактам. Можливо, повчальнішим було б пошукати причини того, чому історична реальність неохоче підтверджує теорію. Облишмо африканський ареал банту та американо-індіанський ареал, оскільки відсутність чи незавершеність у них імперіалізації не дозволяє робити якісь висновки. Зрештою, усі традиційні історії неоліту незавершені, бо всі вони були перервані несподіваним вторгненням модерності та її блискавичним поширенням на всю планету. Немає змоги зв'язати перервану нитку та доповнити незавершені історії. Навіть у максимальному можливому масштабі історії людства потерпають від ви-

падковості та можуть набувати цілком неочікуваного перебігу й для ретроспективного спостерігача. Ті декілька достатньо розвинених історією випадків, які можуть дати корисні відомості, вийшли з найрізніших процесів. Полярно відрізняються два приклади.

Китайський ареал точнісінько відповідає очікуванням теорії та майже повному ототожненню між ареалом та імперією, якщо принаймні виключити деякі випадки анексії, здійсненої останніми століттями в Тибеті, Туркестані, Монголії, які більше пов'язані з процесами, спричиненими виходом європейців за межі Європи в модерну епоху. У культурному й політичному плані Китай – це вісімнадцять провінцій. Культурний ареал виходить за політичні межі, оскільки він включає Корею, Японію та В'єтнам аж до лінії Гуче. Зазвичай схожість вражаюча і має бути пов'язана певною мірою з тим, що Китайська імперія – це ідеал імперії. Не виключено також, що схожість пов'язана в першу чергу з фізичними умовами. З півночі до півдня Китаю кліматичні контрасти такі, що за всіх часів відмінності між північним і південним Китаєм виражалися істотними відмінностями в усіх царинах. Так само зростаючий тиск континентальності на захід завжди призводив до дискримінації між прибережним Китаєм на сході та Китаєм внутрішнім. Але ці контрасти виглядають протилежностями, тільки якщо брати їх у їхніх крайніх проявах. У дійсності в усіх напрямках і всюди присутні переходи і в жодному разі немає розривів і стрибків з одного середовища до іншого. Кліматичні умови, узяті з півночі на південь і зі сходу на захід, створюють перший поділ Китаю не на дві чи чотири частини, а на понад двадцять.

Ця дія клімату доповнюється рельєфом. Напрямок гірських хребтів, розташування долин і русла малих і великих річок, узяті разом, з одного боку, приводять до сусідського існування двох десятків округів з яскраво вираженою самобутністю, а з іншого – полегшують сполучення між округами. Цей стан можна охарактеризувати так: він глибоко доцентровий. Таку доцентрову спрямованість ще більше підсилюють периферійні географічні умови, які істотно ізолюють Китай і утримують його від відцентрових поривів: океан на півдні й на сході, пустелі на півночі, величезні пустелі й гори на заході. Ця географічна ізоляція на краю Євразії характеризує Китай уже від часів палеоліту.

II. Традиційні історії

Європа дає приклад діаметрально протилежної ситуації та прямого відкидання тези: ареал ніколи не був імперіалізований! І проте ареал існує з найдавніших часів, за археологічними даними, він виникає разом із пізнім палеолітом і появою кроманьйонця. Той факт, що первісна історія як дисципліна народилася в Європі в XIX ст. і що в Європі були розпочаті перші розкопки, міг перекрити ту очевидну нині істину, що культурна стратиграфія, визначена вченими-першопроходцями та їхніми першими наступниками – шательперон, перигорська культура, солютрейська культура, мадлен тощо, – стосувалася не виду, а його європейських представників. Європейський культурний ареал існує вже тридцять п'ять тисяч років. Його об'єднав у єдину політію лише на якийсь десяток років Наполеоном! Римляни в період найвищого ступеня своїх імперських здобутків мали в своїй імперії не більше половини Європи. Це докорінне роз'єднання між культурою й імперією найхарактерніша риса європейської історії, можливо, навіть єдина риса, що вирізняє виключно її. Її значення та її дивність такі, що нам хотілося б пов'язати їх із такими ж самими географічними умовами прямої дії, як і у випадку з Китаєм. Але ми не бачимо й найменшої шпаринки, яка давала б змогу стверджувати, що відцентрові сили в Європі були такі потужні, що відвертали від будь-яких спроб завоювання. Римлян зупинили не відцентрові сили за Ельбою в їхньому неминучому просуванні до Одери, а кривава поразка в Тевтобурзькому лісі в 9 р. н.е. та політичне розв'язання встановити кордони на Рейні й Дунаї. Карл Великий і його наступники не встояли не через відцентрові сили, а через брак засобів.

Можна наводити й інші пояснення. Три обставини зовсім різного характеру з'являються одна за одною і затримують, потім запобігають і нарешті перешкоджають здійсненню політичного об'єднання. Перша з них – це льодовиковий період, у результаті якого льодовиками ще десять-дванадцять тисяч років тому була вкрита значна частина Європи, що затримало неоліт на кілька тисячоліть. Ця затримка проявляється дедалі яскравіше мірою віддалення від Середземного моря та наближення до Скандинавії. Нам відомо, що між початком неоліту та його імперським завершенням лежить проміжок часу в п'ять-сім тисяч років. За цією міркою, середземноморська Європа досягла імперської зрілості на

перетині II й I тисячоліть до н.е., Центральна Європа досягла її на початку християнської ери, а Північна Європа – майже на тисячу років пізніше, коли різко заявили про себе вікінги і з'явилися на сцені слов'яни. Ця відносна затримка з причини четвертинного зледеніння позначилася на другій обставині – повному перенесенні центра ваги європейської історії до Середземномор'я та втягнення її до культурної орбіти Близького Сходу. Фактично, традиційна європейська історія по-справжньому починається тільки з падінням Римської імперії та після гігантського руху зі сходу на захід. Третя обставина цілковита випадковість, а саме те, що європейський політичний світ, який походив з феодалізму, опинився включеним в олігополярну трансполітію, стійку до будь-якої спроби імперської диверсії.

Індійський і азійський ареали посідають проміжне місце. Індійський ареал більше тяжіє до китайської моделі. Рух до імперії здійснюється дуже різними шляхами, хоча й паралельно по обидві сторони, і досягає логічного завершення в одному й тому самому столітті – при Ашоці (бл. 268–232 рр. до н.е.) і в 221 р. до н.е. Але географічні умови Індії, сприятливі до замкнення на собі відносно зовнішнього світу, підсилюють також відцентрові сили. Індо-гангська система різко контрастує з масивом Декану. Клімат і спосіб рільництва зосереджують населення по периметру субконтиненту. Руслу та напрямку річок заважають рухові й майже унеможливають його через водний режим, що визначається мусоном, принаймні в Декані. Урешті-решт, континентальний характер проявляється тим більше, що узбережжя мало придатне для судноплавства, навіть звичайного прибережного.

На Близькому Сході відбувається переважно розсіяння. Його спричиняють не відцентрові сили, а клімат з характерною для нього посухою та нерівним розподілом водних ресурсів. Рільництво в цих зонах стихійно й невмолимо звертається до оазної моделі. Такий режим характеризується замкненістю й ізоляцією, а також значними труднощами в сполученні. Пустелі між оазами мають також важливе воєнне значення, що підтвердили бої Другої світової війни в Північній Африці. Утримувати пустелі неможливо, і це дає змогу нападникові просуватися на величезні відстані та вимагає від військ різких наступів чи відступів на сотні й тисячі кілометрів. Агресорові достатньо напасти тільки на

II. Традиційні історії

одну оазу одночасно з огляду на дуже високу вартість об'єднання оаз. Йому достатньо бути лише трішки сильнішим за найпотужнішу оазу, щоб забезпечити собі вражаючі завоювання. Цю перевагу врівноважує така ж сама перевага, яка надається новому агресорові. Результатом стає типове для цього ареалу чергування між гігантськими завоюваннями імперського характеру та розпорошенням на безліч політій.

І ще один приклад, не схожий на всі інші. Римська імперія не відповідає жодному культурному ареалові. У ній об'єднані елементи трьох ареалів, близьких до Середземноморського басейну: уламок сахарського ареалу, який уникнув перетворення на пустелю, південна та західна частини європейського ареалу, західна частина азійського ареалу. Винятковість Римської імперії мала важливі історичні наслідки. У певному сенсі Римська імперія ніколи не повинна була б виникнути, і її нелогічне виникнення мало привести її до остаточного розпаду. Вона вочевидь затримала імперіалізацію Європи, перед тим як непрямо сприяти провалові такого процесу. Вона забезпечила сполучення сходу й заходу через Середземне море, і це мало вирішальне значення для формування європейської цивілізації. Вона стала вирішальним чинником для перемикання історії на Близькому Сході та в Європі зі сходу на захід після тисячоліть її руху в протилежному напрямку.

Імперія як імовірна трансполітія

Умови тривалості імперії мають морфологічний і політичний характер. Морфологія визначає принципи єдності та злагодженості імперського суспільства. Апарат політичної влади має бути здатним постійно контролювати завойовану країну та відвертати чи подавляти будь-які спроби відділення. Фінансово він залежить від технічних і економічних обмежень, тоді як його потреби визначаються обставинами, які не спроможні врахувати ці обмеження. Такий непідвладний волі розрив між потребами й ресурсами змушує кожну імперію жити постійно або майже постійно не за своїми можливостями. З іншого боку, на цей апарат діють відцентрові сили, яким колись уже неможливо буде опиратися, а ще

впливає неминуче ослаблення центру, тож, рано чи пізно периферія бере гору над ним. Морфологічні процеси можуть докорінно різнитися між собою – залежно від імперії. Але в усіх них є дві спільні ознаки: з одного боку, вони не залежать від імперії як такої; а з другого – морфологічні процеси так само добре й навіть краще підходять до набагато менших спільнот, ніж імперія. Перша обставина веде до того, що групи населення, включені до імперії, не мають у ній жодної потреби, аби жити «в суспільстві». Друга вказує на те, що сам по собі розпад імперії не ставить жодної морфологічної проблеми. Щоб краще зрозуміти ситуацію, слід подивитися на неї в протиставленні іншим, як-от полісу й нації, де збіг морфології та політії робить щонайменше проблематичним політичний розпад. Нам важко уявити Афіни чи Рим у стані розсіяння або Францію, яка пішла ще далі шляхом ототожнення нації й політії.

Висновок цілком однозначний. Для увічнення імперії не можна створити потрібні умови надовго. Рано чи пізно імперія розпадається і знову виводить культурний ареал, який вона об'єднала, у трансполітичне становище. Але по оновленню культурного ареалу, з огляду на те, що одні й ті самі причини дають одні й ті самі результати, знову розпочинається просування до імперії, і рано чи пізно імперська єдність відновлюється. Це відновлення є тому вірогідніше, що розпад імперії не повертає відповідні суспільства до їхньої вихідної точки, в початковий стан неоліту. Технічний і економічний прогрес незворотний, принаймні на тривалу перспективу, адже досягнутий рівень відповідає потребам і відбиває здатність їх задовольняти. Навіть дуже помітний відступ від цього рівня може бути тільки тимчасовим; у певний час він буде надолужений. Так само лінією еволюції, яка привела від племені до імперії, зовсім не можна рухатися назад. Окремі племена можуть знову зайняти перше імперіалізовані країни, але це не повернення до племінної морфології – ідеться радше про вихід племен з їхніх гірських, степових чи пустельних схованок. Усе відбувається так, немовби людство, досягши після тривалого і складного шляху певної стадії, уже не випускає її з ока. Хоч якою буде відстань, на яку наступні обставини віддалять його від неї, людство тримає цю стадію на прицілі й прагне повернутися до неї. Власне, обставиною, яка найкраще здатна якнайдов-

II. Традиційні історії

ше затримати повернення до досягнутої точки, є демографічний чинник. Демографічний зрив може зруйнувати мережі, на які спирається передання цивілізації.

Тільки ареал Близького Сходу реально піддається загрозі демографічного спаду. Ця слабкість ареалу пояснюється кліматичними умовами, які справляють свій вплив безпосередньо і опосередковано. Опосередковану дію кліматичних умов можна проілюструвати на прикладі зрошення, яке – там, де воно неодмінне й можливе, – ґрунтується на утриманні інфраструктури і (менш очевидно) на дренажних роботах, здатних запобігти засоленню ґрунтів через підйом розчинених солей та їхнє випарювання й відкладання на поверхні. Безпосередніше їхня дія проявляється в тому, що через нерівномірність опадів та їхній рівень на межі вимог для нормального рільництва угіддя уразливіше щодо родючості, рівноваги, ба навіть свого існування. Додамо до цього ще й можливий внесок тваринників у використання земель. Послаблення політичного контролю може заохочувати їх до захоплення угідь і перетворення їх на пасовиська. Коли домінують самі пастухи, приміром у турків, перетворення угідь на пасовиська може сягати значних розмірів. Відомо, проте, що випасна економіка витримує щільність, яка вдсятеро нижча за щільність хліборобської економіки з огляду на те, що калорійність трав'янистих тварин у сім разів менша за калорійність рослин. Передня Азія зазнала тривалих фаз демографічних зривів, про силу та тривалість яких ми знаємо дуже мало. Відомо, що в VIII–IX ст. Візантійська імперія намагалася розв'язувати свої проблеми недонаселення за допомогою масового переселення балканських народів. Європейські мандрівники, що відвідували Османську та Іранську імперії в XVIII–XIX ст., розповідають про покинуті села й міста, і з їхніх розповідей виникало відчуття демографічної катастрофи.

Навіть на Близькому Сході досягнуті в минулому рубежі залишаються в пам'яті аж до найбільших глибин занепаду. Об'єднання й розпади чергуються, надаючи історії імперій циклічного ритму. У масштабі століть, якщо не звертати уваги на неістотні пертурбації, нормальним ритмом імперій мав би бути круговий цикл. Проте факти погано підтверджують такий висновок. Тут знову відзначається Китай, віддаляючись від нормальної циклічності в напрямку тенденції до по-

слаблення розсіяності та тисячолітнього зміцнення об'єднання. Так, Китайська імперія зазнала одного-єдиного етапу тривалого розколу – з III по VI ст., у період між занепадом династії Хань і династією Суй, а надто династією Тан, тобто практично протягом чотирьох століть. Цей етап був достатньо тривалим, щоб окреслилися процеси, які, якби їх підтримували ще довше, могли б повернути історію Китаю зовсім в іншому напрямку. Але тоді перемогло єднання: воно переривається менше ніж на століття між династіями Тан і Сун у X ст., а згодом ще на століття з лишком між династіями північних і південних Сун. З приходом монгольської династії Юань з другої половини XIII ст. єдність уже не ставитиметься під сумнів аж до наших часів. Відхилення Китаю від наведеної вище циклічної норми пояснюється не тільки недостатком доцентрових сил. Воно безпосередніше відповідає політичним і морфологічним чинникам, які досягли зрілості за династії Тан і які повністю знімають обмеження, що тяжіє над владним апаратом.

Усі інші ареали віддаляються від циклічної норми в іншому напрямку: розпад упевнено бере гору над єднанням. Європу навіть не беремо до уваги, оскільки вона ніколи не знала імперського об'єднання. В Індії об'єднання відбувалося тричі – до модерної епохи та англійців: династія Маур'я протягом трішки більше ста років у III ст. до н.е.; династія Гуптів у IV і V ст.; Моголи в XVI і XVII ст. Передня Азія зазнала лише одного повного імперського об'єднання, нав'язаного персами Ахеменідів у період від середини VI ст. до н.е. і завоюванням Александра в 330 р. до н.е. Це єдиний період, коли ареал був майже повністю включений до імперії. Аббасиди у період від середини VIII ст. до середини X ст. досягли меншого успіху. Щодо Османів у XVI–XIX ст., то вони ніколи не домінували над Персією. Про причини перемоги розсіяння вже частково говорилося вище. На Близькому Сході розселення людей набуває форми оаз, відділених одна від одної пустелями чи малонаселеними районами. Така багатоцентрична структура простору ще більше підкреслюється в своєму політичному вимірі. І справді, політична влада зосереджена в містах. Імперське завоювання за таких умов полягає або в навалі племен і в захопленні ними міст, або в розширенні потуги міста, аж доки воно не буде в змозі захоплювати інші міста. Географічне розсіяння сприяє за-

II. Традиційні історії

воюванням через складність об'єднання міст для захисту. Але відповідно через аналогічні причини вартість контролю з боку імперського апарату зростає до рівня, який з часом стає неможливо витримувати. Історія довела, що переваги, які здобувають завойовники завдяки географічним умовам, зникають під дією перешкод, з якими стикається центральна влада.

Приклад Індії веде до аналогічного, несприятливого для імперського єднання результату, але дуже несхожими шляхами. Домінантним чинником є панування відцентрових сил. Проте вони справляють свій вплив неочікуваними каналами. Континент поділений на дві основні частини: індо-гангську долину і Декан. Кожна з частин – це багатополярна трансполітія, в якій стихійно діє рух об'єднання через війну. Щойно одна з політій досягне відносно міцного єднання, вона вирушає на завоювання другої. Процес майже завжди починався з півночі, об'єднуваної або внутрішніми силами, або (частіше) завойовниками, які з'являлися з північного заходу, починаючи від самих арійців. Збереження політичної єдності між північчю та півднем наштовхується на пряму протидію відцентрових сил. Унаслідок на неможливості витримати їхній тиск єдність дуже швидко розпадається. Проте неможливо також і замкнутися в менш витратному становищі, коли північ і південь задовольнялися б кожний своєю єдністю. Двополосна система нестабільна за своїм внутрішнім змістом і не може існувати в стані тривалої рівноваги. Кожна частина змушена жити невідповідно до своїх достатків у стані готовності до мобілізації своїх ресурсів. Виснажуючись на досягнення неможливого, кожна зрештою втрачає контроль над своєю часткою континенту. За цим каскадом іде політичний розпад, який може звести політичну Індію до рівня кланів із сотні сіл кожен. Така ситуація призводить до відновлення багатополярного процесу, теж нестійкого за своїм характером. Він спричиняється до постійних війн і групування з кінцевою перспективою об'єднати кожен частину континенту, а далі й об'єднання в імперію. Ясна річ, історична реальність тільки приблизно відповідає цій моделі. Але вона дає змогу зрозуміти, з одного боку, вражаючий ступінь слабкості індійських політій на всіх рівнях політичної інтеграції, а з іншого – складність і постійність конвекційних процесів, які зачіпають увесь комплекс. Ці процеси не циклічні,

а радше хаотичні, але цей хаос дотримується принципів конвекції, коли вона має справу з нестійкими та в'язкими матеріалами.

Імперський мир

Слава, якої найбільше прагнули імперські династії і яку з такою щедрістю визнавали за ними історики, – це слава династій, які встановлювали мир. Пересічний здоровий глузд легко долучається до таких вихвалень і вклоняється перед миром, хоч яким він буде: *pax sinica, romana, indica, britannica*. Оскільки імперію визначає об'єднання трансполітії в політію, а політія – це суспільний простір цілеспрямованого замирення, імперіалізація насправді кладе край війнам у масштабах культурного ареалу. Ця теза тавтологічна і стає такою то більше, що точніше відповідає імперія цьому поняттю. Правду кажучи, наведене поняття відбиває не ідею миру, а ідею не-війни: після завоювання старих політій і розчинення їх у імперії вони припиняють воювати між собою. Але мир – це не тільки відсутність війни, це головне замирення й урегулювання конфліктів способами, які запобігають вживанню насильства. Єдиний вихід, щоб досягти успіху на цьому шляху, полягає в тому, щоб покласти замирення на плечі правосуддя у вигляді законів і права. Метою політика є мир через правосуддя. Тож, перш ніж видавати імперії диплом замирителя, слід якомога уважніше придивитися до неї під кутом зору миру як не-війни та під кутом зору миру через правосуддя.

Щодо імперії як політії, яка замирює трансполітію, межі цієї тавтології можна побачити з першого ж погляду. Оскільки досі жодна імперія не була всесвітньою, то будь-яка історична імперія залишалася в стані потенційної війни з неімперіалізованими народами та політіями. Це очевидне застереження не дозволяє жодній імперії заявляти, що вона поклала край війні. У кращому разі вона кладе край війнам, які вирували в спільноті до її імперіалізації. Простори за межами імперій настільки немирні, що з них можуть приходити «варвари», які кидаються завойовувати імперію. Вона – приваблива жертва через розкіш правителів і цивілізації, жертва, яку відносно легко подолати. Центром воєнної ваги імперії, як казав Клаузевіц, є не стільки її

II. Традиційні історії

армія, яка може після нищівної поразки відновитися в іншому кутку імперії, скільки династичний правитель і його сім'я: якщо їх убити чи зробити маріонетками, то імперія переходить до переможця. Для миру тут є й друга межа: завойовники й загарбники постійно загрожують імперії. Найважливішою й найсерйознішою є третя межа. Імперія крихка за характером і за способом заснування. Досить їй розпастися, і стихійно знову виникає війна. Це – найочевидніша ознака того, що імперія більше забезпечує стан не-війни, ніж миру. Навіть у період єдності імперському спокоеві весь час загрожують заворушення, що підтверджує тезу про стан не-війни.

Політичним режимом імперії обов'язково є абсолютна ієрархія. Вона прагне поєднувати три способи здійснення влади: силу, авторитет і керування. Але ці три способи не можна об'єднати в одних руках так, аби сила не переважала над двома іншими. Правосуддя не може народитися з сили тих, хто панує, та зі страху підкорених. В імперії мало шансів на замирення через правосуддя та безліч можливостей чинити несправедливо, проте не стільки через вади голови й центральних органів, скільки через розгалуження владного апарату в усьому суспільстві й на всіх рівнях. Усерєдині імперський мир більше скидається на унеможливлення проявів конфліктів під страхом жандарма, ніж на їхнє ненавільницьке розв'язання засобами закону й права. Таке унеможливлення безпосередньо залежить від контролю, який здійснює владний апарат, і його репресивних можливостей. Можливості його визначаються наявними ресурсами та умовами сполучення. Ті й ті обмежують імперський мир з точки зору змісту та масштабів поширення. Найбільше імперський мир виявляється в центрах влади й у зонах їхнього безпосереднього впливу. Його головне завдання – запобігти та придушити найсерйозніші прояви насильства, бунтів і повстань, які загрожують самій владі. Сільськогосподарська економіка, яка болісно реагує на зміни погоди, податкова система, що стає ненаситною через неконтрольовані потреби, численні акти несправедливості з боку абсолютного режиму ієрархії призводять до того, що бунти, повстання, селянські війни постійно загрожують видимому мирові імперії. Остаточна картина – це міста, переважно добре контрольовані й приборкані, причому контроль і приборкання

поширюються на основні шляхи, які зв'язують міста між собою; це також села, які перебувають у стані якщо не постійного, то принаймні періодичного потенційного чи фактичного спротиву, і неконтрольовані зони, де панують розбійники.

Усі ці застереження реальні й важливі, але вони не заперечують так само реальний факт, що перетворення трансполітії на політію вилучає війну з цього кола. Проте етап, який передує народженню імперії, має всі шанси бути моментом воєнного та войовничого пароксизму. Наприкінці тисячолітнього процесу політичного злиття за межами племінного світу залишається тільки два чи три можливих кандидати на кінцеву перемогу. Кожний кандидат має засоби, накопичені в попередніх перемогах, і кожний зацікавлений у мобілізації всіх своїх засобів, оскільки йдеться або про падіння в політичне небуття, або про найвищу політичну перемогу. Війна до появи імперії може бути страшною і зачепити численні маси людей. Але ось вона раптом кінчається, встановлюється мир, і всі можуть із полегшенням зітхнути. Проте мірою того, як закріплюється й триває імперія, мир стає дедалі менш реальним. Порушення життя імперії повинні сприяти радше підтриманню й увічненню імперської ідеї, а не навпаки. Від цієї ідеї до міфу про імперський мир лише один крок.

У разі зіставлення цих гіпотез із історичною реальністю знову привертає до себе увагу надзвичайна нормальність китайського прикладу. Він майже точно відповідає очікуванням теорії. *Pax sinica* стає реальністю одразу – якщо не з першим імператором Цинь Шихуанді в 221 р. до н.е., людиною ідеологічно жорстокою, то принаймні з династією Хань із 206 р. до н.е. після двохсот п'ятдесяти років безкінечних і дедалі запекліших воєн між князівствами – претендентами на імперію. Імперія назавжди ототожнювалася з ідеєю миру. Йому весь час загрожували чужоземні племена, внутрішні інакодумці, розбійники, селянські війни. Під час змін династій і загострення суперництва між кандидатами на трон спалахували страшні громадянські війни, які тягнулися, аж доки переможець знову не встановить мир. Китайська нормальність є вираженням збереження політичної єдності, починаючи від династії Тан. У цей період відбулося реальне культурне й соціальне знецінення військового ремесла. Ки-

II. Традиційні історії

тайський шлях до почесностей і багатства пролягає через успіх у літературі та на цивільній службі, тоді як вояків дедалі більше прирівнюють до розбійників і вони легко стають такими в періоди заворушень, перетворюючись на «сеньйорів війни». Найдивовижнішим символом цієї мирної орієнтації Китайської імперії була Велика китайська стіна. Її оборонна цінність дорівнювала цінності лінії Мажино. Але вона відбиває характерні настрої замкнення в собі та відмови від агресивних дій.

Європа знову знаходиться на протилежному полюсі, куди її заводить повне відхилення від норми. Хоч як далеко зазирнути в історичне минуле Європи, війна завжди була тут на порядку денному. Найприйнятнішим періодом для визначення початку традиційної історії Європи може бути, очевидно, середина III тисячоліття до н.е., яка відповідає індосвропеїзації ареалу, що відбувалася через поширення культурних рис, міграції населення, а також найвірогідніше поєднанням цих двох шляхів. Відтак війна тут ніколи не кінчалася; це були війни племен, війни міст, війна за розбудову Римської імперії, війна між нею та варварами, війна між варварами, що успадкували імперію римлян, війна з сарацинами, норманами, угорцями, війна між державами, війна за завоювання всього світу й на завершення дві світові війни! Нав'язлива ідея війни – це європейське викривлення. Шлях до імперії викликав такі ж самі воєнні хвилі, як і в інших місцях, але остаточна поразка імперіалізації завадила встановленню тривалого миру. Не досягши миру імперською не-війною, Європа змушена була шукати його іншими шляхами. Цей пошук дав змогу європейцям розвинути в собі ностальгію за імперським миром, яка була тим гострішою, що вони його ніколи не знали, а отже, мусили спиратися на *rac romana*. Ідея Римської імперії та умиротворення імперією залишалася живучою в Європі аж до XVIII ст., доки в свідомості не виникло альтернативне вирішення, підказане історією по виході з першої Тридцятилітньої війни (1618–1648), – «згода націй», а коли й воно зазнало поразки в другій Тридцятилітній війні (1914–1945), європейці стають на шлях політичної єдності, забезпечуваної вже не за допомогою війни та імперії, а свідомою відмовою від суверенітету на користь створеної загальним розв'язанням європейської політиі.

Статус війни й миру в Індії та Передній Азії щось проміжне між Китаєм та Європою. У періоди імперського об'єднання, навіть такого неповного, яким було об'єднання в Османську імперію, Азія прагнула радше до китайського прикладу – зовнішнього умиротворення через закриття кордонів і внутрішнього через придушення. Але з огляду на геополітичне становище відносно євразійських степів і на постійну присутність племен, готових зійти з гір чи вийти з пустелі, Азію струшували головно племінні навали та вторгнення. Вони періодично повторювалися впродовж тисячоліть і постійно вводили в дію воєнну машину, проте в дуже відмінний від Європи спосіб, для якої характерними були набіги, вилазки, розорення, спустошливі напади, приховане суперництво.

В Індії нестійкий характер політій і конвекційні рухи, які позначалися на їхньому утворенні, врешті-решт призвели до такого становища, коли війна стала майже винятковою справою тих, хто змагається за провідні політичні позиції. Народу ця боротьба не стосується і не зачіпає його. Грецькі пам'ятки зі здивуванням донесли до нас дивну на їхній (як європейців) погляд ситуацію, коли тоді як війська б'ються, селяни продовжують обробляти свою землю зовсім поруч, байдуже очікуючи – можна було б додати – на появу переможця, який візьметься витискати з них соки аж до межі виживання. Індія прийшла майже до повного розриву між політичною організацією й суспільством. Суспільство перебуває під опікою цілком самотньої будови – кастового режиму, який, можна стверджувати, народився саме з неспроможності політій і дозволяє пристосовуватися настільки, що дає змогу обходитися без політій, як це було в племінній будові.

Імперія як замкнена система

Імперія – трансформація трансполітії в політію, яка супроводжується її цілеспрямованим злиттям з максимальним культурним ареалом. Оскільки ніколи не виникало планетарної імперії, то всі історичні імперії повинні були співіснувати з культурними ареалами й народами, які залишалися поза межами їхнього впливу. Але згідно з двома центральними характерними рисами імперії, зовнішні для неї масиви людства перебувають щодо неї в особливому становищі.

II. Традиційні історії

Трансполітія імперії характеризується двома ознаками. Це – не постійна система гри, а радше суміжне існування спільнот, стихійний графік динаміки яких полягає в ігноруванні одне одного. «Не імперське» не означає тільки «поза імперське», а може бути також і «неакультуrowаним внутрішнім», якщо є частини і групи, які перебувають у стані майже постійної незгоди з нею.

Цілеспрямоване ототожнення ареалу, який може бути імперіалізований, з максимальним культурним ареалом робить з імперії *ойкумену* – всю землю, населену людьми. Відповідно, усе те, що знаходиться ззовні цих двох ареалів, слід сприймати як територію, населену істотами, які ледь чи можна вважати людськими. Звідки таке спонтанне сприйняття та поділ виду на принаймні два відмінні різновиди – Ми та Інші? Витоки цієї дихотомії сягають набагато далі, ніж епоха утворення імперій. Уже на стадії племені реального чужинця сприймають як не зовсім людину. Пояснення цього явища слід шукати в потенційності людської природи: людиною не народжуються, а стають. Оскільки стати людиною можна в різний спосіб, кожен із таких способів розвиває всі характерні риси підвиду або різновиду. Але стрибок від сприйняття культурних відмінностей між Нами й Ними до сумніву щодо належності Їх до людей передбачає, що ці відмінності достатньо виражені, щоб утруднити сприйняття спільного для обох способів бути людиною. Потрібно, інакше кажучи, ураховувати культурні рівні реальності. Цивілізація найменш особливий культурний рівень, якщо не торкатися загальності людини, субзагальний рівень, де може видатися дуже слушною, принаймні в очах зацікавлених, його ідентифікація з загальністю людини. Таку оптичну ілюзію називають етноцентризмом. Він, власне кажучи, не полягає в упевненості в перевазі своєї культури над чисею іншою, оскільки така претензія припускає наявність багатьох культурних способів бути людиною та поєднує їх з певною градацією способів, в якій неначе випадково свій спосіб посідає чільне місце. Етноцентризм як такий іде набагато далі – він ототожнює особливий спосіб бути людиною з людським узагалі. Етноцентризм уникає сміховинності, тільки якщо стає слухним, а найбільш слухним він стає, коли прирівнює загальнолюдське до субзагального. Саме цивілізації та – за асоціацією – імперії повинні жити найбільш слухні

сумніви щодо єдності людського виду. І дійсно, позаімперське варто сприймати як незнайоме, загрозливе, дивне, гідне зневаги, нецікаве.

Але не-людське можна тлумачити і сприймати також як над-людське, так і як недо-людське. Так, приміром, у китайській літературі починаючи з «Подорожі на Захід»^{*} некитайський світ сприймається як фантастичний простір, населений істотами з над-людськими здібностями, де з людьми трапляються дуже дивні пригоди. Хоча зовнішній світ сприймається як над- або недо-людський, він усе одно залишається не-людським, адже людське ототожнюється зі звичним субзагальним способом бути людиною. Це ставлення, притаманне цивілізаціям та імперіям, можна краще зрозуміти через порівняння з єдиним культурним ареалом і єдиною цивілізацією, яка ніколи не була імперіалізована, – з Європою. Тут починаючи від греків ми теж зустрічаємо суто етноцентристське переконання, що грецький і європейський спосіб бути людиною єдиний по-справжньому людський спосіб. Але вже з самої тієї причини, що і Греція, і Європа були не політіями, а трансполітіями, поставало запитання: в чому ж полягають ці два способи? Нелегко дати визначення греків і європейців, не плутаючи їх мимоволі з афінцями й англійцями чи зі спартанцями й французами. Якщо не бути надзвичайно вузькоглядними, то важко після певного культурного рівня не впевнитися, що може існувати кілька способів бути греком чи європейцем. Можливо, не забороняється ставити один із них вище за інші, але, незалежно від прийнятої класифікації, мається на увазі, що йдеться завжди про людей. Звідси – можна включати не-греків і не-європейців до кола людського й навіть надавати їм місце в спільній класифікації. Місце, яке стихійно виділяється чужинцеві, має знаходитися в нижній частині класифікації, але не виключено, що воно підніметься нагору. Відтак чужинець може сприйматися й подаватися як людський, а не над-людський спосіб бути більше й краще людяним. Достатньо, наприклад, уважати його наближенішим до природи й менше зіпсованим цивілізацією. Ще від часів Геродота і його опису скіфського світу спостерігається таке обернене стихійне сприйняття,

---

^{*} «Подорож на Захід» – фантастичний роман У Чененя, китайського письменника XIV ст., написаний на основі народних легенд.

II. Традиційні історії

але воно стане панівним у Європі з XVI ст. і з початком використання американських індіанців у ідеології. Для більш зачехрствілих і менш поінформованих осіб навіть культурно найвіддаленіший чужинець сприймається як людина так само, як і всі інші люди, – ні вищим, ні нижчим, але не таким, як вони. Таке раціональне ставлення, яке можна розвинути в емпіричне чи в наукове знання, ми зустрічаємо від часів греків – од Геродота або Ксенофонта до Страбона, а в Європі – з XVI ст. в описах Західної Індії.

Така точка зору і таке ставлення невідомі іншим. В імперіях суб'єктивне сприйняття зовнішнього як нелюдського світу збігається з тим об'єктивним фактом, що цей світ важко завоювати й контролювати з причин клімату та сполучення. Цей збіг указує, що імперіалізований культурний ареал мав би замкнутися на собі самому й не цікавитися зовнішнім за умови, що він може так діяти. Цю гіпотезу слід доповнити трьома наслідками. Наслідок 1: дві або більше суміжних імперій прагнуть не битися між собою, а повернутися одна до одної спиною та ігнорувати одна одну; найкраще для них було б бути розділеними нічийною землею, щоб максимально обмежити контакти та ризик конфліктів. Наслідок 2: дві або більше імперій не утворюють, власне кажучи, трансполітію; слід вирізняти два трансполітійні стани: один, коли політії змушують одна одну до спільної гри, яку жодна з них не в змозі контролювати, і другий, коли політії існують поруч і мають між собою лише банальні контакти. Наслідок 3: імперська стадія може бути остаточним завершенням історії людини, коли планета і людство поділені на кілька цивілізацій і на стільки ж імперій, кожна з яких замкнена на собі й займається розробкою власного субзагального поля можливостей. Загальна історія зазнала докорінного повороту завдяки європейцям і модерності. Без цього повороту неможливо, звичайно, стверджувати, що колись не могла б виникнути об'єднана історія за межами розрізнених історій, але можна припустити, що її виникнення затрималося б, можливо, на тисячоліття. Цей поворот – збій у загальній історії.

Можна перевірити слушність гіпотези та її наслідків. Третій наслідок підтверджує – наскільки такі історичні питання можна підтвердити – Монгольська імперія XIII ст. Нещодавно об'єднані племена своїми стрімкими завоюваннями

створили імперію з двох культурних ареалів – Китаю та Середньої Азії – і мало не долучили до неї європейський ареал. Щодо Індії, то вона в усі часи залежала від милості войовничих армій, як це можна бачити на прикладі нащадків Чингізхана, яких вигнали на початку XVI ст. Тож, можна припустити, що вся Євразія могла б бути об'єднана в єдину імперію. Ця можливість не спростовує наслідок 3. Монгольська імперія в тому вигляді, в якому вона існувала та якою могла б стати, утворилася не в результаті завоювання кількох імперій якоюсь іншою імперією, а в результаті майже одночасного завоювання кількох імперій одними й тими самими племінними утвореннями. Завоювання тієї чи тієї імперії одним племенем або об'єднанням племен – річ банальна. А те, що дві імперії одночасно визріли для завоювання, видається вже менш банальним, а на повернуті в іслам араби скористалися такою ситуацією, щоб досягти дуже малоімовірного успіху в захопленні всієї чи майже всієї Передньої Азії, подолавши Перську імперію Сасанідів і чималу частку Візантійської імперії. Монголи могли б дістати вигоду з іще менш імовірної, але можливої комбінації обставин. Однак ми можемо сумніватися, що така імперія, об'єднана тільки на рівні панівної верхівки, утрималася б надовго. Створена імперія розвалилася невдовзі після завоювання, і кожний ареал повернувся до своєї самостійної історії.

Між Китаєм та Індією могли відбуватися дуже значні культурні запозичення, починаючи з буддизму, який приходить у Китай на початку нашої ери і відіграє реальну й визначну роль з початку IV ст. Ці запозичення йшли караванними шляхами Центральної Азії, і їхніми носіями були караванники, купці та проповідники. Щодо політичних і воєнних контактів, то вони залишалися потенційними. Між Індією й Близьким Сходом запозичення були більшими за кількістю та постійнішими в обох напрямках, але ніколи не було серйозних спроб політичного об'єднання цих двох ареалів. Коли Александр Македонський дійшов до Інду, він, можливо, і хотів би піти далі, але його відмовили воєначальники. Індію ж, навпаки, періодично захоплювали загарбники з Середньої Азії, що надходили з північного заходу, але ці завоювання відбивають проблематику пересування правлячих еліт в ареалі, а не проблеми політичного об'єднання ареалів. І врешті-решт, культурні запозичення між Близьким Сходом

II. Традиційні історії

й Китаєм постійно відбувалися протягом тисячоліть Великим шовковим шляхом і степами Середньої Азії, але ці контакти ніколи не були прямими, воєнними та політичними. Коридором євразійських степів скористалися монголи й турки, періодично навалюючись зі сходу на захід аж до Близького Сходу, а китайці ніколи цим шляхом не йшли. Вони тихенько сиділи в себе й, зрештою, надали історикові показове підтвердження його гіпотези. У цьому питанні приклад Китаю зразковий, він постає як ідеал імперії. Монгольську династію Юань у 1367 р. замінює китайська династія Мін. Упродовж першої половини її правління аж до кінця XV – початку XVI ст. Китай виявляє незвичний інтерес до зовнішнього світу. Створюється морський флот, і купці наважуються вирушати аж до Індійського океану й берегів Африки. Але немовби налякані власною сміливістю та небезпекою для себе з огляду на відкриття назовні Мін запроваджують жорстку ізоляцію, яку зроблять для себе ще більш глухою століттям пізніше їхні японські імітатори з сьогунату Токугава.

Незнання імперіями зовнішнього світу настільки глибоке, що його можна пояснити тільки відсутністю контактів, помноженою на брак цікавості. Так, наприклад, величезний брахманський літературний спадок не містить нічого про щось не індійське. Китайська література майже нічого не розказує про те, що не є китайським або ж губиться в легендах і казках. «Подорож на Захід» розповідає, як видається, про подорож до Індії в VI ст. китайського буддійського монаха, який вирушив туди на пошуки священних текстів своєї віри. Цей монах справді існував і дійсно переклав і привіз позовклі писання. Проте найобізнанішому ерудитові дуже важко було б знайти в цьому романі хоч якісь відомості про Індію. Більш дивний і більш показовий приклад мусульманських мандрівників, географів та істориків з Близького Сходу. Серед них є приємні винятки, найпомітнішим з яких можна вважати аль-Біруні, який у своєму трактаті про Індію наводить численні гідні віри відомості. Але такий гігант XIV ст., як Ібн Хальдун, дуже поінформований і дуже точний в усьому, що стосується його власного світу, як на диво, нічого не знає про світ християнський – як латинський, так і візантійський. У тому ж столітті найвизначніший мандрівник Ібн Баттута в своїх надзвичайно тривалих подорожах бачить

тільки все мусульманське. Така замкненість і сліпота різко контрастують з відкритістю та гостротою зору грецьких і європейських авторів і спостерігачів.

Винятком з усіх точок зору є Рим. Римська імперія загнуждала три культурних ареали, один з яких, утім, надто знесилений Сахарою, щоб відігравати важливу роль. Становище Римської імперії характеризується невпинними метаннями між двома головними ареалами, і ці метання беруть гору з IV ст. і остаточно перемагають з VI ст. Характерно також те, що імперія включає тільки частки ареалів: вона закінчується на Рейні й Дунаї в Європі, на Євфраті в Азії, де не охоплює Центральної Азії та Ірану. І навіть у Північній Африці фактична влада імперії не поширюється далі Східного Алжиру, а отже, мавританці на схід від Константини* залишаються майже незалежними, а в південному напрямку кордони імперії не відходять далеко від прибережних зон. З огляду на такий ненормальний стан і таку незавершеність, Римові доводиться стикатися з цілком реальними ворогами на своїх кордонах: персами, арабами, нубійцями, берберами, германцями, піктами. Він змушений відряджати експедиції та воювати. Отже, Рим – воєнна імперія, де армія й війна посідають чільне місце. Непомірно зрбсла роль армії сприяла частим воєнним переворотам. Війна збільшила вартість імперського апарату настільки, що податковий тиск став манією, яка мала шкідливі економічні, соціальні й демографічні наслідки. В очі впадає різкий і показовий контраст із Китаєм – водночас мирним, антимілітаристським, стабільним, з мінімальним і гнучким владним апаратом.

Зазначена аномалія закінчується з розпадом Римської імперії наприкінці V ст. Грецька імперія, яка стала Візантійською, повертається до азійського ареалу і живе однією з ним долею аж до свого зникнення в 1453 р. Зазвичай вона житиме так, як живуть імперії, і не цікавитиметься Європою. Європа, яка не була імперіалізована, або якщо й була імперіалізована Каролінгами, то настільки ефемерно і поверхнево, що це можна не брати до уваги, відкриється назовні в приголомшливий спосіб. Неімперіалізація та відсутність *rac europaea* роблять із неї таку собі «енергетичну станцію»,

---

* Константина – відоме з ранньої античності місто на північному сході Алжира. Згодом назване на честь Костянтина Великого.

II. Традиційні історії

яку періодично струшують напади агресивності, спрямовані за її межі. Ці напади зазнають трьох кульмінаційних моментів: хрестові походи XII ст. і XIII ст., Великі географічні відкриття в XV ст. і XVI ст., колонізація в другій половині XIX ст. Згадані кульмінаційні моменти дедалі більше сприяли поступовому об'єднанню традиційних історій в історію модерну.

Внутрішні межі імперіалізації

Повернімося до визначення імперії як активної трансполітії, перетворюваної на політію війною та завоюваннями. З цього визначення можна вивести ще одне відхилення, за яким імперія вважається більш або менш однорідним чи неоднорідним цілим, складові елементи якого можуть дуже довго зберігати пам'ять по свою знищену незалежність і жити надією відновити її. З іншого боку, імперія – це політія, яка перебуває під постійною загрозою повернення до трансполітії, якщо контроль із боку центру знизиться і гору візьмуть відцентрові сили. Усі ці риси імперії дають підстави припускати наявність зони проміжних проблем між тими, що стосуються єдності та міцності імперської політії, та тими, що народжуються від її стосунків із зовнішніми політіями. У цій проміжній зоні імперія перебуває в контакті з елементами, включеними до ареалу її панування, але які повністю чи частково виходять з-під її реального контролю і постійно загрожують імперській владі. Це – племінні елементи. Імперія може включати також багато народів, які опираються асиміляції та довічно зберігають свої звичаї. Такі меншини цікаво вивчати самі по собі або щоб підкреслити їхню барвистість, проте вони мало цікавлять загальну історію, бо є пережитками й музейними рідкостями, які сприятливі обставини чи загадкова впертість заморозили на якомусь етапі неолітичної лінії еволюції та увічніли в зовсім новому контексті. Їхні здатності до об'єднання та до заподіяння шкоди майже нульові й сприяють їхньому увічненню через поблажливість, з якою імперська влада їх терпить.

Племінний елемент, навпаки, становить постійну загрозу. З його точки зору, бути в імперії чи поза нею – не має жодного значення. Між внутрішніми й зовнішніми племенами неможливо провести чіткий вододіл. Таке поняття, як «імперія

і племінний уклад», краще відповідає нестійкій і змінній за своєю природою реальності. Загроза, яку становить племінний уклад стосовно імперії, виникає з того, що племінна будова спонтанно вписується в логіку «малої війни», або партизанської війни, за визначенням Клаузевіця, або «затягнутої війни», теоретичні засади якої сформулював Мао Цзедун. Її логіка спирається на два основних правила: розсіюватися, коли ворог наступає великими силами; спрямувати на розосередженого ворога переважаючі сили. Плем'я базується на механізмах злиття й розділення, які призвичаюють його до коаліцій на різних рівнях інтеграції. У разі крайнього тиску розділення може дійти до рівня сім'ї як одиниці, ще здатної опиратися й вижити в очікуванні сприятливіших обставин. Зі свого боку, імперська армія може зосередити сили, які переважають будь-яку мислиму племінну коаліцію, але щоб окупувати й контролювати певну територію, вона змушена розпорошувати ці сили по гарнізонах. Щоб зберегти свою перевагу та компенсувати свої слабкі місця, армія повинна зв'язати гарнізони один з одним за допомогою максимально швидких комунікацій. Швидкість залежить від технічних можливостей, яких не існувало в домоdernу епоху.

Отже, армія та плем'я стихійно опиняються в двох протилежних станах, які з точністю відповідають двом правилам партизанської війни. Їхнє застосування дає змогу племенам без кінця-краю віддаляти поразку, а не перемогти імперію лобовим наступом на сконцентровані армійські сили або поступовим захопленням позицій. Племена можуть перемогти один раз масованим ударом, але вони не здобудуть остаточної перемоги; рано чи пізно їх розіб'ють, оскільки імперія має ресурси, об'єктивно більші за ресурси племен. Вони можуть знищити кілька гарнізонів, але не всі, адже дороги насправді дозволяють сконцентрувати сили на стратегічних точках. Одне слово, племена можуть не зазнавати поразки й виживати нескінченно, але вони не можуть і перемогти, хіба що імперія ослабне. Таке становище має для них два ймовірних виходи. У разі розпаду імперії племена можуть святкувати перемогу. У разі ослаблення центру вони можуть завоювати його та надати йому нової сили. У першому випадку вони сприятимуть затримці реставрації імперського ладу. У другому – забезпечують оновлення імперської сили.

II. Традиційні історії

Загальне становище має цілком асиметричний вигляд, оскільки племена повинні й можуть задовольнятися тільки виживанням і очікуванням сприятливого моменту, який рано чи пізно обов'язково настане, а в імперії є тільки один вибір: знищити племена або ж нейтралізувати їх. З точки зору стратегії племена захищаються, а імперія наступає. Ця асиметрія дозволяє виявити об'єктивні чинники, які підсилюють один одного. Вирішальну перевагу імперії в плані можливості концентрації сил і зменшення вартості контролю надають міста, рівнини, долини, осіле населення, висока його густота. Племенам сприяють гори, райони посушливого клімату, кочовий спосіб життя, великі незаповнені простори, усе те, що змушує дробити сили та збільшує витрати. У прямий спосіб або через економічні й технічні чинники рельєф місцевості та клімат слід вочевидь сприймати як вирішальні чинники, які впливають на стосунки між племенами та імперією.

Отже, ми знаходимо просте й слушне пояснення різних ситуацій, які їх можна виявити на історичному тлі. У Китаї племена розташовані на західній, північно-західній та північній окраїнах, оскільки в «країні вісімнадцяти провінцій» обмаль посушливих зон, а гори чітко поділені на кряжі природною ортогональною сіткою. У принципі, гори такі слугують опорними зонами для непокірних, але це не племена, а розбійники, тобто елементи, які вийшли з самого китайського суспільства. Розбійники й бандити можуть бути неприємним шкідливим явищем, але вони не в змозі загрожувати імперській владі.

В Індії гори розташовані на околицях, а мусонний клімат разом із можливостями зрошення за допомогою щільної мережі штучних водойм дозволяє селянам займати весь континент. У результаті цього племінні елементи розсіюються всюди та переходять до осілого способу життя. Власне, індійські племена утворюють систему з кастами. Каста можуть легко інтегрувати в себе племена, визначаючи їх теж як каста та змушуючи дотримуватися певних звичаїв. Цілком імовірний також рух у зворотному напрямку – від каста до племені, навіть попри те, що таке повернення до «варварства», ба більше, до «дикості», брахмани не зафіксували. Кастовий уклад затримує достатньо елементів племінної будови, щоб полегшити перехід від одного стану до іншого в обох напрямках. Таке балансування означає, що

племена в Індії не є чинником, який порушує спокій, і навіть не є політичним чинником, що вказує на максимальний розрив між політичним і морфологічним. Єдина тріщина в цьому моноліті знаходиться на північному заході, за Индом і в пустельних зонах з обох боків його пониззя. Рельєф місцевості та клімат сприяли збереженню племінних зон, які опираються політичній владі та індійській цивілізації. Власне, ці райони незгоди є східною сходинкою Передньої Азії і відповідають, якщо вже продовжувати цю геологічну метафору, зоні насування одного ареалу на інший. Саме нею впродовж тисячоліть проходили загарбники та завойовники Індії.

У Передній Азії географічні умови винятково сприятливі для укорінення наведеної схеми й для забезпечення зразковості пари, яку утворюють плем'я та імперія. Будова базується на містах, які контролює альянс політичної влади, релігійної верхівки та торгового багатства та які своєю чергою контролюють село та селян. У таких межах імперія – це зведення міст у мережу силою одного з них або ж силою загарбника. Всюди існують гірські райони й незрошувані випасні зони. У результаті впродовж п'яти тисяч років маємо неспокійне співіснування більш-менш потужних, великих і стійких осередків імперіалізації та племінних зон, які мешкають у стані відносно глибокої, різкої та руйнівної незгоди з імперією. Таке становище і такий подвійний характер існування зустрічаються по всьому ареалу – від Атлантики до Інду та від Центральної Азії до Індійського океану, за помітним винятком Єгипту, де надзвичайно посушливий клімат – за межами долини Нілу – не дав розміститися навіть племенам.

Рим відзначився і тут. На африканському й азійському ареалах він вступає в боротьбу з моделлю Передньої Азії та розв'язує проблеми так само погано, як його попередники й наступники. На європейському ареалі домінують рівнини, плато та середні гори, а помірний клімат усюди сприяє хліборобству й осілому способу життя. Ці умови найгірші для племен і їхньої оборонної стратегії. Навести як приклад можна хіба що кантабрійців, на підкорення яких римлянам довелося витратити роки після того, як Август в 25–27 рр. до н.е. узяв командування військами на себе, і балканські племена в зоні контакту з азійським ареалом. Між Раною і Дунаєм отаборилися, безперечно, германські племена. Станови-

II. Традиційні історії

ще нагадує Китай, хоча й з помітною різницею. Германці разом з кельтами, іллірійцями, греками, латинами, італіками, скандинавами, слов'янами, балтійськими народностями належать до індоєвропейської гілки. Усі вони належать також до одного й того самого світу, який лише недавно, в Іст. до н.е., навпіл розсипали римські завоювання. Цей розділ реальний, але він не завадив контактам, обмінові й навіть взаємопроникненню між романізованим і германським світом. Основним наслідком зникнення Римської імперії стане інтенсифікація взаємопроникнення та закріплення зв'язків між цими «родичами». Різниця в становищі з Китаєм відчутна, адже в Європі немає такого постійного протистояння між двома відмінними людськими масами.

Можна також подивитися на стосунки між племенами та культурними ареалами з дещо більшої висоти й загальнішим поглядом, розглянувши Центральну Азію та її відносини з рештою Євразії. Від Південної Русі й навіть від угорської пушти* аж до Тихого океану простяглася величезна степова зона на південь від тайги. Холодний узимку та спекотний улітку клімат не сприяє рільництву тим більше, що можливості зрошення обмежені через домінуючий напрямок річок на північ. Усю цю зону займають кочові та скотарські народності. Археологія й лінгвістика дозволяють виявити їх на відтинку в п'ять тисяч років і вирізнити етнічні риси – від індоєвропейців на крайньому заході до тюрко-монголів на крайньому сході. Ці племена мають однакову соціальну структуру, за якою окремі індивіди, роди та племена діляться на аристократію, простий люд, пов'язаний з нею зв'язками клієнта, та на рабів, якими володіють у першу чергу аристократи і які потрапили до такого стану через несплачені борги або через воєнні лиха.

Від часу одомашнення коня степові племена стають небезпечними воїнами для чотирьох культурних ареалів, на кордонах яких довжиною понад десять тисяч кілометрів вони мешкають. Одомашнення коня здійснили кочові скотарські племена, які починали з того, що впрягали його у візки, щоб полегшити собі пересування. Велика зміна відбувається близько 1500 р. до н.е., коли на коня сідають

---

* Степ в Угорщині.

озброєні вершники. Поєднання військової техніки вершника з морфологічною технікою племінних коаліцій дає змогу мобілізувати потужне комонне військо та спрямовувати його через степовий коридор Центральної Азії. Час від часу ці вершники знімаються з місця і можуть викликати величезні пертурбації в Євразії. Найпомітнішими подіями можна вважати експансію індоєвропейців з середини III ст. в Європу, Малу Азію, Єгипет, Месопотамію, Іран, а звідти в Індію; напади гунів з кінця I тисячоліття до н.е. до першої половини I тисячоліття н.е.; навалу монголів у XII–XIII ст., завоювання турків кількома хвилями з XI ст. – османи почали свої завоювання з балканської Європи близько 1300 р. Кочовий племінний спосіб життя протягом тисячоліть зробив їх неконтрольованими. Доведеться чекати появи нової військової техніки – гармат і артилерії, щоб покласти край їхнім міграціям і навалам і щоб Центральна Азія стала російським і китайським Туркестаном.

Відносини між племенами та імперіями мають також і менш войовничий і воєнний характер, якщо підкреслити їхню взаємодоповнюваність і взаємні вигоди для обох сторін. У звичайний час стосунки можуть бути взаємно вигідними, але така співпраця не стійка й може повернути на гірше будь-якої миті. Локальні торгівлі обміни між кочовиками й осілим населенням мають плідний характер для тих і тих, адже кожна сторона спеціалізується на тому, що може зацікавити іншу. Така взаємодоповнюваність не перешкоджає, проте, тому, щоб кочовики перетворювалися на грабіжників. Суходільну торгівлю на великі й дуже великі відстані можуть провадити кочовики (якщо вони не беруть на себе захист караванів), що не заважає їм також вести спосіб життя розбійників чи бандитів з великого шляху. Племінні елементи можуть включатися до імперського апарату починаючи з військового, оскільки вони здатні бути прекрасними воїнами й у них є та політична перевага, що вони не мають жодного соціального коріння в населенні імперії: вони, отож, сприяють примноженню воєнних державних переворотів та їхнього успіху або ж підтримують палацові революції.

Під час заворушень, коли імперія стає більш крихкою, слабкішою, близькою до розпаду, стосунки з боку племен стають агресивними. Вони намагаються захопити частки імперії або й усю імперію, замінивши ослаблу династію но-

II. Традиційні історії

вою. У Китаї монголи привели династію Юань, що правила в 1280–1367 рр., а маньчжури – династію Цинь, яка протрималася з 1644-го до 1911 р. В Індії вони з'являлися як завойовники перевалами Гіндукушу. В Європі германці слугували римлянам у організації захисту кордонів і в армії взагалі. Ця армія неодноразово підносила одного зі своїх воєначальників на вищий щабель влади і проголошувала його імператором. Але з найцікавішою ситуацією – не стільки з точки зору загальної історії, скільки з точки зору історії культурного ареалу – ми стикаємося в Передній Азії. Умови, що там склалися, сприяли утворенню циклу династій і політій, який чудово зрозумів і проаналізував Ібн Хальдун, причому цикл цей був далеко не мусульманським за своєю суттю, оскільки передував ісламу на декілька тисячоліть. Цикл ґрунтується на чергуванні завоювання політії племінними елементами, встановлення міцної й дієвої династії, її неминучого розкладу через поєднання влади та розм'якшувального впливу міста й цивілізації, усе більшої безгосподарності політичної влади, аж до появи нових племінних елементів, що несуть у собі нові якості, та повторного початку циклу.

Розділ IV

ІЄРОКРАТІЇ

Розглядаючи попередні етапи історії людства, ми стверджували, що за епохи палеоліту природним режимом людства в його природній історії була демократія, а інші можливі режими виходили на арену один за одним мірою просування неоліту, який надавав умови для їхнього встановлення. Ми визначили кінцем цього політичного розвитку імперію та ієрократичний режим у його абсолютному вираженні. Цікаво докладніше дослідити гіпотезу, за якою природним режимом імперій є ієрократія, а також перевірити, чи вона дозволяє зрозуміти та пояснити визначні риси імперського політичного ладу.

Природний режим імперії

Недостатньо констатувати, що історичними імперіями керували режими, керманічі яких мали священний статус і посідали щодо влади монопольне становище. Потрібно ще й спробувати показати, чому було саме так, інакше неможливо буде з певністю вирізняти те, що в історії людства належить до випадкового, і те, що треба відносити до необхідного. Аби довести, що абсолютна ієрократія – це природний режим імперій, можливі два шляхи. Позитивний шлях полягає в доведенні виняткової доцільності варіанта, зафіксованого в емпіричний спосіб: абсолютна ієрократія прекрасно розв'язує політичні проблеми, які ставить імперія. Негативний показує, що всі інші можливі режими погано або зовсім не розв'язують проблем, що постають.

Безглуздою може видатися гіпотеза демократичної імперії, оскільки імперія є результатом послідовних завоювань аж до включення до єдиної політії цілого культурного ареалу. Щодо демократії, то вона базується щонайменше на

II. Традиційні історії

бажанні жити разом, а це навряд чи може суміщатися з на-в'язаним ззовні та пережитим завоюванням. Проте всі утворення, що вийшли з неолітизації, є прямими або непрямими продуктами воєнних подій, які виникали всередині трансполітичних систем. Під цим кутом зору імперія – це лише нормальне завершення нормальної політизації, і стосовно демократичного досвіду це демонструє її ні в гіршому, ні в кращому за будь-яку іншу політію вигляді. Історія дозволяє наводити приклади політій, завойованих силою, які врешті-решт побудували для себе демократичні режими. Це стосується всіх політій Європи, починаючи з Франції, яка стала результатом упертих вікових завоювань постійної в своїх починаннях династії.

Чому імперія має бути несумісною з олігархічним режимом, в якому джерела влади, що делегується фахівцям, – це багаті як такі? Цей режим так добре підходить для полісів, що всі вони – як сільські, так і суто міські – стихійно встановлюють його для себе. Ця стихійність впливає з розрахунку, за яким еліті вигідно займатися спільними справами і вона має для цього можливості, а народ таких можливостей не має і йому вигідно покласти ці справи на багатих за умови, що він, народ, справлятиме на них постійний тиск і змушуватиме до розсудливо ефективного керування. Ця умова забезпечується в малесенькому універсумі полісу, де витрати на об'єднання майже нульові. Безперечно, олігархічний поліс може завоювати імперію, як це робили Афіни, Рим і Венеція. Однак або ця імперія складається з якихось часток і шматків і схожа радше на строкатий альянс, де домінує якийсь один полюс, а не на політію як таку на кшталт Афін чи Венеції, або ж імперські потреби призводять до зміни режиму, як у Римі.

Аристократичний режим, де джерела влади – представники певних родів чи сімей, має демократичний варіант, який подеколи спостерігається в племенах і полісах, і варіант ієрократичний, пристосований до громад і царств. Але він є протилежним імперії, для якої одна з головних проблем – стримування відцентрових сил, які її підривають. Аристократи, які за визначенням посідають позиції влади, авторитету й багатства, незалежні від центрального владного апарату, – постійна загроза для єдності імперії. Тож, імперія

повинна їх усунути чи приборкати, щоб ліквідувати їхню са-
мостійну владну позицію.

Союз імперії та автократії видається більш слушним і
плідним. Насправді ж його легше зробити недієздатним. Ав-
тократія існує в чотирьох основних варіантах. Деспотизм – у
точному грецькому сенсі цього поняття – означає правління
автократа, який поряdkує політією як своєю приватною
власністю. І він то краще керуватиме нею, що більше у цьо-
му зацікавлений. Деспотизм радше історична дивина, пере-
конливі приклади якої навести важко і яка в будь-якому разі
вимагає, щоб відповідна політія була достатньо малою, аби
нею можна було й справді керувати як приватними во-
лодіннями.

За ідеократії до влади приводять ідеологію з утопічними
претензіями, яка всіма способами прагне, щоб дійсність
збігалася з мріями дівців при владі. Зазвичай ідеократія –
це модерний і пов'язаний з модернізацією режим, хоча і в
домодерному періоді історії можна виявити ідеократичні
прояви. Спроба Аменхотепа IV Ехнатона (1365–1353 до н.е.)
силою запровадити нову релігію дуже на це схожа, так само
як і спроба першого китайського імператора, який пройшов
імперією вогнем і мечем, триматися вчення школи легістів,
або ще спроба китайського узурпатора-егалітариста Ван Ма-
на, який прийшов до влади в період між ранніми й пізніми
Ханями (9–23), чи навіть спроба імператорів-іконоборців у
Візантії в 717–775 рр. і 813–842 рр. Але все це лише спроби
та туманні плани.

Тиранічний варіант автократії, коли, за грецьким визна-
ченням, певний дієвець захоплює владу й використовує її
для задоволення власних пристрастей, хоч якими вони були,
протиприродний і в жодному контексті не може трансфор-
муватися в сталий і міцний режим. Це – завжди можливе
відхилення, здатність якого завдавати шкоди може бути ду-
же високою, але час якого завжди лічений.

Залишається авторитарний режим, за якого певна
меншість захоплює владу в силовий спосіб і монополює
користується нею, хоча й не претендує на надання політії
сильної ідеології та не втручається в інтереси й життя лю-
дей. Оскільки ця меншість здебільшого складається з
військових, через те що вони мають найбільші можливості
для успішного проведення переворотів, цей режим мав би

II. Традиційні історії

пасувати імперії, адже вона базується на війні та завоюваннях. Але це не так. Якби влада спиралася виключно на силу, то це спонукало б до повторюваних воєнних заколотів. Цей варіант режиму може виникати за особливих обставин, як-от здійснений у Римській імперії, але його не обирають свідомо або з якихось позитивних причин. Володар імперської влади, знаючи з власного досвіду, що влада здобувається і зберігається силою, явно зацікавлений у тому, щоб ніхто інший більше не вдавався до таких дій, і закріплює свою владу на таких засадах, які запобігали б небажаним обставинам.

Зважаючи на те, що інші режими не придатні, доводиться вдаватися до ієрократичного ладу, але це робиться не за браком інших можливостей, а тому що абсолютний варіант ієрократії надає дуже задовільне рішення. Священний характер влади забезпечує масу покірних, які підкоряються з безсилля, вагомими причинами гнути спину, тішачи себе ілюзією – або вдаючи втіху, – буцімто вони підкоряються не володареві й страхові, який вселяє володар, а певному добродієсному принципові та його добродієсному втілювачу. Священність вигідна також і тим, хто панує, бо вона зменшує вартість влади, оскільки підданих не примушено до покори одностайним вибором між бунтом і покірністю. Вимір «кратія» надає цьому режимові незначну перевагу не тільки щодо монополії на владу, але й щодо її найвищої концентрації, і ця перевага максимізує його шанси на завершення своїх завоювань, на стримування своїх зовнішніх ворогів і на запобігання бунтам і внутрішнім розколам. Зрештою, абсолютний характер режиму забезпечує йому ліквідацію будь-яких проявів контрвлади, здатних обмежувати й контролювати його владу, і це разом із перевагами незаперечуваного становища має давати змогу мобілізувати якнайбільше засобів для реалізації імперських планів і мінімізувати вартість збереження влади.

Абсолютний ієрократичний режим найбільше пасує імперії, і саме до цього режиму стихійно прагне імперія, якщо він ще не встановлений внаслідок політичних процесів, які передували імперіалізації. Цей режим, звичайно, не демократичний, але він і не автократичний. Якщо автократію можна вважати протилежним полюсом демократії, то ієрократія не є протилежним полюсом жодного політичного режи-

му. Абсолютний характер ієрократії схиляє її до автократії, але її священний характер має стримувати її від надто сильного нахилу в цей бік, оскільки жодним священним принципом не можна обґрунтувати опору влади на насильство та страх.

Священний характер влади

Принцип священного характеру влади міститься в самих владних стосунках, де вирізняються три основних начала: трансцендентний принцип, який є вмістилищем і онтологічним джерелом влади і якому належить коритися; намісник або носій принципу в політії, якому довірено здійснювати владу; народ, що кориться тому й тому з огляду на їхню трансцендентність і на їхнє намісництво. Стосунки ґрунтуються на подвійному договорі. Договір між творцем та його намісником передбачає, що перший делегує владу другому, а той повертає йому всі обов'язки, пов'язані з трансцендентністю. Намісник здійснює владу від його імені і повинен звітувати тільки перед ним, відповідальний за належну підтримку його трансцендентності. За договором між намісником і народом, народ зобов'язується підкорятися без бунтів, виконувати свої обов'язки, сплачувати податки, за потреби служити на війні. Намісник отримує право здійснювати політику, забезпечувати мир і справедливість, а з цього випливає процвітання.

Друга частина договору не становить особливих проблем тлумачення для самих зацікавлених осіб. Це раціональний наслідок і наслідок виходу з демократії, який позбавляє громадян їхнього права делегувати владу, і наслідок неприйняття автократії, який вимагає, щоб влада здійснювалася на користь підданих і слугувала політичним цілям. Усе в цих різновидах ставлення має раціональний вигляд. Громадян об'єктивно позбавили їхнього права делегувати владу фахівцям. З їхньої точки зору, тут наявний примус, до якого слід якнайкраще пристосуватися. Якнайкраще і максимально цілковито, оскільки вони покладають завдання реалізації цілей політики на когось, кого вони не обирали, але залишають собі право на бунт у разі, якщо цей хтось зазнає надто явного провалу. Право на бунт не включено прямим текстом у договір. На погляд того, хто посідає владу – позаяк він

II. Традиційні історії

фактично сильніший, – це була б надто велика поступка. Але, зважаючи на те, що люди вільні від природи, вони завжди мають змогу збунтуватися, якщо готові вмерти в боротьбі. Від здатності до права бунтувати лише один крок, який мовчазно долається в ієрокрації. Від права до обов'язку бунтувати стрибок, який сигналізує про перехід від ієрокрації до демократії. Для пересічних людей, які не настільки придивляються до цих проблем і заглиблені в свої особисті турботи, вихід з демократії має пройти майже непоміченим, бо де лежить відчутна різниця між тимчасовим, обмеженим і зворотним делегуванням влади та пасивним прийняттям нав'язаної влади з правом збунтуватися, якщо вона виявиться некомпетентною та несправедливою?

Своєю чергою монарх теж може вважати, що він усе раціонально розраховує. В його інтересах оперти свою владу після того, як він її завоює силою чи хитрістю, на згоді народу, навіть пасивній. Імператор – засновник імперії чи засновник нової династії – може навіть бути щирим у своїй обіцянці народові здійснювати справедливу політику. Суб'єктивно він може бути щирим, оскільки неправда, що люди порочні від природи: вони природно схиляються до потреб людини, але оскільки вони майже завжди зазнають поразки, то можуть легко піддаватися розбещенню, задовольняючись своїми поразками або проголошуючи їх успіхами. Імператор не має жодних причин бажати лиха своїм народам, бо приємніше відчувати себе добрим, а щасливі народи живуть спокійно. Об'єктивно імператор може дотриматися своєї обіцянки. Він і справді встановлює мир у імперії після тривалого періоду найзакліших воєн. Створення уніформованої й упорядкованої адміністрації, усунення чи підкорення сильних, конфіскація найбільш помітних і скандальних статків, переслідування найвідоміших злочинців, очищення сільської місцевості від банд, заходи, що мають на меті дати змогу народові стати до роботи й сподіватися, що він працюватиме на себе, – усі ці й багато інших заходів, якими позначається встановлення імперії чи династії, напевне, забезпечать встановлення якщо не справедливості в усіх її вимірах, то принаймні стану закону та права, набагато вищого за все те, що пропонувалося на кінцевій фазі імперіалізації чи занепаду попередньої династії.

Від сполучення реального миру з більш поважаною спра-

ведливістю стихійно народжується пристойний рівень процвітання. Задоволення та визнання з боку народу можуть бути реальними й щирими. Слава Августа та його тривалий авторитет були не лише результатом правильно побудованої пропаганди, вони базуються на фактичних звершеннях. Раціональний характер договору та зв'язків зберігається в разі погіршення ситуації. Коли процвітання поступається місцем злидням, коли справедливість скандально зневажає владний апарат, а мир порушують напади ззовні та внутрішні заворушення, народ більше не матиме підстав для пасивної покори. Перед ним постає дилема: або збунтуватися одразу, якщо ризики досить невеликі, або ж дочекатися слушнішого моменту. Це – розрахунок шансів на безкарність чи ризиків покарання. Зі свого боку, суверен під тиском бунтів може розраховувати тільки на силу, щоб утриматися при владі. Влада приводиться до свого першого джерела – сили, коли насилля і страх роблять свої розрахунки.

Раціональний за будь-яких обставин характер стосунків між сувереном і народом позбавляє їх необхідності вдаватися до ідеології. Інша річ, коли йдеться про договір і стосунки між творцем і намісником. Тут виникають три проблеми, розв'язаннями яких можуть бути тільки переконання. Використання ідеології, з огляду на це, в ієрократії неминучим. Перше запитання стосується визначення джерела влади: хто є творцем? Можливі будь-які відповіді на це запитання, якщо вони підкреслюють його надлюдський статус. Це може бути міфічний або міфологізований пращур роду, міфічний герой, пов'язаний з божествами, той чи той бог з пантеону, Бог, абстрактне начало, яке дає лад усьому. Вимогу про надлюдський статус можна задовольнити тільки за допомогою релігійного, у релігії взагалі і релігії зокрема. Цей шлях неминучий, адже це єдиний спосіб визначити політичний режим, спираючи його на авторитет.

Друге запитання стосується онтологічного статусу намісника. Якою харизмою він користується, хто засвідчує його намісництво? І тут можливі будь-які відповіді: від повного божественного ототожнення – Інка є сином Сонця; Фараон, очевидно, входить до пантеону, хоча спеціалісти й сперечаються про це, – і аж до виключно людської природи. Проте ця людська природа завжди має священний вимір, оскільки ієрократія обов'язково створює культ ієрократа. Навіть у

II. Традиційні історії

ісламі – релігії, яка найменше схильна до культу людини, оскільки в ній настійливо підкреслюється відстань між Творцем і його творіннями, халіф стоїть на дещо вищій щабель сходів, які ведуть до трансцендентності. Усі відповіді можливі в плані владних стосунків, але вибір відповіді залежить від системи уявлень, які прийняла відповідна політія. Юдаїзм, християнство та іслам виключають божественність суверена, але юдаїзм і християнство миряться з його входженням до священства через спеціальне помазання. Політеїзм полегшує інтегрування суверена безпосередньо в пантеон або його входження до нижчого щабля обожування. Римський імператор був не богом, а «божественним», тобто визначним, вищим, відмінним від усієї решти людей.

Третє й останнє запитання стосується того, як влада була делегована Творцем. Вона могла існувати всю вічність і з незапам'ятних часів у роді. Цей час може бути міфічним часом початку, коли влада була надана міфічному пращурові за та кож міфічних обставин, які легко набувають вигляду надзвичайної події. Або ж, якщо триматися ближче до історичної реальності, здобуття влади історично датується війною чи державним переворотом, успішне завершення якого достатне для того, аби проголосити переможця «обранцем» Творця. Іншою проблемою є проблема спадкоємства в родині, що тримає владу. Кому має перейти влада, коли смерть відкриває шлях до успадкування? Існують кілька технічних способів розв'язання проблеми, жоден з яких не є обов'язковим, навіть право первородства, яке, за статистикою, діє рідко. Жоден із можливих способів не є обов'язковим, оскільки виникають декілька суперечливих міркувань: автоматичний порядок, щоб уникнути суперечок; обрання найздатнішого для виконання ієрократичних договорів; виборчі симпатії; розрахунки партій у владному апараті. Всі ці непевності роблять проблеми спадкоємства майже неминучими і є чинником ослаблення влади.

На ідеологічній сцені імперії теж з'явилися запізно. У цьому їх випередили тисячоліття розвитку, які за браком документів майже неможливо дослідити. Імперській добі залишалося запроваджувати щось нове тільки для пристосування під свої ідеологічні потреби світові релігії, ідея яких не мала нічого спільного з цими політичними питаннями. Китай та Індія успадкували від двох дуже різних традицій, але які

саме щодо царської та імперської ідеології зближувалися в напрямку до спільної концепції. Її можна висловити чотирма реченнями. Природним і людським речам притаманний певний уклад. Політична влада, яку здійснює одна людина над іншими, – частка цього укладу, як його частками є й інші ієрархічні відносини, які структурують людські суспільства: учитель/учень, старший/молодший, батько/син, чоловік/дружина. Здійснюючи свої державні обов'язки, суверен, який посідає чільне місце в порядку речей, забезпечує перехід порядку на речі. Суверен – це той, кому його якості допомогли перемогти суперників і кому підкоряються його піддані. Це становище прикметне своєю здатністю пристосовуватися до різних пізнавальних контекстів. Усе обертається навколо поняття, яке створює собі ідеологія про дієвість якостей ієрократа.

Це поняття можна повернути в суто релігійному напрямку, якщо для забезпечення порядку речей мобілізується Абсолют, від якого все й походить. Так певний розвиток у цьому напрямку дала ведична релігія жертвоприношення. Конкретно кажучи, порядок речей зберігається та за потреби відновлюється через жертви, які приносять люди, а здійснюють зі знанням справи та за правилами жерці. Той, хто приносить жертву, робить це для себе, але вигода від жертви, принесеної згідно з правилами, іде до його сім'ї, до кола, до якого він належить, до роду, який він представляє. Ці блага жертвоприношення можна перенести на рівень верховної влади й найбільшої з можливих політій – імперії. Таке розширення радіусу дії жертвоприношення, що зберігає порядок, супроводжувало політичне злиття і пояснювалося в брахманській теорії «чаквартина» («чаккаватена» мовою палі), суверена «при колесі», того, хто править за допомогою Порядку, а не багатом і силою. У цій релігійній концепції жертвоприношення відіграє чільну роль. Першим засобом ідеологічно правильної політики є жертвоприношення. Запозичення з релігії тут очевидне. Проте не виключається, що ієрокрація робить більше, ніж віддає свої борги, коли об'єднує частіші, важливіші, впорядкованіші і грандіозніші засоби жертвоприношення. Жертвоприношення (не плутати з Подякою, яку приносять Абсолютові за його благодіяння, наприклад, даруванням перших плодів) – це не релігійна практика, опанована найархаїчнішими представниками люд-

II. Традиційні історії

ства. Наскільки можна судити про це з індійських пам'яток, жертвоприношення більше пов'язане з суспільствами, що вже твердо стали на шлях політизації та інституціалізації політичної влади.

До однозначно не релігійного тлумачення дійшов Китай. З певною натяжкою можна виділити, фактично, два тлумачення. Одне з них дуже давнє, оскільки документальні свідчення, залишені на бронзовому посуді та панцирах черепах, що дозволяють вийти за II тисячоліття до н.е., псевдорелігійні й інспіровані магією. Воно базується на гіпотезі тісної відповідності між космосом і суспільством і їхнього взаємного впливу. Космос істотно впливає на людські справи, хоча б через кліматичні умови. Вплив здійснюється також і в зворотному напрямку: дії людей мають наслідки для космосу. У певному сенсі вся китайська філософія протягом тисячоліть намагалася довести цей постулат. Головна думка полягає в тому, що відповідність дій людини укладові, до якого вони належать, відповідно впливає на порядок речей. Імператор, який посідає чільне місце в людській схемі, завдяки досконалості виконання своєї ролі може забезпечити досконалість суспільного і космічного порядку, і навпаки. Коли все гаразд, то все стихійно впорядковується, і для цього не потрібно і навіть недоцільно втручатися. Ось чому хороший імператор не робить нічого: його досконалість забезпечує те, що йому більше нема чого робити. Таке магічне тлумачення можна було перенести в раціональний світський підхід. Ми знаходимо його в конфуціанстві певної філософської школи та офіційному ідеологічному конфуціанстві імперії починаючи з династії Хань. Суть доктрини коротко й легко резюмується в її сповненій здорового глузду правильності. Людське суспільство – це об'єднання певної кількості верств, сприяння яких необхідне для його нормального функціонування. Кожній верстві відповідають обов'язки, і кожний обов'язок вимагає певних якостей, аби його можна було виконувати. Коли кожен розвиває якості обов'язків своєї верстви, суспільний уклад забезпечений, і він може повернути всі благословення на кожного й усіх. Це – етичне тлумачення та використання етики на ідеологічній службі ієрократії.

З появою й поширенням буддизму в Азії постали нові проблеми й відкрилися небачені ідеологічні перспективи. Аполітичний за своєю природою, як і будь-яка світова

релігія, буддизм відкривав, попри все, декілька можливостей. Основним підходом у буддійських князівствах і царствах було чисте й просте перенесення на свої терени індійської та брахманської традиції «чаквартина», потрібного для порядку речей. Власне буддійський підхід, що, як видається, більше гармоніює з духом буддизму, полягає в згуртуванні громади правовірних навколо громади монахів з наданням взаємних послуг: правовірні утримують монахів, а вони своєю чергою домагаються благословення для перших і надають їм нагоди для здійснення богоугодних і похвальних справ. Звідси досить перейти до ототожнення громади правовірних з політією та її одиницями – від села до царства й імперії. Цей підхід аналогічний тому, що перебрало християнство: політичне присутнє (взамін на своє узаконення) як знаряддя релігійного поза межами своїх суто політичних цілей. Третій підхід, можливо, більш тонкий з точки зору буддизму, але слухний і використовуваний ще від часів Ашоки, а згодом на Цейлоні, у Бірмі, Камбоджі, Лаосі, Таїланді, полягає у включенні володаря політичної влади до циклу реінкарнації та до етапів звільнення. За скромною версією вважається, що цар посідає своє місце тому, що він накопичив заслуги в своїх попередніх життях і може нагородити нові своїми добрими вчинками в цьому житті. Згідно з типовішою версією, суверен подається як бодхисаттва, істота, яка дійшла до межі звільнення і тимчасово відмовляється переходити її, щоб мати змогу слугувати іншим, у цьому разі своїм підданим.

Передня Азія обрала набагато простіший підхід, за яким першоначалом визначалося як трансцендентний бог і формулювалися підстави делегування ним влади намісникові, який приходив до влади силою своєї переможної зброї. Бог, що обирався як головна опора, був богом міста, де знаходиться центр відповідної політичної влади. З огляду на крайню рухливість цього центру, обумовлену дієвістю відцентрових сил на цьому ареалі, гарантами слугували численні боги, по черзі або одночасно. Політеїзм має радше видимий, ніж реальний характер. Сильно проявляється тенденція до генотеїзму. Така сама ситуація спостерігається в Єгипті, й аналогічна оцінка придатна, очевидно, для всіх проявів політеїзму. Фактично існує тільки один Абсолют, або єдина божественна субстанція, але вони можуть індивідуалізуватися нескінчен-

II. Традиційні історії

но, щоб забезпечувати виконання тієї чи тієї функції, керувати тим чи тим місцем, слугувати тій чи тій владі і т.д. Замість великої кількості богів правовірні мають одне могутнє божество, яке щоразу й за кожних конкретних обставин постає в індивідуалізованому вигляді. У всіх випадках політична влада отримує від цього божественного помазання вагоме освячення, яке не слід плутати з обожнюванням. Обожнювання правдоподібно проявляється в Єгипті, але відсутнє у Месопотамії чи принаймні там вимагається, щоб воно було визначене. Цар Ізраїлю, який подається як помазаник Господа, відповідає месопотамській нормі.

Іслам запропонував дві слушні ідеологічні вихідні точки. Можна було виходити від пророка, природного вождя Спільноти («умма»^{*}), оскільки він посланець Бога. Звідси можна було стверджувати право на владу для будь-якого біологічного нащадка Пророка (фактичного або фіктивного) за спеціально складеним родоводом. Цей підхід мав той основний недолік, що він не пропонував жодного розв'язання проблеми стосунків між «умма» і політією. Другий підхід був зручнішим і мав шанси взяти гору. Він базується на поняття намісництва чи «халіфату» та на ідеї заступника Аллаха на землі. За суто ієрократичним підходом, слід було б вигадати пряме делегування влади від Аллаха халіфу, але в Корані неможливо знайти будь-яку вказівку на це. Непряме розв'язання цієї проблеми можна оперти на деякі сури (зокрема, II, 30), де ясно говориться про намісництво, передане Аллахом людству. Логічним висновком із цього мала б бути демократія. Але можна ще вдати, що намісники Бога вирішили делегувати своє намісництво халіфові. Саме цю фікцію встановили дуже скоро й постійно підтримували. Її перетворили на ритуал у формі обряду – «мубайа'а», включеного до церемонії вступу «на посаду» нового халіфа, коли укладався символічний договір між ним і «представниками» спільноти – власне, кількома улемами (мусульманськими богословами-правниками), призначеними для цієї нагоди. Щодо славетної сури IV, 59: «О! Ви, хто вірите! Коріться Богові! Коріться Пророкові та тим із вас, хто має владу», то вона не затверджує жодного режиму, зокрема, і її використовували

---

* Умма – релігійна громада мусульман, сукупність усіх мусульман.

віками на користь ієрократії тільки завдяки ідеологічному перекручуванню.

Рим зіштовхнувся з величезними труднощами в пошуках прийнятної імперської ідеології та витратив три століття, аби дійти до найменш очікуваного розв'язання. Головою імперії стає аристократичне місто, традиційна релігія якого, за модою, що панує в містах, дуже ритуалізована і заідеологізована. Як і в Греції, поліадна релігія має домінуючий громадянський зміст, де релігійна струна бринить майже так само сильно, як під час святкування у Франції 14 липня чи 11 листопада*, що спонукає громадян, які мають реальні та нагальні релігійні потреби, звертатися до культів із таїнствами – більш-менш офіційно визнаних у Греції та підпільних у Римі. З таким спадком виявилось неможливим акліматизувати «східну» концепцію, тим більше що найвідомішою була єгипетська концепція, де наголос робиться на обожнюванні та яка була скомпрометована як занепадом Птолемеїв, так і Марком Антонієм. Східна ідеологія була глибоко непринятною для римської традиції та дуже важко закріплювалася б в еллінізованій і раціоналістичній еліті. Август обрав найпростіше вирішення, за яким імператори уводилися в дуже ойкуменістичний пантеон і «обожнювалися» над пересічним людом. Цей вибір виявився дуже незадовільним. Він викликав іронію в елітах, включно з імператором Клавдієм. З нього не сміялися всі ті, хто належав до новопоширених у імперії релігій, починаючи з євреїв і християн. Їхня категорична відмова приносити жертви імператорові була для влади ознакою бунту та зради, адже інакше чому треба було опиратися церемонії, яка накладала на вас, з релігійної точки зору, не більше зобов'язань, ніж вітання національного прапора в сучасній Європі? Звідси криваві переслідування з політичних, а не релігійних і навіть не соціальних причин. Зрештою, ця система стала прийнятнішою через збільшення кількості державних переворотів і випадків узурпації влади.

Династія Антонінів у II ст. орієнтувалася, як видається, на «китайський» варіант, використовуючи стоїцизм і подаючи імператора як необхідну деталь у «космічній» схемі за умо-

---

* 14 листопада 1789 р. – День взяття Бастилії, національне свято у Франції. 11 листопада 1918 р. – день закінчення Першої світової війни – традиційно відзначають у Франції як День миру.

II. Традиційні історії

ви, що її власник буде добродісно вірний своїм державним обов'язкам. Цей підхід здається в ретроспективному погляді найвідповіднішим контекстові й таким, що мав найбільше шансів утвердитися. Але династію згубив недостойний син Марка Аврелія, і її замінила династія Северів, прихильна до орієнталізму та екзотичних культур. Після цього починаючи з 235 р. і майже на півстоліття імперія зазнає тяжкої кризи. Після «проміжного» правління Діоклетіана, який головно створював у імперії стабільну інституційну структуру, рішення нарешті знайде Костянтин і його наступники з IV ст. і аж до Феодосія: це буде християнська імперія. Для цієї псевдо християнської ідеології началом є Бог, а імператор посідає точнісінько становище Давида й Соломона, він – обранець і помазаник Бога, священна, але не божественна особа, якому доручається забезпечувати світські умови перемоги Бога та спасіння його правовірних. Імператор стоїть на службі церкви та її місії спасіння. Вона, зі свого боку, забезпечує йому покірність підданих. Це – «цезаро-папійський» варіант, який з огляду на зникнення Римської імперії та на остаточну неімперіалізацію Європи продовжить і вдосконалить Візантія.

Фактичне здійснення влади

Реальний хронологічний період починається з перевороту, продовжується ідеологічним узаконенням і приходить до більш-менш покійного прийняття народом. Це, зрештою, звичайний погляд. Завдання ідеології – не замаскувати первісний переворот (це значило б надто вимагати від довірливості людей), а узаконити його. Хто узаконює? Священний принцип делегування. Фактично, це робить народ, як свідчить обернення хронологічного періоду. Коли народ бунтує, суверен негайно втрачає легітимність, влада стає вакантною. З цього випливає змагання між сильними світу цього, а з нього народжується новий можновладець, який користується ідеологічним схваленням і покійним утихомиренням народу.

Такий цикл політичної дійсності в абсолютній ієрократії був з точністю взятий китайською доктриною «мандату Неба», яка визнавала легітимною будь-яку династію, що вийшла з битви між претендентами, і нелегітимною будь-яку

династію, проти якої повставали народні маси, адже народ повстає, тільки коли має для цього слушні причини. Китайський підхід знову виявляється найбільш «нормальним». У Передній Азії дійсність така ж сама, але звернення до трансцендентного бога для узаконення влади утруднює позбавлення її легітимності через повстання народу, яке зручніше подавати як бунт не проти царя, а проти самого бога. Ось чому фактичне наслідування відсутнє в ідеологічних уявленнях, а з'являється лише в ідеологічній версії: негідного суверена карає бог, скидаючи його. В Індії фактичне наслідування теж не цілком зберігається. Увага повністю зосереджується на моменті змагання між сильними, з якого виходить переможець. Сильні змагаються між собою за владу, адже це їхня пристрасть та їхня насолода («кама»), їхній інтерес («артха») і навіть їхній обов'язок («дхарма»). Народ у цій грі не бере жодної участі, що загалом відповідає індійській дійсності. Європи ця гра не стосується, бо там режими – це ієрократії, пом'якшувані аристократами, міццанами та селянами.

Спосіб здійснення влади в імперії – це сила, де все базується на могутності (сполученні насилля та хитрості) та страхові. Але реальне застосування сили коштує дорого з точки зору ресурсів. Економніше й раціональніше задовольнитися загрозою використання сили. Страх – це спосіб домогтися слухняності. Влада лякає не для того, щоб лякати; це був би садизм, який придатний для тирана, але тиранія чужа політичній нормальності. Влада по краплі впливає страх, щоб запобігти повстанням. Витрати на це зводяться до мінімуму, якщо бунт утруднити високою вартістю об'єднання, оскільки досить лише підготуватися до дій у рідкісних і надзвичайних ситуаціях. У більшості випадків навіть за великого невдоволення народ не повстає чи бунтує поодиночі. Стратегічне становище влади стосовно бунтівників обертається навпаки стосовно племен. Племена захищаються, а імперія нападає, а в тому разі захищається імперія, а нападають бунтівники. Теорема Клаузевіца, за якою оборона має структурну перевагу перед нападом, підтверджується в цілком повчальний спосіб. Необхідним наслідком є те, що імперія ніколи не може впасти під ударами бунтівників. Незалежно від розмаху та сили повстань, імперська машина завжди кінець кінцем подавляє їх за умови, що буде згурто-

II. Традиційні історії

ваною й рішучою. Історично гору бере наслідок наслідку: революції в ієрокрадії та в автократії завершуються успіхом або поразкою залежно від того, залишається правляча еліта згуртованою чи розколюється.

Ці прості й вимушені розрахунки ведуть імперську владу до домінантної стратегії, згідно з якою слід прагнути розпо-рошувати народ, аби зробити вартість об'єднання немисли-мою для нього, а його бунти відчайдушними через розвіювання шансів на успіх. У сільськогосподарській еко-номії ця мета досягається легко, бо селяни розкидані вели-чезною територією. Об'єднання можливі лише на рівні села чи низки сіл. Щоб запобігти будь-якій небезпеці поширення зарази, досить розташувати в підходящих місцях помітні для всіх гарнізони. Як додатковий захід перестороги, ці гарнізони огороджують досить міцними мурами, щоб витри-мувати напади й облоги повстанців, доки їхні невеликі запаси не вичерпаються. Китайська імперія спирала свій спокій на добре сплановану мережу міст-гарнізонів, оточених фор-течними мурами. Разом із тим є два види населення, для яких об'єднання коштує недорого і які заслуговують через це на увагу. Міські мешканці можуть піддаватися рухові на-товпу або ж впливові заводіїв. На цей випадок шпигуни по-винні їх виявляти, а гарнізони – придушувати бунти. Але й у цьому разі економіка надає стихійну перевагу владі. Через переважаючу сільськогосподарську економіку міські меш-канці становлять лише незначну частку загального населен-ня. Така статистична малість дає змогу запобігати бунтам, залучаючи міську еліту до користування вигодами імперії та передбачаючи надання допомоги народові, а надто в разі за-гального лиха. Частина міщан складається з ремісників, клієнтами яких є члени владного апарату. Коротко кажучи, зручніше і дешевше залучати міщан до керування імперією. Пальма першості в цій царині має належати Передній Азії, соціальне еднання якої протягом тисячоліть базувалося на альянсі між палацом, храмом і ринком, щоб панувати над се-лом і ймовірною імперією. Щодо Римської імперії, то модель, розвинену полісами, вона довела в своїй столиці до карика-турного вигляду.

Інша небезпечна група населення складається з племінних елементів, і небезпека їхня то більша, що вони мо-жуть користуватися сприятливішими притулками. У імпер-

ської влади є тільки один спосіб мінімізувати цю небезпеку. Вона не може піти на ліквідацію племен, бо це неможливо, не може й стримувати їх, бо це коштує дорого і не розв'язує проблеми. Найпростіше й найвигідніше використовувати їх у військовому апараті та прилучати до користування вигодами імперії.

Домінантна стратегія розпорошення народу очевидна й легка в застосуванні. Вона була винайдена і запроваджувалася всюди як сама собою зрозуміла. Її послідовне застосування зменшує можливість бунтів і полегшує їхнє придушення, але не усуває їх остаточно. Бунт може завжди погано скінчитися, бо його здатність завдати шкоди залежить не стільки від нього самого, скільки від владної машини – не дуже надійного знаряддя. Краще за все було б, якби бунтів не було зовсім. З іншого боку, немає причин, щоб «ієро»-вимір імперської влади не був щирим і щоб суверен не був переконаний, що в нього є обов'язки стосовно народу та стосовно надлюдського начала. Для влади водночас вигідно й почесно сприяти процвітанню народу через створення інфраструктури, через накопичення державних запасів для згладжування коливань урожаїв, через надання допомоги в разі лиха. Влада також зацікавлена й у максимально ефективному правосудді, й у найвищій безпеці та захисті, наприклад від розбійників і бандитів. Вона, урешті-решт, може зовсім не чіпати народ, дозволяючи йому займатися власними справами на рівні сім'ї, родини, села, групи сіл і здобувати з цього політичну вигоду. Самоврядування вигідне для влади з усіх точок зору, коли воно не становить для неї загрози через полегшення умов для створення коаліцій.

Домінантна стратегія здійснення влади потребує легкого, дієвого, надійного апарату, здатного запобігати радше, ніж лікувати, і усувати те, чому він не зміг запобігти оперативними й короткими втручаннями. Ідеальним апаратом для імперії, що досягла досконалості, може бути «мінімальна держава». Цей ідеал збігається з китайською ідеологією влади, яка стає непотрібною через свою досконалість. Апарат імперської влади має також виконувати три інших обов'язкових завдання: протистояти й стримувати зовнішніх ворогів; запобігати й придушувати відцентрові сили, що загрожують життю імперії; підтримувати священний характер влади. Апаратіві потрібно забезпечувати чотири функції:

II. Традиційні історії

воєнну, ідеологічну, адміністративну та фіскальну для оплати трьох перших. Органи, що виконують ці функції, можуть бути різними залежно від історичного середовища, як може бути різною й їхня вага з точки зору влади, багатства і головню авторитету. Під еволюційним кутом зору слід підкреслити поступову й більш-менш виражену диференціацію функцій і органів. Хоч якими можуть бути варіації, залишаються загальні риси, а саме те, що апарат є знаряддям на службі влади. У цій загальновідомій істині криється основоположна проблема імперії як «кратії». Для ефективного виконання своїх функцій апаратом делегується імперська влада, влада, що ґрунтується на силі й стверджується авторитетом. Делегування влади має суто технічне підґрунтя. Оскільки імператор не може все робити сам, він має обирати компетентні інструменти згідно з критеріями функцій, які треба виконувати. Але інструмент цей людський і, отже, вільний. Вільний інструмент, який здобуває для здійснення своїх повноважень делеговані йому силу й авторитет, може повернутися проти влади. Такий поворот і перебирання влади ставить перед імперією проблему, яку легко сформулювати і майже неможливо розв'язати: як контролювати апарат імперської влади?

Контроль апарату влади

Щоб добре зрозуміти характер і розмах проблеми, варто подивитися на неї під двома кутами зору. Як контролювати апарат? Чи може бути розв'язання проблеми сумісним із функціями апарату? Відповідь на перше запитання виводиться сама собою, принаймні на загальному рівні, адже застосування принципу історичними дівцями може бути більш тонким в особливих конкретних умовах. Щоб контролювати апарат влади, необхідно й достатньо дотримуватися двох основних і одного допоміжного правил. За першим із них потрібно, щоб усі посади, на які делегується влада, дієві посідали не на постійних засадах і щоб делегування залежало виключно від доброї волі монарха. Друге правило вимагає, щоб посадовці не могли створювати між собою коаліції, збільшуючи кількість центрів влади та викликаючи змагання між ними. Третє правило говорить, що два перші треба застосовувати тим суворіше, чим більше влади делегується по-

садовцям. Цей принциповий підхід забороняє вводити до апарату, а надто коли йдеться про вищі посади, таких дівців, які посідали б самостійне становище стосовно влади. За своєю природою та за визначенням таке самостійне становище відображає владу, авторитет, багатство і дозволяє тим, хто його обіймає, заповнювати собою прошарок соціальної еліти. Отже, влада забороняє собі вдаватися до послуг еліти суспільства, що населяє політію. Адже зазначену еліту не можна контролювати, і вона ненадійна, бо має соціальні ресурси, які можна мобілізувати, та здатність створювати коаліції. Їхній соціальний стан є постійним викликом стосовно двох перших правил. Третє правило показує, що цей виклик можна терпіти то менше, що ближче ми наближаємося до нервових центрів влади.

Якщо це відомо суверенові, його оточенню та його радникам, то й соціальна еліта дуже добре в цьому обізнана. Вона повинна очікувати, що матиме в особі влади пильного хазяїна і ворога. Таке очікування має спонукати її вживати протидійних заходів, які підсумовуються єдиним контрправилом: зберігати й розвивати досить потужні місцеві й регіональні позиції, щоб давати відсіч трьом правилам центральної влади. Ці позиції можуть бути спадщиною племінного світу: або певною родовою системою, або аристократичними родами. У першому випадку ми маємо справу з племінною будовою, де сегментація, що призводить до нескінченних злиттів чи роз'єднань, нескінченно збільшує контрвладу. Якийсь окремий політичний центр може взяти гору, тільки якщо він зможе зламати сегментацію та змішати сегменти за потреби через монополію жінок, «відповідних для одруження». Ця робота в еволюційній лінії, що веде від племені до імперії, лягає на плечі царства, яке виникає з громади. Коли імперія з'являється на горизонті й утверджується, ця робота вже давно виконана.

Імперії може бути потрібно розбиратися з дуже живучими аристократичними родами. Вони й справді можуть безкінечно виживати в границях королівств і поміркованих ієрократії. Такі ієрократії стають поміркованими саме завдяки контрвладі, які здійснюють аристократи, та їхній самостійній позиції з точки зору влади, багатства та авторитету. Аристократія – прямий продукт соціальної стратифікації, якої зазнає племінна будова, оскільки вона пред-

II. Традиційні історії

ставляє роди, які володіють більшою часткою в трьох рідкісних благах. Проте не будь-яка соціальна стратифікація продукує аристократію. Найпоширеніший результат – це монополія на домінуючі позиції з боку одного роду чи єдиного клану, тоді як аристократія завжди множинна: численні роди посідають домінуючі позиції і кожен утримує монополію в тому сегменті, де він домінує. Найпростішою й найправильнішою картиною буде та, коли плем'я з домінуючим кланом виглядає як єдина піраміда, де різні роди розподілені по накладених один на одного рівнях піраміди, а плем'я з аристократичними родами виглядає як суміжне розташування окремих пірамід, кожна з яких має власну стратифікацію.

Можна встановити емпіричний взаємозв'язок між, з одного боку, економікою з аграрною домінуючою і структурою з єдиною пірамідою та, з другого боку, випасною економікою і структурою з багатьох пірамід. Єдиним слушним поясненням взаємозв'язку має бути те, що випасна економіка сприяє розпорощенню сегментів через зменшення густоти населення та розкидання його по більших просторах, що утруднює нав'язування єдиного домінуючого роду для всіх. Така економіка головно стратифікує більше, ніж рільництво. Бідний урожай майже завжди спричиняється поганими погодними умовами, які навалюються в якійсь зоні на всіх одночасно: аграрна економіка сама по собі стратифікує незначною мірою, оскільки всі процвітають чи бідніють одночасно і однаковими темпами. Ідеальною ілюстрацією може бути егалітарне суспільство давніх фризів*. У них стратифікація відбувається через володіння землею та владою, яка полегшує доступ до неї. Щодо стад, то вони чутливі радше до хвороб, аніж до негоди. Проте епізоотія неоднаково вражає всі стада, а ті, що нею вражені, можна знищити. Отже, пастуші суспільства складаються зазвичай із меншості власників стад і земель для них і більшості не-власників, змушених працювати на перших або ж обробляти землю, щоб якимось чином існувати.

Аристократичні суспільства – це явище пустельних і надто степових зон. Найбільша зона степів тягнеться від Південної Русі до Тихого океану. У III тисячолітті до н.е. спостеріга-

---

* Фризи – народ у Нідерландах і Німеччині, чисельність близько 400 тис. осіб.

ються дві великі системи: тюрко-монгольська сім'я на сході та індоєвропейська сім'я на заході. У першій, як видається, аристократичні риси виражені менше, але вони були досить сильними, оскільки залишили міцний відбиток у Кореї та ще більший у Японії, населення яких походить з цієї сім'ї. Щодо Китаю, то там або племінні завоювання були поверхневими, або, і це вірогідніше, племінні елементи розчинилися та загубилися в китайській структурі – моделі з єдиною пірамідою, з єдиним царським повсюдним кланом (який створив передумови для винаходу «імперії» вже з часів династій Ся та Чжоу і з початку II тисячоліття до н.е.), суто аграрною економікою та цілковитою відсутністю будь-яких елементів аристократії.

На протилежному краю ми бачимо європейський ареал, індоєвропейзація якого з середини III тисячоліття привела до моделі аристократичного суспільства. Цей успіх зовсім не можна пояснювати тільки переміщеннями народів, а самі переміщення – розрідженим розселенням корінних народів через затримку в розвитку внаслідок льодовикового періоду та танення льодів. У всій Європі – від Скандинавії до Пелопоннесу та від Ірландії до Прип'яті – зустрічаються суто аристократичні суспільства з типовою стратифікацією: аристократи, вершники, воєначальники та глашатаї на зібраннях, власники отар і полів, позначені найвищим авторитетом; селяни, солдати-піхотинці, власники якогось господарства та худоби, які беруть участь у зібраннях; раби – слуги або сільськогосподарські робітники на землях аристократів. Найточніший опис цього суспільства знаходимо в гомерівських поемах. І справді, ці індоєвропейці та їхня типова соціальна структура змогли пристосуватися до найрізноманітніших морфологічних ситуацій: вихідці з племен, вони сформувалися в сільських містах Греції та Італії; вони вижили в громадах, а згодом в королівствах і царствах, досягнувши компромісу між збереженням своїх позицій і службою *primus inter pares*, щоб, з одного боку, сприяти рівновазі між аристократичними родами і уникати того, щоб конфлікти доходили до крайнощів, а з іншого – працювати на спільне благо за допомогою аристократів. Цей компроміс є поміркованою ієрокрацією, політичним режимом, притаманним Європі після падіння Римської імперії.

В Індію та в Передню Азію індоєвропейці принесли з со-

II. Традиційні історії

бою також і свою аристократію: хетів, мітаннійців, гурритів, іранців, аріїв тощо. Усі вони зникли в остаточних битвах за імперіалізацію або в перші періоди імперії. Імперія, яка позбавилася своїх аристократів, не розв'язала цим усіх своїх проблем. Якщо апарат не набиратиме собі працівників з самостійної еліти суспільства, то його працівники прагнуть до самостійності та аристократизації, шукаючи для себе місця, які можуть стати самостійними. Імперська влада має всіма засобами протистояти цій стратегії апарату, суворо застосовуючи до нього три правила влади. Проте така суворість підриває технічну компетентність апарату й дає негативну відповідь на запитання, поставлене на початку. Так, військова, релігійна, адміністративна, фіскальна кваліфікації спираються на накопичення скарбниці випробуваних рецептів. Цю скарбницю потрібно зберігати, примножувати, доповнювати, передавати, і всі ці процеси мають бути безперервними. Потрібно також перепрограмувати кваліфікацію з покоління в покоління, а це завдання легше виконувати шляхом виховання та навчання якщо не в межах однієї й тієї самої сім'ї, то принаймні в одному й тому самому соціальному середовищі. Тут так само вимагаються постійність і наступність. Кваліфікація гарантуватиметься тим більше, що її забезпечує стабільна соціальна еліта, впевнена у володінні своєю часткою влади, багатства й авторитету. Імперія веде до нездоланної суперечності через те, що стратегія контролю апарату несумісна з його компетентним функціонуванням, оскільки контроль потребує нестійкої еліти, а компетентність – стабільної.

Поміркована ієрократія пропонує елегантне розв'язання, яке базується на згоді між династією та елітою щодо поділу влади та її вигод. Крім того, що ця згода зазнає конфліктів, унаслідок яких у масштабі століть або влада бере гору в абсолютному сенсі, або ж контрвлада тягне її в демократичному напрямку, елегантне розв'язання не ліквідує ризиків розпаду імперії як політії. Одна з умов його прийняття – стабільність самої політії. Її легше забезпечує громада, князівство, королівство, ніж імперія. Серед імперій тільки Китай створив стабільну політію, завдяки домінуванню доцентрових сил.

Існує безліч історичних явищ, які відповідають цій стратегії та контрстратегії. Самостійна еліта була остаточно

ліквідована в Індії в VIII–IV ст., а також і в усіх місцях укорінення індоєвропейців у Передній Азії, за винятком Персії, але коли Ахеменіди створили імперію, то вони політично оскопили аристократію. У Римі патриціїв винищили Юлії-Клавдії, але аристократія збереглася в європейських провінціях імперії, беручи активну участь в керуванні. Останній антиаристократичний епізод стався недавно, у другій половині XVI ст., коли Іван Грозний вислав бояр, нащадків слов'янської аристократії Київської Русі та руських князівств, на північ. У III–VI ст. Китай пережив майже чотири століття політичного розпорошення. Воно сприяло стихійному виникненню потужних місцевих і регіональних родів, явної ознаки аристократизації. Проте вона буде заблокована, ліквідована, відвернута династією Тан, щойно вона стане на престолі. Нав'язана еліті незахищеність сягає карикатурності, якщо поглянути на долю особливо успішних на війні генералів – Корбулона при Нероні чи Белізера при Юстиніані або на долю османських перших міністрів і візирів. Постійніше та непомітніше апарат максимально заповнювався людьми, які не мали соціальних чи родинних зв'язків: рабами і звільненими рабами в Римі, осілими чужоземцями, як-от греками-фанаріотами в Стамбулі, чи ще християнами, євреями, тими, хто зрікся своєї віри, у мусульманських імперіях, іноземцями в арміях, наприклад, германцями в римському війську і турками у війську Аббасидів, євнухами в центральній китайській адміністрації або з тих же самих причин відсутності потомства церковниками в адміністрації Оттонідів, що призвело до знаменитого конфлікту з папством щодо контролю за призначенням єпископів. Того, що імператор програв і був змушений принизитися перед папою в Каносі в 1074 р., достатньо було б, щоб помітити ненормальність ситуації в Європі з огляду на імперську нормальність, якої дотримувалися у Візантії.

І навпаки, всюди спостерігається зміцнення еліт, бо вони завжди мають більш високі соціальні шанси, щоб накопичувати землю, владні позиції та престижні посади, і можуть передавати ці шанси наступному поколінню. Така передача тим більш надійна, що частину нагромадженого «соціального капіталу» виділяють на вкладення в «людський капітал». Нащадки еліти в середньому набували й розвивали більше вміння, яке вони могли подати політичній владі, ніж вихідці з

II. Традиційні історії

народу, за винятком випадків, коли ці останні набагато перевищували перших здібностями або перші вирізнялися надто помітною нікчемністю. Такі реальні знання й уміння дають змогу періодично досягати великих імперських посад і відновлювати авторитет великих родин. Урешті-решт, може встановитися компроміс, вигідний для обох сторін, якщо стабільність політії надасть досить часу, щоб посмакувати цими вигодами. Гарним прикладом може слугувати Росія XIX ст. у період між наполеонівськими війнами та революцією 1917 р.

Описуваний компроміс увінчався найповнішим і найпостійнішим успіхом у Китаї. Рух до компромісу та основоположні причини його успіху можна простежити з задовільною точністю й упевненістю. Тисячолітня хода до імперії здійснювалася від систем з громадами та царськими кланами. Політичне об'єднання, яке стає дуже вираженим від початку VIII ст. і посилюється мірою того, як рух прискорюється в бік свого логічного завершення – у 221 р. до н.е., – зводить до політичної та суспільної бездіяльності соціальну еліту в дедалі більшій кількості. Династія Хань у 206 р. до н.е. – до 220 р. н.е. вирішує перетворити цю гулящу і потенційно небезпечну еліту на вмістилище знань і відбирати необхідних фахівців за допомогою проведення спеціальних іспитів і конкурсів. Мандаринська система як така буде вироблена у міждинастичний період, прийнята за династії Суй (581–617), систематизована династією Тан (617–908) і перетворена на класичну систему династією Сун (976–1260). Вона полягає в ретельній організації конкурсів на багатьох рівнях як на цивільні, так і на військові посади, та у допуску до цих конкурсів усіх. Але їхня підготовка вимагає десятиліть великих вкладень у здібних і перспективних кандидатів. Тільки еліта має на це кошти, і вона створює свої приватні сімейні школи. Проте, зважаючи на високу віддачу від дипломів, здобутих декількома з вихованців цих розплідників чиновників, еліта зацікавлена приймати у свої приватні школи найздібніших дітей своїх клієнтів з народу. У такий спосіб розширюється набір, який сприяє виявленню потенційних фахівців, а система робиться ще стабільнішою, оскільки цей компроміс відкритий навіть для народу. Нам бракує статистичних даних, щоб оцінити шанси, що надавалися народові. Головно – для стабільності імперії – було, щоб народ знав,

що і в нього є певні шанси. У цьому плані китайський компроміс розумніший і більш дієвий, ніж європейський, де аристократія погано сприймає конкуренцію недворянської еліти й де монархія зацікавлена зіштовхувати їх обох між собою. Отож, створюється джерело політичної нестабільності.

Імперський двір

Двір – це соціальний простір, де навколо суверена зібрані соціальні дієвці, визначені своїм станом в ієрократичному режимі. Двір не імперський феномен як такий, а ієрократичний феномен, який досягає в імперії свого найповнішого розквіту через поєднання трьох рис імперської ієрократії: сакральності, сили та абсолютизму. Двір як продукт історії ставить дві низки запитань. Одні з них стосуються функцій двору та цілей, засобом яких є цей особливий соціум. Інші торкаються його функціонування, характеру суспільних відносин, які в ньому зав'язуються, та їхніх наслідків. Ми залишимо ці питання осторонь, адже вони більше пов'язані з цивілізацією та звичаями й становлять інтерес тільки своїми окремими аспектами, притаманний тому чи тому двору. Утім, таке дослідження було б важко провести через брак документів. Документальні свідчення стають багатими й точними стосовно неімперського періоду, а саме періоду Версалля за Людовіка XIV. Це, звичайно, двір, який прагне досконалості, але цей режим не абсолютна ієрократія, попри погану звичку називати французьку монархію абсолютною. Вона так само поміркована, як і інші монархії Європи, і так само, як і вони, потерпає від конфліктів між центральною владою та периферійною контрвладою, між державою та громадянським суспільством. Така поміркованість режиму не дозволяє просто так поширювати на двори абсолютних режимів те, що спостерігається при дворі Франції та в його імітаціях у Європі. Ще складніше було б виходити з прикладу італійських дворів епохи Відродження, поміркованість яких була б іще помітнішою, якби тамтешні звичаї були настільки відшліфовані, як двома-трьома століттями пізніше.

Священний характер режиму сприяє феноменові двору через необхідність підтримувати імперську харизму. Це слово означає постульовану, неясну, загальну, таємничу, таку, що не піддається визначенню, вищість. Харизма монарха

II. Традиційні історії

спрямована на сприйняття не розумом, а почуттями. Це – той аспект політичного режиму, який найтісніше споріднює його з релігійними феноменами. Усе ґрунтується на оберненні чутливості та на долученні всього ества до чогось, у що воно вірить, – не згідно з певним дискурсивним віруванням, а як у якусь обов'язкову очевидність. Харизма, опромінена людською вищістю, може мати в тих, хто чутливий до неї, безліч нюансів – від непомітної поваги й аж до священного страху. Найсильніші нюанси краще показують дві основні складові почуття: порив і страх. Харизма притягує, бо вона є тим, до чого прагне підданий і що він цінує як гідне такого ставлення. Харизма також відштовхує, бо підданий відчуває себе нижчим і недостойним.

Засновник династії – це зазвичай харизматична особистість, справжні переваги якої викликають змішані почуття притягання й страху в тих, хто з нею стикається. Але його наступники за випадковими винятками такі самі люди, як і інші, і нинішній представник династії може бути цілковито пересічним. Ба більше, така можливість дуже ймовірна, оскільки виховання принців неминуче нестерпне, навіть попри те, що вони можуть дістати чудову освіту. Через це перед священим характером режиму постає проблема: як оточити ореолом харизми людину, яка не має в собі таких якостей? Розв'язання дуже просте, легко реалізується та завжди успішне: потрібно й достатньо вразити уяву так, аби люди відчували острах і зачарування, почали говорити про справжню наявність харизми та приписали її цьому принцові. Такого результату можна напевно досягти за допомогою трьох методик. Їх винайшли й виробили задовго до побудови імперій, ще за часів «божественної влади», яка виникла в деяких племенах. За першою з методик, належить ізолювати суверена від його підданих і звести до мінімуму його появи на людях: ідеалом було б, якби він став невидимим і при цьому його присутність ніколи не ставилася б під сумнів. Сутність другої методики полягає в тому, щоб спосіб життя суверена послідовно відрізнявся від життя пересічних людей так, щоб, зважаючи на цю різницю, піддані доходили думки й про різницю між собою й ним по суті. За логікою, що більше онтологічна природа ієрарха наближує його до божественного, то більше його життя має бути незвичайним. Власне, саме в племінному світі та в громадах спостерігають-

ся крайні форми відмінності, якими наділяють особу, що символізує суспільство, це – форми, кодовані у вигляді табу. Третя методика спирається на розкіш і на пишність, які оточують особу. Вони мають бути реальними, щоб уразити уяву людей і щоб вони почали возвеличувати ці прояви набагато більше, ніж ті є в реальності, роблячи їх казковими та легендарними.

Чинник сили надає дворові зовсім інші функції, які випливають з логіки здійснення влади. Ця логіка, якщо взяти її в стані схеми загальної дії, є вінцем двох видів проблематики: дії взагалі та політичної дії зокрема. Перша з них – це розв'язання проблеми, тобто обрання певного заходу з кількох можливих. Щоб прийняти раціональне вирішення, ієрократ повинен зібрати всю потрібну для цього інформацію, яку слід опрацювати, зважити, відсортувати. Можливі варіанти треба виявити та порівняти один з одним. Потрібно також розглянути й оцінити стратегію і тактику під кутом зору їхніх відповідних шансів на успіх чи поразку. Урешті-решт, треба наважитися та прийняти рішення, оскільки, зважаючи на те, що дії, які стосуються майбутнього та непевного й торують собі шлях крізь завжди особливі та квазібезкінечні умови, вирішення в дії не можна ототожнити з судженням у знанні або з прикидкою на око чи з оцінкою в ході справи, попри навіть те, що ці три операції мають спільний психічний вимір: чуттєві імпульси та воля, щоб сказати: «Досить!». З цієї проблематики породжується «рада монарха», а двір визначається місцем ради. Особиста участь монарха на різних етапах прийняття рішення й у прийнятті остаточного рішення може бути дуже різною. Так, приміром, японський «імператор» (лапки тут обов'язкові через те, що традиційна Японія – не імперія, а королівство з самотніми рисами) ніколи не приймав жодного рішення. Це – майже чистий приклад божественної монархії з виключно символічною та ідеологічною функцією, коли монарх (який вочевидь уважав свою роль такою нудною, що вже від епохи Хейян з'явилася звичка добровільно зрікатися трону через кілька років) ніколи й нічого не вирішував, а затверджував своїм сакральним статусом рішення, прийняті іншими. Інша крайність – це римський імператор, який зазвичай особисто відповідав за рішення та його підготовку, оскільки періодичні

II. Традиційні історії

державні перевороти та крихкість імперії не давали ні часу, ні можливості доручати цю турботу й справу іншим.

Другою проблематикою є проблематика керування. Потрібно, щоб рішення виконували, а також потрібно стежити за їхнім виконанням. Потрібно контролювати виконавців і тих, хто контролює. Потрібно забезпечити єднання та зобов'язати до слухняності. Потрібно здійснювати правосуддя. Потрібно керувати відносинами між центром і провінціями. Потрібно вести трансполітійні стосунки, лаштувати експедиції, організовувати оборону, розв'язувати проблеми матеріально-технічного постачання. Починаючи з певного рівня складності, обумовленого чинниками простору й кількості, тільки одна або декілька бюрократичних структур дозволяють впоратися з проблемами керування. Таке технічне обмеження перетворює двір на центральну, адміністративну, військову, ідеологічну, фіскальну бюрократичну структуру. Ідеологічна бюрократія може збігатися з контролем церковної організації, якщо така існує. Такі приклади нам дає християнство. Імперська цезаро-папістська система прагне перетворити церкву як організацію на орган релігійних справ на службі в імперії. Чистим прикладом реалізації такої системи є Візантія. Щодо Китаю, то ідеологічні потреби, які не можна було жодним чином скоротити, змусили вигадати «культ Конфуція», який дуже б здивував його самого, перетворити його на своєрідну офіційну «релігію» та доручити керування цим культом центральному органу.

І зрештою, абсолютний вимір режиму перетворює двір на в'язницю. Для контролю небезпечної еліти пропонують два види ефективної стратегії. Зібравши найнебезпечніших людей в єдиному тісному колі, можна вбити одним пострілом чотирьох зайців! Маючи всіх під рукою, легше суворіше стежити за ними. Легше також примножувати поділ на групи та сприяти інтригам так, аби вони стежили самі за собою більше прискіпливо, оскільки йдеться про інтереси кожного з них. З'являється більше можливостей змушувати їх змагатися між собою, щоб більше ніхто не міг довіряти нікому, щоб коаліції руйнувалися підозрами, а суверен залишався єдиним хазяїном гри, її правил і гравців. Таке середовище зручніше для сприяння чи руйнування кар'єри в свавільний спосіб і для підтримання постійного відчуття непевності в усіх, хто перебуває на стратегічних посадах. У брутальніший спосіб

двір дозволяє також владі вимагати від впливових осіб, яких вона не може не посилати в провінцію чи на кордони, залишати за себе заручників. Цей спосіб контролю може набувати відкритої й цинічної форми через обов'язок знаходитися при дворі для членів знатних сімей або ж прихованої й лицемірної форми через звичай надавати дітям освіту за межами їхніх сімей.

Загалом двір – це такий собі ілюзіон, рада, робочий кабінет і золота клітка. Це також і місце для ігор, бо треба ждесь розважатися. Ця остання функція похідна від попередніх: не розрядка створює двір, але дворові вона потрібна. Вона може мати важливі наслідки для культурного виробництва, адже двір потребує такої продукції, має високу платоспроможність і часто буває дуже освіченим і дуже вишуканим у своїх запитах.

Видатки імперії

Бюджет імперії можна уявити за умови, якщо розглядати тільки основні обсяги його коштів і не вимагати цифр. Ми доходимо висновку, що він зазвичай повинен мати дефіцит. За загальним правилом, державним бюджетом не можна керувати як приватним бюджетом. Приватна особа не може жити інакше, як тільки за рахунок тих коштів, які вона має, і це змушує її пристосовувати витрати до ресурсів, бо інакше вона розориться. У державі, навпаки, перше місце посідають витрати, оскільки в їхньому ідеальному визначенні вони означають ресурси, потрібні для спільного блага. Оскільки це спільне благо є умовою можливості всіх індивідуальних благ, громадяни зацікавлені надавати ресурси, які вимагає ця умова. Навіть у змодельованому прикладі державні витрати важко утримувати на заздалегідь визначеному рівні, бо не існує *априорного* визначення колективного блага та способів його досягнення, а це унеможливорює розрахунок його вартості в ресурсах. Державні витрати завжди прагнуть досягти максимально високого рівня. Ця можливість залежить від двох основних параметрів. Один із них – це абсолютний обсяг ресурсів, які виробляє політія. Витрати не можуть, ясна річ, перевищувати цей обсяг, вони навіть далеко не досягають його, адже потрібно, щоб платник податків залишався з достатньою часткою того, що він продукує. Другим парамет-

II. Традиційні історії

ром є політичний режим і засоби, які має влада, щоб примусити громадян сплачувати податки. Таких засобів найбільше в демократії, бо політики можуть легше переконувати своїх виборців, що передбачені видатки спрямовані на колективне благо, і знаходити собі політичну підтримку, купуючи її, обіцяючи субсидії, звільнюючи від податків, надаючи захисту. Демократія – це зазвичай податковий прес, але від банкрутства її рятує більш висока економічна ефективність і наявність у громадян законних способів протестувати.

Абсолютна ієрократія взагалі й імперська зокрема перебувають у делікатнішому становищі щодо податків. Видатки в них не піддаються контролю не лише в загальному розумінні, коли державні витрати за своєю природою вирізняються невизначеністю, але й у конкретнішому розумінні, коли витрати стають результатом змагань і конкуренції, контроль за якими виходить з-під рук імперської влади. Так, приміром, військові витрати залежать від ворогів, яких потрібно стримувати, відкидати чи розбивати. Навіть якщо не враховувати труднощі з оцінкою реального рівня загрози та зацікавленості декого в її перебільшенні, константою є те, що саме ворог визначає небезпеку й виклики, які треба приймати, адже нападає ворог, а імперія захищається. Саме ворог фактично визначає рівень військових витрат, включно з тими, які походять від непевної оцінки загрози та від шахрайства. Велика китайська стіна, воєнне й стратегічне значення якої завжди було нульовим, вочевидь результат нерозумних розрахунків і чималого розкрадання ресурсів на користь людей, які обіймали високі посади. Хоча треба було, щоб реальні племена становили реальну загрозу для Китайської імперії!

Так само не піддаються контролю й ідеологічні витрати. Абсолют і пошук благодаті потребують, зрештою, тільки внутрішнього відчуження, а воно вимагає усамітнення – в окремому приміщенні, в пустелі, в горах або в лісі. Майже всі релігійні атрибути та відповідні витрати слід відносити на рахунок різноманітних видів паразитизму, предметом якого є релігійний чинник. Головний вид паразитизму – це паразитизм політичний. Ми не бачимо способів довести, що Бог, чи Аллах, чи Вішну хоча б якоюсь мірою були зацікавлені в розкоші собору, мечеті чи храму, а зацікавленість у цьому короля, султана чи магараджі очевидна. Тут проявляється

їхній інтерес до марнославства, пиhi, харизми, яку треба підтримувати, суперництва з іншими монархами, і цей інтерес легко зрозуміти з політичної точки зору, хоча він матиме неоднозначні наслідки: ніщо не може бути занадто красиве для богів, а треба мати щось красивіше, ніж у сусіди чи в попередника. Хоч як це парадоксально, але народ зазвичай схвалює такі витрати на вихваляння та на підвищення авторитету, бо вони дають йому змогу мріяти та бути символічно причетним до цієї розкоші. Це народне схвалення завжди має під собою раціональне підґрунтя, як завжди, коли якесь людське явище загальне, якщо не інваріантне. Якщо, коли слухатися Шекспіра і здорового глузду, людство визначається також і розкішшю, то розумний розрахунок має привести до висновку, що зважаючи на наявні ресурси на душу населення в середньому, кожен має кошти на таку нікудишню розкіш, яка навряд чи буде розкішшю, але якщо кожен покладе в спільну шапку свою нікчемну частку розкоші, то всі зможуть побачити прекрасний феєрверк, сліпучий палац, вражаючий храм... Людська уява дозволяє навіть знаходити реальне задоволення в упевненості, що твій монарх живе в більшій розкоші, ніж сусідні, навіть якщо народ нічого такого не бачить. Ця ідеологічна логіка витрат мала найщасливіші наслідки для людства, але з економічної точки зору вона означає паралельне зменшення заощаджень та інвестицій, а також застій чи навіть регрес розвитку, якщо належно не забезпечується відшкодування. З точки зору бюджету витрати на ідеологічні потреби не підлягають жодному контролю.

Бюрократичні витрати можна, як видається, легше контролювати за допомогою реалістичнішої оцінки потреб. Здоровий глузд легко переконати, що можна встановлювати розумну кількість потрібних правителів за кількістю провінцій, передбачати необхідних кожному з правителів помічників і т.д. Здоровий глузд мав би вже давно тверезо ставитися до досвіду, відомого в усіх кутках світу, який всюди демонструє здатність бюрократії до розбухання та її схильність до марнотратства, коли в неї монополічне становище. Бюрократії завжди потрібно чимраз більше бюрократів, аби щільніше заповнювати дедалі численніші департаменти й кабінети. Цей закон безкінечного розширення обумовлений не законом найменших зусиль, який, як уважається, встановлюється

II. Традиційні історії

рівнянням кожного бюрократа на найменш активного на кшталт того, як виробнича лінія має орієнтуватися на найповільнішого працівника, а стратегією, яку проводять дієвці бюрократії, щоб долати її сходинки чи не бути скинутим з них. Кожен зацікавлений у тому, щоб збільшувати сили для своєї підтримки та примножувати свідчення своєї активності та активності свого підрозділу, збільшуючи в цьому русі кількість кабінетів і бюрократів. Таке поширення бюрократичної субстанції не має жодного внутрішнього автоматичного запобіжника. Його можна контролювати тільки об'єктивною нестачею ресурсів і конкуренцією. У державній монополії конкурентів немає. Експансію державної бюрократії контролювати неможливо.

Але буває й гірше. Завдяки тому, що бюрократія державна, вона забезпечує якщо не всіх своїх членів, то принаймні найкраще влаштованих стратегічними позиціями, які дають їм змогу розбазарювати державні кошти, грабувати державну скарбницю, красти державні гроші. Чиновникам легше за будь-кого чинити такі порушення та приховувати їх. Їм також легше й зазіхати на приватні кошти, адже вони мають майже безмежні можливості надавати привілеї за хабарі, контракти й дозволи за частку в прибутках, безкарно грабувати, виступаючи водночас суддею й стороною в суді. Звісна річ, політичній владі відомо про всі ці види корупції, і вона знає, що вони її підривають, але вдіяти нічого не може. Найсвідоміший своїх обов'язків суверен, оточений найчеснішими радниками й міністрами, не може піти далі, ніж більш або менш свавільно покарати за найскандальніші зловживання. Він не може зробити нічого кращого, адже йому потрібна ця бюрократія, щоб керувати імперією, а ця державна бюрократія має виняткову монополію в абсолютній ієрархії.

Урешті-решт, витрати двору теж вислизують із-під будь-якого контролю. Розкіш і пишнота не знають жодного внутрішнього обмеження. Вільність тут іще більша, ніж в ієрархічних витратах, оскільки до помпезності й суперництва додаються ще й пересиченість і нудьга, від яких можна втекти тільки в напрямку до «ще більшого»: більш красивого, великого, рідкісного, дорогого, вишуканого... У більш тонкому сенсі двір – це соціальна оаза і зачарований острів. Ізоляція сприяє втраті відчуття реалій і здійсненню екстравагантних заходів щодо ощадливого порядкування не-

великими ресурсами. Кажучи цинічніше, корупція – це також спосіб контролю апарату. Винагорода може бути жестом подяки за надані послуги, але зазвичай це спосіб купувати людей, за якими треба стежити та яких треба зіштовхувати один з одним, дозуючи винагороду та розподіляючи її навмисно в довільний спосіб.

З огляду на неконтрольовувані й і контрольовувані видатки, доходи виявляються ще обмеженішими. Вони такі об'єктивно й остаточно, зважаючи на технологію, яка використовується в економіці. Вона змушує до низького виробництва і не дозволяє запобігати сильним коливанням. Невідпорним наслідком цього є те, що наявний надлишок невеликий і змінюється після вирахування потрібних ресурсів для утримання та відтворення чинників виробництва, зокрема праці. Це обмеження, пов'язане з низькою продуктивністю, до початку сучасної науково-технічної революції, постійне для всіх традиційних суспільств, які вийшли з неолітичної переміни. Кожен виробляє мало, а споживає багато з того, що виробляє. З огляду на неможливість збільшити надлишок через підвищення продуктивності, єдиний вихід – це примноження її абсолютних результатів через збільшення кількості виробників. Через неможливість інтенсивного приросту доводиться вдаватися до екстенсивного. У цьому полягає глибинна причина витрат на інфраструктуру, які здійснювали імперії для посилення виробництва. Ці витрати полягали переважно в розширенні сільськогосподарських угідь, у збільшенні кількості населення та в інвестиціях в облаштування земель. Найвизначнішими з таких інвестицій були іригаційні роботи, здійснені імперіями. Вони стали приводом до безглузких тверджень, що, мовляв, люди свідомо підкорялися східному деспотизмові, щоб отримати вигоду з розвитку водного господарства. Реальність насправді простіша й банальніша, оскільки інвестиції у водне господарство – це дієвий спосіб примножити розширювану податкову базу. Ця реальність залишила нам найдовіденіший приклад водного суспільства з найменш деспотичним режимом – Голландію! І знову ж таки саме Китай досягав найбільш постійно приросту в екстенсивному розвитку, який завжди оплачувався збільшенням кількості населення та погіршенням довкілля.

Друге обмеження пов'язане з тим, що тільки частина цьо-

II. Традиційні історії

го надлишку доходить до імперських скринь. Відомі два джерела витоку. Виробникам вигідно якомога краще приховувати свій надлишок і перебільшувати свої злидні. Між виробниками та імперськими скринями не оминати можливостей відбирання посередниками, і ці можливості надто спокусливі, щоб ними не скористатися. Згадуване обмеження тим більш жорстке, що обидва з названих джерел обернено пропорційні. Що пильніше стежити за виробниками, то менше вони зможуть приховати й більше буде посередників, які заробляють на вилучених ресурсах, і навпаки: що менше буде накладених одне на одного кіл стягання, то більше народ зможе приховувати. Хоч яким буде проміжне рішення, у програті завжди лишатимуться імперські скрині.

Досить порівняти доходи з витратами, щоб побачити, що імперію нестримно підштовхують до того, щоб вона жила невідповідно до своїх достатків. Але ж дефіцит ставить проблему життя й смерті, адже на імперію діють відцентрові сили. Потрібно знаходити вихід із бюджетного глухого кута, але й цей вихід може бути тільки тимчасовим паліативом, адже проблему породили не некомпетентність чи недбалість, а об'єктивні умови. Хитрощі можуть мати серйозні економічні наслідки. Такі хитрощі можна поділити на чотири класи. Можна з легкістю примножити стягання з усього, що в обігу, збільшуючи кількість внутрішніх митниць, видів дорожнього, міського ввізного мита, мита за місце на ринку, але за це доводиться платити зменшенням торгівлі або в той чи той спосіб скороченням виробництва та інвестицій. Можна вдаватися до грошових махінацій, щоб розорити кредиторів і обікрасти постачальників, але це призводить до інфляції та до зникнення твердої валюти й обов'язково негативно позначиться на господарській діяльності. Податкова система може бути винахідливою та надокучливою і тим самим сприяти ухилянню від сплати податків, зменшенню інвестицій та ініціативності. Зрештою, можна встановити державну монополію на всі товари, які можуть бути монополізовані, починаючи з солі, місця добування якої завжди достатньо сконцентровані, щоб підлягати ефективному контролю. Але оскільки монополія і, більш загально, усе непряме оподаткування утруднюють споживання, то зростають ціни та заохочується контрабанда.

Зазначені хитрощі завжди мають негативні, а інколи

тяжкі мікро- та макроекономічні наслідки. Загальний висновок полягає в тому, що імперія завжди не така квітуча, як це може бути технічно й економічно можливим: вона утримує населення в субоптимальному стані. Спостерігачі не переставали захоплюватися процвітаннєм імперій тільки через оптичну ілюзію. Вони затримували погляд на витратах на розкіш і відвертали його від етапів глибокого занепаду, спричиненого розбалансуванням і вивертами. Зазначена субоптимальність імперій – це наслідок політичного режиму, а не технічного й наукового рівня. Маючи однакові домодерні можливості в цьому плані, ліберальніший, поміркованіший або суто демократичний режим завжди досягав кращих результатів, і свідчення тому – середньовічні міста Італії, Нідерландів, Ганзеї, Сполучених Провінцій та Англії в XVII ст. Але, маючи сучасне оснащення, навіть Російська імперія могла досягати кращих результатів ніж домодерна економіка, хоча чинний у ній режим прирікав її на вічне наздоганяння європейських політій і здійснювання марних спроб зрівнятися з ними.

Варто дослідити субоптимальність імперій на конкретних прикладах. З такого аналізу вийшло б, що Китай мав би отримати пальму першості за найнижчу субоптимальність через надзвичайну легкість апарату влади. Розглянемо лише один приклад: основну частку коштів, що виділялися за династій Мін і Цин для розширення та навіть інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, перехоплювали місцеві достойники та об'єднання землевласників. Диплом за найбільшу субоптимальність мав би бути присуджений Моголам, які розорили Індію, а їхнім шляхом згодом пішли мусульманські імперії, що спромоглися висмоктати Передню Азію ще приблизно з X ст. Римська імперія в III–V ст. до н.е. потрапила в кліщі через термінові військові витрати та через здирницьку податкову систему. Одним зі згубних наслідків стала втеча римської еліти з міст до своїх сільських володінь. Ця втеча перемістила центр ваги суспільства та імперії, що, імовірно, і стало глибиною причиною падіння Римської імперії.

Розділ V

СУСПІЛЬСТВА

Потрібно розуміти «суспільство» в сенсі соціального інстинкту, принципів єдності та зв'язності, які утримують разом індивідів, групи, населення, мережі, з яких складається суспільство. Ми назвали «морфологією» різні форми соціалізації і зустріли на нашому шляху декілька їхніх видів: стадо, плем'я, поліс, громада. Ми побачили, що «нормальний» розвиток у масштабі тисячоліть вів людство від стада до племені, згодом до громади, далі до царства чи королівства і нарешті до імперії. Якою є будова імперії? Ось у чому питання, хіба що формулювати його треба в інший спосіб: що таке імперія, коли розглядати її як будову?

Проблема

Оскільки імперія еволюційно заступає царство (за прикметного винятку Римської імперії, яка була створена містом), то, можливо, ми знайдемо підказки, виходячи з тієї гіпотези, що імперія – це суперцарство. Царство своєю чергою це – супергромада, яка спромоглася оволодіти громадами, перетворити їх на адміністративні одиниці та стерти родову сегментацію як принцип соціальної єдності. Це – політія, яка прагне до соціальної однорідності: у ній усюди можна бачити майже однакові основні інгредієнти, що майже однаково комбінуються між собою. Така однорідність є спадщиною від минулого громад, які ділили між собою один і той самий культурний ареал і дотримувалися однакової моделі будови. Політією-царством керує династія, яку легітимізує інспірована релігією ідеологія і яку контролюють незалежні суспільні сили. Її політичний уклад – поміркована ієрократія. Проте поміркованість нестримно схиляється до абсолютизму й досягає його усуненням або принаймні прирученням

суспільних сил. Цими силами є роди. На стадії громади всі групи населення, за винятком рабів, розподілені на роди, один з яких постачає вождів. За цією переважно родовою структурою, громада мала б прив'язуватися до племені, якщо б вона не відрізнялася від нього чіткішим визначенням політії. У царстві роди народу або були зруйновні, або ж мають тільки приватне чи локальне значення. Соціальна еліта, навпаки, за загальним правилом, зберігає свою родову організацію, що зменшує її вартість об'єднання і підвищує її здатність контролювати царську (королівську) владу. Але наступність цієї можливості контролю забезпечується тільки там, де роди посідають незалежні від центру позиції щодо влади, авторитету та багатства. Визначені в такий спосіб роди утворюють аристократію. Ієрократія царства може бути поміркованою тривалий час, тільки якщо її підтримує й контролює аристократія. І навпаки, соціальна еліта, єдиним козирем якої є те, що вона поділена на роди, наражається на величезну небезпеку бути розтопаною під час абсолютизації. Коли почали приходити європейські колонізатори, Африка вже продукувала царства з абсолютною ієрократією – Дагомея* та Уганда або ж Нгуні в Наталі з його вождем Шакою**, яке тоді вже вийшло на останню фазу утворення. У зовсім іншому контексті в тайських краях можна було спостерігати всі стадії – від громади до царства, які зберігалися одночасно в різних зонах регіону, і зробити з цього висновок, що доімперський Китай вочевидь був близький до цієї моделі. Можна стверджувати, що зв'язність і єдність царства базуються на культурній однорідності, на ідеології, на визнанні влади, яка вважається легітимною, на узах солідарності, що з'єднують, з одного боку, верстви соціальної еліти між собою, а з другого – її різні складові з групами народу зв'язками клієнтарності та вірності.

Царство (королівство) є також політією, зв'язність і єдність якої підсилює цей статус. Царство ніколи не буває ізольованим, воно завжди існує на тлі активної трансполітії, де стикається з іншими царствами чи колективними дівця-

* До грудня 1975 р. так називався Бенін.

** Шака (Чака) (бл. 1787–1828) – деспотичний зулуський правитель об'єднання споріднених південноафриканських племен. Заклав основи армії та державності в зулусів.

II. Традиційні історії

ми ще на стадії племені чи громади. Така трансполітична діяльність перешкоджає царству стати кінцевою стадією. Кожного підхоплює рух, де одиниці часу вже рахуються не тисячоліттями, а століттями і логічним завершенням якого є імперія. Тим часом трансполітія перетворює політію на колективного дієвця, супроти якого стоять інші колективні дієвці, і це має підсилити чуття ідентичності кожного й почуття однакової долі для кожної спільноти царетворців.

Імперію не можна визначати як суперцарство і виводити з цього ототожнення зв'язність і єдність, аналогічні тим, що наявні в царстві. Як політія, імперія більше не перебуває в трансполітії – досить активній і загрозовій, щоб прищеплювати потужне почуття спільної долі. Вона є результатом завоювань, які ведуться до межі можливого, і включає строкаті групи населення, кожна з яких має довге минуле, прожите за межами імперії. Племінні елементи непримиримі. Відцентрові сили погано контролюються ненадійними інструментами та завжди недостатніми силами. Політичний режим імперії менш сприятливий для єдності, ніж режим царства. Священний чинник присутній, але сам по собі він байдужий до цієї організації. Навпаки, можна стверджувати, що цей чинник почувається зручніше й у своїй стихії в більш вузьких межах. Найчистіші приклади божественної монархії зустрічаються в племенах і громадах. Чинник сили спирається на стратегію атомізації народу. Завершена атомізація, тобто розщеплення народу на відокремлених один від одного індивідів, об'єднуваних тільки волею влади для виконання колективних робіт (трудовий або концентраційний табір – майже ідеальна модель вдалого розщеплення), було б надто дорогим у здійсненні й у керуванні. Імперія має задовольнятися стихійним розсіянням сільського населення величезною територією та утримувати народ в межах місцевої солідарності. Але вже те, що така місцева солідарність існує і функціонує – це знак того, що вона може обійтися без імперії та розквітати не гірше, ба навіть краще, у більш вузьких границях.

Можливості соціальної солідарності імперії найбільше підриває абсолютизм, і саме він дискваліфікує імперію як будову. Імперський ідеал – апарат влади, заповнений виключно його креатурами, які можна скільки завгодно замінювати. Ідеал, якщо його досягти, перериває всі органічні зв'яз-

ки між соціальною елітою та народом. Розрив мусить підсилити місцеву солідарність між елементами народу, позбавляючи їх будь-яких імовірних зв'язків поза суто місцевим рівнем. Такий стан має контрастувати з суспільствами, де зв'язки між елітою й народом органічні, а люди існують на місцевому рівні й пов'язані з вищими рівнями інтеграції. Коли такі органічні зв'язки відсутні або ослаблені, інтеграція не може здійснюватися поза межами дуже вузького соціального відтинку. Соціальна дезінтеграція посилюється, і імперія успішно проводить свою панівну стратегію щодо апарату влади, віднімаючи в нього будь-яку можливість для об'єднання. Уявімо імперію, яка ідеально відповідає своїй моделі та своїй політичній логіці. Вона утворювала б політію з мільйонами окремих атомів, об'єднаних у функціональні спільноти, що були б самі теж розпорочені й збиралися б до купи рішеннями ззовні. У такого суспільства єднальне начало було б тільки в силі й у волі того чи тих, хто їм керує. Унаслідок технічних і економічних обмежень історичні імперії дуже далекі від їхнього ідеалу. Але саме до цього ідеалу вони прагнуть під дією власної внутрішньої логіки. Цей ідеал не дає імперії жодного начала соціальної солідарності й прирікає її поклататися тільки на силу, щоб забезпечити соціальну єдність.

Щоб добре зрозуміти дилему, можна протиставити два крайні приклади можливих зв'язків між народом і елітою. В індоєвропейських суспільствах ці зв'язки тісні й спираються на взаємні інтереси. Кожний аристократичний рід має у царині свого впливу цілий народ селян хліборобів і тваринників. Цей народ, за загальним правилом, не має родової структури й складається з сімей і родин невеликої генеалогічної глибини. Між тими й тими існують зв'язки клієнтарності та вірності. Якщо народ не володіє своїми господарствами або якщо вони охоплюють небагато земель, то він орендує землі аристократів. Аристократи захищають своїх людей від зовнішньої загрози і роблять це, спираючись на тих, кого захищають. Вони користуються також цією опорою, щоб зберегти або підсилити свої позиції стосовно своїх суперників-аристократів, і платять за це привілеями, якими аристократам забезпечує їхнє становище. На війні кожен аристократ очолює своїх людей, споряджених його коштом; він веде їх у бій, керує їхніми спільними походами, дозволяє їм

II. Традиційні історії

брати трофеї з переможених. Отже, зав'язуються тисячі взаємних уз, які не лише не потребують жодного центрального органу, але й мають ставитися до нього з підозрою.

На протилежному краї подивімося на великі візантійські, османські чи іранські володіння. Це, з одного боку, фіскальні округи, що охоплюють сільськогосподарські угіддя та сільські громади, які їх обробляють. З іншого – платня членам апарату. В економіках із нерозвинутою грошовою системою, а надто там, де вартість угод завжди висока, політична влада вважає зручнішим, замість напряду стягати податки з сільськогосподарських угідь та використовувати їх для оплати своїх чиновників, надавати їм ті землі та керування ними з одержанням платні з того, що ці землі даватимуть. Але ця ж сама проблема постає й перед цими чиновниками, яким зручніше доручити вести справи управителеві та вимагати від нього сплати певної суми. Постійна стратегія імперської влади полягала в тому, щоб такі дарунки сільськогосподарських угідь не мали стійкого статусу для апарату, який, зрозуміла річ, завжди вперто намагався перетворити їх на свою остаточну власність. Цей підхід цілковито руйнує соціальну єдність. Хліборобів довільно передають воєначальникам або чиновникам, яких вони навряд чи й побачать за своє життя та які вбачають у них джерело своїх статків. Між елітою й народом не може бути жодних взаємних послуг, як не може бути між ними солідарності та вірності.

Висновок не викликає сумнівів. Для збереження єдності цілого імперія може запропонувати тільки силу. Але неможливо довго спирати людське суспільство на силу, бо така опора протиприродна. Якщо імперія не бажає розпастися одразу після народження, вона має знайти інші розв'язання. Кожна імперія повинна знайти власний підхід, komponуючи його з тих елементів, які вона розшукає у своїй історії. Немає жодних шансів, що різні імперії можуть знайти однакове розв'язання в одному й тому самому спадкові. Отже, слід проаналізувати рішення, знайдені в певних конкретних випадках. Почнімо з китайського підходу, який цілком може бути найкращим з огляду на досконалість Китайської імперії, яку ми вже розглядали в попередньому аналізі.

Китайський варіант

Історія Китаю не старіша за історію інших культурних ареалів. Усі вони виходять із кінця останнього льодовикового періоду та з початку неолітизації десять тисяч років тому. Але вона має ту особливість, що надає історикові більшу наступність у документах. Письмові пам'ятки охоплюють чотири останні тисячоліття; археологічні дані ведуть принаймні на такий самий період. Ця історія справляє враження великого безперервного процесу, який ішов потужною й спрямованою ходом. Глибинні причини його тепер мають бути очевидними. Історія Китаю утворює єдину глибу, але глиба ця складена з досить м'якої породи, бо зазнала в певному сенсі найхарактерніших подій, тому що це нормальна історія, найбільш нормальна з усіх за критеріями загальної історії. Усі частини неолітичного людства мали б прожити таку саму історію, але більшість із них більше або менше відхилилися від нормальності з причин, в яких географічні й політичні чинники вочевидь відіграли головну роль.

Документальних свідчень дуже мало, принаймні стосовно одного моменту: до початку VII ст. і династії Тан. Цей момент – морфологія. Так, починаючи зі стадії громад, наявність широкого царського клану, згодом політизація та ієрархізація соціальної стратифікації, зрештою, відбір однорідного в культурному сенсі апарату влади привели до утворення дуже характерного соціального диморфізму між елітою й народом. Давня й класична література не дають, сказати б, жодних відомостей про більшість населення, про хліборобів. Коли в класичних книжках ідеться про «народ», треба мати на увазі, що йдеться не про народ у звичному розумінні, а про спільноту домінуючих родів, щодо яких нам дають зрозуміти, що власне народ живе в залежності від них. Ігнорування стану народу таке, що ми навіть не знаємо, де жив китайський народ до династії Тан: у сільській місцевості розкиданими осередками, чи в більш-менш великих селах, чи, може, у містах? Остання гіпотеза не безглузда ні з порівняльної точки зору (в Африці відомий принаймні один добре засвідчений приклад хліборобів, що постійно мешкають в укріплених містах, за будовою полісів, – це плем'я яко в Нігерії), ні власне для Китаю, якщо говорити про набагато раніший період, можливо, ще за дві тисячі років, за династії

II. Традиційні історії

західних Чжоу (1111–771 до н.е.). З іншого боку, щодо такого важливого моменту, як довготривалість родової структури, існує розходження між класичними книжками, які дають ясно зрозуміти, що така довготривалість притаманна правлячій еліті, а народ подрібнений на сім'ї, зайняті обробкою мікроугідь на кшталт присадибних ділянок, і реальністю останніх століть, відображеною в надійніших місцевих і чужоземних документах, де родові зв'язки простежуються більш явно, але вже давно втратили будь-який племінний морфологічний вимір.

Зважаючи на таку ситуацію з документальними свідченнями, історик упокорюється і шукає вихід у наявних документах. Будову китайського суспільства можна описати за період династії Цинь (1644–1911). Якщо дотримуватися максимально ймовірного загального рівня, то схему Цинь можна цілком правдоподібно поширити й на період Мін (1367–1644). За цими межами – то вже справа оцінки й сміливості, хоча будова, яку ми коротко наведемо далі, сумісна з тим, що нам відомо, зокрема, про структуру аграрної власності та про способи рільництва приблизно з XI ст.

Осердя та вузол системи знаходяться в нашаруванні ринків у три рівні. На найнижчому рівні маємо місцеві ринки. Вони активно діють усюди, аби бути доступними будь-якій сільській виробничій одиниці, настільки ізольованій, наскільки це можна уявити. Вони дозволяють збувати все, що не споживається безпосередньо виробниками та їхнім найближчим оточенням, і це стосується як сільськогосподарської, так і ремісничої продукції. І навпаки, рільники знаходять там усі товари й послуги, які їм потрібні та які не виробляють ані вони самі, ані їхнє оточення. На нижчому рівні соціальної інтеграції досі знаходяться села, завжди дуже згруповані. На іншому краї бачимо центральні ринки. Усі вони виконують важливі функції гуртової торгівлі та розміщуються в стратегічних точках транспортної мережі. Між місцевими й центральними ринками розташовані проміжні ринки, які відповідають цій назві за всіма критеріями, які можна до них застосувати.

Низка критеріїв дає нам ознаки, що збігаються. Переходячи від місцевого до проміжного, а від цього до центрального ринку, статистик фіксує регулярне збільшення кількості сімей, що мешкають у центрі, та постійне зменшення частки

населення, яке живе з сільського господарства. Аналогічний перехід від місцевого рівня до центрального дозволяє констатувати збільшення ймовірності того, що населений пункт огорожений захисним муром і сконцентований навколо культу якогось божества чи духу, які вже не стосуються землі, як у кожному селі, а належать місту. Усі ці ознаки свідчать про зростаючу урбанізацію. Найофіційнішою ознакою є захисний мур, оскільки в Китаї, як і в Європі, місто визначається як «населений пункт з кріпосним муром», незалежно від кількості населення. Призначення муру не однакове в Європі й у Китаї. В Європі мур слугує для захисту від імовірного ворога й має воєнне і трансполітичне призначення. У Китаї він має гарантувати безпеку апарату від народних бунтів і виступів: його призначення тут поліційне та політичне.

Яке місце посідають ці ринки як суто економічне явище стосовно адміністративних центрів як виключно політичних утворень? Адміністративні центри згадуються в письмових пам'ятках, принаймні від епохи західних Чжоу. У весь цей період місто не лише прикрите мурами, але є також місцем знаходження адміністрації. Те, що цей факт можна встановити щонайменше на стику II і I тисячоліть до н.е., є ознакою політичного злиття в Китаї. Стадія громад і супергромад уже подолана, і виникають князівства чи царства з політичними кордонами, урбанізовані, оснащені окремим апаратом влади й на шляху до абсолютизації. Архаїчна риса – наявність «імперської» династії, власне, роду, який дає правителів якщо не всім князівствам, то принаймні більшості з них. Цей архаїзм буде не усунений, а дискваліфікований за східних Чжоу, які, обмежившись суто «ієратичною» роллю, провіщають майбутній статус «імператора» в Японії, що дасть їм змогу вижити аж до заснування імперії у 221 р. до н.е. Імперія – це також захоплення сакральності з боку сильної особи, останнього переможця у вічному змаганні, принца з династії Цинь, який зможе нав'язати від самого початку існування імперії дуже абсолютний варіант ієрократії. Цей варіант, нав'язаний ідеологічною школою легістів та її переконанням, що людина зла за своєю природою, і порядок може утворитися тільки за суворого й невблаганного дотримання закону, виявиться настільки кривавим і тиранічним, що вже наступного правління спалахне повстання, династію Цинь замінить династія Хань, яка пристане до менш жорсткої та

II. Традиційні історії

більш відповідної ідеології – конфуціанства, виведеної з учення, яке приписують Конфуцію. Адміністративна структура залишалася незмінною аж до революції 1911 р. Вона мала три рівні: «ксен», або район, «фу», або префектура, і «шен», або провінція, – за порядком зростання значення. Основним моментом є те, що місцеві ринки ніколи не збігалися з жодним із трьох адміністративних рівнів, що тільки менша частина проміжних ринків і більша частина центральних спромоглися досягти цього. Момент цей є дуже важливим, оскільки він вказує на те, що апарат влади стає видимим і фізично присутнім тільки на останніх рівнях інтеграції. Усі нижчі рівні спроможні досягти стихійної інтеграції, не маючи потреби звертатися з якихось питань до імперської влади.

Цю стихійну інтеграцію китайського суспільства можна подати у формі спіралі. Ця форма досить добре підтверджує давню гіпотезу Кристеллера про стихійно шестикутну структуру мереж проживання. Кожний місцевий ринок оточений першим колом із шести сіл, яке своєю чергою оточене другим колом із дванадцяти сіл. У кожного ринку близько вісімнадцяти сіл-сателітів. Села, що розташовані на межі між двома шестикутниками, підтримують стосунки тільки з одним ринком. Така односторонність відбиває те, що кожний шестикутник утворює дискретну одиницю, автаркія якої ламається тільки за допомогою її ринку. На вищому рівні відмічається, що кожний проміжний ринок оточений загалом шістьма місцевими ринками. Але кожний сателіт розташований на межі й підтримує стосунки з двома-трьома проміжними ринками, а не тільки з проміжним ринком свого шестикутника. Аналогічний багатосторонній характер спостерігається на рівні центральних ринків, де кожний проміжний ринок, який належить до системи центрального, теж пов'язаний з одним або двома іншими центральними ринками. Шестикутна геометрична структура важлива не так, як реальність, яку вона відбиває, а саме, що традиційне китайське суспільство організоване з великої кількості інтегрованих мереж і всі вони відкриті одна до одної. Ніщо не мало б перешкодити стихійному виникненню найвищої мережі, яка охоплювала б своєю інтегруючою мережею весь Китай. Досить було б мати єдину економічну столицю, що збігалася б або не збігалася з політичною столицею, таку економічну

столицю, куди сходилися б усі продукти з Китаю та з інших місць, які можна було б вивозити за межі Китаю чи перерозподіляти в усьому Китаї. Такої столиці не було аж до початку ХХ ст. з тієї вирішальної причини, що економічні потоки були надто слабкі, щоб стати підставою для її існування. Можна також сказати, що відсутність такої столиці та згадана слабкість економічних потоків означають, що економічний Китай був радше сумою економічних вузлів, а не єдиним інтегрованим ринком.

Тепер спробуємо точніше окреслити базову одиницю цієї конструкції. Найвищою одиницею є не село, а куц сіл, зосереджений навколо свого місцевого ринку. Саме ця спільнота утворює цеглину, з якої побудований дім китайського суспільства. У кожній цеглині однаковий паспорт: район десь у п'ятдесят квадратних кілометрів, тобто з радіусом чотири або п'ять кілометрів, вісім тисяч жителів, що мешкають у півтори тисячі хатинок, розподілених по вісімнадцяти селах. З одного боку, спільнота досить невелика, і її члени зустрічаються досить часто завдяки ринкові-центру, а отже, усі знають одне одного. З іншого боку, досягнуті цифри дискваліфікують її як тісну спільноту, згуртовану активними емоційними стосунками. Такі тісні й активні стосунки зустрічаються на рівні села. У ньому мешкають кілька сотень людей, усі мають між собою родинні зв'язки й походять з одного роду, який своєю чергою походить від близького батьківського роду. Вирішальним атомом є не окрема людина. Звичайно, з фізичної точки зору існують тільки індивіди, але вони мають соціальну істотність тільки як представники груп. Головною групою є моногамна сім'я, чоловік, жінка, їхні діти в своїй хаті, зі своїм городом, власниками якого вони рідко бувають. Кожна сім'я своєю чергою – це осередок у рідні, яка зберегла свою єдність і здатність до інтеграції та продовжує прадавній культ пращурів. Родова система живе, зберігаючи релігійні функції та забезпечуючи свою роль служби взаємодопомоги та рятувального канату, але вона втрачає будь-яку морфологічну слухність: племінна сегментація та її стихійні механізми злиття в пошуках рівноваги подолані ще кілька тисячоліть тому. Наслідком утримання родових зв'язків є те, що в нижній цеглині всі мешканці більш-менш споріднені між собою. Але базова одиниця – це не родина, усі члени якої стояли б на одній дошці. Стра-

II. Традиційні історії

тифікація виявляється тут у вигляді одного чи декількох поколінь – локальних паростків більш широкого роду, які посідають місця достойників, що базуються на власності на землю, яку здають в оренду сім'ям і яку вони обробляють.

Базова одиниця виконує всі функції і має всі реалії *майже* автаркійного мікрокосму. У цих межах забезпечуються всі види послуг. Тут є повитуха, лихвар, кравець, найманий працівник, а ще сваха, бо це – одиниця ендогамна, де кожен повинен знайти собі подружжя. У мікрокосму є своя релігійна реальність. Його спільне святилище знаходиться в головному храмі місцевого центру. У цьому храмі, присвяченому предковичному божеству, порядкують благочестиві люди центру та набожні достойники сусідніх сіл: тут немає священиків і духовенства в будь-якій формі. Щороку спеціальний комітет, до якого входять основні торговці та найвпливовіші представники місцевої еліти, влаштовує велике свято. Божество, на честь якого його влаштовують, «діє» на всій території одиниці й об'єднує навколо себе всіх мешканців. Щоб забезпечити порядок у такому стихійному скупченні кількох тисяч осіб, створюється поліція з добровольців цього маленького району. У цих межах створюють також професійні об'єднання та спілки, що опікуються місцевими інтересами: тваринники, теслярі, мулярі тощо; ведуть роботи з іригації: прокладають і утримують у належному стані канали, будують греблі, водогони. На цьому рівні, а не в селах, організуються колективні розваги: казкарі, мандрівні театральні трупи, азартні ігри, кулачні двобої, виступи фокусників. Урешті-решт, «соціальна цеглина» – також і фізична опора для культурних особливостей, релігійного фольклору, діалектів, системи мір і вагів.

Усе сприяє тому, щоб цю базову одиницю сприймати як інтегроване ціле. Вона є такою ще й тому, що в ній діє самоврядування. У села немає адміністрації як такої, оскільки вона ідентифікується як рід: спільні справи ведуть сімейні ради та старійшини. У місцевому центрі так само немає адміністрації. Щоб правильно зрозуміти, як ведуться місцеві справи, треба звернутися до стосунків між елітою й народом. Визначення та критерій належності до еліти дуже простий: потрібно бути землевласником, неробою (а це означає, що землі віддають народові в оренду чи в половинщину) і освіченим. У жодному селі немає представників еліти, але в

кожному місцевому центрі є кілька таких сімей. Вони постають місцевих достойників, які дбають про все. Вони тримають свій «двір» при чайному домі, який є фактично центром суспільного життя. Саме тут до достойників звертаються, щоб розв'язати суперечки між селами чи між власниками та їхніми орендарями. Вони отримують, фільтрують і адаптують накази від імперії. Вони користуються товарами й послугами, які надходять з інших місць, і водночас поширюють їх на більші кола. Вони є вмістилищем елементів великої культурної традиції та ідеології еліти, які просотуються, отож, аж до місцевого рівня. Вони відіграють основну роль у поширенні й збереженні спільної китайської цивілізації, маючи своє коріння в місцевому ґрунті й підтримуючи родові зв'язки з зовнішнім світом. Інші соціальні елементи також виконують аналогічну функцію посередників і буферів між місцевим суспільством і зовнішнім світом. Це становище між рільниками та великими купцями обіймають дрібні торгівці та їхні об'єднання. Щодо місцевої ложі таємних товариств, то вона стоїть між суспільством та імперською бюрократією. Ці таємні товариства дуже давня самобутня риса китайського суспільства. Їх можна тлумачити як стихійні захисні засоби суспільства, що потерпає від свавілля бюрократії, над якою немає інституційного контролю, проте такі захисні засоби можуть обернутися на звичайну злочинність.

Наведена система відповідає оптимальному варіантові з імперської точки зору, і на це є декілька причин. Витрати імперії в такий спосіб надзвичайно скорочуються. Щоб міцно контролювати все, потрібно й достатньо тримати три вищі рівні адміністративних і міських центрів. Для цього достатньо оточити їх мурами і розмістити там гарнізони. Немає потреби, щоб вони були дуже високої якості. Вони майже так само непотрібні, як Велика китайська стіна, зведена проти зовнішніх племен. Доки імперія стверджується через добробут і авторитет центру, племена тримаються спокійно і рільники теж. Вторгнення загрожують, коли центр помітно слабшає. Аналогічно народний бунт може спалахнути на локальному рівні будь-де, через природне лихо чи кричущу несправедливість влади. Він урешті-решт припиняється сам собою, або його придушують без надто великих зусиль, поки він не вийшов за локальні межі. Ситуація ускладнюється, коли бунти й повстання поширюються і стають загальними.

II. Традиційні історії

Стихійна інтеграція суспільства в пов'язані одна з одною мережі сприяє такому поширенню, але несуть її не селяни, а достойники й таємні товариства. Для того щоб ці чинники почали протестувати, потрібно, щоб у них виникло відчуття, що центр переживає кризу і ця криза може мати неприємні наслідки щодо становища місцевої еліти. Це – визначення революційної ситуації в Китаї: пасивна, а згодом і активна зрада еліти, коли вона розрачує, що їй більше не вигідно підтримувати правлячу династію. Якщо така ситуація настає і центр хитатиметься дедалі більше, укріплені міста вже не слугуватимуть для чогось серйозного, хіба що їх використовуватимуть як опорні бази «сеньйори війни», щоб грабувати навколишню місцевість або щоб воювати між собою та вирушити на завоювання влади.

За звичайних обставин народ організується стихійно, практично аж до того рівня, де починається адміністративна організація. Кожна базова одиниця самоорганізована і не потребує апарату влади ні для чого. Після базової одиниці самоорганізація здійснюється через інтегровані мережі ринків, через родові зв'язки достойників і через таємні товариства. Це – громадянське суспільство, яке функціонує саме собою та нічого не коштує політичній владі. Навіть більше, суспільство не задовольняється самоорганізацією, а ще й спромагається само себе контролювати. Контроль над народом, який живе в майже повній соціальній автаркії в своїй базовій одиниці, досягається стихійно, а це означає, що вартість об'єднання між одиницями для рільників дуже висока. А для достойників і таємних товариств вона дуже низька, але ні ті, ні ті зовсім не зацікавлені в тому, аби заперечувати владу. Фактично доля місцевої еліти пов'язана не з тією чи тією династією, а з абсолютизмом ієрократії, адже еліта входить – на цей час або потенційно, а також у культурному та ідеологічному плані – до апарату влади. Вона контролює народ, урегульовуючи проблеми і сприяючи спільному благу, вдаючись навіть до послуг зовнішньої сили, коли справи погіршуються, якщо тільки вона не готується до зміни володаря в крайніх випадках. Усі ці обов'язки достойники виконують безкоштовно. Вони нічого не одержують від адміністрації, окрім перспектив підвищення свого стану, і живуть з ренти за свої землі: їхні послуги не безкоштовні, їх оплачують селяни.

Доцентрові якості цієї системи помітні всюди й ґрунтуються на кількох видах розрахунку. Кожний базовий осередок здатний жити не в повній автаркції, а в об'єднанні з такими ж самими, як він, у набагато меншій політії і навіть, можливо, більш задовільно в скупченості громад, яка може перетворюватися чи ні на верховну супергромаду. Місцева самоорганізація може обійтися без імперії, це – факт, але так само правда й те, що ніщо не спонукає її обходитися без імперії. Інакше кажучи, базова клітина організму байдужа до його розмірів і структури. Ця початкова нейтральність ламається на користь доцентрового руху, оскільки мережі, які можуть включати базові клітини в ширші спільноти, стихійно визначаються на імперському рівні. Логічне завершення економічних мереж – інтеграція всього китайського ареалу в єдиний ринок, бо логіка економічних ринків ґрунтується на з'ясуванні порівняльних витрат. Найвищими границями такого аналізу є сама планета. Реальні границі обмежуються не економічними чинниками, а кінець кінцем політичними. Прагнучи увібрати в себе максимальний культурний ареал, імперія розширює кордони, наскільки це можливо в домодерному світі. Своєю чергою, природними межами культурних мереж є ареал, який охоплює певна цивілізація, тому що саме такі межі здатні визначати найглибші й найзмістовніші питання, бо вони найближчі до загальної людини, та примножувати найбільш блискучі та нюансовані варіації. Очевидним або уявним достоїнством імперії є те, що вона ототожнює себе з певною цивілізацією. Щодо політичних мереж і амбіцій, якими вони живляться, то вони теж прагнуть мати максимально широкі політичні межі. Саме тому імперії зрештою виринули з тисячоліть, саме тому амбіційні особистості зберігають вічну ностальгію за ними і саме тому націоналістичні ідеології вигадують для себе уявні імперські корені – «імперії» Гана, Малі, Сонгай*. Коли імперія існує з незапам'ятних часів, вона слугує природними границями політичних амбіцій.

Імперія має також і позитивні переваги, які повинні ще дужче посилювати доцентрові сили. Вона забезпечує мир

---

* Сонгай (імперія Гао) – держава в Зхідній Африці, заснована в VII ст., період розквіту припав на XV–XVI ст. Завойована мароканцями на поч. XVII ст.

II. Традиційні історії

усім. Для освічених людей вона відкриває можливість зробити дуже вигідну кар'єру в імперському апараті. Фактично робить собі кар'єру та дістає від своїх успіхів значні переваги не стільки окрема людина, скільки цілий рід. Поважні китайські родини, як і всюди, живуть не по кишені й урешті-решт розоряються. Єдиний спосіб увічнити свій рід полягає тут у тому, щоб час від часу один із його паростків успішно проходив мандаринський конкурс, а тоді вже його дипломи прислужатся всім родичам. Кожний рід зацікавлений у тому, щоб ретельно приглядатися до своїх нащадків чоловічої статі, виявляти найперспективніших і справляти на них сильний тиск, аби спонукати до плекання найвищих амбіцій. Для торговців вигода імперії в тому, що вона примножує їхні можливості одержувати зиск за рахунок самого лише розширення ринків у просторі та дії принципу порівняльних витрат. Таємні товариства стихійно рухаються в цьому руслі. Як опозиція – але опозиція не стільки політична, скільки трибунська, опозиція щодо бюрократії, – вони не мають іншого виходу як вписуватися в ті межі, де бюрократія демонструє свою шкоду. Як злочинці, вони діють на кшталт усіх злочинних товариств, ідучи твердим паралельним курсом щодо розширення економічних і соціальних границь імперії, адже в цих границях вони знаходять собі жертв і здобич.

Щоб довести картину реальності до межі ідеалу, слід зазначити, що ніщо не спонукає китайців піддаватися відцентровим силам. Культурне єднання здобує ще кілька тисячоліть тому; його підтримує в неперервному стані місцева еліта, яка перебуває в контакті з основними культурними осередками; воно поглиблюється через повну відсутність будь-якої альтернативи. З цього випливають культурне просочування, яке межує з гомогенізацією, і за логічною доповнюваністю реальність і свідомість максимальної неоднорідності щодо всього некитайського. Почуття китайської самотності підноситься до найвищого рівня інтенсивності самим тим фактом, що її ознаки й зміст можна легко виразити, і цю можливість безкоштовно здобувають тривалі імперські єднання спільного культурного ареалу. У границях імперії люди поділяють культурні риси, які можна вирізнити й підсумувати, тоді як європейцям важко було б пояснити, що саме визначає його як європейця, якщо довго й дуже серйоз-

но не поміркувати над цим. Хай там як, але якби в когось у голові зарюювалася дивна думка, яка сприймається як протиприродна в такому споконвічному й наповненому китайському світі, який автохтони мають ототожнювати з природою, про те, щоб повалити імперію й поділити її на незалежні політії, то йому важко було б точно сказати, на що можна було б оперти такий рух до незалежності. Історичних прикладів цьому небагато, оскільки політичне минуле було мимовільним громад і супергромад з непевним визначенням політій. Тільки на останній стадії Царств, що воюють (489–221 рр. до н.е.), окреслюються князівства, але вони не мають часу створити собі кожне окрему біографію. Розподілити китайський ареал на тривалу трансполітію можна було б за ознаками клімату, рельєфу та гідрографії та обмежити її приблизно вісімнадцятьма традиційними провінціями, але в них немає політичного минулого.

Підсумовуючи, можна зазначити, що імперія добре розмістилася в Китаї, їй мало хто загрожує ззовні, вона стихійно самоорганізується в цих межах, і її мало чи зовсім не заперечують як таку. Єдине слабке місцем – це сам центр, приречений рано чи пізно розклатися, позбавлений можливості реформуватися зсередини. Розклад стає неминучим через дурість правителів уже від третього покоління і через паралізуючі інтриги двору. Реформу проводити неможливо, бо довелось б починати з реформування самих реформаторів. Єдиним виходом є періодична зміна династії – кожні два чи три століття, згідно з емпіричними даними. Конфуціанська ідеологія точно відповідає фактичному становищу, і це допомагає розуміти силу її переконання і те, що вона протрималася (з урахуванням нетривалого буддійського впливу за династії Тан з початку VII ст. до 750 р.) упродовж двох з половиною тисяч років. Хороший імператор той, хто нічого не робить, бо старанно дотримуючись ритуалів, він забезпечує космічну й соціальну гармонію, з якої випливають мир, справедливість, процвітання, безпека. Відтак ані імператорові, ані апаратів не потрібно втручатися у справи людей. Вони йдуть своїм порядком, який, аби мати змогу стихійно встановлюватися, вимагає тільки того, щоб бути всередині загального укладу, забезпечуваного політикою, що відповідає власній раціональності. Мета політики полягає не стільки в тому, щоб робити, скільки в тому, щоб давати змогу робити.

Індійський варіант

Індійським морфологічним варіантом є система *каст*. Цей термін, прийнятий на Заході, має ту істотну ваду, що він відбиває дві реальності там, де в санскриті використовують два окремих терміни. Термін «варна», який можна перекласти як «колір» (без будь-якого расового забарвлення), для символічних цілей, щоб позначити певну класифікацію, означає чотири «стани» або «уклади», у тому розумінні, в якому у Франції колись говорили про стан дворян чи духовенства. «Брахмани» відповідають за священне. «Кшатрії» – фахівці з політичної влади та війни. «Вайшії» об'єднують хліборобів, тваринників, ремісників, торговців. «Шудри» – це служники перших трьох станів. Наведена класифікація є індійською версією соціальної ієрархії, яка існує поруч із ієрократичними політичними режимами ще з племінної стадії і полягає в політико-ідеологічному обґрунтуванні соціальної стратифікації. Для ієрархії природно класифікувати за укладом достоїнства, і також нормально, що ідеологія походить від релігії, а паразитована релігія використовує спеціалістів священного, і ці знаходяться на верхніх щаблях наявних звань. Але в історії людства немає нічого однакового, і все по-своєму самотутнє. Особливістю індійської ієрархії є архаїчні риси, виражені в тому, з якою наполегливістю стани відокремлюються один від одного заборонами, що формулюються вказівками на чисте й нечисте і стосуються особливо всього, що належить до харчування. Така суворість трапляється в багатьох племінних суспільствах і громадах, де чітко ієрархізовані роди і підкреслюється ієрархичний вимір влади. Цей стан зовсім не сумісний із системою, що прагне до абсолюту, де соціальна ієрархія повинна також бути функціональною і де ймовірна соціальна мобільність, оскільки апарат влади має забезпечувати низку функцій. Індійська архаїчність, ясна річ, не ознака культурної відсталості або, якщо можна так сказати, еволюційної некомпетентності, а вочевидь пов'язана зі становищем політики в традиційній Індії.

Другим санскритським словом є «джаті» [jāti], що значить «вид, порода, ранг, шляхетство». Існує чотири «варни» і тисячі «джаті». «Джаті» – це морфологічна система, прийнята в Індії, єдине й ексклюзивне розв'язання, настільки само-

бутнє і незвичайне, що воно потребує уважного розгляду. Кожна людина входить до певної «джаті», за винятком невеличкої частини «відмовників», які наблизилися до найвищого звільнення – «мокши» [moksa] і більше вже не відродяться – коренем є дієслово «народжуватися». «Джаті» визначається трьома основними рисами. Це – замкнена в усіх відношеннях група. У «джаті» народжуються, до неї не можна ввійти, і не можна з неї вийти: вона суто спадкова. Вона також суворо ендогамна: неможливо одружуватися за межами своєї «джаті»; не всі шлюби можливі в цих межах, адже вони регулюються, зокрема, правилами спорідненості між родами, які звуться «готра» [gotra]. Замкненість доповнюється харчовими та іншими табу, які відділяють «джаті» одну від одної, забороняючи їхнім членам будь-які людські контакти, які не мають договірною чи офіційного характеру. Ще одна їхня риса виражена не так сильно. У принципі, кожна «джаті» спеціалізується на якомусь ремеслі. Але в аграрній економіці значна більшість людей обов'язково зайнята рільництвом. Професійної спеціалізації легше дотримуватися в ремісництві й у сфері послуг, зокрема, в послугах з «низьким» ритуальним значенням – перукар, праля, сміттяр, гробар...

І зрештою, «джаті» ієрархізовані. Усі вони розташовані одна стосовно іншої на шкалі, кожний щабель якої визначається критерієм чистоти й нечистоти. «Джаті» брахманів завжди знаходяться на вершині шкали, але можуть бути і є ієрархізованими між собою. Особливе становище брахманів у обох класифікаціях дозволяє провести сполучення між «джаті» і «варна» та створює ілюзію, боцімто вони з'єднані невідомим структурним зв'язком, тоді як вони – два незалежних явища, пов'язані суто історичною випадковістю. Ієрархія характеризується більш-менш суворим дотриманням табу та встановленням таких особливих правил, як шлюбний вік або можливість повторного одруження вдів, певної мірою близьких до брахманських правил. Вона виражається ступенем осквернення, який визначається в разі порушення табу: що вище знаходиться опоганений, то більше осквернення. Правила можуть бути ясними й точними, а їхнє застосування, як і в будь-якій іншій системі дії правил, делікатнішим. Воно може призводити до конфліктів із питань першості, які легко перероджуються в криваві сутички. Місце «джаті» на шкалі ніколи не встановлюється на-

II. Традиційні історії

завжди. Вони можуть спускатися, якщо доля змушує їх по-сісти місце, що вважається менш чистим. Вони можуть також підніматися, накопичуючи політичні та/або економічні переваги за необхідності впродовж кількох поколінь і підкоряючись тіснішим і суворішим прикметам вищих «джаті».

«Джаті» – це група, якщо брати це слово в прямому розумінні спільноти людей, здатної діяти як колективний дієвець. Аби домогтися такого обернення індивідуального на колективне, групі потрібна організація та інституції. У «джаті» є три органи. Загальні збори, в принципі, відкриті для всіх. Справи вирішуються щоденно так званим *панчаятом* [райсаyat]. За своєю етимологією це слово вказує на комітет із п'яти осіб, але цифра тут має радше символічне значення. У «джаті» є вождь – обраний або спадковий, який має почесний статус і є символом єдності. «Джаті» як група – це жива реальність. Її органи займаються всіма питаннями, що стосуються інтересів, репутації та прикмет «джаті». Вони накладають покарання на винних у порушенні правил у вигляді штрафів, очищувальних покань і тимчасового або остаточного виключення. Засудження громадською думкою та бойкот виглядають набагато дієвішими засобами тиску в тісному й замкненому середовищі, ніж ті, які можуть застосовувати спеціалізовані каральні органи.

Група організує індивідуальну енергію в колективному дієвці, щоб досягти мети через об'єднання засобів. Для досягнення якої мети утворюється «джаті»? Відповідь визначає характер проблем, якими мають перейматися її органи: метою «джаті» є «джаті» і система всіх «джаті», її мета морфологічна, а не політична, релігійна чи економічна. Однак після утворення групи для певної мети вона може змінити свою задачу відповідно до обставин і згідно з особистими розрахунками декотрих з її членів. «Джаті» може також повернутися обличчям до релігійних цілей, до політичних амбіцій або, як, приміром, за теперішніх часів, перетворитися на групу тиску на демократичному політичному ринку.

Оскільки вища мета «джаті» – її власне увічнення через збереження духу «джаті», ця система самоорганізована, самокоригована і самовідтворювана. Вона може функціонувати безкінечно без жодного зовнішнього втручання і незалежно від будь-якої політичної влади. Така здатність до повної морфологічної автономії не є привілеєм каст. Ми знаходимо

її вже в племінній будові. «Джати» і племена мають насправді спільні аспекти, але також і відрізняються в головному – ієрархізації. У племені теж вистачає стратифікації та ієрархізації, але вони торкаються і позначають сегменти в їхньому внутрішньому складі, а не стосовно їхніх взаємин один з одним. І навпаки, кожна «джати» соціально однорідна і не санкціонує жодної нерівності, у неї є ідеал рівності, тоді як різні «джати» суворо стратифіковані та ієрархізовані між собою. Така повна інверсія порівняно з ситуацією в племенах можлива тільки в єдиній політичній системі, здатній розташувати за рангом сегментовані групи населення в єдиній ієрархії. Отже, оригінальність прикладу Індії постає в усій своїй красі. Цей варіант передбачає наявність однорідного культурного ареалу та унітарної політичної системи, причому, спираючись на деякі культурні чинники з ідеологічною метою, він може цілковито обходитися без політичних границь. Просте й елегантне вирішення парадоксу та слушне розв'язання загадки про походження каст у Індії можуть полягати в тому, що ця система є імпровізованим морфологічним розв'язанням за допомогою різноманітних елементів проблеми тривалої нестійкості політій.

Досі ми розглядали «джати» в статичному стані. Динамічна точка зору дає змогу просунути в розумінні цих екзотичних реалій. «Джати» зовсім не застигли структури, а перебувають у вічному русі розщеплення та появи нового. Ця система може видаватися жорсткою й нерухомою, оскільки її структура та правила побудови відтворюються нескінченно через постійні зміни, які торкаються складу, рангу та занять «джати». Розщеплення може відбуватися з різних причин. Найзвичніша – це міграція якоїсь частини на надто велику відстань, щоб можна було зберегти спільну організацію. Або ж якійсь частині економічно поталанило, і це підвищило її добробут. Значніші засоби використовуються, щоб піднятися в ієрархії, а це вимагає починати з того, щоб відрізнитися від тих, хто залишатиметься позаду. Розмноження діленням полегшується тим, що його здійснюють не окремі індивіди, а роди, і це надає йому від самого початку вираженого колективного характеру, попри те що, звичайно, ініціатива завжди й обов'язково індивідуальна. Можуть спостерігатися також відокремлення на релігійному ґрунті, які легко відбуваються в умовах індуїстського політеїзму, при-

II. Традиційні історії

чому настільки легко, що будь-яка досить глибока незгода може знайти зручне ідеологічне вираження в різних позиціях. Деякі випадки відокремлення не просто відбивають незгоду, а вказують на невдоволення власне соціальним укладом. Навернення до ісламу, буддизму та християнства часто було наслідком протесту проти системи каст. Але ця система настільки міцна своєю морфологічною раціональністю, що такі спроби вийти з неї приводили зазвичай до створення нових «джаті», інтегрованих у систему! Ще одна, банальніша, причина розщеплення – нова професійна спеціалізація, набута якоюсь частиною. Може статися також, що потужну чи впливову особу в межах «джаті» піддають остракізмові. Таку особу зовсім не виштовхують в соціальне небуття, вона забирає з собою частину людей і утворює разом із ними нову «джаті». Нові «джаті» можуть виникати також не внаслідок розщеплення старих. До цього може вести тривале й добре життя в сусідстві. Або, скажімо, хтось авторитетний запроваджує нову звичку, яка здобуває достатньо прихильників, аби створити навколо цієї людини нову «джаті». У такий самий спосіб створюються секти.

Дві інші можливості мають відмінний характер і пов'язані зі здатністю асиміляції в систему. Зазвичай у цей спосіб індійська культура кінцем кінцем поглинула загарбників: вони утворюють нові «джаті» й інтегруються в систему, яка терпить всі різноманітності, якщо вони відповідають основоположним правилам замкненості та ієрархізації. Племінні елементи, які постійно співіснували з мажоритарним індуїзмом на субконтиненті, можуть вирішити долучитися до панівної культури та перейти до індуїзму, при цьому вони трансформуються в «джаті». Тисячолітнє існування племен та їхня не менш постійна інтеграція в панівну культуру викликає думку й про рух у зворотному напрямку: перехід «джаті» або їхніх частин, які прагнуть вирватися з цієї системи, до племінної будови. Але таке скочування до варварства настільки огидне брахманам, що в пам'яті зберігається та фіксується тільки піднесення від племені до «джаті».

Визначення місцезнаходження «джаті» відкриває нові перспективи. В якому соціальному просторі вони не лише мисляться, а й проживаються? Просторове поширення може бути різним залежно від «варна» та місця певної «джаті» в ієрархії. «Джаті» брахманів переходять за межі царства, але

жодна з них не має імперського поширення, щоб покривати весь ареал і ареали, які імперія може захопити. «Джати» «кшатріїв» займають ареали, які входять до царств і громад. Усі інші «джати» обмежені тісними межами громади з сотні сіл. Така обмеженість перспективи для величезної більшості населення, за винятком керівних «джати», відбивається в дуже типовому способі суспільних відносин. Усі відносини, що зав'язуються всередині «джати» і які стосуються шлюбів, звичаїв та організації, відбуваються переважно в межах громади. І навпаки, усі відносини між «джати» встановлюються тільки в границях села і торкаються не цілих «джати», а їхніх сегментів. Така оригінальна схема утворює місцеві стосунки – стосунки повсякденного життя та всього життя більшості – особливого типу. Кожний сегмент «джати» має свою ідентичність і знаходить власну соціальну ідентичність за межами села. Кожний сегмент має лише периферійні та дотичні контакти з іншими сегментами, з якими він стикається щодня. З огляду на всі інші основні аграрні традиції, де село завжди становить сильну спільноту, результат приголомуше: в Індії немає сільської спільноти.

У границях села – уже сама схема якого, між іншим, відбиває відсутність спільноти через відсутність спільних будинків і через розташування окремими впорядкованими ділянками від центру, який обіймають панівні сегменти, до периферії, де знаходяться недоторкані, – стосунки між сегментами «джати» регулюються системою «джаджмані» [jaɟm-āni]. Він прекрасно відображає дух усієї схеми й елегантно підкоряється всім її вимогам. Принцип базується на тому, що всі види робіт, потрібних для життя людини, що здійснюється у впорядкованому людському суспільстві, розподіляються між фахівцями, які втілюються через «джати». Фахівці надають свої послуги сегментам «джати» згідно зі спадковими стосунками. Кожна сім'я відповідно до своєї «джати» має право на послуги сім'ї фахівців, яка належить до іншої «джати», щодо всілякої спеціалізованої роботи. Послуги фахівців надають право на контрпослуги зазвичай у натуральному вигляді й не за кожний раз, а в певні періоди року – головну в сезон збирання врожаю – або в певних випадках – релігійне свято, весілля. Суми визначаються звичаєм, а не домовленістю на ринку, але звичай не може не відбивати більш-менш точно відносний дефіцит того чи того. Урешті-

II. Традиційні історії

решт, товарообмін, що, як і будь-який обмін, стосується, в принципі, рівних речей, здійснюється між нерівними, оскільки вся система ієрархізована. У масштабі села ця нерівність виражається практично в розподілі населення на землевласників, які мають право на послуги, і фахівців, які обмінюють свої послуги на частку багатства, яке виробляють і контролюють перші.

Саме тут і проявляється жорстка стратифікація в своєму ідеологічному вбранні й у морфологічних схемах. Сільська еліта – це землевласники. Вони утворюють сегменти домінантних «джаті». Для них відношення між «джаті» та професійним фахом є чимось неясним або ненаявним. Усе населення поділено на залежні «джаті». Найчисленніші «джаті» ратаїв, які обробляють землю домінантних «джаті». Далі йдуть «джаті» власне професійних фахівців. Деякі з них почесні, починаючи з брахманів, які мають виключну монополію на відправу всіх релігійних обрядів. Жодна церемонія і жодний релігійний обряд не відбуваються на селі й для села як такого: вони торкаються тільки сімей і сегментів «джаті». Село в жодному разі не є аналогом європейської парафії. Інші професії – ганебні, бо позначені релігійною нечистотою. До цього класу належать розбирачі туш, кожум'яки, сміттярі, пралі, ті, хто займається кремацією мертвих. Усі професійні «джаті» – почесні чи ні – можуть також обробляти землю: або кожен неповний робочий день, або деякі на засадах повного робочого дня. Ця можливість лише відображає обмеження малопродуктивної аграрної економіки, де праця разом із землею – основний виробничий чинник.

Ми повернулися до загального потрійного поділу соціальної стратифікації на еліту, народ і набрід. Цей поділ виявився з такою очевидністю і з такою вагою, що він перевернув догори ногами соціальну ієрархію. Розподіл населення на чотири «варни» має, очевидно, історичне підтвердження, але головно книжну реальність. Так, брахманські трактати про «дхарму» [dharma], про законний порядок речей, починаючи з найвідомішого – «Трактату про Ману», описують добре впорядковане суспільство. Реальність уже багато віків більше йде в бік стратифікації, вирізняючи три класи: брахманів, «шудрів» і недоторканих, яких уважають такими, що знаходяться ззовні системи та соціального укладу, що цілковито відповідає загальному визначенню наброду, так само як

«шудри» завдяки розмаїттю їхніх занять відповідають народові. Брахмани – єдині, хто найкраще зберегли своє первісне визначення як фахівці священного. І хоча в них більше соціальних шансів, ніж у інших, посісти місце серед еліти, вони не мають монополії на елітне становище, відкрите для більш широкого соціального змагання.

Система «джаті» має відчутні наслідки для соціальної мобілізації, а вона виглядає такою ж самою самобутньою та особливою, як і сама система. Конфлікт може виникнути між двома «джаті», але не між двома сегментами «джаті», бо «джаті» має організацію, якої немає в сегмента. У результаті майже або зовсім не буває соціальних конфліктів на селі, і народ рільників можна гнобити майже або зовсім безкарно. Це гноблення може бути тим глибшим тому, що перша ланка ланцюга тих, хто живе з праці рільників, знаходиться в самому селі, – це домінуючі сегменти землевласників. Оскільки вони мешкають на місці, то можуть жорстко контролювати працю, продукцію та частку, яка їм належить, на відміну від ситуації в Європі, де збирач податків знаходиться за межами сільської громади та може захищатися, приховуючи вироблене. Ця перша ланка ланцюга має й сама зобов'язання щодо вищої ланки, яка теж повинна ділитися частиною виручки, і т.д. Здійснюється каскад дільби, починаючи з села і закінчуючи імператором, якщо він є. Стрижка народу тотальна, але в Індії вона досягла крайньої радикальності через відсутність сільської спільноти та присутність стригалів на місці. Чорні злидні індійського народу – це його давній стан, нічим не пов'язаний з природою, людьми, з релігією, а тільки з морфологією. Конфлікти можуть також вибухати між громадами і між царствами, але їх провокують, проводять і здійснюють домінуючими «джаті» кожної політії. Народу це майже або зовсім не стосується. Відсутність сільської спільноти виключає мобілізацію села і мобілізацію по спіралі інших сіл: історична хроніка не залишила жодної згадки про селянські війни. Народні шари сегментовано в «джаті», кожна з яких замкнена на самій собі. Індійське суспільство було найбільш чуже будь-якій «класовій свідомості» і ще більше далеке від будь-якої «класової боротьби». Домінуюча «джаті» на селі й у громаді немає нічого спільного з укоріненою й міцною аристократією. Це група, яка об'єднала засоби для успішного завоювання тимчасової владної позиції та яка

II. Традиційні історії

змінюється під час перерозподілу економічних і політичних можливостей. Її укорінення неглибоке, і це перешкоджає утворенню зв'язків клієнтарності й вірності між елітою й народом.

В Індії, як і всюди, почуття упослідження, сподівання, розчарування, протести обов'язково виникали з огляду на людську природу та умови людського існування, переведені в це культурне середовище. Як усе це могло виражатися? Очевидно, мали існувати два основних способи. Один із них був знайдений у релігійному укладі й виявлявся в нескінченному народженні незліченних сект. Другий проявлявся у брутальному й різкому спалахові між групами рівноцінного значення, між «джаті» або групами «джаті». Цей спосіб відповідав розрядці соціальної енергії, яка могла сягати дуже великого насильства, але була мало здатна змінити будь-що, оскільки в учасників не було потрібних можливостей. Такі розрядки сприяли радше безкінечному відтворенню одного й того самого, даючи змогу людям висловлювати своє почуття упослідження. Історію на індійському субконтиненті творила не соціальна боротьба.

Індійський варіант указує на дуже визначний приклад докорінного роз'єднання між морфологією та політією. З одного боку, індійське суспільство здатне вічно відтворюватися, стихійно всотувати всі зміни, належним чином забезпечувати всі соціальні функції, безкінечно зберігати свою зв'язність і єдність, жодного разу не вдаючись до створення політії чи спеціалізованих політичних органів. З іншого боку, такі політії й органи таки існують, але перші з них весь час змінюються та підпадають під вплив конвективного руху з різною довжиною хвилі, а другі невпинно міняють своїх керівників з огляду на інвазії та ресурси, які можуть мобілізувати ті чи ті. Цей конвективний рух і чергування відбуваються в майже сталих межах, які вміщують у себе весь субконтинент як одиницю з чотирма рівнями. Найлокальніший і найстабільніший за своїм визначенням рівень – це громада, яка виглядає цеглиною в індійському домі та середовищем, де функціонують більшість «джаті». Вище – менш стабільні князівства сперечаються між собою за контроль над громадами. Те чи те князівство завойовує та утворює на певний час царство. І нарешті, у рідкісних випадках певне царство чи завойовник домагається об'єднання всього ареалу

в імперії. Історія донесла до нас чотири приклади імперіалізації – всі ефемерні – або п'ять, якщо включити англійську колонізацію.

Можна обстоювати тезу, яка виходить з неспроможності та плинності політій як з проблеми соціальної єдності, що постала перед індійським суспільством у те півтисячоліття, що тягнеться від розпаду імперії Маур'я наприкінці III ст. до н.е. і до імперії Гуптів у III ст. н.е. і яка вбачає в системі «джаті» елегантне й ефективне розв'язання, змайстроване з тубільних, інколи дуже давніх елементів. Наведена теза слухна, але залишається гіпотетичною через майже цілковиту відсутність історичних свідчень. Індія та брахмани створили свідомо антиісторичну цивілізацію, на відміну від Китаю з його освіченими людьми, які ставилися до історичних книг як до класичних засновників Традиції.

Римський варіант

Система, винайдена й прийнята Римською імперією, вводить нас у світ, в якому китайцям і індійцям було б так само важко орієнтуватися, як римлянам у Китаї чи в Індії. На стадії розвитку традиційної історії, коли вже утворилися максимальні культурні ареали і відбувається їхнє політичне об'єднання, культурне видоутворення природного людського виду досягло такого вираженого ступеня виділення, який уже не можна було перевищити. Людство мало дві чи три тисячі років, щоб дізнатися на власному яскравому досвіді про своє можливе розмаїття, перш ніж розпочати нині жити в стані можливої єдності в різноманітності. Але досвіду різноманітності сторони, так би мовити, не мали, якщо не рахувати греків, які підтримували реальні контакти з Передньою Азією та більш ніж епізодичні контакти з Індією. Різноманітність існує тільки для історика й соціолога, а вони можуть ухопити її в її об'єктивності тільки з точки зору людської єдності. Палеолітичне й неолітичне поле стають об'єктами сприйняття та вивчення тільки в сучасному полі.

Найкоротшим визначенням морфології, прийнятої Римською імперією, може бути таке: міські ігрові поліси. Поліс – базова функціональна одиниця, аналог китайського місцевого ринку з його двома десятками сіл та індійської громади, яка слугує границями для «джаті» й для сіл, де мешкають їхні

II. Традиційні історії

сегменти. Поліси – це морфологічна схема, яка дуже далеко виходить за межі римського прикладу. Сільські поліси існують на всіх континентах і в усіх культурних контекстах. Поліс визначається ні міськими й ні сільськими рисами, а тим, що це – невелика і центрована спільнота. Центром у більшості випадків є село, а в деяких умовах – місто, але для центра більше важить його центральність, ніж матеріальний прояв. Місто-держава Спарта мала центр, але він складався з чотирьох селищ і святилища. Центр має психічну та ідеологічну реальність у тому сенсі, що члени поселення відчують себе немовби злютованими в ядро потужною силою або немовби електронами, що скупчилися хмаркою навколо ядра і де вони можуть проводити міфічні та релігійні дієства, якими висловлюється й виражається це відчуття. Ці утворення невеликі: кількасот мешканців у сільському полісі та кілька тисяч у міському. Афіни з їхніми тридцятьма тисячами громадян і чотирмастами тисячами жителів уважалися величезними. Грецькі філософи висували оптимальну цифру в п'ять чи шість тисяч і мали рацію з морфологічного погляду на поліс, але вони помилково плутали поліс і політію. Цього було важко уникнути, адже ці центровані утворення є також і крім того політіями, причому такими, що саме й відповідають їхній концепції: утворення, придатні для прагнення миру й справедливості між їхніми членами та які функціонують як групи стосовно зовнішнього простору і на трансполітійних просторах, через що вони постійно наражались на ризик війни. Коли Аристотель проголошував своє знамените: «Людина – це політична тварина», він, очевидно, мав на увазі, що людський рід природно живе «політією», але як грецькому громадянинуві йому важко було усвідомити, що жити «політією» не одне й те саме, що жити «полісом».

Складові одиниці й дієвці маленького, центрованого і суверенного полісу – це не окремі люди й не роди, а «доми» – життєві одиниці, зосереджені навколо сім'ї та самоврядні, різних розмірів, глава яких бере участь у керуванні спільними справами. Розмір домів залежить від їхнього місця в соціальній стратифікації. Для народу розмір дому найчастіше зводиться до сім'ї. В елітних колах він включає родичів, слуг і клієнтуру і може стати дуже потужним і впливовим. Самоврядування дому й участь його глави у спільних справах да-

ють підґрунтя і підтримують чітку, зрозумілу і практичну відмінність між приватним і публічним. Участь у спільних справах і керування публічною сферою залежать від критерію, за яким обирають відповідних глав домів. Якщо в деяких родах еліти критерієм є походження, то режим буде аристократичним. Якщо критерієм є багатство, режим буде олігархічним. У разі, коли усіх глав домів обирають, режим є демократичним. Але постає запитання: їх обирають як кого і для чого? За критеріями обирають громадян, тобто політичних дівців як вмістилище і джерело всіх владних відносин і всіх рішень щодо покори. Коли їхня невелика кількість, яка ще зменшується, якщо за критеріями обирають тільки аристократів й багатіїв, надає технічну можливість громадянам особисто порядкувати публічними справами, виникає те, що зазвичай називають прямою демократією – на відміну або на протигагу демократії представницькій. У представницькій демократії громадяни делегують компетентних осіб для керування публічними справами замість них і під їхнім контролем. У прямій демократії громадяни керують самі. Фактично пряма демократія в цьому розумінні існує лише в стадах і в найдавніших племенах. У полісах населення та кількість справ уже такі, що вони потребують делегування влади. Навіть у Афінах усі громадяни не належали разом до корпусу стратегів, не кожний із них міг стати стратегом: громадяни вважали розсудливішим обирати стратегів, здатних вигравати битви й війни!

Під кутом зору цих простих відмінностей і визначень повністю прояснюється історична реальність, в якій підкреслюються дві характерні риси полісів. Одна з них – однорідність політичного простору та неістотність відмінностей між центром і периферією. Оскільки центр має концептуальну реальність і втілюється в главах домів, він є всюди, де знаходяться глави домів. Немає жодного політичного значення, мешкають вони на селі, у місті чи в сільській місцевості, селяни вони чи міщани, проводять вони час в своїх сільських чи в міських садибах. Громадянин є громадянином, і якщо критерій відбору громадян загальний, то селянин такий самий громадянин, як і пастух, моряк, ремісник чи вчитель філософії. Друга риса – це непереборне прагнення до аристократичного, а надто до олігархічного режиму, з огляду на те, що аристократів небагато. Це олігархічний режим у класичному

II. Традиційні історії

розумінні: глави багатих домів є центром влади і делегантами. Він також олігархічний і в вузькішому розумінні, коли уповноважені, обрані делегантами, відбираються з одного й того самого розсадника, тобто з ще тіснішого розсадника. У полісах, де був відомий демократичніший критерій добору, часто помітно, що народні збори перестають відігравати активну роль, ба навіть зникають, хоча причина цього не узурпація влади багатими. Народ неначе втрачає інтерес до публічних справ і залюбки полишає їх на багатих, а їм уже належить правильно їх вести під страхом народних заворушень, якщо справи вестимуться погано. Для пояснення домінантної тенденції до олігархічного режиму в полісах можна припустити наявність стихійного розрахунку в народі й в еліті, коли народ уважає, що виконання публічних обов'язків має надмірну ціну для скромних статків, а еліта гадає, що їй така ціна під силу і що вона може бути вигідним вкладенням капіталу з точки зору влади, авторитету та багатства. Для народу ця угода не є обманом з тієї вирішальної причини, що в таких малесеньких спільнотах вартість об'єднання нульова і він може справляти постійний тиск на еліту, аби вона добре керувала державою. Загалом і як підсумок можна зазначити, що поліс – це маленька суверенна республіка, де вододіл між публічним і приватним ясний і поважаний і де публічні справи доручають переважно соціальної еліті.

У романському варіанті такими полісами є міста. Ототожнення міста з полісом було для римлян само собою зрозумілим, як і для більшості середземноморських країн. Точнісінько так само до цього ставилися фінікійці, греки, етруски, латиняни. Чому така очевидність? Найпростіше і найпереконливіше шукати її в Передній Азії, де місто – це звичайна модель життя людей у суспільстві, відома вже тисячоліття, і де дуже вірогідно урбанізація передувала рільництву. Середземноморські поліси оточені аграрними економіками, і це пропонує їм лише два виходи. Або вони стають торговими містами і включаються як проміжні пункти до мереж товарообміну: довершений приклад цього – фінікійці. Або ж вони стають містами-рантьє, соціальними просторами, де витрачаються доходи, отримані від володіння землею; у такому разі їх заселяє соціальна еліта та ті, хто їй слугують.

Грецький варіант полісу-міста-рантьє надає йому вира-

женого ігрового характеру. Гарне життя – це, коли мешкаєш у місті, і в цьому житті чергуються війна, керування спільними справами та розваги в широкому діапазоні. Це – типowo аристократичне визначення гарного життя. Фактично, грецькі поселення завоювали й заселили в другій половині III тисячоліття індоєвропейці. Саме племінні групи, наведені в спосіб життя поселенням, були носіями мікенської культури, а згодом – після століть кризи та недокументованого мороку в XII–VIII ст. до н.е. – культури грецької. Аристократичний дух просотав грецькі міста-держави до такого ступеня, що демократизацію давнього періоду – тобто поширення активного громадянства на народні доми – слід розглядати як аристократизацію народу, а не як плебеїзацію правлячої еліти на кшталт сучасної демократизації.

Визначений у такий спосіб поліс (місто-держава) став доміантною рисою грецької культури й ознакою еллінізації. Александр Великий і його наступники систематично поширювали цю модель в еллініському світі, тобто в західній половині ареалу Передньої Азії, де так чи так міста – це поліси, які є частинами соціального пейзажу. Цю модель перебирають собі також римляни і роблять це легко й спонтанно, оскільки Рим є справжнісіньким полісом в Італії, на Середземномор'ї, в еллінізованому ареалі. Його найпомітніша політична особливість полягає в тому, що він зберіг або розвинув демократичніший чинник, що може пояснити одну з римських рис – не плебейську, а селянську. Римські завоювання поширюють модель на ту половину європейського ареалу, яка входила до Римської імперії. На середземноморському та на частині африканського ареалу цю роботу вже виконали греки, а на половині азійського ареалу – Селевкіді та Лагіди*. Отже, будова Римської імперії – це щільний посів полісів. На цій сітці лежить зв'язність імперії, а на полісі спирається її соціальна єдність.

Імперія, яка спирається на поліси, позбавляє їх головного аспекту їхнього буття: вони перестали бути політїями. Ця втрата виду буття зводить їх до статусу міст, але міст, які зберегли всі інші риси колишніх полісів-політїй-міст. У них, як і раніше, мешкає соціальна еліта, вона ж ними править і

---

* Царська династія в Єгипті, більш відома як Птолемеї.

II. Традиційні історії

робить це в сенсі продовження споконвічної концепції гарного життя, в якому зникла войовнича складова, а політична втратила свій ореол і привабливість. Війна й політика можуть продовжувати вабити еліту, але вже в масштабах імперії та в її владному апараті. Залишається суто ігровий чинник – вироблення та керування матеріальними умовами гарного життя: цирки, театри, терми, гімнастичні зали. Земельна рента, яку отримує соціальна еліта, а також зиск від влади та трофеї переможених, доки тривають завоювання, допомагали еліті забезпечувати мешканцям гарне життя, яке гідне так зватися. Авторитет, марнославство, повага людей, самозадоволення, громадське визнання – усе це не менш потужні стимули, ніж прагнення багатства та влади. Енергійність за античних часів має не більшу таємницю, ніж її сучасні аналоги, як-от приватні американські фонди, які фінансуються пожертвами приватних осіб.

Еліта складається з більш-менш родовитих аристократів, принаймні в латинській частині Римської імперії, уже давно заселеній і колонізованій індоевропейцями. У грецькій частині діє азійська модель, дуже відмінна за своїм складом, а надто за своїм духом. Економічними підвалинами латинської аристократії є сільське володіння, де працюють раби, доки завоювання дають змогу купувати їх за низькою ціною, а згодом там працюють орендарі. Ці володіння слугують також додатковими резиденціями, оскільки в аристократів іще недалеке сільське минуле, а пасторальна й буколічна мода панує дуже давно. Вона була ще більше підсилена імперією вже від часів Августа і замовлених ним з цією метою «Георгік», щоб зміцнити аграрні економічні підвалини імперії та відновити давні селянські якості Риму. Еліта одностаїно залучена до грецької культури в її релігійних, інтелектуальних, естетичних аспектах. У містах живуть також ремісники, торгівці та численна челядь, яка веде на своєму рівні такий самий спосіб життя, що вважається ідеалом. З іншого боку, і це інший наслідок втрати статусу політії, селяни, які становлять більшість населення, як у будь-якій аграрній економіці, майже виключені з цього життя, бо вони вже не громадяни в міських поселеннях. У 212 р. імператор Каракала спромігся запровадити загальне римське громадянство, але воно не має нічого спільного з колишнім активним громадянством, коли селяни могли брати участь у житті міського поселення.

Віднині вони залишаються в своїх селах або в тих великих господарствах, чію землю вони обробляють. Селіни відрізані від цивілізації та ідеалу гарного життя і надають міщанам можливості для такого життя.

Римський варіант переплетіння ігрових міст-рантьє з погляду імперії має свої сильні й слабкі сторони. До сильних сторін належить те, що імперія самоврядовується і самофінансується на місцевому й регіональному рівнях. Як і в Китаї, але завдяки дуже відмінним способам, перевага полягає в зменшенні вартості керування імперією. Для імперії, яка, на відміну від Китаю, потерпає від нападів ворогів і дії відцентрових сил, така адміністративна економія дає змогу збільшувати ресурси, призначені для війни, навіть попри те, як це підтвердять події, що вони виявляються недостатніми. Іншою сильною стороною є забезпечення дуже високого рівня культурної однорідності еліти та через неї міського народу. Проте при порівнянні слабких сторін виявляється більше. Виражений і дедалі більший диморфізм між містами й селом віддаляє від моделі міста-держави і наближає до моделі Передньої Азії з тим наслідком, що еллінізація й романізація мають поверхневий характер. Досить зникнути містам, щоб цивілізація розвалилася або щоб її замінила інша. Місцеве і регіональне керування віддане регіональній і місцевій еліті. Такий стан справ змушує імперську бюрократію домовлятися з цією елітою, зменшуючи, отже, свій реальний вплив на країну. У цієї еліти є володіння й помістя в сільській місцевості. Вона з них живе і наїздить туди в ту чи ту пору року. Вона може й остаточно оселитися тут, якщо вважатиме, що витрати в місті стають надмірними. Втеча еліти на село може зруйнувати самі підвалини цієї системи та підірвати зв'язність і єдність імперії. А така втеча може статися миттєво й у будь-який час. Урешті-решт, з економічної точки зору міста живуть як рантьє й паразити. Таке становище робить їх слабкими й чутливими до коливань та економічних і демографічних криз. Модель потребує квітучого села. Вона набагато менш міцна, ніж китайська модель, яка спирається безпосередньо на село, а не на міста, що його експлуатують.

Азійський варіант

Схема, прийнята в Передній Азії, найстаріша за часом, оскільки вона має сягати щонайменше шумерів на перехресті IV і III тисячоліть, а контури її окреслилися набагато раніше, ще з початком самої неолітизації. Схема ця також і найтриваліша, адже вона зберігається й донині, попри всі політичні, економічні, релігійні, культурні потрясіння. Щоб роздивитися її характер і дух за десять тисячоліть, потрібно спробувати зробити таке узагальнення, щоб його результат міг накладатися на всі епохи, не ототожнюючись при цьому з жодною. Потрібно знайти алгебраїчну формулу цього варіанта, конкретні значення якої вписуються різними епохами.

Будова ґрунтується на базовій одиниці, яку не можна визначити краще, ніж місто, але місто, що не є полісом. Це – беззаперечне місто. Воно є містом у фактичному сенсі, має вигляд щільного скупчення жителів, зазвичай обмежене захисним муром. Оселя за своїм принципом – це певна кількість житлових приміщень, розташованих навколо порожнього простору, а назовні вона виходить глухою стіною. Порожній простір – це внутрішній двір, розміри якого можна міняти і де можна здійснювати будь-які облаштування. Зовнішній простір – це вулиця у формі простого ходу сполучення. Така міська схема різко контрастує з іншим можливим варіантом, коли оселя будується навколо чимось зайнятого місця, виходить і відкривається назовні, а її центральне місце – публічна площа, оточена громадськими цивільними й релігійними будівлями. Це теж місто в соціальному розумінні, тому що воно населене не хліборобами або принаймні рільництво не основне заняття більшості мешканців. Така схема не придатна для дуже ранніх епох, коли населені пункти, які мають уже міський вигляд, займали рільники. У соціальному плані місто – це насамперед місце перебування соціальної еліти, усіх тих, хто посідають політичні, релігійні та економічні посади. Ця перевага діє в обох напрямках: місто приймає до себе еліту, а еліта мешкає в місті. Такий тісний союз відбивається в трьох головних пам'ятках міста: палаці, храмі й ринку, які фактично наявні та виконують соціальні функції. Міський народ складається з ремісників, дрібних торгівців, слуг, охоронців, усіх тих, хто прямо чи не-

прямо забезпечує функціонування трьох головних інституцій.

Урешті-решт, це також і місто в економічному розумінні, принаймні в домодерному економічному сенсі слова. Місто є місцем проживання феодалів, які не живуть при своїх землях, а також і місцем, де вони витрачають ренту, одержувану від землі. Власне, земля належить не тим, хто її обробляє, а політичній владі, духовенству та купцям. Хлібороби є орендарями, але їм залишається не половина їхнього продукту, а лише п'ята частина. Орендарі, які постійно перебувають на межі виживання, нездатні заощаджувати кошти, вкладати їх та впроваджувати які-небудь новації. Таке хліборобство може прогресувати технічно й економічно тільки за рахунок інвестицій із боку тих, хто володіють достатніми капіталами. Оскільки, з огляду на кліматичні умови, найвигідніше вкладати кошти в збирання, подачу, розподіл води, у дренаж, а ці гідротехнічні роботи потребують значних коштів, капітал, у принципі, може надходити тільки від політичної влади. Цей спосіб створення гідротехнічної інфраструктури за ініціативою та за фінансування державними органами різко контрастує з китайською системою, де цим опікуються еліта та місцеві об'єднання. Землевласники не живуть на селі, а задовольняються одержанням орендної плати. Це – суто рантє й у жодному разі не сільськогосподарські підприємці. Така поведінка має своє правове й економічне обґрунтування. Земля – це власність, а права власності можна передавати та ділити. З часом це призводить до надзвичайного розпорошення власності. Коли таке розпорошення досягнуте, воно прагне увічнитися, бо це – певна перешкода будь-яким конфіскаціям, адже довелося б експропріювати надто багато людей, кожен з яких володіє надто малою площею. Економічний результат при цьому такий, що землевласники теж не мають змоги інвестувати та й не зацікавлені в цьому.

Така структурна неспроможність інвестувати в сільське господарство ще раз підкреслює роль політичної влади в цій царині. Месопотамія не була місцем, в якому виринули неолітичні зміни. Вони відбувалися протягом тисячоліть на рельєфах периферії. Долини та міжріччя Тигру, Євфрату та їхніх приток завойовувалися і трансформувалися набагато пізніше, майже за тих самих часів, коли з'являються перші документальні свідчення про Шумер, Аккад і Вавілонію. Гео-

II. Традиційні історії

графічні умови – надмірна посушливість, екстремальний і руйнівний водний режим річок, болотисті землі – настільки несприятливі, що їх можна перебороти тільки значними й дорогими роботами зі створення інфраструктури. Потрібно було, щоб економічні, морфологічні та політичні процеси дійшли аж до князівства й царства, аби можновладці змогли зібрати потрібні кошти.

Місто, про яке йдеться, з усіх точок зору глибоко відірване від сільської місцевості, яка його оточує, є також і ринком, але ринком дуже особливого типу. Місто не є, як в Європі, ринком для села, соціальним простором, де хлібороби продають свої надлишки від рільництва та продукти своєї праці в міжсезоння. Це насамперед ринок для міщан, не тільки для мешканців цього міста, а й для міщан узагалі, тобто для верств соціальної еліти всюди, де її можна досягти. Призначення міського ринку полягає в тому, щоб бути проміжним пунктом у набагато ширшій торговій мережі. Залежно від свого розташування та величини, місто входить у мережу торгівлі на більшу або меншу відстань. Цей статус відбиває і підкреслює характер міста як оази, але оази караванної. У місті стан і значення великих купців прямо залежить від становища та важливості міста, до якого вони належать. А оскільки ієрархія міст своєю чергою також залежить від майже виключно політичних чинників, таких як сфера впливу палацу (правителя) та економічний потенціал його ареалу домінування, то висновок цілком очевидний: торгова діяльність прямо залежить від успіху зброї та від поширення політичної могутності. Вінець цього висновку – заповідність ринку перед палацом.

Місто Передньої Азії – це не поселення-держава під жодним кутом зору. Різниця між ними починається вже з розміру. Поселення може бути малесеньким і ніколи не буває величезним, тоді як місто може стати гігантським і вражати домодерну уяву. Вавілон, Дамаск, Багдад, Стамбул викликали захоплення століттями й тисячоліттями. Ясна річ, більшість міст маленькі ба навіть малесенькі, але ця малість – результат і фактичний стан, а не структурна вимога, як у випадку з полісами. Поліс прагне до однорідності та стирання границь між міщанами й селянами: ці відмінності, які мають свої слухні соціальні й культурні підстави, не мають жодного морфологічного і політичного обґрунтування. Тут

же, навпаки, селян зневажають і експлуатують міщани; ті й ті мешкають у двох різних світах. Важливішим з морфологічної точки зору є контраст між політичним суверенітетом полісу і міста, яке може бути столицею політії, але може так само бути й частиною політії, столиця якої знаходиться в іншому місці. Місто не має політичного статусу як таке, він визначається для нього можновладцями ззовні. І навпаки, будь-яке місто може отримати політичний статус столиці від якоїсь сили. Оскільки владі притаманно мати багато ступенів, а кожному ступеневі відповідає політія певних розмірів, то можна припустити, що кожне місто Передньої Азії є фактичною або ймовірною столицею громади, князівства, царства чи імперії.

Поліс сприяє в односторонньому порядку демократичному режимові в його аристократичному, а надто олігархічному варіанті. Для міста притаманний – від тих часів, які нам дозволяють осягнути документальні свідчення, тобто аж до шумерів, – ієрократичний режим як абсолютний варіант. Під цим кутом зору фінікійські та іонійські поліси зовсім не вписуються в Передню Азію. Режим виражає і пояснює багато характерних рис політичного життя. Влада завойовується силою і належить найсильнішому; ніхто цьому не суперечить і не ображається на це. Але будь-яка влада після свого зміцнення й утвердження має бути узаконена. Для цього існує храм, який забезпечує ідеологічне узаконення та підтримує легітимність, постійно нагадуючи про правління, яке хазяїн палацу здійснює іменем вищого начала. До виникнення релігій загального значення, таких як зороастризм-маздеїзм, християнство та іслам, цим началом був бог міста, де знаходиться палац і де в бога є свій храм. Бога вихваляють і підносять вище всіх інших, але ця монополія поширюється в просторі й у часі цілком паралельно політичній силі. Ідеологічне паразитування релігійного й релігії настільки цілісне й постійне, що викликає в суто релігійних душах потребу автентичності, яку можна задовольнити тільки за межами офіційної релігії та в більш-менш сильно виражених підпільних умовах стосовно політичної влади. Передня Азія – рай для сект, таємничих культів, магів, монахів, суфіїв і колиска всіх тлумачень і одкровень Абсолюту в його трансцендентній версії.

За такого абсолютного ієрократичного режиму міст міща-

II. Традиційні історії

ни не є громадянами. Деякі – члени військового, адміністративного та ідеологічного апарату. Простий людина політично нічого не важить. Залишається ринок. А він залежить від палацу навіть у самому своєму існуванні. Поза цим їхні стосунки базуються на обміні. Палацові потрібен ринок для військового оснащення та для свого комфорту, щоб отримувати гроші через податки, надзвичайні мита та позики, щоб мати звідки набирати собі цивільних і судових чиновників, а ще поетів і артистів для двору. Зі свого боку ринок відчуває потребу в палаці, щоб забезпечувати постачання харчами та матеріалами, підтримувати порядок у місті, домагатися дотримання правил, забезпечувати гігієну та послуги загально-го призначення, гарантувати безпеку торгових шляхів, підтримувати стосунки з іншими правителями в торгових цілях. Зв'язок між палацом і ринком такий самий тісний, як і з храмом. Ці три функції й ці три міські групи діють спільно, а їхні узи настільки органічні й тісні, що й не видно можливості їх будь-коли розірвати. Нарешті, відсутні міські органи, хоча є інституції в місті для тієї чи тієї групи населення, приміром, для молоді. Отже, інституцій немає, але існує культура, моральна і навіть духовна єдність, яку підсилює зацікавленість трьох сторін у добрих стосунках між собою, щоб контролювати сільську місцевість і поширити якомога далі панування міста.

Місто не політія, але воно може бути столицею. Столиця може існувати у два способи. Або вона очолює територію, що утворює політію, де вона виконує функції контролю та координації. Спершу утворюється політія, яка вже згодом обирає собі столицю. Або ж попервах утворюється місто, яке потім поширює свою владу назовні й завойовує собі політію. У Передній Азії переважає другий спосіб існування столиці. Політії тут мають форму променів, які слабшають із відстанню та через природні й людські перешкоди. Така динамічна картина дає змогу вирізняти три типи регіонів і форм домінування. На відкритих рівнинах і в річкових долинах вирощують рис, пшеницю, ростуть фінікові пальми... і розташовані плодові сади, городи й квітники. Вони перебувають під прямим контролем монарха й міської еліти. Постійні гарнізони та регулярні експедиції дозволяють запобігати появі локальних вождів. З села витискають останні соки податками, якими обкладається або земля, або врожай, а також оренд-

ною платою. До другої зони входять гори, степи, оази, які відрізняються своєю близькістю до центру, величиною надлишків, які тут утворюються, або своїм розташуванням на великих торгових шляхах. Контроль не обов'язково здійснюється безпосередньо, а ведеться через місцевих начальників, які отримують посаду в обмін на щорічну чи періодичну сплату данини. Начальників тримають у покорі загрозою каральних експедицій чи передачі місця іншому: палац править поділом. І зрештою, зона, що складається з віддаленіших і, отже, важчих для контролю гір, степів, пустель. Тут палац має задовольнятися підтриманням торгових шляхів відкритими та запобіганням заворушенням. Вождів племен контролюють погано чи й зовсім не контролюють, хіба що зіштовхують їх один з одним та грають на їхній потребі в міських продуктах. Між другим і третім типом межі непевні й несталі, адже вони змінюються залежно від сили палацу й міста та від співвідношення між рільництвом і тваринництвом, на що знову ж таки впливає ступінь посушливості клімату та зрошення.

Наведена система Передньої Азії робить неминучою перемогу відцентрових сил. У принципі, можливі дві теоретичні моделі організації, щоб охопити весь культурний ареал міською моделлю. Політична модель базується на завоюванні ареалу, виходячи з потужного ядра, і на контролі завойованого за допомогою ієрархії міст, які контролює ядро, розташоване в столиці. Друга модель полягає в тому, щоб покрити ареал інтегрованою мережею проміжних міст, відносна вага яких може коливатися в часі. Усе говорить на користь другої моделі, і її вперто нав'язували. Клімат спричиняється до нерівномірності у використанні та занятті простору. Ресурси, яких потребує політична модель, перевищують об'єктивні економічні можливості ареалу. Її складові – міста, гори, оази, кочівники, племена – не тільки добре здатні жити й виживати поза межами політичної моделі, але вони також і стихійно прагнуть до неї. Кожне місто може зазнавати нападів із боку якогось угруповання, очевидно, племінного, досить сміливого й потужного, щоб захопити владу, адже метою є палац: достатньо взяти місто і знищити династію, аби зайняти її місце. Крім цього, влада не може розраховувати на вірність чи відданість, адже вона ґрунтується на силі та договорі між групами еліти, але цей договір включає в себе палац як та-

II. Традиційні історії

кий, а не того, хто його займає. За таких обставин контролювати відцентрові сили неможливо, принаймні постійно.

Найважливішим наслідком є те, що всі політичні конструкції тут ефемерні й штучні. Політії не можуть стати стабільними і чітко обмеженими. Вони передають свою нестабільність будь-якій можливій трансполітії. За таких умов завжди десь знайдеться хтось, щоб спробувати скористатися з цієї нестабільності та плинності на власну користь, адже політична авантюра є джерелом влади, авторитету, багатства. Такі авантюри полегшуються і перетворюються через уже згадуване стратегічне обмеження: несущільність заселення сприяє здійсненню блискавичних набігів на дуже великі відстані, вражаючий приклад яких – похід Александра й арабські завоювання. Але з огляду на наявність міст і їхнього безперервного існування, політична нестабільність у Передній Азії зовсім не схожа на нестабільність в Індії. Тут вона схожа на конвекційний рух у в'язкій рідині. Там вона більше скидається на гру «Конструктор», де деталі незмінні, але їх можна складати різно, причому жодна з них не має більшого значення, ніж решта.

III

МОДЕРНА ІСТОРІЯ

III. Модерна історія

Аналіз традиційної історії показує, що процеси, які відбувалися в Європі, мають виражений аномальний характер порівняно з процесами на інших культурних ареалах і головно в Китаї, де проходила дуже активна нормалізація. Ми пропонуємо виходити з цього висновку, щоб спробувати пояснити виникнення модерності як випадок, що виявився плідним для виду. Аби дотримати зв'язності нашої аргументації, слід спиратися на гіпотезу, виведену з попередніх історичних процесів, і зробити з неї нові висновки.

Якщо подивитися на минуле, то Європа не вирізняється жодною оригінальністю чи аномалією в жодному з розглядуваних політичних, економічних, морфологічних, демографічних, релігійних процесів. Можна констатувати певне еволюційне відставання від трьох інших великих культурних ареалів, яке може бути пов'язане з пізнішим таненням четвертинних льодовиків і з їхнім впливом на клімат. Це відставання не африканського типу в тому сенсі, що воно не виражене аж до такої міри, аби поставити під сумнів саму реальність європейського ареалу. Якщо ареал банту не існує як дієвець загальної історії, європейський ареал є реальним, активним і вирішальним. Тисячоліття еволюції в періоди неоліту та постнеоліту в Європі порівняно з іншими ареалами дозволяють підкреслити єдину абсурдну рису щодо домінантної еволюційної лінії, яка веде від племені до імперії: остаточну відсутність будь-якої імперіалізації, що виразно контрастує з прекрасно здійсненою імперіалізацією китайського ареалу та з більш-менш невдалою чи крихкою імперіалізацією в Індії та Передній Азії. Зазначена відсутність імперіалізації є найвиразнішою рисою загальнішої характеристики, а саме проблематичного характеру європейської історії до 1000 р. й далі. На трьох інших ареалах єдність та ідентичність кожного з них іще від початку неолітизації можна констатувати протягом тисячоліть. В Європі ситуація менш чітка. Скандинавський, слов'янський і балтійський світи виникають запізно в документальному та історичному планах, тільки перед кінцем I тисячоліття нашої ери. Доля кельтів і германців контрастніша з огляду на незавершеність римської експансії, під час якої Рим завоював основну частину кельтського ареалу й майже повністю виключив зі сфери своїх

інтересів германський ареал. Грецький світ відвертається від європейського ареалу і зосереджує свій інтерес на азійському ареалі. І зрештою, романський світ орієнтований на Середземномор'я, що лежить на перетині азійського та європейського ареалів і частини берберського ареалу, якого не торкнулося перетворення Сахари на пустелю. Сама розбудова Європи як окремого й об'єднаного культурного, політичного та історичного утворення виглядає проблематично.

З іншого боку, перехід до епохи модерності – це, за нашою гіпотезою, еволюційний аналог неолітизації. Як і період неоліту, модерність – це загальне поле можливостей. Таке її становище вимагає виявити в європейських процесах, коли європейська історія вже міцно утвердилася в своїй єдності після поворотного етапу приблизно від 500-го до 1000 р. н.е., об'єкти, про які можна з достатньою слухністю твердити, що вони відкривають цілком нове поле культурних можливостей і пропонують їхню розробку всьому людству. Обидва зазначені критерії настільки жорсткі, що об'єктів, які дають змогу перевірити їх, небагато. Найочевиднішим є *наука* та науки, чий характер прориву в формі перетворення помітили філософи від самої їхньої появи в першій третині XVII ст. Другий предмет окреслили історики вже в XIX ст.: це – *індивідуалізація*. Третій виявили соціологи: це *дифференціація ладів*. Четвертим і останнім є *демократизація*, яка була сприйнята всіма в XIX ст.

Отже, ми намітили шлях, який треба пройти, аби досягти нинішнього стану світу. Після того як ми проаналізуємо європейську аномальність і виведемо з неї певну кількість культурних особливостей, потрібно буде показати, як вони можуть пояснити загальну появу демократизації, наукової раціональності та індивідуальності.

Розділ VI

НЕЗНАЙДЕНА ЄВРОПЕЙСЬКА ІМПЕРІЯ

Наша мета – сформулювати більш-менш переконливе пояснення вторгнення в біографію людського роду модерної епохи як непередбачуваного повороту. Потрібно стеретися спокуси, яка завжди переслідує історіографію, і уникати твердження, що розказана історія мусила завершитися саме цим результатом і що зроблені реконструкції доводять цю потребу. Історія Франція повинна була привести до Французької революції, а історія Німеччини – до нацизму: ці детерміністські твердження усувають випадковість і, ігноруючи випадки й непередбачене, перетворюють історію людства на заздальгедь записані програми, а людських дієвців на маріонеток. Ми уникаємо еволюційної пастки і залишаємо максимально широке місце випадковостям, визначаючи кінцевий пункт як умову можливості ймовірних процесів. Ми прямуємо до багатоступеневого пояснення, в якому підтримується достатній зазор між ними, щоб дати змогу проявитися всім випадкам і при цьому щоб загальна побудова мала пристойну пізнаваність.

Ми маємо зосередити наші зусилля на головній аномалії європейської історії, на тому, що вона ніколи не призводила до повної, вдалої й тривалої імперіалізації. Як і чому Європа уникла імперіалізації – ось поставлене питання. Воно має ту додаткову перевагу, що уможливорює постійне порівняння з трьома іншими імперськими історіями: китайською, індійською та азійською. Цей величезний історичний матеріал, накопичений від початку неолітизації до вирішального повороту XIV–XV ст., тобто протягом восьми тисячоліть, стихійно ділиться на п'ять основоположних етапів: індоевропейська фаза виявляється не китайською; грецька фаза рішуче не індійська; римська фаза залишається не азійсь-

кою; каролінгська фаза демонструє невдалу спробу нормалізації; феодална фаза дає змогу аномалії утвердитися остаточно.

Еволюційна затримка

Еволюційну затримку Європи можна оцінювати як у порівнянні з «нормальною» еволюцією від племені до імперії впродовж неолітизації, так і в порівнянні з історією Китаю. Затримка є емпіричною даною в тому сенсі, що Передню Азію у 539 р. до н.е. імперіалізує Кір Ахеменід, Індію – Ашока в середині III ст. до н.е., а Китай – Цинь Шихуанді в 221 р. до н.е. Якби цей процес був нормою, то Європа мала б бути імперіалізована в другій половині I тисячоліття до н.е. У всіх наведених прикладах диференціація культурного ареалу сягає давніх-давен. В Європі вона вже помітна від часів мідленського періоду і навіть набагато раніше, практично з археологічною появою *Sapiens sapiens*. Затримка Європи пов'язана не з культурною диференціацією, а з самою імперіалізацією. І справді, що можна бачити? Близько 500-х рр. до н.е. племена й громади поширюються всюди, крім середземноморської смуги, де були створені малесенькі поліси, цілковито орієнтовані на Середземне море та на Передню Азію. Це становище свідчить про тисячолітнє відставання – у морфологічному й політичному плані – відносно Передньої Азії, де князівства, царства і навіть регіональні імперії звично існують уже три тисячі років; стосовно Китаю, де князівства і царства існують не менше п'яти тисяч років, зокрема й династія Цинь, яка існує як окреме царство вже добрих п'ять століть; стосовно навіть Індії, де нормальна еволюція повернула в незвичайний бік кількома століттями раніше. Перестрибнемо через п'ятсот років і розмістимо наш спостережний пункт у 9 році н.е. Римляни знаходяться на шляху до завоювання всієї Європи й уже займають її південну та західну половини. Відставання не тільки надолужене, а й взагалі, здається, що його ніколи й не було, бо що таке два чи три століття в тисячолітній еволюції?

Насправді ж становище на 9 р. н.е. – це оптична ілюзія. Того ж таки року три римські легіони під командуванням Варра розбиті в Тевтобурзькому лісі германським вождем, який мало не залишився невідомим, – Германном, чи Армінієм.

III. Модерна історія

Важлива не стільки ця поразка, адже її можна було б віднести на складнощі імперської експансії, а висновок, який з неї зробили Август і його наступники, встановивши остаточний кордон імперії в Європі по рейнсько-дунайських межах. Воєнна катастрофа в Центральній Європі є аналогом поразки, якої зазнали в 53 р. до н.е. інші римські легіони під командуванням Красса під Карром (Месопотамія) від парф'ян. Обидві вони показують межі, за якими завойовницькі походи Рима видихаються й від яких він мусить відмовлятися. В Європі римські війська перетнули Ельбу та вийшли на Одер, але цей прорив мав дещо таке саме штучне, як і взяття Москви Наполеоном 12 вересня 1812 р. або наближення частин вермахту до Москви 6 грудня 1941 р. Штучний характер просування римських військ пов'язаний головно зі здатністю до опору германської Європи, але також уже й Європи скандинавської, балтійської та слов'янської, яка перебувала ще на стадії племені й громади, а не на стадії князівства і тим більше на стадії царства. Надзвичайна гнучкість цих народів набагато ускладнює можливість завоювати й контролювати їх. Припинення просування Риму викликане не стільки його слабкістю, скільки пружністю варварів, а вона коріниться не так у моральній силі, як в архаїчній морфологічній структурі.

Еволюційне відставання Європи є реальним, і чинники, які могли йому сприяти, мають різний характер. Одні з них – структурні й ендегенні. До таких не належить клімат, оскільки його можна вважати кон'юнктурним чинником, зважаючи на те, що післяльодовиковий перехідний період не однаковий за хронологією в різних регіонах. Щодо помірною клімату, який урешті-решт встановлюється разом з усіма його океанічними й континентальними нюансами та варіаціями від середземноморського до субполярного, він залишається поза межами впливу, оскільки плавність і гнучкість переходів надають йому об'єднувальні якості, що суперечать будь-якому еволюційному відставанню. Не можна брати до уваги й рельєф, бо він ніде не створює перешкод, які могли б спричинитися до тривалого розгороджування. Велика альпійська дуга, що тягнеться від Лігурії до Чорного моря, сприяє підсиленню середземноморської відокремленості, але вона знаходиться на периферії Європи й не може вважатися неприступною. А головно, на відміну від того, що

спостерігалось в Передній Азії та Китаї, гори не використовували як місце схованки непокірних племен чи розбійників, якщо не рахувати Піренеїв, де переховувалися кантабрійці, та Балкан, де ховалися клефти*. Гірські народи – баски, геллети, тирольці – спромоглися розвинути самобутні риси, гостре почуття своєї ідентичності та стійку волю до самостійності, але ці риси ніколи не штовхали їх до вічної незгоди за азійською моделлю.

За певних умов відцентрові наслідки можуть бути створені двома географічними чинниками. Морське узбережжя Європи сильно порізане, що створює дуже високе відношення «узбережжя/континентальна маса» – найвище на планеті. Широта та Гольфстрим забезпечують постійне судноплавство на морях. Гостині береги всюди надають безпечний притулок. Урешті-решт, узбережжя має чітко периферичні контури, у тому сенсі, що море не врізається аж до центру материка. До настання змін модерних часів морські перевезення були завжди дешевші за наземні. З цього випливає яскраво виражена кореляція між водою та динамікою еволюції. Це – загальна умова. Щодо Європи, то взаємодія цієї умови зі згаданими вище фізичними умовами сприяє тому, що динаміка процесу концентрується на периферії культурного ареалу – від Чорного моря до Балтики, враховуючи також Середземне море, Атлантику, Ла-Манш і Північне море. Внутрішні простори континенту зазнають відносного відставання. Цей контраст спричиняється до певного розриву між центром і периферією, а цей розрив своєю чергою утруднює й робить до рожчим завоювання та об'єднання середньої частини континенту периферійною та зміщеною щодо центру силою. І навпаки, еволюційна затримка середини континенту дала їй змогу довше зберігати племінну будову та вищу здатність опору завойовникам.

Дію цих тонких нерівних процесів можна спостерігати на прикладі римських завоювань. Кельти вже були на стадії виходу з племінної будови, тоді як германці ще жили в ній. У першому випадку «центром ваги ворога», за термінологією Клаузевіца, тобто таким центром, взяття якого обеззброює

---

* Клефти (від новогрецького *klephtes*, букв. – крадії) – прізвисько грецьких селян-партизанів, які у XVII–XIX ст. боролися проти турецького панування та грабували великих землевласників.

III. Модерна історія

ворога і примушує його до здачі, для римлян були війська та владні позиції, починаючи з Верцингеторикса. Стратегічне становище галлів є симптомом переходу від кельтської будови громади до князівства й царства. У германському й племінному світі, навпаки, центром ваги є чи сама будова, чи все населення, і це ускладнює його завоювання або ж вимагає, щоб завоювання розтяглося на тривалий період, як про це набагато пізніше свідчатиме «Дранг нах Остен» німців*, спрямований проти пруссаків, балтійців і слов'ян.

І ще один географічний чинник – це гідрографія та гідрологія. Найбільші європейські ріки судноплавні завдяки помірному клімату, а їхні русла зумовлені розташуванням альпійських водних джерел і периферійним положенням морів і океанів. Вартість перевезень дає змогу долинам сконцентрувати в них також культурну динаміку. Наведене обмеження за транспортом і фізичними умовами пояснює периферійне розташування зон інновації, а в кожній із таких зон – інноваційних районів і тих, що відстають від них. Ясна річ, людські справи надто складні та важкі, щоб їх можна було завжди пояснювати аж так просто й однозначно. «Земля і вода» не єдиний, а один із ключів європейської історії. Але, попри все це, загальна фізична картина сприяє зв'язку між річками й морями, а гідрографічні умови сприяють відцентровому тискові узбереж і підсилюють його.

Ці два чинники повинні мати певний зв'язок із тим фактом, що основні фази культурного розвитку Європи від початку неолітизації характеризуються чіткою тенденцією до зародження на периферії та до поширення від зовнішніх границь усередину. Розглянемо такі приклади: мегаліти, які з IV по II тисячоліття вишикуються вздовж Атлантичного узбережжя від Португалії та до Норвегії і на середземноморських островах від Мальти до Балеарів; грецька й римська фази, які розквітають у Середземномор'ї з VIII ст. до н.е. до V ст. н.е.; середньовічний розквіт у Центральній та Північній Італії, у Фландрії, на Рейні, в Англії, на берегах Балтійського моря; серце сучасної Європи, яке розташоване між Сеною та Рейном. Екзогенні чинники, які точно виміряти неможливо, діють проти політичного об'єднання всього кон-

---

* Рух на схід (нім.).

тиненту та культурного ареалу в імперію. І навпаки, завдяки зниженню вартості транспортування морями й річками вони сприяють сполученню та зв'язкам між європейськими політіями, які утворюють об'єднану трансполітію.

Інші чинники, протилежні імперіалізації, також структурні, але вони ендогенні в тому сенсі, що утворюють культурний ареал і постійно діють у відцентровому напрямку. Важливим чинником має бути індоєвропейська соціальна структура, характерна для степових скотарських суспільств. Пригадаймо їхні основні риси. Для цієї структури притаманний чіткий поділ на еліту, народ і рабів. Еліта складається з аристократії, родів і родин, які посідають владні позиції, володіють власним, а не делегованим політичним центром, багатством і авторитетом. Вони володіють стадами та землями, за якими доглядають раби та орендарі. Їхнє життя складається з дозвілля, яке оживляють війни та різноманітні розваги. Вони очолюють великі «доми», де зібрані їхня сім'я, родичі, слуги, клієнтура. Ця група зазнає постійних змін, до яких спричиняються біологічні чинники, економічні перипетії, особисті здібності та амбіції. Склад її плинний в стабільній структурі. Народ складають селяни. Вони вільні, об'єднуються в сім'ї, не мають родових зв'язків або ж мають слабкі зв'язки. Вони володіють господарствами як власники чи орендарі, самі порядкують ними й ведуть на них змішане господарство, поєднуючи рільництво з тваринництвом. Мешкають вони об'єднаними сільськими громадами, самостійними та самоврядними, де керують ради глав сімей. Вони належать до клієнтури аристократів. У военний час вони стають пішим військом у кінних аристократів, які приводять із собою своїх людей. Раби – це люди, які загрузли в боргах або полонені, і вони мають ту майже унікальну в історії особливість, що зайняті не тільки хатньою роботою, а ще й виконують важливу економічну функцію як рільники. Ця особливість пояснюється, очевидно, індивідуальною структурою володінь і господарств, яка знижує вартість нагляду та збільшує рентабельність рабської праці.

З цієї соціальної структури можна вивести наслідок, який безпосередньо впливає на механізми політичного об'єднання. Племінна будова залишилася вже давно позаду й розвинулася в громади та в мережі громад. Соціальна структура надає цим мережам громад особливу організацію та динаміку.

III. Модерна історія

Їхня структура виглядає як нагромодження пірамід, кожна з яких складається з аристократів, селян і рабів. Суспільство розбите на частки й досягає єдності, коли піраміди погоджуються увійти разом до складу суспільства. Розбита на частки пірамідальна структура краще проглядає в контрасті з іншою структурою, яка може існувати в мережах громад. Вона зустрічається в світі набагато частіше: в Полінезії та субсахарській Африці її можна було спостерігати ще зовсім недавно, у Китаї вона була поширена дуже давно – в II тисячолітті до н.е. за династії Хань і західних Чжоу. Ця структура компактніша, упорядкованіша та ієрархізованіша в тому сенсі, що всі керівні позиції зайняті родинами, які походять із царського клану. Суспільство складається не з аналогічних автономних сегментів, а з двох основних шарів – одного, зайнятого царським кланом, і другого, який складається з народу хліборобів, безперечно, офіційно вільних, але становище яких тяжке, а часом їх ще й гнобить панівна верства. Цей підпорядкований народ підтримує дуже сильні родові зв'язки. Якщо тут є раби, як, наприклад, в Африці, то їхня економічна роль не помітна. Цей народ обробляє землі, привласнені елітою рантє.

В обох структур докорінно протилежна динаміка. Унітарна ієрархічна структура сприятлива для концентрації влади в центрі та на верхівці, якщо вони здатні мобілізувати достатні ресурси та потугу. Навпаки, подрібнена пірамідальна структура прагне нескінченного існування та до блокування політичного об'єднання та концентрації. Кожна піраміда характеризується сильною єдністю, оскільки аристократичні роди та селянські сім'ї зв'язані міцними узами вірності. Вона ґрунтується не тільки на обміні взаємними послугами, на договорі, що забезпечує зацікавленим сторонам рівні та взаємодоповнювальні переваги, які звільняють їх від будь-якого іншого зобов'язання, крім тих, що ясно передбачені договором. Вірність є також іще більшою мірою зобов'язанням на життя й смерть у взаємній службі між вищими й нижчими. Нижчі віддають усі свої можливості й самих себе справам вищих, а ті віддячують не менш цілковитою відданістю захистові та добробуту нижчих. З огляду на це, піраміди забезпечують майже нульову вартість об'єднання, що надає їм дуже великий ступінь єдності та відповідно дуже велику здатність до прагнення автономії, яке йде аж до

незалежності. Об'єднання між пірамідами можливі через аристократів, але такі коаліції вирізняються характерним договірним характером. Для коаліції потрібна згода всіх сторін, і вони завжди можуть розриватися та перебудовуватися на інших засадах. Кожна локальна піраміда надто слабка, щоб чинити опір коаліції пірамід. Тож, кожна зацікавлена в тому, щоб увійти до складу регіональної коаліції навколо міцнішого роду, але такого, який не був би таким сильним, щоб нав'язати членам коаліції особисту владу та ліквідувати їхню автономію з її перевагами. З цих вимушених розрахунків випливає спонтанне виникнення всередині аристократичного шару внутрішнього розподілу на вищу та нижчу аристократію. Між цими двома прошарками можуть виникати стосунки вірності, але вони не такі щільні, як ті узи, що пов'язують кожного аристократа з його людьми. Так, дрібні аристократи мають удосталь ресурсів і можуть досить легко домовлятися між собою, щоб протистояти владі великого аристократа та контролювати її. Великий аристократ посідає місце не хазяїна, а рівного, трішки рівнішого за інших: *primus inter pares*.

Ця структура має щось невмируще, навіть якщо вона розвиватиметься максимально довгий час, у масштабі тисячоліть. Великі аристократи не залишаються бездіяльними, а весь час конкурують між собою – то, щоб підвищити свій стан, а то, щоб не дати його понизити. Щоб виграти чи не програти в цій грі, з якої жоден не може вийти під страхом опинитися в соціальному небутті, кожному конче потрібна підтримка дрібних аристократів, а ті, своєю чергою, не можуть утримуватися від створення коаліцій для збереження своєї автономії та свого соціального існування. З усіх цих умов виникають коаліції, які змінюються на всіх рівнях так, що неможливо, аби колись з'явився верховний вождь. Ця схема постійно зазнає перебудови на рівні своїх складових, проте сама вона залишається сталою через непереможне й непереможне прагнення до рівноваги. Така еволюційна стабільність повторюється в усіх просторових варіантах, від регіонального чи провінційного ареалу аж до всього культурного ареалу. «Великі» й «дрібні» аристократи можуть мати найконтрастніший конкретний вигляд, від князька й феодала до царя. Стабільність системи гри на всіх щаблях означає, що в ній завжди поєднується контрольоване об'єднання

III. Модерна історія

діючих коаліцій і відсутність навіть контрольованого об'єднання самої системи під єдиною політичною владою. У масштабах Європи це обмеження означає, що найвищим можливим ступенем політичної інтеграції був ступінь незалежних політій у єдиній трансполітії. Подрібнена пірамідальна структура унеможлиблювала остаточну імперіалізацію, так само як і будь-яку абсолютизацію політичної влади. Така неможливість була притаманна всім епохам і всім масштабам політичних об'єднань у Європі від середини III тисячоліття і аж до індоєвропеїзації.

Проте нам можуть зауважити, що ці якості політичної поміркованості, вироблені індоєвропейською соціальною структурою, не зустрічаються ні в Центральній Азії, ні в Анатолії, ні в Месопотамії, ні в Ірані, ні в Індії, хоча індоєвропейці розселювалися й тут. Це зауваження можна спростувати, якщо ввести додаткове міркування, що саме з огляду на еволюційне відставання Європи індоєвропейська структура й динаміка не мали жодних причин мінятися. Вони стихійно й без зусиль увійшли до племінної європейської структури, яка була ще близькою до неоліту, тоді як у всіх інших місцях індоєвропейці зіштовхнулися з зовсім іншими ситуаціями, до яких їм довелося пристосовуватися та які привели їх до зовсім нових для них кінцевих розв'язань. У Греції вони вочевидь знайшли вже наявну будову полісів і вписалися в неї, тоді як в Анатолії, Месопотамії та Ірані вони завойовували князівства, царства та імперії в стадії зародження, вскочили в потяг історії на ходу й не змінювали напрямку його руху. З іншого боку, індоєвропейську модель у Європі міг би знищити ззовні якийсь загарбник. Сталось, однак, так, що така катастрофа ніколи не відбулася. Араби, монголи, турки, росіяни мало не спровокували її, але урешті-решт їм у цьому не поталанило.

Другий ендогенний структурний чинник – як вінець попереднього – виміряти буде складніше. Назвімо його чинником культурного видоутворення. Морфологічна й соціальна структура ґрунтується на міцності локальних – аристократичний рід і його вірні селяни – і регіональних – домінуючий аристократичний рід і об'єднані з ним аристократичні роди – пірамід. Зверху коаліції або не існують, або створюються за обставинами, тож, реалії влади, багатства й авторитету знаходяться в основі структури. Міцне місцеве коріння, поєдна-

не з цілковито осілим способом життя, надає особливого значення культурним ареалам малого розміру, що дедалі слабше інтегруються в ареали зростаючого розміру. Найщільнішою і найінтенсивнішою культурною реалією є «край» – цілісність із радіусом двадцять п'ять – тридцять кілометрів. На протилежному боці найкрихітша й найменш помітна реалія – це сама Європа, яка більше скидається на спільний осередок можливих тем, причому і сам цей осередок уявний. Між цими двома крайностями лежать більш змінні реалії, залежно від узятих критеріїв. Так, наприклад, мовний критерій дає великий розподіл на еллінів, італійців, іллірійців, кельтів, германців, скандинавів, балтійців, слов'ян.

Місцезнаходження та регіоналізація, які увічнюються з покоління в покоління, сприяють вираженому виокремленню ідентичностей, що не заохочує до імперського об'єднання. Очевидно, цей висновок можна було б краще оцінити, якби – у разі створення європейської імперії – пощастило виявити ті засоби, які вона б мобілізувала, аби контролювати відцентрові можливості дуже сильно виражених культурних ідентичностей. Нинішнє становище Європи, політичному об'єднанню якої перешкоджає пережита гострота окремих ідентичностей європейців, дає змогу, можливо, виміряти здатність культурної диференціації безкінечно блокувати імперіалізацію. Хай там як, але індоєвропейська Європа протягом понад трьох тисяч років, починаючи з середини III тисячоліття, постає як хвиляста мозаїка народів, згуртованість і здатність до мобілізації яких то більше, що вони менші й локальніші, і навпаки. Це обмеження грає на користь інтроверсії і на шкоду екстраверсії, через що індоєвропейські воїни в Європі стають скоріше грабіжниками, ніж завойовниками, бо їм не вистачає можливостей, аби контролювати завоювання великих розмірів.

Увагу привертають також кон'юнктурні чинники. Розгляньмо два з них. Останнє заледеніння закінчується приблизно дванадцять тисяч років тому. Льодовики відступають поступово, і поступово ж таки поліпшуються кліматичні умови з точки зору переходу від полювання до виробництва харчів. Ця обставина пояснює той факт, що просування здійснюється залежно від широти, а неолітизація розтягується на чотири-п'ять тисячоліть між Середземномор'ям, яке вступило в цей процес з середини VII тисячоліття, і Скандинавією, де

III. Модерна історія

найдавніша з відомих на цей день пам'ятка рільництва датується серединою III тисячоліття в Західній Зеландії в Данії. Таке хронологічне розсіяння має сприяти розбіжності долі народів і перешкоджати тому, аби шлях усіх народів став спільним. З іншого боку, густі ліси, які збереглися на міжріччях через поступовий характер викорчування та переважне використання долин, серйозна перешкода для сполучення суходолом взагалі й для пересування кавалерії зокрема, а це не сприяє великим завойовницьким справам.

Другим кон'юнктурний чинник – культурний. Ареал Передньої Азії розпочинає свою стадію неолітизації набагато раніше, з IX тисячоліття, з тих самих кліматичних причин, але в цьому випадку з огляду на віддаленість льодовиків вони виражаються в зростаючому розмаїтті харчових ресурсів у дедалі меншому радіусі й спонукають мисливців до осілого способу життя. Це випередження дозволяє Передній Азії зберігати постійну перевагу в часі над Європою в плані еволюції, морфології, політики, економіки, демографії, релігії. А перевага в часі, своєю чергою, сприяє тому, що на південному сході Європи відбуваються цікаві речі, наслідком чого стає загальне перенесення культурного градієнта та центру ваги до Східного Середземномор'я.

Як структурні, так і кон'юнктурні чинники підсилюють один одного в напрямку, протилежному тому, якого вимагало б імперське об'єднання. Географічні відцентрові сили використовуються регіоналізацією та перенесенням центру ваги. У перенесенні мобілізована соціальна енергія орієнтується на Східне Середземномор'я; при цьому енергія розсіюється за межі Європи чи принаймні не шукає собі цілей усередині континенту. Середземноморський напрямок ігнорує південний захід континенту, де вода дозволила б знизити вартість сполучення і могла б сприяти утворенню центру ущільнення. Як наслідок, у другій половині I тисячоліття до н.е. не існує якоїсь європейської історії, а є велика кількість історій примітивного типу, погано документованих і без видимих основних напрямків. Маємо повний контраст зі становищем і еволюцією Китаю. Тут хода до імперії має в собі щось природне й фатальне; в Європі вона аж ніяк не стоїть на порядку денному.

Винятковий приклад Греції

Чому греки не стали для Європи тим, чим арійці стали для Індії? Слушності цьому запитанню надає неминуче порівняння, адже Александр (356–323 до н.е.) і Ашока (роки правління: 268–232 до н.е.) майже сучасники, а греки таки завоювали імперію, хоча й у Передній Азії, а не в Європі. З іншого боку, історія Греції має реальне та подекуди вирішальне значення для історії Європи, а не для історії Азії. Грецька «пригода» – одна з європейських перипетій загальної історії. Подвійний характер становища Греції створює певний парадокс. З одного боку, Греція є межею азійського ареалу. Від неї залежить уся дипломатично-політична ситуація, а отже, і всі трансполітичні процеси. Доводиться визнати, що Греція – частина азійської історії. З іншого боку, вона культурно не інтегрована до цього ареалу. Вона залишається для нього чимось стороннім, хоча й багато отримує від нього. Це не якесь оригінальне лице Передньої Азії на кшталт фінікійського, а оригінальний перетворювач даних Сходу. Відповідно не можна не зробити висновок, що Греція не є частиною азійської історії.

Цей парадокс проявляється ще краще, якщо уявити два можливі варіанти розвитку. Греція могла відвернутися від Передньої Азії, щоб зосередитися на самій собі та на своєму племінному житті. Такий вибір зробили для себе македонські греки. Цей уявний вибір не виключав Філіпа та Александра, які могли б захопити Перську імперію, якби не необхідність пройти через Грецію полісів. Отже, сталося б завоювання імперії племенами варварів, на кшталт того, як периферійні племена завойовували кілька разів Китайську імперію. Грецію могла б також повністю поглинути Передня Азія, якби перси доклали трішки більше енергійності та рішучості в греко-перських війнах. Вони могли б здобути остаточну перемогу та, поза сумнівом, позбавити Грецію будь-якої значимості для європейської історії, а можливо, і для історії Азії.

Оригінальність парадоксу підкреслює порівняння з двома аналогічними прикладами. Японія – активний елемент китайського культурного ареалу, в який вона повністю інтегрована. Але розташування архіпелагу дозволило їй зберегти політичну незалежність. Завоювання вести важко чи навіть неможливо в тому і в зворотному напрямках, і вони зовсім не

III. Модерна історія

стоять на порядку денному, оскільки вся спільнота мало схожа на активну трансполітію. Можна констатувати культурну інтеграцію та трансполітіїну незалежність. Англія – активний елемент європейського культурного ареалу і водночас постійний дієвець європейської трансполітії, тож, вона знаходиться в стані культурної й трансполітіїної інтеграції. Греція відрізняється від Японії тим, що знаходиться набагато далі від Передньої Азії в культурному відношенні й набагато ближче до неї в трансполітіїному, а від Англії – тим, що в культурному і трансполітіїному плані вона знаходиться набагато чіткіше за межами і європейського, і азійського ареалів.

Можна розв'язати парадокс, якщо розглянути грецький етап європейської історії під двома кутами зору: азійської орієнтації та культурного винятку. Азійська орієнтація, очевидно, первинна дана. Елліни є відгалуженням тих індоєвропейців, які оселяються в усій Європі в III тисячолітті. Вони належать до анатолійської гілки експансії, яку слід розглядати не як єдине й масове переміщення, а як низку проникнень, навал, походів уздовж узбережжя та від одного острова до іншого, за якими йшла поступова окупація внутрішніх земель. Прихід до Греції в археологічному сенсі пояснюється різким розривом, про який свідчать пожежі, спустошення, втеча на більш-менш тривалий час із поселень і різкі зміни в гончарній справі. Розрив найяскравіше проглядає близько 2000 р. до н.е., що вказує на більш масований наплив.

Для цього відгалуження анатолійської гілки край, який воно займає, виглядає як цілковито глухий кут, з якого для нього є тільки два виходи. Або новоприбулі міцно влаштовуються в регіоні, який їм запропонувала доля, і продовжують жити племенами й громадами аристократів і селян, як це робили індоєвропейці та асимільовані народи майже всюди в Європі. У такому разі їхнє майбутнє стає рішуче й остаточно європейським, і тоді є всі підстави вважати, що в європейській історії ніколи б не було грецького етапу. Або ж вони використовують своє морське положення, щоб здійснювати походи, гуляти морем і перетворитися на піратів. Цей вибір неминуче повертає їх обличчям до Східного Середземномор'я та Передньої Азії, бо щось узяти можна саме тут. Цей вихід є провісником варіанта, на який за три тисячі років пристануть вікінги, коли вони підуть зі своїх місць грабувати

узбережжя та річкові долини Європи, тому що можуть туди дістатися і там є чим пожитися.

Греки обрали другий варіант і зберігали азійську орієнтацію від однієї епохи до іншої протягом близько сімнадцяти віків. У мікенський період, що триває з 1600-х по 1200-ті рр. до н.е., вони поділені на три спільноти. На півночі – в Епірі, Македонії та в Фессалії – існують немікенська Греція і такі ж самі європейці, як і всі решта. Мікенська культура охоплює південь, Беотію, Фокіду, Аттику, Арголіду, Лаконіку, Мессенію. На півдні зберігаються також і немікенські зони – в Еліді, Ахайї та Акарнанії. Мікенці розкидають свої поліси в Іонії, на південних берегах Чорного моря, на Іллірійському узбережжі та на Кіпрі. Це все – воїни, грабіжники й пірати, що живуть, паразитуючи на Середньому Сході, на хетах, каситах, єгиптянах. Близько початку 1200-х рр. до н.е. відбувається різкий занепад мікенської цивілізації з іще невідомих причин. Найпростіше пояснення, за яким відповідальність за катастрофу лягає на нових прибульців – дорійців, археологія не підтверджує. За цим настають чотири «темні століття», позначені демографічним спадом і звуженням зайнятих територій, щодо яких археологія залишається майже німою.

Пробудження Греції відбувається в архаїчну епоху – з VIII по VI ст. Воно виражається в активній колонізації, виключно через заселення. Демографічний вибух зменшує кількість вільних земель. Право старшинства змушує молодших дітей шукати собі долі в інших місцях. Загроза потрапити в рабство за борги спонукає до втечі. Правопорушники і злочинці можуть почати життя з початку. Кандидатів на розсіяння не бракує. Вони діють за загальною схемою. Якась група мешканців вирішує виїхати. Вона звертається до дельфійського оракула, призначає собі вождя – «ойкіста» і бере з собою частку священного вогню. Після цього вони вирушають на пошуки гідного місця. Коли місце знайдене, там зводять укріплення, землі ділять між собою і створюють політичні органи. Переважними напрямками міграції є північні береги Середземного моря з більш вираженою концентрацією на Понті Евксинському й у Південній Італії, включно з Сицилією. Південні й західні береги вже зайняли фінікійці та карфагеняни. Слід зазначити також і деякі винятки: греки осідають в Наукратісі в Єгипті й головно в

III. Модерна історія

Кірені. На Сицилії вони мешкають поруч із карфагенянами, що призводить до конфліктів.

Грецький світ – це Греція в центрі, але тільки її найпівденніша частина, Іонія на сході та Велика Греція на заході. Загалом – щось зовсім малесеньке й виключно середземноморське, зорієнтоване на ареал Передньої Азії. У класичну епоху – з VI по IV ст. – контактів з Європою майже немає, за винятком хіба що скіфів, але вони ледь торкаються Європи. Активні й постійні культурні контакти підтримуються з Азією, до якої входить і Єгипет. Головні політичні контакти зав'язуються з Перською імперією хоча б тому, що до неї приєднані поліси Іонії. Вони погано інтегровані в імперію і погано в ній почуваються, а це спричиняє заворушення та заходи з їхнього придушення з боку влади Ахеменідів. Один із таких заходів на початку V ст. призводить до мобілізації полісів Греції й далі до двох воєн у 490-м та в 480–479 рр. до н.е., в яких перемогу здобули греки не стільки завдяки реальній військовій перевазі, скільки через певну байдужу недбалість персів.

Європейська історія Греції (її візантійська історія стосується Передньої Азії) завершується македонською експансією між 357-м і 323 р. до н.е. Македонія входить до складу племінної Греції півночі, яка протягом цих півтори тисячі років залишалася майже повністю в тіні та невідомості. Це – край порослих лісами гір і невеличких родючих низин, відрізаних від моря ланцюжком афінських колоній на узбережжі. Македонська еліта і, зокрема, царський рід Аргеадів еллінізована в тому сенсі, що вона має доступ до культури, створеної Грецією полісів, хоча сама Греція тримає їх за варварів, які цілком випадково говорять грецькою. Невідомо, коли Македонія спромоглася вийти з племінної будови й перетворитися на об'єднане царство. Можливо, цю зміну здійснив сам Філіп II. Ще в юному віці його вивезли як заручника до Фів, де він здобув повне грецьке виховання й освіту. Коли він прийшов до влади в об'єднаній Македонії, уже здатній мобілізувати всі свої ресурси, він, як видається, замислив план, що складався з чітких етапів: еллінізувати Македонію та зробити з неї міцну базу; нав'язати верховенство Македонії балканським народам; завоювати Грецію полісів і ввести її до складу царства; організувати вирішальний похід проти персів у Азії. Його вбили в 336 р. до н.е. не-

вдовзі по завершенні третього етапу вирішальною перемогою при Хероні над полісами в 338 р. до н.е., коли в розпалі була підготовка до четвертого етапу. За якихось дванадцять років, з 336-го по 322 р. до н.е., четвертий етап довів до кінця його син Александр. Передчасна смерть завадила йому перейти до п'ятого етапу – завоювання західної частини Середземномор'я.

Імперія Александра – це типовий приклад завоювання вже створеної імперії зовнішньою силою, яка спромоглася знищити центр ваги ворога, у цьому випадку перського війська: їй залишається тільки зайняти імперський центр, який став вільним. Зміна династії привела, незважаючи на розпад імперії одразу по смерті Александра, до активної еллінізації азійського ареалу через заснування поселень і масової міграції греків на Схід на кшталт того, як свого часу іспанці вирушають із метою розбагатити до Америки. Сама Греція, яка втрачає своє населення через міграцію, занепадає і стає жертвою міжусобних воєн. Включена до царства, яке буде утворене з Македонії, вона стане врешті-решт римською провінцією Ахайєю в 146 р. до н.е.

Загалом, історія Греції виключно середземноморська й азійська і дуже мало чи зовсім не європейська, навіть не балканська й не степова.

І проте в жодному з визначних моментів і в жодному відношенні Греція не азійська країна, хоча вона й підтримувала постійні контакти з Азією і не припиняла переймати культурні цінності з Азії. Цей контраст підкреслює відмінний характер історії Греції в тому, що вона була високо ефективним і самобутнім «культурним перетворювачем». Знову ж таки повчальними стають паралелі з Англією та Японією. Ці країни цілком інтегровані в свої культурні ареали й при цьому розвивають свої самобутні риси, більш виражені в Японії, ніж у Англії. Вони теж дієві перетворювачі, хоча й мало оригінальні в тому сенсі, що всі теми, які розвиваються в Англії, чітко та ясно є варіаціями на європейській темі. В Японії акліматизація та трансформування китайського видаються посиленішими й відбивають помітнішу самобутність. Якщо спробувати, наскільки це можливо, пояснити винятковий приклад Греції, не можна виходити з результату та з культурного вираження – філософії, трагедії, ораторського мистецтва, раціональної історіографії, геометрії тощо,

III. Модерна історія

оскільки вони є частиною визначення об'єкта, слушного пояснення якого ми шукаємо. Потрібно придивитися до перетворювача та розібратися, в якому напрямку він перетворює і чому.

Аналізу можна піддати три вірогідних напрямки, у тому числі морфологію. Типова будова Греції, з якою слід рахуватися, – це поліс (у розумінні місто-держава або поселення-держава). В ньому немає нічого оригінального, оскільки сільські поліси зустрічаються на всіх континентах. Але типова індоєвропейська будова – плем'я, а не поліс. Типова племінна структура збереглася в Епірі, Македонії, Фракії та в деяких віддалених районах Пелопоннесу. Не можна твердити, що елліни були винятком серед своїх двоюрідних родичів і родичів-предків. Чому історична Греція мешкала в містах-державках? Гіпотеза про те, що поліси можна було винайти в Греції, ґрунтується на концептуальному плутанні морфології, політії та політичного режиму і дає зрозуміти, що йдеться про подвиг, на який був здатний тільки грецький народ, тоді як поліс – найпоширеніша й найбанальніша річ у світі, як обличчя племені та громади. Простіша і слушніша гіпотеза полягає в тому, що цьому регіонові поліс був знайомий ще з неоліту, а грецькі племена, які з'явилися тут близько 2000-х рр. до н.е., прийняли тубільну будову, захопивши сільські поліси, можливо, тому, що прибували вони розсіяними масами і негайно осіли. Цю гіпотезу не можна довести напряму за відсутності документальних свідчень. Однак, якщо розшифрувати археологічні та епіграфічні пам'ятки в світлі цієї гіпотези, легко переконатися, що мікенці жили в полісах уже з XVI ст. до н.е. Отже, не має значення, що ми не в змозі довести це щодо кількох попередніх століть. Поліс – це грецька константа, від Мікен і аж до Візантії, коли на перехресті V і VI ст. гору бере азійська будова міст-князівств.

Місто-держава мало найглибші та найрізноманітніші наслідки, не в тому сенсі, що воно викликало їх, як причина продукує свій наслідок, а в тому, що воно відіграло в низці грецьких феноменів роль чинника і змінило перебіг окремих процесів у оригінальному напрямку. Міста-держави стихійно утворюють олігополярну трансполітію, бо вони полягають переважно в «політизації» племінної структури, сегменти якої стають суверенними на потрібному рівні сегментації. Олігополярна трансполітія міст-держав опирається так само,

як і плем'я, ендегенному політичному об'єднанню. Потрібно було дочекатися македонців і Філіпа, щоб силою включити поліси до царства. Тривале існування трансполітії закладає підвалини двох вирішальних структурних рис для культурних процесів. Це, з одного боку, найсприятливіша умова для культурної діалектики тем і варіацій. А з іншого – воно стихійно створює федеральну структуру, яку ніхто не може контролювати.

Другий наслідок можна вивести з тісного ототожнення поліса й політії. У племені роз'єднання між цими двома реаліями повне. А тут поліс – це політія, що чималою мірою сприяло зміцненню цих двох формувань, яке ще більше полегшувалося близькістю понять «місто» і «місто-держави». Ототожнення морфології та політії в конкурентній трансполітії має доводити дух незалежності аж до найбільш вразливої особистості. Такі настрої мають полегшувати концентрацію соціальної енергії на прагненні незалежності та здатності до неї, про що свідчать греко-перські війни, політичні промови Демосфена чи той факт, що для греків «свобода» ототожнюється з «незалежністю від політії». Вони стимулюють також змагання, які можна бачити в чистому вигляді в різних загальногрецьких іграх.

Можливо також, що ці маленькі світи зі своїми центрами, де розподіл земель між громадянами – основоположна й ритуальна операція і де землі привласнюють приватним шляхом, сприяли в дуже тонкий спосіб зародженню виключно грецької дисципліни – геометрії, тоді як математика повсюдно представлена арифметикою. Точніше можна стверджувати, що політичний режим у всіх містах-державках на всіх стадіях розвитку є або прагне бути олігархічним: громадські справи народ віддає в порядкування еліти, але під власним контролем і під страхом бунтів у разі поганого керування. Коли елітою, як у цьому випадку, є аристократія, то наслідки цього мають прямий сенс для визначення гарного життя, яке може бути однаковим тільки там, де еліта складається з купців, підприємців, освічених людей і чиновників. Це також режими з демократичними нахилами й імовірністю, що провіщає домінування політичного життя через протистояння між олігархами й демократами. Політичне життя стає від цього активним, жвавим, різноманітним, що повинно було сприяти розвиткові ораторського мистецтва.

III. Модерна історія

Зрештою, режим зобов'язує, як і всюди, до чіткого і необхідного поділу на публічне й приватне, на те, що належить до колективного блага і спільного керування, і те, що входить до приватних інтересів і нікого більше не обходить.

Ще один наслідок видається не менш вирішальним. У містах-державках релігія зведена до статусу громадянського культу та ідеологічного ритуалу на службі духу єднання. Духовенство відсутнє, і його замінюють магістрати, призначення яких може відбуватися за різноманітними процедурами, але суто релігійний образ яких завжди дуже незначний: це – служителі громадянського культу, так само, як інші займаються військовими справами чи народними святами. З цього становища випливають два наслідки. З одного боку, автентична релігійність відкидається в приватну і в позагромадянську сфери і проявляється або в локальних культурах, або в культурах із містеріями. З іншого боку, інтелектуалами, як у Китаї, є не ті чиновники, які існують в Індії та Передній Азії. Цей світський статус, встановлений у Греції та в Китаї дуже в різний спосіб, значною мірою сприяє світському характерові думки.

Другий шлях, який може привести до пояснення культурного грецького перетворювача, пролягає через соціальний склад. Він типово індоєвропейський від початку й до кінця та включає аристократів, вільний народ і рабів.

Родова племінна структура розчиняється та втрачає будь-яку політичну вагомість. Еліта складається з глав дому, а вже не з глав родів. Цим полегшується соціальна мобільність, а разом із нею і віднесення до еліти тих, хто обіймає фактично, а не за правом владні, майнові та авторитетні позиції. Поняття народу диверсифікується і включає пастухів, селян, ремісників, рибалок, торговців. Це розмаїття, що ґрунтується на економічній множинності занять, відповідає постулатові соціальної й громадянської однорідності членів суспільства, яких цементує поліс. Усі є однаково членами полісу й повинні брати хоча б пасивну участь в керуванні громадськими справами й активну участь у війні, роль якої найзначуща від початку і до кінця грецької історії. З огляду на постійні війни, рабів стає більше. За ними легше наглядати в маленьких і незалежних утвореннях. Вартість рабської праці знижується настільки, що вона стає рентабельною, і це винятковий приклад в історії людства. Звідси

впливає вирішальний наслідок: ідеалом для народу стає життя в неробстві, забезпечуване працею рабів. Цей висновок по-особливому кидає світло на політичні конфлікти архаїчної та класичної епох. Їх слід розглядати не як плебеїзацію еліти, а як аристокритизацію народу.

Цивілізаційні наслідки соціального складу та його аристократичного нахилу виглядають поважними й вирішальними, коли поєднуються з такими найважливішими культурними ознаками, як етика й релігія. Релігія поділяється на три види діяльності. Публічна сфера релігії опікується багатолікими богами та їхнім культотом. Вона забезпечує політичні та ідеологічні функції зі слабкою емоційною інтенсивністю, і ця її діяльність виразно контрастує з цими самими функціями, коли їх виконують ієрократи в царствах та імперіях. Релігійні пам'ятники, звичайно, існують, але вони не відбивають тієї спрямованості та неодмінності, як в Індії, у Передній Азії та, зокрема, в Єгипті. Аналогічно відсутні палаци, і їх замінюють приватні будинки та публічні приміщення. Інші види релігійної діяльності приватні й відбивають справжню та реальну релігійність, тобто релігійність меншості: оскільки ці види релігійної діяльності мобілізують тільки частку населення, вони справляють незначний вплив на культурний процес. До третього класу належить народна релігійна діяльність – та, яка виражається у всіляких містичних дійствах для запобігання та виправлення величезної кількості людських вад і нещасть. Культурні наслідки цього виду релігійних проявів досить обмежені. Можна зробити висновок, що ця цивілізація мало позначена релігією та релігійністю і ще менше переймається ними. Такий стан повинен мати наслідки на пропозицію й попит і уможлиблювати перехід до радикальної демістифікації, зміни *mythos* на *logos*, виникнення грецької філософії, започаткованої іонійцями в VI ст. до н.е.

Етика як «добре життя», те, що заслуговує бути прожитим, ще вирішальніший чинник. Зрозумілим ідеалом є аристократичне бездіяльне життя, присвячене тому, на що його варто витратити людям, гідним цього звання: участь у політичному житті, у війні й у безлічі задовольень, таких як свята, бенкети, дозвілля з флейтистками та хлопчиками, мистецтво, спорт і знання. Формулюється певний попит із дуже оригінальними рисами. Він типовий у тому сенсі, що вимагає

III. Модерна історія

благ і послуг з чітко окресленими напрямками використання. Він також масовий з огляду на аристократизацію народу. Він освічений з тієї ж самої причини: рідні міста переможців загальногрецьких ігор замовляють епінікії (урочисті хори) Піндару. Він має нульову або незначну вартість об'єднання – завдяки будові, яка надає споживачам право переважного голосу. Пропозиція відповідає попиту та підпорядковується йому. Оскільки попит дуже сильно заохочується, а загальній структурі притаманний федеральний тип, усі таланти виявляються і виводяться на такі позиції, де вони можуть проявити себе щонайбільше. Не існує жодної монопольної позиції, а ідеологічний контроль слабкий – незважаючи на справу Сократа, яку слід розглядати в контексті розлюченості принизливою поразкою Афін у Пелопоннеській війні та політичних потрясінь, до яких вона призвела, – і це має сприяти змагальності та інтенсифікувати діалектику тем і варіацій. Винагорода, яку обіцяють найкращим, – це не влада, оскільки політичний режим не має потреби в придворних чи в радниках монарха, і не багатство, оскільки ресурси обмежені, і демократія підтримує заздрість і прагнення рівності або принаймні непомітної нерівності, а авторитет. Він більше сприяє творчості, ніж амбіціям чи жадобі, оскільки ґрунтується на логіці захоплення, зосередженій на певній меті, на здатності деяких ближче підійти до неї та на готовності решти задовольнитися цим посередництвом. Такий підхід має створювати потужний тиск поклонників на тих, ким вони захоплюються, і підштовхувати чи тягнути їх вище самих себе.

Третій напрямок полягає в тому, щоб звернутися до всього того, що показують перші два, аби вийти на тісне порівняння з Передньою Азією. Винятковість Греції проглядає з нього ще більш виразно. Найпростіше й найефективніше подивитися на політичний і трансполітійний режими. Режими в Греції еволюціонували від найпомірнішої ієрократії – яку Гомер описав у феаків – до демократії, призначеної для обраної меншості громадян. Ми бачимо тут різкий контраст з ієрократичними режимами з сильною тенденцією до абсолютизму в Азії. Глибока й непереможна відраза греків до азійських політичних звичок стає при цьому зрозумілою: азійська система означає для них підкорення. Морфологія та політичний режим виводять нас на паралель «грець-

ке/азійське», в якій абсолютні ієрократичні режими, контрольовані коаліцією палацу, храму й ринку, протистоять малесеньким політиям, якими керують аристократи й олігархи, живуть дражливими, сварливими, войовничими вузько місцевими інтересами й дуже мало здатні до послідовної зовнішньої експансії.

Щодо трансполітичного режиму, то він проявляється в Греції механізмами змінних коаліцій і постійних перестановок, здатними зберегти незалежність кожного полісу. Таке становище визначає культурний простір федерального та ієрократичного типу, позбавленого, проте, будь-якого центру чи верхівки, яка могла б контролювати все ціле. Азійську модель можна визначити як таку, що «роздувається в замкненому універсумі», адже в ній фази жорсткої імперіалізації та експансії на великі відстані чергуються з періодами хаотичного розсіяння та стискання.

Напрошується певний висновок. Так само як для римлян Александрія була не в Єгипті, а біля Єгипту, так і Греція ніколи не була в Азії, вона завжди була поруч із нею: *біля Азії, але не в Азії*. Цим оригінальним і, можливо, унікальним в анналах людства становищем пояснюється те, що Греція, попри свою домінуючу географічну орієнтацію, залишалася готовою для можливого внеску в європейську історію. Сама ідея Європи, а про слово годі й казати, є грецькою. І для апологетів цього слова та ідеї Європа саме й була «не-азійським» грецьким світом. Європейська історія є історією поступового – впродовж понад дві тисячі років – розширення ідеї Європи так, аби збіглися уявлення та реальність уявленого культурного ареалу. Повільне й хаотичне наближення цього збігу конкретизувалося не стільки через розширення, скільки через гігантський поступовий рух центру ваги ареалу з південного сходу на північний захід. Вирішальним чинником, який сприяв цьому перенесенню центру ваги стала римська фаза європейської історії.

Роль Риму

Різні аспекти Риму як імперії були розглянуті вище. З них випливає, що римська імперія є нетиповою, оскільки вона імперіалізує не культурний ареал, а фрагменти трьох ареалів – європейського, азійського та північноафрикансько-

III. Модерна історія

го. Так само, як і історія Європи, історія Риму аномальна, але ця аномальність в обох випадках має різні причини: Європа не створює очікуваної імперії, а Рим формує недоречну імперію! Тож, виходьмо з римської аномалії, щоб спробувати виділити та пояснити основні приклади внеску Риму у виникнення європейської історії.

Політичне об'єднання Середземномор'я Римом становить загадку, яку належить розгадати, адже це об'єднання мало дуже малі шанси на здійснення. Незважаючи на видимість, Середземне море не є центром ваги й природним ядром згуртування для різних частин історії людства. Звичайно, це – внутрішнє море, але не озеро. Шторми тут непередбачувані й потужні, вони спонукають радше до прибережного плавання, ніж до виходу у відкрите море. Його периметр характеризується дуже посіченим гірським рельєфом, замкненими прибережними басейнами та ізольованими й несудноплавними гирлами. Такий рельєф змушує до відносної ізольованості та вираженого розсіяння. Кліматичні умови сприяли поширенню спільної сільськогосподарської моделі з VII–VI тисячоліть. Ця модель прийшла з Близького Сходу і поєднує рільництво, яке базується на вирощуванні зернових, виноградарства і оливкових деревах, з вівчарством і козівництвом. Однорідність моделі забезпечує майже повну самодостатність кожного регіону. Жодна стихійна потреба взаємодоповнюваності не примушує ізольовані й розсіяні одиниці відкриватися одній назустріч іншій. Загалом, Середземномор'я радше зона розсіяння: імперіалізація через нього аж ніяк не є сама собою зрозумілою.

Щоб зрозуміти й пояснити, що ж таки відбулося насправді, треба поглянути за межі Середземномор'я та вдатися до образу синапсу. Середземномор'я – це зона контактів між трьома культурними ареалами. Це – емпірична дана, і вона веде нас до слушного запитання. Об'єднання, що сталося в другій половині I тисячоліття до н.е. – політичний феномен: тож, якою було політичне становище трьох ареалів у цей час? Азійський ареал об'єднав Кір у 539 р. до н.е., а потім цю естафету підхопив Александр. Проте по його смерті в 323 р. до н.е. починається розпад, унаслідок якого виникають три елліністичні царства на заході ареалу: Македонія, Сирія та Єгипет. Європейський ареал перебуває в стані племінного розпорошення, і з нього виходять тільки два осередки мож-

ливого згуртування: Італія навколо Риму та македонська Греція після битви при Хероні в 338 р. до н.е. Але силою тисячолітньої традиції ця Греція повернена в бік азійського ареалу. Північноафриканський ареал, попри атрофію, спричинену тисячолітнім розширенням Сахари, переживає щось на кшталт імперіалізації завдяки зусиллям Карфагена – торгового міста, заснованого близько 800 р. до н.е. фінікійцями як однієї з чинників, розміщених ними на узбережжі Північної Африки, Іспанії та Сицилії.

Наведена загальна ситуація не передвіщає неминучого об'єднання. У масштабі тисячоліть ми змушені констатувати повну відсутність процесів у цьому напрямку. Фінікійська колонізація має торгову мету, а грецька – відбувається з демографічних причин. Жодна з них не має політичних цілей, які полягали б у закладенні підвалин майбутнього середземноморського цілісного утворення. Не можна навіть стверджувати, що хоча намірів таких, поза сумнівом, не було, колонії ставали принаймні якимись віхами чи орієнтирами для майбутніх амбіцій. Цього не можна стверджувати, тому що греки почали засновувати свої колонії ще в мікенський період і продовжували цей процес іще протягом тисячі років і при цьому він жодного разу не перетворювався на спробу імперіалізації, до якої можна було б віднести хіба що приклад Делоського союзу, заснованого й керованого Афінами після греко-перських воєн, який протримався аж до Пелопоннеської війни, тобто протягом трьох поколінь у V ст., коли союзники тільки й встигли, що триснути капшуком задля спорудження розкішного Акрополя.

Якщо звузити масштаб часу з тисячоліття до століття, то можна помітити, що історична ситуація в трьох ареалах позначена нахилом центру ваги до Середземномор'я. Північноафриканський ареал майже повністю відрізаний від чорної Африки Сахарою. Якщо там і виникають політичні амбіції на кшталт Карфагена чи когось із його представників, вони можуть спрямовуватися тільки в бік Середземного моря. Можливості європейського ареалу щодо мобілізації сили та виходу назовні обмежуються тільки італійською та грецькою периферією. Азійський ареал характеризується складнішою ситуацією. Він може виявляти зовнішню політичну активність тільки в бік Заходу й Середземномор'я, адже на Сході перед ним знаходяться лише гори та племена, які важ-

III. Модерна історія

ко підкорити й контролювати. А далі він межує з індійським ареалом. Він не піддається асиміляції, хоча його можна завоювати вторгненням через Гіндукуш. Завоювання означає, що індійські імперські позиції переходять до рук сил, які прийшли з Передньої Азії, а не те, що індійський ареал був поглинений азійським. Хай там як, але в VIII–IV ст. до н.е. Індія перебуває в розпалі імперіалізації. Воєначальники Александра змусили його відмовитися від походу в долини Гангу, можливо, більше з міркувань здорового глузду, ніж через бажання повернутися назад та скористатися з результатів уже здійснених завоювань. По смерті Александра і розпаду його імперії західна частина Азії, Анатолія, «Родючий Півмісяць» і Єгипет еллінізуються через міста й еліту та майже втрачають інтерес до східної частини, яку невдовзі залишають персам Аршакідам. Починаючи з III ст. до н.е. Західна Азія спрямовує свої погляди тільки на Середземномор'я.

Середземноморська орієнтація трьох ареалів за цих обставин веде до кількох можливих сценаріїв. Найімовірнішим є завоювання та об'єднання зі сходу азійським ареалом. Перська навала на Єгипет наприкінці VI ст. до н.е. і на Грецію на початку V ст. до н.е. могла бути передвісником цього процесу, який швидко обірвався через греко-перські війни. Александр замислив цей план, але йому не судилося здійснитися через його смерть і чвари діадохів*. Не відбулося найімовірніше, яке могло б провіщати арабську навалу в VII–VIII ст. і турецьку в XV–XVI ст. Могли здійснитися й багатополюсні сценарії, але не здійснилися, як не встановилася й олігополярна система. Щоправда, ці сценарії були безкінечно неймовірними з огляду на реалії трьох ареалів. Найслухніший сценарій передбачав зіткнення двох або трьох, не більше, політій, здатних відігравати свою роль на середземноморській трансполітійній арені. Фактично, III ст. до н.е. позначено двобоєм між Римом і Карфагеном, перша половина II ст. до н.е. – боротьбою Риму й Македонії паралельно з суперництвом Риму й Сирії. Єгипет впав у 30 р. до н.е. Галли завойовані наприкінці першої половини I ст. до н.е. Трансполітійні ігри з двома, трьома або чотирма дієвцями

---

* Воєначальники Александра, які сперечалися за імперію по його смерті. – *Прим. пер.*

непереборно ведуть до однополярної системи. Четвертий сценарій, який не був необхідним, але який історія запровадила в очевидний спосіб, пояснює політичне об'єднання Середземномор'я, проте він не дає змоги пророкувати навіть у ретроспективі, що останнім переможцем у цих турнірах мав бути Рим.

Якщо взятися за уципливе питання історичної долі Риму, то можна полегшити собі справу, поділивши його на «як» і «чому». Питання «як» стосується піднесення Риму як середземноморської сили, здатної об'єднати весь басейн у стабільній імперії. Можна знайти слушні відповіді на це запитання, якщо знову ж таки сформулювати його в термінах трансполітичних систем. Якщо не брати до уваги початкову фазу його історії, то протягом царського періоду з 759-го до 509 р. до н.е. Рим завжди був утягнутий у двополярну гру, нестабільну за своєю сутністю та підпорядковану обмеженню на кшталт «усе або нічого». Упродовж століть він вів смертельні війни, з яких завжди виходив живим. Чергування двополярних ігор виражається в розширенні римської потуги послідовними колами мірою того, як попередня перемога приводить його до зіткнення з новим, більш далеким викликом. Цей процес був надзвичайно довгим і повільним, оскільки підкорення Італії зайняло близько п'яти віків до завоювання грецької Південної Італії в 274 р. до н.е. На об'єднання Лаціуму пішла половина цього часу. Тільки в 509 р. до н.е. Рим стає на чолі латинської конфедерації з трьох десятків полісів. Річ у тім, що політичному об'єднанню довелося долати олігополярну гру сільських полісів і відбуватися зсередини, що майже неможливо. У подальшому процес зовсім не прискорюється, але його результати стають уже помітнішими. У 509–343 рр. до н.е. Рим веде і виграє війни проти етрусків, вольсків, еквів, галлів з долини річки По. Три війни ведуться в 343–280 рр. до н.е. в Абрुцці проти самнітів: кінцева перемога приносить Римові панування над Середньою Італією. Війна проти епірського царя Пірра в 280–274 рр. до н.е. завершується приєднанням Південної Італії, висадкою на Сицилії та зіткненням з карфагенською Сицилією, що призводить до першої Пунічної війни в 264–241 рр. до н.е. Діставши контроль над Італією, Рим завойовує спершу Західне Середземномор'я в боротьбі проти Карфагену, згодом відвойовує Східне Середземномор'я в

III. Модерна історія

трьох елліністичних царств, перш ніж заходитися завойовувати Європу, хоча він майже одразу зупинився, обмежившись Рейном і Дунаєм.

Якщо запитання «як» виглядає загадкою, яку можна сподіватися розгадати, то запитання «чому» – це таємниця, в яку важко проникнути ще з часів античності. Таємниця ще більше густішає через те, що вона подвійна. Як пояснити таку надзвичайну постійність успіхів протягом тисячі років? Логіка, що діє в запитанні «як», дозволяє зрозуміти об'єднання Італії та й усього Середземномор'я, але не дає жодного пояснення тому дивному фактові, що на кожному етапі факел тримала одна й та сама рука, хоча його передача з одних рук до інших була слухнішою, як про це свідчить, зокрема, китайська історія. І цією рукою є рука полісу – чинника, найменше здатного на таку звитягу. Поліс має три вочевидь невинні вади, щоб проводити амбітну імперську політику. За своєю природою він малий за розміром, що обмежує силу, яку можна мобілізувати, і робить її незначною за межами купки полісів, у середині якої вона може діяти. Поліс непереможливо прагне до олігархічного режиму, а він є ефективним гальмом для справжньої мобілізації сили, бо олігархи контролюють один одного і бояться понад усе, щоб хтось із них не став паном над іншими. Урешті-решт, поліс матеріалізує собою центр ваги, який можна завоювати цілком і навіть фізично знищити. Найкращим прикладом цих вад слугує сам Карфаген, який через них програв двобій з Римом, зокрема під час другої Пунічної війни (218–202 рр. до н.е.), хоча легко уявити, що він міг би вийти з неї переможцем і цим остаточно б поставив хрест на майбутньому Риму.

Таємницю Риму доводить до апогею той факт, що завоювання імперії полісом абсолютно унікальна річ. Завоювання Флоренцією її «контадо»* і завоювання Венецією «Твердої землі»** не витримують порівняння в жодному сенсі. Пояснення, яке дає Полібій на початку VI книги «Римської історії» й досі залишається найкращим. Рим зобов'язаний своїм успіхом змішаному політичному режимові, визначною рисою якого була ідеальна пристосованість цього змішаного

---

* Миська округа. – Прим. пер.

** «Твердою землею» (Terra Firma) називали материкові володіння Венеціанської республіки.

характеру до вимог військової ефективності. Олігархічний елемент, представлений патриціями Сенату, забезпечує наступність і стабільність. Демократичний елемент в особі плебсу й народу обіцяє народну підтримку, яка спирається також і на фактичну участь у поділі вигод від завоювань. Формула «*Senatus populusque Romanus*» («Сенат і римський народ») – не просто формула, це – реальність. Монархічний елемент, утілений двома консулами, яких обирають на один рік, а по завершенні стають проконсулами, тобто головнокомандувачами військ, що ведуть кампанію, забезпечує мобілізацію й концентрацію сили, не підвищуючи при цьому ризики тиранії, не викликаючи паралізуючих превентивних заходів Сенату та не відриваючи народ від Сенату на користь демагогів. Саме так урешті-решт усе й буде відбуватися, але це станеться не раніше першої половини I ст. до н.е., коли головне вже буде зроблене. Полібій слушно увінчував чесноти політичного режиму «чеснотою» римського народу, яка складалася з енергійності, терпіння, упертості, гордині, жадібності, віри в долю Риму, який водночас сприймався як окрема цілісність людей, що його складають, і ототожнювався з формулою «*Senatus populusque Romanus*». Загалом ми маємо справу з історичною унікальністю, яка, подібно до будь-якої іншої унікальності, залишається непоясненою за певними межами.

Основний внесок Риму до європейської історії – це не політичне об'єднання Середземномор'я в імперію, а розчленування цієї ж таки імперії. Ця подія, яка лежить у найвіддаленіших витоків сучасності, була, безперечно, найвирішальнішою для Європи і через модерність для виду як такого. Падіння Риму стало *топосом* історіографії, який зазвичай змішують з *топосом* занепаду. Якщо спробувати окреслити причини та сенс цієї події, то краще відділити ці дві теми одна від одної і при цьому не звертати уваги на занепад. Висувають численні причини падіння Риму за двома головними напрямками: або вважається, що Рим помер від внутрішнього виснаження з економічних, демографічних, духовних, релігійних причин; або ж твердять, що його погубили зовнішні напади варварів. Ми можемо подолати ці штучні протиставлення та долучити всі слушні причини до пояснення, переносючи наголос, як це нам пропонує аналіз імперій. Такий аналіз веде до двох принципових тверджень:

III. Модерна історія

– «кожна імперія рано чи пізно розпадається, бо вона живе не по кишені та зазнає тиску ззовні»;

– «кожна імперія рано чи пізно відбудовується, бо одні й ті самі причини призводять до одних і тих самих наслідків».

Якщо застосувати ці два твердження до Риму, то ми дійдемо трьох висновків. Перший полягає в поступовому виходу на поверхню, починаючи з другої половини III ст., двох римських імперій – грецької й латинської. Другий полягає в тому, що розчленування торкається виключно латинської імперії, тоді як грецька імперія дуже добре відбудовується в VI ст. і досить успішно опирається нападкам мусульман після важкого початкового періоду й загине тільки в 1453 р. Третій висновок вирішальний: латинська імперія ніколи не відродилася, незважаючи на те, що імперська ідея жила довго. Кожний із наведених висновків має просте пояснення. Чому обидві частини імперії дрейфували аж до затвердження цього руху, коли в 330 р. Константинополь не став її другою столицею? Тому що Римська імперія була випадковим, штучним і крихким зібранням трьох культурних ареалів. Чому доля обох її частин виявилася різною? Тому що в грецькій частині абсолютна ієрархія, яка спиралася на дієвий адміністративний, військовий і релігійний апарат, віднаходить і продовжує тисячолітню азійську модель: Візантія – це історичне вираження Передньої Азії, а не Європи. У латинській частині аристократи реагують на абсолютизацію пізньої Римської імперії, замикаючись у своїх володіннях, підриваючи цим самим соціальні, економічні, фінансові, фіскальні, адміністративні та, можливо, навіть емоційні підвалини імперії. Цей підричний процес дає варварам змогу проникати, облаштовуватися й урешті-решт завоювати й поділити між собою імперію. Чому латинська імперія ніколи не відродилася? Тому що протягом п'ятнадцяти століть цьому заважала низка зрозумілих випадковостей: поразка Каролінгів, феодалізм, олігополярна згода європейських націй. Завершенням процесу, який розпочався наприкінці V ст., могли б стати такі собі Сполучені Штати Європи.

Сенс події міняється залежно від елементів, які беруться до уваги. Середземномор'я перестає бути в центрі ваги і стає кордоном. Історики ще сперечаються про те, чи цей розрив стався вже при Меровінгах, чи його причиною були мусульманські завоювання при Каролінгах. Фактом є те, що, ставши

кордоном, Середземне море збігається з фізичними даними, які перетворюють його радше на зону розпорошення, і з даними історичними, які роблять з нього зону зближення між культурними ареалами. Його подальша доля більше відповідає цим напрямкам, ніж це було будь-коли за Римської імперії. З початку XII ст. хрестові походи відновлюють шляхи сполучення, які ніколи не були повністю перервані, і започатковують віки обмінів і конфліктів. З XVI ст. воно стає глухим кутом унаслідок відкриття морських шляхів до Азії й Америки і головно унаслідок переміщення європейського центру ваги на північний захід. У XIX–XX ст. аж до Другої світової війни Середземне море слугує економічним і воєнним чинником для зовнішньої політики Європи. Три ареали відриваються один від одного, принаймні азійський і європейський, оскільки північноафриканському ареалові надто не вистачає глибини, аби мати змогу існувати тривалий час у незалежному стані. І хоча все, принаймні в західній частині, від Триполітанії до Атлантики, свідчило за можливе її долучення до латинського та європейського ареалу, мусульманське завоювання надовго прив'язує його до Азії, за винятком хіба що Іспанії, яка повертається до Європи в XI–XV ст.

Передня Азія зазнає нового зміщення свого центру ваги, але цього разу в східному напрямку – до Месопотамії та Ірану. Вона віддаляється від Середземномор'я, замикається на самій собі, підтверджуючи вікову закритість щодо зовнішнього світу. Це зміщення та його наслідки конкретизувалися протягом понад півтисячоліття, з V–VI ст. і до монгольської навали XIII ст., пройшовши при цьому кілька етапів. До мусульманського вторгнення Візантія силкується відновити цілісність імперії, зокрема при Юстиніані (527–565 рр.). Виснаження Візантії, поглиблене, поза сумнівом, першими епідеміями чуми, сприяє завоюванню арабів, які користуються також і тодішньою кризою Персії Сасанідів. Результатом стає певне об'єднання Передньої Азії Аббасидами протягом одного чи двох славних віків з 750 р., ще до того, як розпорошення й занепад ударять по монголах і призведуть до їхнього падіння. Від самого початку XVI ст. Османи починають переформування величезної азійської імперії, але Іран залишиться незалежним від неї.

Для Європи вирішальна подія – відкриття сполучення

III. Модерна історія

між римською та германською її частинами, що стало водночас наслідком і причиною розчленування. Цей вихід спричиняється до переміщення центру ваги на північний захід. Ці дві частини Європи стали дуже різними після п'ятисот років роз'єднання і попри всі контакти та численні проникнення. Проте їм вдається створити на диво ефективний казан. Він починає діяти з V ст. навіть іще до розпаду імперії. У VI–VIII ст. він стає активнішим. Від цього часу Європа ідентифікує себе з латинським християнством і відвертається від візантійського грецького християнства.

У цілях нашого дослідження ми маємо розглядати римську спадщину не як усе те, що в пізнішій Європі можна буде прямо чи непрямо віднести до Риму, а як те, що могло сприяти виникненню модерності через певні прояви посередництва, з якими доведеться розбиратися. Цей дуже обмежувальний критерій дозволяє взяти до розгляду три вирішальних види спадку. Перший – це великий поділ між романізованими і нероманізованими європейцями. Він виражається у численних розривах між латиномовними та германомовними чи слов'янськомовними країнами, між країнами римського та звичаєвого права, між країнами міського і сільського спрямування, між «красномовними» і «мовчазними» народами. Цей принциповий розрив проявився в грандіозному вимірі в XVI ст., призвівши в загальному плані до поділу на католицькі й протестантські країни. Поділ цілком реальний, але нам слід стерегтися перетворювати його на поляризацію. Ідеться радше про нюанси тонів і смаків. Писане й звичаєве право не мають між собою абсолютної різниці, адже римське право вийшло з судової практики, а звичаєве було закріплене феодалами й монархами. Середньовічні міста прищепили міський спосіб життя в германських краях. І протестанти, і католики – християни. Отже, треба бути обережним, адже якщо розглядати поділ як абсолютну реальність в окремих питаннях, то ми наражаємося на ризик віднести на них усі пояснення як на причини наслідків, які ми хочемо пояснити. Ми, отже, наражаємося на логічну помилку.

Другий спадок – це селянство й аристократія. Римський внесок негативний і через це помітніший. Римська імперіалізація не призвела до ліквідації індоєвропейського соціального укладу, хоча й мала б, як це сталося в Індії та Ірані. Ця винятковість Риму потребує пояснень. Для цього

слід виходити з того, що поліс Рим, що був того часу республіканським і доімперським, ще більше зміцнив аристократичні й селянські коріння й підвалини свого соціального укладу завдяки своїй будові, своєму змішаному політичному режимові та своїй ідеології. Імператори епохи Юлія та Клавдія розпочали фізичне знищення римської аристократії, але це принесло їм славу мерзенних тиранів. Антоніанці відмовилися від цього замислу, і це піднесло їх на небосхил монархів-філософів. Глибинна причина збереження аристократії лежить, однак, не в повазі до минулого й у прагненні гарної репутації. Будова Римської імперії базувалася на мережі самокерованих і самофінансованих полісів. Там, де аристократія в Європі існувала, – а її не було в Азії, в Грецькій імперії та у Візантії, – вона виконувала життєво важливу морфологічну функцію, стихійно займаючи всі позиції, які надавала морфологія. Апаратів імперської влади була потрібна аристократія, щоб зменшити вартість керування та контролю імперії.

Найважче було вижити селянству, але воно вижило. Великі господарства з рабами – це економічний глухий кут, і вони зникли разом із кінцем завоювань у два перші століття імперії. Їх заступила система колонату. Володіння діляться на дві частки: одна з них приносить прямий доход і обробляють її селяни, які самі живуть з тих ділянок, що становлять другу частку. Розмір частки прямого господарювання може мінятися залежно від економічних обставин аж до повного зникнення, коли колони перетворюються на орендарів. Важливим моментом є те, що колони – це завжди сім'ї, яким передають у керування господарство, хоч яким малим воно буде. Цей підхід зберігає та увічнею їхній первісний індоєвропейський статус самостійних керівників підприємства й запобігає зведенню їх до статусу батраків, які перебувають під владою іншого. Починаючи з III–IV ст. домінуючим режимом, принаймні в латинській частині, бо грецька в елліністичних царствах повернулася до хліборобської системи Передньої Азії, стає система майже автаркійних *латифундій*, яка інституціоналізує поєднання великого володіння з малими господарствами, які ведуть сім'ї. Ця система переходить без змін Меровінгам і Каролінгам. Вона зберігається й поширюється феодалізмом, який перетворює колонів на кріпаків, які, проте, не стають батраками. З XIV ст. частка

III. Модерна історія

феодала, яку обробляють кріпаки на пряму вигоду власника, зникає, грамотами про волю поступово ліквідується кріпацтво і сім'ї починають уперто і невпинно боротися за те, аби отримати власність на землю. Вони рано чи пізно досягають цієї мети в той чи той спосіб, і європейське селянство після двох тисячоліть терпіння примх долі повертається до свого первісного стану – дрібних сільськогосподарських підприємців, господарів своєї господарської долі.

Третім і останнім спадком Римської імперії є церква як інституція й організація, а не християнство як загальна релігія. Християнству, безперечно, була потрібна імперія, щоб розпочати ходу до своєї універсалізації, але така імперія не конче мала бути Римською. В уяві можна легко побачити християнство релігією Передньої Азії, радше ніж Європи. Тим, що історія вирішила інакше на два тисячоліття, ми почасти завдячуємо Римові в тому, що імперія стала носієм для поширення християнства й принесла його до Європи. Але ця визначна спадщина не є внеском Риму в появу модерності. І навпаки, церква є таким внеском – церква як організація спільноти вірних. Це – вельми самобутнє і навіть унікальне створіння, в якому Рим відіграв хоча й дуже непрямую, але вирішальну роль.

У Писанні немає практично жодної вказівки щодо організації спільноти. Довелося все винаходити за допомогою імпровізації, поступового створення своїх способів з урахуванням умов і обмежень. Основними винайденими способами стали: вибір навернення в християнство невірних проти замкненого сектантського підходу в євреїв; поширення християнства з полісів і міст, а не через заснування монастирських громад, які почали з'являтися тільки в IV ст.; таємне прийняття християнства та переслідування, які протягом трьох століть і аж до Костянтина не давали змоги запровадити цезаро-папистську систему. Принцип апостольської спадщини, закріплення кожного єпископа за певним апостолом, спадкоємцем якого він стає, виражається на Заході в тому, що єдиним апостольським престолом є римський престол, заснованим апостолами Петром і Павлом. Відокремлення Римської імперії мало механічним результатом те, що римський єпископ стає єдиним проводирем латинської церкви, тоді як Грецька імперія отримала декілька апостольських престолів. Суперечки з гностиками та єретиками всіх мастей

виявили важливість проблем учення та ортодоксального тлумачення, що підсилило роль єпископів. Виникли ієрархічні й пірамідальні інституційні структури, які без зусиль вписувалися в римську адміністративну структуру. Така конвергенція призвела до того, що в IV ст. Костянтин і Феодосій запровадили найкласичнішу для імперії систему: залучення релігійного одкровення на ідеологічну службу ієрокрації та включення духовенства до її владного апарату. Але Римська імперія розпалася і вже більше ніколи не була відновлена. Цей нещасний випадок унеможливив, з огляду на відсутність цезаря, цезаро-папістський варіант, який переміг у Візантії. Церква стала незалежною трансполітичною організацією, унікальною характерною рисою якої є пряме вираження європейської аномалії.

Поразка Каролінгів

По завершенні римського епізоду Європа має незвичайну конфігурацію. Вона відповідає латинській імперії без Північної Африки, а невдовзі й без чотирьох п'ятих Іспанії, але з прирощенням на германську Центральну Європу, а з IX–X ст. і скандинавських країн, тоді як слов'ян і балтів приєднують до неї силою тільки з XII ст. Уся Північно-Східна Європа, Балкани і навіть Південна Італія знаходяться у Візантійській імперії або в сфері її культурного впливу. Південна Італія та Сицилія увійдуть до латинського лона тільки наприкінці XI ст. завдяки сміливій вилазці норманських шукачів пригод. Далі на схід деякі краї стануть цілком монгольських нападів у XIII ст., а решта – предметом експансії та окупації османами з початку XIV ст., причому найпершим напрямком цієї експансії була не Азія, а Європа. Османська імперія врешті-решт ототожнилася з Азією майже випадково на початку XVI ст. після легкої перемоги над єгипетськими мамлюками та легкого завоювання західної частини азійського ареалу. Історичний дебют османів, навпаки, вказував на їхнє призначення замінити собою Візантію з помітним орієнтуванням на її європейський вимір.

Події каролінгського періоду стали завершенням глибоких змін, які проходили в постримській Європі впродовж трьох віків у VI–VIII ст. Цим змінам була притаманна рідкісна незвичайність, оскільки вони полягали в дивовиж-

III. Модерна історія

ному синтезі римських і варварських елементів. Залежно від ваги, яку мали ті чи ті з них, можна намалювати дві цілком різні картини. Тривалий час домінантною картиною була картина падіння, варварства, повного розриву з римським минулим. У пізніший період наступність узяла гору над розривом, і це сприяло зниженню напруги радше, ніж обриванню мережі. Можна також віддати перевагу картинам визрівання чи творчого руйнування, адже завдячуючи римським та індоєвропейським чинникам період продукує й нове, яке не можна прямо віднести до жодного з двох варіантів минулого і яке, якщо його сприймати під кутом зору майбутніх процесів, має бути включеним до нового історичного періоду.

Спроба створення імперії була-таки проведена, і проведена вдало, але вона залишилася ефемерною та ніколи з успіхом не повторювалася. Імперія Каролінгів постає як майже дотепний епізод, але він розкриває період, коли історія стала на шлях, який дедалі більше відхиляється від того, яким просувалися інші культурні ареали. Чинники цього розходження мають привернути нашу увагу. Перший чинник можна знайти у варварських царствах. Великі навали слід розглядати не як дике нашествя та не як виконання певного плану, а як спершу дуже поступовий і ледь помітний, дуже давній процес показу своїх сил через найманців, який стає дедалі потужнішим аж доки не перетворився на міграцію цілих народів із Північної Європи й із центру. Поступовий характер процесу дав змогу і час географічним обмеженням, доримській спадщині та римському адміністративному розділенню зіграти свою роль і забезпечити своєрідний неясно зорієнтований розподіл новоприбулих. Хоча археологія й показує розмах депопуляції на прикладі великої кількості полищених поселень, не всі римляни й романізовані групи зникли, щоб поступитися місцем новоприбулим. Варвари – це таланиті завойовники, метою яких було не стати селянами на нових землях, а утворити нову правлячу еліту, яку б утримував народ завойованих.

Усі ці чинники сприяли тому, що різні народи розподіляються не випадково в перших-ліпших князівствах і царствах чи королівствах. Цілком можливо, що випадок привів англів і саксів до римської Британії, але вона є окремим утворенням, а племена – уже сформованими народами, а не безформною

масою різнорідних елементів. Щодо поділеної латинської імперії, то можна навести таке ж саме зауваження стосовно будь-якої з її частин: хоча й не було жодної відповідності між тим чи тим народом – фракійцями, вестготами, остготами, бургундами, лангобардами і певною географічною зоною, народи й зони мають відмінну й сформовану особистість, навіть якщо контури її залишаються розмитими. Хоча еліта, яка користується завоюваннями, вирізняється, можливо, жорсткими звичками, це не означає, що вона щойно вистрибнула зі своїх прадавніх лісів. Деякі здобували римську освіту, хоча, звичайно, не всі. Проте для всіх Рим уособлює політичну модель, усі вони визначають систему титулів, яка поєднує їх із Римом і надає їм легітимність. Реставрація імперії залишається на порядку денному. Латинська еліта не зникла, попри те що її нищили. Вона постачає новим князям радників, а їхні поради можуть рухатися тільки в напрямку наступності. Дуже помітна присутність церкви, яка виставляє себе за провідника й за верховну контрольну владу. Варвари – це не грабіжники, які залишають по собі тільки руїни й горе, вони виявляють раннє прагнення створювати цілісні політії, в яких інституїтована політична влада мала б забезпечувати мир, правосуддя, процвітання. Римське розуміння держави та спільного блага не знищене й сяк-так знаходить політичні рамки, в яких воно може здійснюватися.

Наведені міркування надто нечіткі й непевні, щоб дати задовільну відповідь на запитання, яке не можна обминути: як ці варварські племена спромоглися закласти міцні підвалини європейської політичної карти та зробити намітки майбутніх королівств? Це ж саме запитання поставляють інші варвари, які нахлинуть із 793 р., – вікінги. Вочевидь анархічні грабіжники виявляться здатними організувати в розпалі феодалного розкладу Нормандське герцогство, звідки вони вирушать до Англії, щоб завоювати її та утворити унітарне королівство. Інші попрямували до Ісландії, де вже в X ст. побудували струнку політію, яка змогла пережити не одне століття. Безстрашний норманський рід Отвілів заходився в XI ст. відвоювати Сицилію в арабів та Південну Італію у візантійців і спромігся утворити там структуровану й дієву монархію. Наявність успадкованих політичних кадрів недостатня для потрібної відповіді. Її слід доповнити політичним режимом, який практикували варвари. Від самого початку

III. Модерна історія

він відповідає ексклюзивному типові – помірній ієрокрації. Вона може зазнавати змін, порушень, уточнень, але ніколи не вийде за межі гри, яку запровадила.

Ієрократична схема відома здавна, і в ній немає будь-чого особливо оригінального. Спадкові правителі переймають – разом із освіченими людьми як помічниками – формулу, винайдену Римською імперією, яка стала християнською. Ідеологічне формулювання дав Євсевій Кесарійський на початку IV ст., а на повну інституціалізацію знадобилося майже століття. Цю формулу можна резюмувати одним реченням: династія й монарх – це намісники Бога, яким він доручив встановити мир і справедливість на землі, аби забезпечити умови спасіння всіх. Спільне благо отримує визначення з подвійним сенсом, де мир через справедливість – головна й одвічна мета політичного чинника – сприймається як спосіб блаженства – мета релігійного чинника. Таке намісництво ієрокрації згори не передбачає, хоча й сприяє, концентрації влади в центрі та на верхівці. Цілком можна стверджувати, що намісництво Бога здійснюється на всіх щаблях політичної організації, від села-парафії до королівства чи імперії.

Варто звернути особливу увагу на ознаку «помірна». Вона має на увазі, що другий установчий договір ієрокрації – першим суверен зв'язується з Богом, – а саме договір між династією та підданими набирає ваги й змістовності. Намісництво короля конкретизується в згоді підданих визнати його легітимність. Ця згода ґрунтується, кінець кінцем, не на ідеології, а на розумінні того, що, обмінюючи покірність на мир, справедливість і процвітання, люди діють не за поганим розрахунком. Король у такій ситуації не може робити будь-що, він обмежений у своїй свободі дій, з одного боку, божественними приписами, а з іншого – свободами своїх підданих. При цьому слід мати на увазі – і це надзвичайно важлива обставина, – що свободи захищає соціальна еліта, яка зацікавлена в їхньому захисті та має всі можливості для їхнього успішного захисту. Еліту представляють аристократи, які посідають стратегічне положення, а їхня домінантна стратегія орієнтується на помірність і навіть на скромність королівської влади. Посідаючи владні позиції, маючи авторитет, багатство, що не залежать від монархії, аристократи зацікавлені в тому, щоб ці їхні можливості зберігалися вічно, а цього вони можуть здобути, тільки утворюючи між собою досить сильні коаліції,

щоб зірвати будь-яку спробу короля ослабити або знищити їх. Зазначимо, що вартість об'єднання невелика з огляду на їхню малу кількість і незліченні узи, які їх з'єднують.

Проте для їхнього становища може виникати загроза з двох боків. Щоб утримати короля в його заспокійливому стані *першого серед рівних*, потрібно, аби аристократи домовилися між собою. Глибокі незгоди та розрив зв'язків можуть розвалити коаліції та надати змогу комусь із могутніх нацькувати одних на інших на свою користь. З іншого боку, сеньйори застраховані від народного бунту, тільки якщо можуть розраховувати на підмогу від влади, яка опікується миром і безпекою. Домінантна стратегія аристократів стає прозорою. Вони зацікавлені в підтримці династії, яка гарантує їм їхній стан і свободи. Але така гарантія передбачає відповідну вихідну систему орієнтирів, якою визначаються гравці, що гратимуть, та яка дає їм змогу зобов'язати дотримуватися правил гри. Мовою фахівців така система зветься політією, а в історичних і морфологічних термінах – королівством або царством. Зазначені вимоги домінантної стратегії аристократів виглядають як глибинна та тривала основа успіху варварів у їхній справі з використанням вказівок історії та географії для розбудови міцних політичних меж. Ясна річ, побудови виникають поступово, навпомацки та завдяки военній удачі.

Забезпечена помірність європейських ієрократій має два наслідки, мало помітні в період свого зародження, але вирішальні для майбутнього. Від самого початку виникає стан напруженості між стихійно доцентровими і абсолютистськими тенденціями королівської влади та стихійно відцентровими та помірними тенденціями соціальної еліти. Також від самого початку визнається, хай навіть і нечітко, поділ на публічну сферу, керування якою покладається на короля з його вельможами, і на сферу приватну, якою кожний порядкує на власний розсуд. Точніше кажучи, еліта вважає, що має невід'ємне право брати участь у керуванні спільним благом у згоді з королем і під його провідом, а король не має жодного права втручатися в особисті справи аристократів, у розпорядження їхнім майном і в стосунки з їхніми людьми, навіть у публічні позиції, які вони обіймають на регіональному і місцевому рівні.

Внесок варварів у помірність європейських ієрократій,

III. Модерна історія

очевидно, першорядний, адже режими з аристократичною домінантою – з королем чи без нього – стають притаманними індоєвропейським суспільствам від самого початку. Привласнивши собі рештки латинського Риму, новоприбулі вибрали в римській спадщині все, що дозволяло інституцілізувати та «модернізувати» їхні політичні традиції, Костянтина як модель християнського суверена, титульну систему пізньої імперії, адміністративні округи. Вони досягли в цьому тим більших успіхів, що їх у цьому напрямку підтримувала церква, зробивши з Костянтина наступника Давида й Соломона та вписавши власну організацію в римську адміністративну структуру. З іншого боку, дуже сильно виражені в IV ст. абсолютистські тенденції в християнській імперії відкидають, і в цьому проявляється цілковита відмінність від Візантії, яка за браком аристократії збереже й підсилить абсолютизм своєї ієрократії в повній відповідності до азійських традицій.

Якщо внесок варварів виявився вирішальним, внесок Риму також значний, оскільки в латинській частині він не знищив аристократію, а використовував її, щоб поповнювати правлячу еліту й керувати полісами, на мережу яких імперія спиралася так само, як і на свою будову. Ці римські аристократи, що самі вийшли з аристократії італійської, іберійської, романізованої кельтської, після розпаду імперії опинилися колишніми римлянами, але виявилися соціально живими та міцними. Аристократія варварів не заступила романізовану аристократію: вони злилися, укріпилися та ще більше зміцнили свої позиції. Злиття – яке не виключає ускладнень і зведення рахунків на місцевому рівні – забезпечило соціальній структурі та її політичним наслідкам загальну наступність, сумісну з виникненням і підйомом нових родів, занепадом і зникненням родів старих.

Щодо іншої складової європейської соціальної структури – селянства, то його розпад імперії та германське нашестя зовсім не зачепили. Від латинської *латифундії* до *вілли* епохи Меровінгів і Каролінгів спостерігається повна наступність як з економічної, так і з соціальної точки зору.

Які повчальні висновки можна зробити з подій навколо цієї імперії? Найперші висновки стосуються неактуальності імперії Каролінгів. Карла Великого коронували в 800 р., помер він 814 р., а імперія завдячує тим, що проіснувала до 843 р., тільки випадкові, що зробив з Людовіка Благочести-

вого його єдиного наступника, який вижив. Хай там як, але імперія надто велика й надто мало заселена, щоб нею можна було керувати з єдиного центру. Усі ознаки вказують на одне: спроба імперіалізації не передвіщає майбутнє, вона житиметься й керується ностальгією за римським минулим. У цьому сенсі цікава й симптоматична новація – саме коронування імператора в Римі. Він проголошує й затверджує остаточний розрив грецької та латинської імперій. Цей симптом виражає певну дану, а саме те, що ці два світи сприймають відтепер один одного як окремі, і так воно є насправді, тож, не слід і намагатися возз'єднати їх. Він є також і ознакою архаїзму, оскільки ця подія має сенс тільки стосовно минулого і веде до свого логічного завершення поділ і розходження між Заходом і римським Сходом, розпочатий Діоклетіаном і закреслений заснуванням Константинополя.

Цей архаїзм водночас і ознака визначної новини, а саме входження до історичної самосвідомості нової Європи – латинського християнства. У релігійному плані після навернення та організації сільського населення, християнізація стає вже абсолютною. За римської доби християнство було майже виключно міським явищем, як про це свідчить те, що латиною «язичник» і «селянин» мають однаковий корінь – «*paganus*»: селянин як протиставлення міщанинові. Село було «охрещене» в епоху Меровінгів, і тоді ж запроваджена система парафії, якій судилося протриматися аж до наших днів, і тепер вона починає зникати. Ця система ґрунтується на ідеї максимально можливої відповідності, яку слід встановити між церковною організацією та світськими угрупованнями, щоб життєві громади могли перетворюватися на громади вірців і спасених. Цим постулатом завершується надання церкві територіальної структури, а структуру цю ототожнюють із політичними та адміністративними територіями. У той самий період зазначена орієнтація, якою проголошується прагнення добитися злиття людського суспільства з християнською спільнотою, підсилюється інновацією, яка йде в радикально протилежному напрямку. У VI ст. св.Бенедикт приносить на Захід чернецтво, що зародилося в грецькому християнстві. Самітницьке та монастирське чернецтво виражає, навпаки, необхідність виходу зі світу та створення окремих громад для тих, хто претендує на справжнє християнське життя.

III. Модерна історія

Наслідки загального прийняття християнства мають вирішальне значення для цивілізації, оскільки великими культурними спрямуваннями керують найвищі цілі. Упродовж понад тисячу років діяльність у Європі буде весь час більш-менш глибоко позначена християнством. Це твердження стосується не стільки самої діяльності, скільки практичних методів роботи та пізнання. Майже для всіх видів матерії, що обробляються, будуть знайдені форми, навіяні християнством, і навпаки, формам будуть знаходити християнізовану матерію. Процеси пізнання просякнуті проблематикою, засновками, упередженнями в християнському дусі. Оскільки вся ця діяльність наддетермінована цілями, на службу яким вона мобілізується, то зачіпаються всі стани за двома головними осями. Усе, що йде в напрямку логіки укладу, отримує християнське тлумачення: політика, економіка, етика, педагогіка, ігри... Коли ж логіка укладу вступає в суперечність з християнським ученням, наприклад, лихварство або також війна чи політична хитрість, вибухають конфлікти й потрібно шукати компроміси.

Результатом стала цивілізація, в якій неможливо знайти хоча б одну рису чи один аспект, який не мав би жодного зв'язку чи жодного разу не пов'язувався б з християнством. Цей результат нормальний і банальний у тому сенсі, що всі великі цивілізації були так само визначені та просякнуті великою релігійною традицією. Нормальність цього факту наводить на думку про неймовірність того, що ненормальність виникнення модерності можна було б приписати християнству як одному з її органічних процесів. І навпаки, якщо модерність – це нова матриця можливих культурних варіантів, її виникнення в особливому контексті християнської цивілізації неминуче повинне було набути антихристиянських рис. Ці риси – зовсім не показники будь-якої несумісності між християнством і модерністю, а з простішого та менш драматичного погляду це показники одвічного зародження нового через чорнозем, просякнутий християнством, найперше і найвище призначення якого полягає не в тому, щоб ідентифікуватися з тим чи тим культурним ареалом. Європа стала християнською за доби Каролінгів, але християнство не вимагало за своєю природою Європи для самовираження, так само як і Європа не вимагала християнства, щоб жити своєю долею максимального культурного ареалу.

Отже, середовище було наскрізь просякнуте християнством, а християнство своєю чергою перебрало від нього деякі риси. Вони не такі славетні й яскраві, як собори та схоластика, але вони змогли зробити неабиякий внесок якщо не у виникненні модерної доби, то принаймні в умови її можливості. Серед них виділяються дві риси, що стосуються організації та життя церкви. У стратифікованому й територіалізованому суспільстві церковна організація, яка вирішила якнайтісніше увійти в це суспільство, а не виходити з нього, не може уникнути зараження стратифікацією й територіальністю. Територіальність наражає церкву на ризик розколу на стільки церков, скільки є організованих політій і політичних сил, зацікавлених у тому, аби поставити ці церкви собі на службу. Зазначений ризик пов'язаний із тим, що церква як церковна організація має організаційну спорідненість з імперією. За відсутності імперії та за існування великої кількості суверенних політій церква стикається з вибором між розпадом і зникненням на користь національних церков або утворенням духовного й нетериторіального контрсуспільства. Випадковості історії дозволяють перевірити ці твердження. Православне грецьке християнство процвітало в тіні Візантійської імперії. Коли імперія зникла, воно розпалося на етнічні й національні церкви, тісно підпорядковані певним інтересам, які, можливо, були законними, але, безперечно, не релігійними. Латинське християнство абсолютно не мало імперії, з якою воно могло б зв'язати своє існування. Частина цього християнства зазнає в період Реформації тієї ж самої долі, що й грецьке християнство, ідентифікувавшись із національними політичними церквами. Друга частина – католицька – вочевидь обрала шлях, указаний модерною добою, шлях трансполітійної та екстратериторіальної організації.

Стратифікація справила свою дію в більш прямий спосіб із наслідками, очевидно, несприятливими для християнства і, поза сумнівом, сприятливими для розвитку Європи. Вище духовенство, як біле, так і чорне, отримало до свого складу паростки аристократії, бо та мала кого влаштовувати, а місця виглядали спокусливо. Такий дещо викривлений добір кадрів не був поганий сам по собі, але, як і всякий інший спосіб добору, він віддалявся від принципу компетентності, збільшував небезпеку некомпетентності стосовно суто релігійних критеріїв, церковних звичок, які мало відповідали

III. Модерна історія

настановам учення і дисципліни. Сприятливим наслідком є участь вищого духовенства в політичних змаганнях аристократії з метою встановлення стрункого політичного укладу, який зміг би підтримувати мир, та режиму, орієнтованого на помірність. Цезаро-папістські нахили, які церковні достойники могли витягти з пам'яті про добу Костянтина, отже, нейтралізувалися. Альянс трону з вівтарем набував такого ж самого значення, що й союз династії зі своїм дворянством: договір на обох сторін, а не зведення однієї до стану служниці другої.

Щодо нижчого духовенства, то воно походить із селянського світу, а згодом, коли з X ст. відроджуються міста в Італії, а з XI ст. і в інших місцях, і з міст. Ототожнення парафії з сільською громадою веде до злиття їхньої долі, а кюре, вікарій чи священник може стати чільним органом у громаді. Як клерк, інтегрований в організацію, що поширюється на весь ареал, він входить у контакт з вищими рівнями культурної дійсності й може поширювати на своєму скромному рівні її ослаблений відгук. Саме він забезпечує значною мірою культурну гомогенізацію Європи в її соціальних глибинах, як це роблять «джаті» брахманів у Індії, а роди освічених у Китаї. З огляду на свою належність до церковної організації, кюре парафії має також доступ і до аристократії – або опосередковано, через вище духовенство, або більш прямо, через сеньйорію та належність до неї парафії. У разі конфлікту між сеньйором і селянами кюре стихійно відіграє певну роль, оскільки завдяки своїм обов'язкам і своїм зв'язкам він посідає місце передавача інформації в обох напрямках. Ця позиція надає йому вирішального значення в двох видах різноспрямованих стратегічних ігор: або він сприяє союзові села й феодала проти підсилення королівської влади; або він підтримує союз народу й центральної влади проти аристократії. Перша стратегія сприяє помірності влади, тоді як друга може сприяти поступові до абсолютизму.

Історичний епізод Каролінгів веде також до важливих негативних висновків. Згідно з одним із них, в Європі не існує – на даний час або потенційно – жодної політії, здатної розвинути таку силу, яка дозволила б їй завоювати чи стабільно контролювати інші політії, їхні еліти та народи. Досвід Каролінгів показовий не стільки сам по собі, скільки тим, що

його повторив Оттон з 962 р. Оттонівська династія виявилася неспроможною поширити свою реальну владу на всю Європу та блокувати дедалі помітнішу різницю між спадщиною Карла II Лисого та Людовіка I Німецького: так, у XI ст. вже можна вирізняти Францію й Німеччину. Неімперіалізація Європи відбивається в позитивних прикладах, у незалежних політиях і в стрункій трансполітичній карті. Другий негативний урок показує, що альянс між імперією та папством за моделлю Костянтина та Візантії, який був стихійним ще між Карлом Великим і Леоном III, зникає при Оттонідах. Конфлікт 1077 р. між Григорієм VII і Генрихом IV не був викликаний цими обставинами, хоча він і вибухнув з приводу контролю за призначеннями духовенства. Це питання посідає чільне місце, коли доводиться вирішувати, чим має бути церква: організацією, вільною від будь-якого політичного підпорядкування, або ж одним із департаментів імперських справ. Перемога папи над імператором провіщає не ілюзії папського верховенства, які плекатиме століттям пізніше Інокентій III, а виникнення нової ситуації: спільнота вірних, організована для самої себе, незалежна від будь-якої політичної організації та відкрита для всього людства.

Цей історичний епізод показав також, що владний апарат у Європі може складатися тільки з аристократів – світських або духовних, – оскільки вони єдино компетентні, якщо влада хоче бути ефективною, або ж досить сильні, щоб успішно протистояти всіляким спробам зламати їх. Виходячи з цього – і вже на віки, – ієрократія зможе пом'якшуватися тільки більшою або меншою мірою аристократами. Християнізація сприяє тому, що аристократи отримують монополію на політичні позиції. Будь-яка влада, що прямує до абсолютизму, прагне ставити на такі позиції людей, які не мають соціальної основи, незалежної від влади, – рабів, вільновідпущених, євнухів, іноземців, представників меншин... В Європі немає жодної визначеної в такий спосіб групи населення. Повна християнізація залишила меншиною тільки євреїв, але їхня репутація боговбивць в очах християнства не дозволяє ставити їх на політичні позиції. Робити євнухів – значить накликати на себе анафему, раби дуже нечисленні й уже фактично зникають. Щоб знайти вихід Оттоніди вирішили ввести до свого апарату єпископів і абатів, оскільки в них не було законних дітей. Проте в них були родичі й близькі люди в се-

III. Модерна історія

редовищі аристократів, тож, ефективність цього заходу, мабуть, була сумнівною, навіть якщо не брати до уваги конфлікт, який неминуче виникав би з цього в питаннях призначення церковних достойників. Хай там як, але впродовж кількох століть, аж доки середньовічні університети не почали випускати правників, політична влада на всіх рівнях могла набирати собі на службу тільки тих людей, які були зацікавлені в контролі її поширення. Королівський апарат отримує певну свободу дій, тільки коли зможе залучати на свою службу легістів – чиновників, які мали правову освіту.

Останній висновок менш притаманний, але його важливість через це не знижується. Якщо імперію неможливо заснувати завдяки процесові, який йшов би з середини Європи, то її так само неможливо створити й завоюванням ззовні з тих самих причин. Немає жодного центру ваги, знищення чи завоювання якого забезпечило би переможцеві панування над усією Європою. Якщо припустити, що таке панування встановили, йому довелося б зіткнутися з безліччю соціальних пірамід при низькій вартості мобілізації кожної піраміди проти кожної зовнішньої загрози та помірній вартості об'єднання пірамід між собою. Розпорошення і опір пояснюють те, що впродовж понад два віки, з VIII по X ст., сарацини, нормани, угорці могли безперервно нападати, грабувати, розоряти, руйнувати й не змогли нічого завоювати. Нормани й угорці оселилися в Європі в X ст. і остаточно перейняли європейські звичаї. Сарацинів урешті-решт вигнали завдяки зміні співвідношення сил, яка рано чи пізно мала статися. За певною іронією долі саме нормани допомогли вибити їх з Південної Італії та з Сицилії в XI ст.

Після та внаслідок невдачі Каролінгів і повторної невдачі Оттонідів і Священної Римської Імперії залишається, утім, певна проблема. Якщо Європа непридатна для остаточної імперіалізації, то який же відомий чи новий тип структури повинна вона взяти їй на заміну? Відповідь на це запитання дадуть складні процеси, які розтягнулися щонайменше на п'ять віків: структурною альтернативою стане олігополярна трансполітія. Перехід від одної альтернативи до іншої вкорінюється в феодалізмі, роль якого неможливо перебільшити, щоб зрозуміти остаточно виникнення Європи, здатної пережити прихід модерної доби.

Доба феодалізму

Цей період триває від розпаду імперії Каролінгів із 843 р. до зламу XIV–XV ст., коли виникає нова Європа – Європа королівств, націй, монархій, європейського балансу та Європа, з якої вирине своєю чергою модерна доба в наступні віки. Ці п'ять або шість століть європейського розвитку можна сприймати в значному ідеологічному забарвленні, але єдина резонна точка зору – це підхід Монтеск'є, коли він висунув гіпотезу, що феодалізм можна було б уважати колискою або однією з колисок політичної модерності в Європі, і спробував це довести. Ми дійшли до тієї ж самої точки зору, поділивши її на дві частини. Феодална епоха створила умови для процесів, з яких складається доба модерна. Деякі з цих процесів мали результатом модерність, визначену як нове поле можливостей. Епоху феодалізму слід розглядати в цій чіткій перспективі створення умов можливості.

Щоб краще зрозуміти оригінальність феодалного суспільства, потрібно подивитися, яким воно було в X–XI ст., коли воно виглядає найпоказовіше. Його оригінальність ґрунтується на поєднанні трьох елементів: васальної залежності, сеньйорії та королівства, кожен з яких більш-менш звичний і банальний, але поєднання яких настільки неймовірне, що єдиною досить переконаливою історичною паралеллю є досвід Японії в XII–XVI ст.

Vasallitет – це договір між двома членами соціальної еліти, тобто між аристократами-воїнами. Договірні сторони рівні за суттю, оскільки обидві представлені вільними людьми, які належать до одного й того самого світу, але вони нерівні за своєю владою, авторитетом і багатством. Договір фіксує обмін цими двома видами рівності: захист з одного боку і військова підтримка – з іншого. Учасники обміну нерівні й вільні, а складові обміну рівні. Васальний договір чітко поважає умови договірної справедливості. Вищий, або «сеньйор», – пізніше «сюзерен», що значить, точніше, сеньйор сеньйора, – має певні ресурси, які можна мобілізувати в політичних цілях. Нижчий, або «васал», – одне з не багатьох галльських слів, які збереглися у французькій мові, – або, простіше, «чиясь людина», передає свої військові здібності на службу вищому, щоб зміцнити потугу того цілого, яке сеньйор утворює зі своїми васалами, з метою захисту та/або нападів.

III. Модерна історія

Договір вирізняється певними характерними рисами. Він перетворює васала на професійного солдата на службі сеньйора. Сеньйор повинен утримувати васала, якщо хоче мати його біля себе. Оскільки економіці того часу практично невідомі гроші, утримання може відбуватися тільки в двох формах: або сеньйор тримає своїх васалів у власному домі, де вони користуються продуктами його земель і майстерень, або ж він надає їм доходи з тієї чи тієї зі своїх земель. Перший варіант надто складний для здійснення, і може застосовуватися для кола, яке не перевищує невеликий рівень. Отже, мав би взяти гору другий варіант. Доходи, що віддаються з землі, звуть леном, або ф'ефом, а ленне дарування має нестійкий характер, принаймні в тому сенсі, що васалові передають не саму землю і не тих, хто на ній працюють. З технічної точки зору сеньйор залишається власником виробничих чинників і передає тільки продукти. Проте дуже швидко доходами почали вважати землю, а передання лена стало довічним, а згодом і спадковим. Договір укладали довічно – звідси й довічне володіння леном, – і його не можна було розірвати ні за спільною згодою, ні за рішенням однієї зі сторін, за винятком серйозного порушення умов і духу договору. Він і сам теж дуже швидко стає спадковим. Договір має виключний характер стосовно васала: якщо в сеньйора є кілька васалів, то у васала може бути тільки один сеньйор. Це правило поставлять під сумнів у XII ст., але це – ознака еволюції феодалізму в напрямку виходу за власні межі.

Договір обставляється ритуалом. Васал складає руки й вкладає їх у руки сеньйора, інколи стаючи при цьому на коліна; сеньйор промовляє кілька слів; це – символ покори. Потім вони цілуються на знак згоди та дружби. Після цього відбувається ще один ритуал, який з'явився пізніше, але твердо відомий з епохи Каролінгів як суто релігійний і християнський обряд: поклавши руку на Євангеліє чи на якісь реліквії, васал присягає на вірність, це – його «слово». Перший ритуал має більше значення, ніж другий, адже, хоча віра й дуже поширена, честь віддається цим особливим васальним узам. Фізична присутність обох осіб необхідна. Ця вимога буде знята в пізній період занепаду феодалізму.

Зазначені васальні узи можуть легко і без викривлень пе-

ретворюватися на ланку васального ланцюга. Досить, аби васал став сеньйором або сеньйор васалом, якщо тільки з кожним із них не станеться цього перетворення, щоб стихійно утворювалися феодальні мережі, які набувають пірамідальної структури з огляду на нерівність сторін у договорі. У цій структурі учасники угоди діляться на два типові шари: вища аристократія, яка дістає цей статус завдяки своїй позиції «зверху», своїй силі, багатству й авторитетові, і нижча аристократія.

Сеньйорія – це зовсім інше й незалежне від першого явище. Її можна охарактеризувати трьома основними рисами. Це, по-перше, економічна одиниця, маєток з ознаками натурального господарства. У цій одиниці згруповані сільськогосподарські землі – одну частину, заповідні землі сеньйора – кріпаки обробляють безпосередньо на нього, а решта поділена на дрібні ділянки, які роздають сім'ям кріпаків для їхнього власного вжитку, – та майстерні, де виробляють усі необхідні предмети чи кріпаки-ремісники, або сільськогосподарськими кріпаками в міжсезоння. Зовнішні обміни обмежуються деякими предметами розкошу, шовковими тканинами, прикрасами або домашніми рабами, переважно слов'янського походження, чим і пояснюється сама їхня назва (раб французькою – «esclave»). Така схема економічної одиниці характерна для північних країв, тоді як на півдні, зокрема в Італії, замість маєтків існують подрібнені великі володіння, а обробка заповідних земель сеньйора замінена феодальними повинностями. Ці варіації мають суто технічне значення і не справляють жодних економічних наслідків.

Сеньйорія – це також і соціальна одиниця. До її складу входять сеньйор і його сім'я, в принципі, аристократи, які ще тримаються родових уз, тож сім'ю слід розглядати радше не як домашнє господарство, а як розширену родину. До сеньйорії входять також хлібороби, фахові ремісники, слуги сеньйорського дому. Ці кріпаки мають проміжний статус між свободою та кріпацтвом, який більшою чи меншою мірою коливається в один або інший бік. Вони прикріплені до землі, оскільки людей і робочої сили не вистачає після демографічного спаду в попередні століття. Вони виконують феодальні повинності та ходять на панщину, але самі обробляють власні господарства.

Це, зрештою, майже політична одиниця. Розвал центра-

III. Модерна історія

льної політичної влади внаслідок розпаду імперії Каролінгів виявився в запаморочливій децентралізації та в розосередженні публічної сфери й у перманентній війні між одиницями, яким цей стихійний процес пішов на користь. Цими одиницями є сеньйорії, які перетворюються на одиниці безпеки й захисту від ворожого зовнішнього середовища. У такій ситуації сеньйор здійснює або ж узурпує повноваження органу правосуддя, законодавства і оподаткування, які умовно звуться «королівськими прерогативами» і які в звичайний час закріплюються за центром, за королем і його владним апаратом. Чинним режимом є дуже абсолютна ієрархія, оскільки не існує противици владі сеньйора. З цього випливає змішання публічного й приватного, одним із наслідком якого є те, що сеньйор прагне привласнити собі всі землі, які входять до сеньйорії. Ця тенденція ніколи не доходила до свого завершення та до ліквідації власності: деякі позасеньйоріальні володіння, привласнені приватними особами, змогли зберегтися й пережити феодальну добу. Під цим кутом зору сеньйорія справді виглядає як квазіполітія, адже в ній зберігаються більшість інституцій і публічних функцій, але на місцевому рівні.

Сеньйорія сполучається з васалітетом через ленне володіння. На початку і за своєю концепцією лен – це заробітна плата в натуральній формі, яку видають напряму за столом у сеньйора чи опосередковано в формі доходів від землі. Із запровадженням спадковості на лен і його ототожненням із землею він стає частиною володіння васала. Достатньо, щоб це володіння перетворилося на сеньйорію, аби лен і сеньйорія означали одне й те саме, а отже, одне й те саме означають сеньйорія та васалітет.

Королівство – менш помітний елемент феодалізму. Князі, королі й навіть імператор не зникли разом із імперією Каролінгів. Ці законні володарі влади в границях політій не вимерли. Проте, з одного боку, політії стали рухливими під дією воєн, битв, через виявлення васалами своїх вірних почуттів, унаслідок поділу володінь між спадкоємцями на уділи, хоча в загальному плані вся картина залишається стабільнішою, ніж здавалося б. З іншого боку, реальна влада володарів прямо пропорційна кількості та якості васалів, яких вони можуть мобілізувати, і ленів-сеньйорій, який вони можуть подарувати. Реальна сила престижного титулу може

бути дуже слабкою: так, перші королі з династії Капетингів не простягали своєї влади далі «краю», яким є Франція на північ від Парижа. Але королі й князі посідають особливе місце. Їх не можна викинути з гри, попри їхнє безсилля та всі мінливості війни, бо вони – священні особи, династичні спадкоємці законної влади, яка сягає ще римського імператора.

Загалом феодалізм демонструє картину надзвичайного розсіяння політичної влади, яка може спускатися аж до рівня місцевої округи, підпорядкованої сеньйору, але це розпорошення не погрузає в повну анархію, оскільки суспільство структуроване сеньйоріями та васальними мережами у межах можливих королівств. Феодалізм – це певна будова, принцип зв'язності та єдності людського суспільства. Його витоки можна простежити без надто великих зусиль.

Феодальні *королівства* варто розглядати в двох аспектах. Ідея королівства та імперії завжди була присутня в умах політичних та ідеологічних чинників – майже виключно освічених людей у тому, що стосується ідеології, – і завжди свідомо прив'язувалася до Риму. Важливий момент, який можна аналізувати тільки на основі достеменних документальних даних, торкається матеріального розмежування політій. Це – повільний, складний і мало досліджений процес. Його вивчення слід було б вести, виходячи з гіпотези, що політична карта в тому вигляді, в якому вона постає наприкінці феодальної доби, після Столітньої війни, визначена географічними вказівками, накопиченим спадком, різноманітними стратегіями, війнами, непередбаченими випадками тощо. Внесок феодальної доби спирається на давні та подекуди дуже давні дані. Її власним вкладом може бути просіювання та добір кадрів, якнайкраще підходять одиницям, що їх затримало решето. Розвал центральної влади та підйом квазіполітичних одиниць, якими є сеньйорії, мали завершитися позначенням тих цеглин європейського дому, якими стали «краї», ті маленькі області, згруповані в радіусі близько двадцяти п'яти кілометрів. Ці цеглини-краї можна вкладати за різними схемами, причому такі схеми не довірливі, а враховують усю історичну спадщину. Виходячи з цього, можна висунути гіпотезу, доки не буде документальних підтверджень, що феодалізм, стираючи або накреслюючи пунктиром усі наявні будівельні креслення, зобов'язав до

III. Модерна історія

загального перегляду всіх отриманих варіантів, організував між ними загальну й відкриту конкуренцію та привів до обрання найменш довільного варіанта, того, який би найкраще відповідав географічним ознакам і найвирішальнішій історичній спадщині.

Верденський договір 843 р. можна розглядати як старт процесу, немовби троє синів Людовіка Благочестивого запропонували в загальних рисах кінцевий результат і поклали на добу феодалізму завдання перевірити його слушність і підправити його деталі. Адже якщо взяти правильну перспективу, яку можна застосовувати до максимального культурного ареалу, принаймні в розрізі п'яти тисяч років, і якщо припустити, що цей ареал слід розподілити на політії, здатні врівноважувати одна одну, то ми, звичайно, отримуємо не ту детальну політичну мапу Європи, яку ми знаємо, а визначення багатьох субкомплексів, що можуть утворювати з себе політії: італійський «чобіток», Іберійський півострів, Британські острови, Скандинавія, Рейнський басейн, альпійська зона, Північноєвропейська рівнина тощо. У такому контексті запитання стає точнішим, а відповіді суттєвішими: які чинники та які обставини сприяли або завадили тому, аби різні субкомплекси утворили нинішні політії? Цей шлях одразу приведе до виявлення основної вади сучасної європейської схеми: відсутність німецької політії, утвореної в самому центрі геополітичної ваги Європи.

Витоки *сеньйорій* не мають нічого таємничого. Ми вже визначили великі помістя чи володіння аристократів як економічні одиниці, де працювали раби чи орендарі на всіх етапах розбудови європейської історії, починаючи від індоевропейців середньої бронзової доби. Пізніше *вілли* епохи Меровінгів і Каролінгів стають прямими спадкоємцями римських *латифундій* у тому вигляді, в якому вони визначалися з III ст., і адаптуються до нових політичних, фіскальних, економічних і, можливо, демографічних умов. Як квазіполітичні одиниці, сеньйорії є прямими продуктами розвалу державних структур Каролінгів. Оборона, правосуддя, процвітання забезпечуються в дуже вузьких межах можливого, в найгрунтовніших границях – помістях, які перетворюються на сеньйорії. Ця система набуває загального поширення через перетворення на сеньйорії всього, що має якусь сталість, і може слугувати місцевою точкою єднання: епархія, мона-

стир, давній адміністративний округ або просто місцевий можновладець чи авторитетна особа. Сеньйорія як явище зовсім не притаманне європейському феодалізму. Воно завжди супроводжує розпад центральної влади. Проблема полягає не в політизації периферії через утворення сеньйорій, а в падінні центру. Щодо імперії Каролінгів, причинами розпаду стали нестача людських і економічних ресурсів у період нападів сарацинів, норманів і угорців. Слабкість ресурсів перевищує за вагою напади, адже сильніша Європа могла б стримувати і припинити напади. Оттонові довелося мобілізувати майже всі наявні феодальні сили, щоб вибити сарацинів з їхньої фортеці в Ля Гард-Френе!

Витоки *васалітету* відомі. Особисті узи між чоловіками – це кельтська інституція, взята Цезарем, германська, описана Тацитом, і, дуже вірогідно, індоєвропейська. Цими узами зв'язуються воєначальник або ватажок розбійницького набігу та його соратники чи спільники, які всі є аристократами, що відрізняє їх від уз клієнтарності, якими можуть зв'язуватися аристократ і пересічний люд. Каролінги свідомо й систематично використовували цю інституцію як фіктивний замітник для імперського владного апарату. Не маючи змоги наймати й утримувати адміністративну, військову, фіскальну, ідеологічну бюрократію та здійснювати за її допомогою контроль, а згодом і ліквідацію аристократів, імперська влада змушена була перетворювати їх на вірних собі людей, винагороджуючи їх політичними посадами та ленними даруваннями. Цей підхід був безнадійний і підкреслює, якщо в цьому є потреба, несвоечасність такої спроби. Падіння імперії та поглиблення її розпаду приводять до перемоги відцентрові сили й стихійно делегують королівські прерогативи дедалі нижче, у подрібнену структуру, аж до рівня місцевої сеньйорії та найменшого васала. Результатом стає поширений на загал стан небезпеки. Щоб знайти хоч трішки безпеки, потрібно згрупувати найслабших навколо сильніших і утворювати стихійні коаліції. Такі квазіполітичні коаліції завжди супроводжують фази розпаду імперій. Оригінальність Європи – і Японії – полягає в тому, що узи клієнтарності замінили договори, які об'єднують рівних за суттю та нерівних за силою. У цьому процесі немає нічого наперед замисленого, і вислів «феодальний лад» дуже мало відповідає йому. Перед історичними дієвцями поставала ве-

III. Модерна історія

лика проблема: падіння імперії та напади з усіх боків. Вони знайшли елегантний і ефективний вихід, зібравши до купи елементи своєї культурної спадщини та пристосувавши їх до нових умов. При цьому, самі не знаючи й навмисно не бажаючи того, вони винайшли небачену будову сегментарного типу, таку як плем'я та каста, оскільки вона базується на гнучкому й змінному поєднанні самодостатніх низових одиниць, у цьому випадку сеньйорій-помість.

Зазначена будова вимальовується і встановлюється в IX ст., тріумфує в X ст. і зазнає глибоких перетворень у XI–XIII ст., вийшовши у новий світ у XIV–XV ст. Динаміку та її напрям диктують дві визначні зміни, одна з яких веде від феодального роздрібнення до реставрації монархії, а друга – від феодальної багатополярності до сучасної олігополярності.

На відміну від режиму каст, який забезпечує соціальну солідарність у повній незалежності від політичних структур, а отже – тисячолітню стабільність, феодалізм нестійкий за своєю внутрішньою природою та нестримно веде до чогось іншого. Причина цього лежить на поверхні. Примножуючи кількість квазіполітій, феодалізм започатковує трансполітичну гру з дуже численними дієвцями. Багатополярна гра не знає правил або ж неспроможна забезпечити їхне дотримання, як про це свідчать неодноразові спроби встановити «Божий мир», до яких вдавалася церква. Війна через це стає перманентною і вічною, навіть попри те, що вирішальні битви трапляються рідко й вони не аж такі кровопролитні. У перманентній війні весь час визначаються переможці й переможені. Проте деякі позиції бувають майже неприступними в тому сенсі, що ті, хто ними володіють, можуть програти багато битв, а врешті-решт виграти війну. Хай там як, але це нескінченне змагання веде до поступового й хаотичного виходу на поверхню найвищих переможців, королів і князів, які мали визнану легітимність. Стихийно народжений з розпаду імперії, що втратила актуальність, феодалізм стихійно призвів до реставрації та до встановлення монархій і князівств.

Першою виринає Англія завдяки щасливій вилазці нормандського герцога в 1066 р. Франція переживає набагато важчий і триваліший період зародження. Їй знадобиться два століття безперервних воєн, які вестиме споріднена з Ка-

ролінгами династія з Іль-де-Франс, щоб досягти вирішальної критичної маси за Філіпа II Августа (1180–1223). З іншого боку, Італія й Німеччина не спромоглися створити унітарні королівства. Обидві випадковості, поєднані з історичною спадщиною, призвели до виникнення регіональної олігопольярної структури та до блокування на невідомо який час ходи до політичного об'єднання, яке мало б, у принципі, взяти гору. Одним із наслідків ситуації в Італії був, можливо, аналіз європейської аномалії та концепції трансполітичної рівноваги, зроблений Мак'явеллі й Гішарденом. Німецька аномалія призвела до появи зони слабкості й розривів у серці Європи, результатом чого стали кілька загальних катастроф, від першої – Тридцятилітньої війни (1618–1648) – до другої (1914–1945).

Реставрація монархії відбувається в самих межах феодалізму. Він став нагодою для легістів, радників тодішніх князів, виробити феодальну ідеологію, засновану на принципі піраміди васальної вірності, кульмінацією якої стає присяга, яку приносять територіальні князі королю як своєму сеньйорові.

Цей основоположний процес започатковує й інші – похідні від нього. Найвизначнішим на тривалу перспективу стає відвоювання князями в сеньйорів королівських прерогатив. Логіка ієрократії схиляється в бік абсолютизму. Сеньйори – це аристократія, яким недорого коштує об'єднатися та які в об'єднанні стають потужними. Вони зацікавлені в тому, аби протистояти абсолютистським тенденціям, і мають засоби для дієвого опору. З цього процесу повинні утворюватися монархії, більш-менш помірні – залежно від співвідношення сил. Таке становище базується на нестійкому балансуванні між абсолютистським підходом і стримувальним опором і може призвести до визначальних розривів, які відкривають шлях радикально новим підходам. Таким розривом буде перехід до нової конституційної монархії, яку можна демократизувати.

Інший наслідок – це перетворення аристократії на дворянство. За першої феодальної доби аристократи існують, але не як дворянство, що визначається як законно закріплене верства чи спадкоємний стан. Цей перехід стає рухом від відкритості до замкненості, принаймні деякою мірою. Аристократія є радше відкритою за браком політичної сили,

III. Модерна історія

здатної закріпити той чи той стан. Загальна ситуація настільки хаотична, що родини й роди зникають у небутті, і виринають нові люди, як, приміром, такий собі Роберт Сильний, убитий 866 р. у сутичці з норманами: це – пращур Капетингів, Валуа, Бурбонів. Тенденційна замкненість базується на спадковості та кровних узах і на офіційній позиції. Ця умова передбачає союз дворян проти нових людей за королівської підтримки. Але стратегія королівської влади спрямована на те, аби розмістити у владному апараті свої креатури, унаслідок чого – через певний час – аристократія має бути налаштована проти дворянства. Ситуація стає нестабільною через балансування між самостійною аристократією та дворянством як інструментом королівської влади.

Звернімося ще до одного наслідку процесу – переходу від сільської сеньйорії до сільськогосподарської ренти. На початку ХІ ст. різко змінилися обставини, які, здавалося б, усталилися за минулі століття: життя буяє, стосунки відновлюються в дедалі ширших масштабах, відроджуються торгівля й міста, розкорчовуються величезні лісові масиви в Європі. Упродовж трьох століть Європа переживає період надзвичайного підйому в мистецтві, думці, економіці, техніці, і можна стверджувати, що це кипіння стало наслідком феодальної квазіанархії, принаймні як умови можливості. Наслідки цього періоду стають вирішальними для сільської сеньйорії. Сеньйоріальні заповідники та майстерні зникають, бо вони вже не рентабельні в економіці, яка повернулася до торгівлі та використовує принцип порівняльних витрат. Сеньйори перетворюються на підприємців, вони теж корчують ліси, будують укріплені містечка та нові міста, прагнуть збільшити свої доходи перед лицем нових витрат. Щоб успішно вести свої справи, їм потрібно залучати й утримувати робочу силу вигідними умовами: головні з них – звільнення з кріпацтва та надання визвольних листів старим і новим селам, які через це перетворюються на комуни та на маленькі самоврядні республіки. Сеньйоріальні права перетворюються на повинності, які сплачуються або грошима, або натурою, але вони стали, що має заохочувати селян до підвищення продуктивності праці.

У результаті цих процесів зникають майже автаркійні сільські одиниці, а їх місце посідають мільйони сільських господарств, які ведуть селянські сім'ї. Вони можуть бути

власниками якихось ділянок, але часто орендують свої господарства у великих землевласників – сільських аристократів чи міських буржуа, стаючи, отож, орендарями або половинщиками. Для майбутнього важливо те, що вони самостійно ведуть свої господарства. Це зовсім маленькі підприємці, охоплені єдиним сильним бажанням – стати власниками свого господарства та розширити його. Мешкають вони скупчено в комуні, парафії чи в селі – поодинокі поселення є винятком, причому зазначені три одиниці мають тенденцію до змішання, хоча так відбувається не завжди й не цілковито. Усі ці процеси ведуть до увічнення аристократичної еліти, що живе зі своєї земельної ренти, і спеціалізується на війні та службі королю, а також до появи, або радше до відновлення, народу вільних селян, які ведуть господарство на власних фермах, самі керують своїми спільними справами, групуючись навколо своєї церкви та свого кюре.

Тепер піднінемося вище й розглянемо ситуацію під політичним кутом зору. Ми спостерігаємо політичну гру з трьома основними дієвцями: князі та владні апарати; самостійна, аристократична еліта й помалу та дедалі більше міська буржуазія; народ селян. У політиці три ділиться на два проти одного. Структура гри дозволяє створювати змінні коаліції, а її склад по-різному спрямовує їх залежно від домінантної загрози. Проти надто сильного князя еліти й народ утворюють альянс, як у Англії. У Франції еліти домінують і нав'язують коаліцію між народом і князем. Рідше й випадковіше траплялося так, що народ видавався загрозливим князеві та еліті. Найвизначнішою подією в цьому плані, яка мала найтривалішу дію, стала Селянська війна в Німеччині з 1525 р.

Найвизначнішим результатом еволюції в межах феодалізму й поза ними та результатом, що мав найбільші наслідки, є не-подія: багатополярна нестабільність привела систему гри не до її логічного завершення – імперської монополії, а до олігополярної конфігурації. У всі наступні періоди на трансполітичній сцені одночасно активно діють від п'яти до семи політій. Це королівства, що виникли з феодального роздрібнення, поліси, створені в проміжках, утворення, які стихійно виникли через ці обставини. Вони зветься Англія, Франція, Іспанія, Швейцарія, Австрія, Богемія, папство,

III. Модерна історія

Данія, Швеція, Венеція, Флоренція, Неаполь, Баварія, Пруссія і т.д. Згодом до гри допустять Росію й Туреччину, бо вони розташовані поруч. Ця гра виходить на поверхню впродовж Столітньої війни й спричиниться ще до двох віків жахливих воєн, у тому числі так званих релігійних воєн, доки її не буде інституційовано Вестфальськими договорами у 1648 р.

Чому сталося саме так? Це – не чистий випадок, адже неімперіалізація Європи є даною старою, яку нові обставини реактивували з доби в добу. Новизною модерності з другої половини XV ст. стала олігополярність трансполітії, яка складалася з королівств-політій, дедалі краще окреслюваних чимраз жорсткішими кордонами. Цю новизну можна чітко розгледіти в ретроспективі. З іншого боку, те, що кількість політій-дієвців постійно перебувала в потрібних межах, і те, що ніколи не виринула жодна гегемонічна політія, яка була б потужнішою за коаліцію слабших, слід уважати цілковитою випадковістю. Ці факти не були потрібними, передбачуваними й неминучими: вони суто історична випадковість.

Розділ VII

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ШЛЯХ

Аномалія неімперіалізації та олігополярності – особливість Європи, якщо порівняти її з досконалістю Китайської імперії, політичною неспроможністю Індії, яку компенсував кастовий режим, і хаотичною розсіяністю азійського ареалу. Як перейти від цієї надзвичайної, але надто загальної особливості до особливостей конкретніших, визначених у такий спосіб, аби можна було показати, що вони водночас наслідки аномалії та уможливлення виникнення загальних явищ? Найпростішим і найнадійнішим було б аналізувати імперії в зворотному напрямку, постулюючи «не-імперію» та зважуючи наслідки, які така ситуація мусила мати для політії та трансполітії, політичного режиму, морфології та цивілізації. Наклавши на Європу таку сітку прочитання та інтерпретації, ми виділимо чотири європейські особливості: королівства, монархії, нації, цивілізацію, яка ґрунтується на діалектиці тем і варіацій.

Королівства

Якщо взяти неімперіалізацію та олігополярність як обмеження, то яких наслідків потрібно очікувати для політій і їхніх історичних здобутків? Які факти можна констатувати? Важливу дію могли б справити три наслідки, які ми в змозі виокремити.

Логіка олігополярної гри визначається тим, що зсередини не може виринути жодна гегемонна політія, яка могла б узяти гору над коаліцією невеликим коштом. Ця логіка зобов'язує раціональних гравців удаватися до оборонної стратегії, де головна мета – не виграти, оскільки це неможливо, а не програти. З цього можна зробити два висновки. Щоб не програти, треба битися, бо ніхто цього за вас не робитиме.

III. Модерна історія

Політія не може задовольнитися тільки тим, що вона існує, вона має бути постійно активним дівцем на трансполітійній сцені. Цей висновок виглядає невинним, але він веде до виявлення трьох обмежень і їхнього менш очевидного та менш невинного впливу. Перше й дуже сильне обмеження полягає в потребі будь-якою ціною зробити з політії колективного дівця. За своєю природою, дівець здатний мобілізувати енергію на службу волі, просвітленої розумом. Щоб стати ефективним дівцем, колективний дівець має трансформувати велику кількість енергій, волю і розумів у одне ціле. Таке трансформування ґрунтується на організації та інституціях. Його ніколи не можна здобути остаточно, це – нескінченний процес. Наведене обмеження сильне, і воно може не справити свою дію тільки за надто особливих обставин, оскільки воно визначається змаганням між політіями, а в цьому змаганні йдеться про життя чи смерть політії. Гра, в якій ставкою є життя чи смерть, справляє потужний вплив на гравців, змушуючи їх робити все, щоб життя перемогло смерть. Такий вплив має прямі й конкретні наслідки для політичного режиму та соціальної єдності.

Друге обмеження тонкіше, хоча й не менш сильне. Оборонна стратегія радить не програвати, але не програвати що? Те, що ризикує втратити колективний трансполітійний дівець, це – свобода в грецькому розумінні слова, незалежність, яка ототожнюється з самим статусом політії та з її виразнішою характеристикою – правом війни й миру. Це обмеження має втілюватися в чіткі тенденції для того, щоб досягти тотожності між уявленнями історичних дівців про політію та її концептуальним визначенням. За своєю концепцією, політія втілюється й матеріалізується в людях і групах, об'єднаних в якусь цілісність. Із самої цієї концепції не випливає, що політія має займати якусь визначену й окреслену територію. З концептуальної точки зору можливо, щоб елементи цілого були розсіяні в просторі та зв'язувалися один з одним та з цілим через об'єднані мережі. Така схема базується на технічних – ефективні й надійні мережі та зв'язки – і на економічних умовах – низька, якщо не нульова, вартість. Оскільки ці дві умови не були виконані до перетворення модерних часів, то виникає непереборне й несвідоме прагнення спроектувати соціальний простір на певний фізичний простір і ототожнити політію з територією. Зважа-

ючи на те, що будь-яка політія не поодинокa, і кожна має своїм головним завданням вижити як політія, то кожна з них спонукається до точного позначення території, з якою вона має ототожнитися, та відмежування її стосовно інших. Кордони між політіями відіграють дедалі більшу роль, отримують чимраз точніші, абстрактні та уявні означення й дедалі більше вважаються непорушними. З цього випливає нове джерело ймовірних конфліктів і воєн, пов'язаних із встановлення кордонів і їхнього порушення.

Третє обмеження змушує дівців дотримуватися трьох виключних стратегічних напрямків. За одним із них, кожна політія повинна зав'язувати з іншими гнучкі й перемінливі союзи, аби ніколи не опинитися в становищі того, хто програє. Союзи мусять здійснювати раціональний розрахунок співвідношення сил і ставити собі виключною задачею досягнення рівноваги цією спільнотою. Взаємні симпатії, культурна близькість, схожість релігійних чи ідеологічних уподобань, навіть узи спорідненості треба виключати з такого розрахунку – не тому, що їх не можна дотримуватися, а через свою трансполітійну неістотність. Другий стратегічний напрямок вимагає від кожної політії означування себе для самої себе, щоб максимально збільшити можливості захисту. Означення може набувати найрізноманітніших аспектів. Це може бути ототожнення з територією, яку легко обороняти, або на яку важко нападати та яку ще важче окупувати та контролювати. Турбота про захист може також виражатися в досить урізноманітненій економіці, щоб унеможливити загрозу блокади. Якщо територія – це архіпелаг чи острів, принципом означення політії може бути зосередження на пануванні над морями, щоб запобігти вторгненню чи облозі, маючи при цьому незначну економічну перевагу в тому, що є можливість відстежувати порівняльні витрати та зосереджуватися на найвигіднішій економічній діяльності. Останній із зазначених стратегічних напрямків полягає в тому, щоб намагатися гарантувати здобутки за допомогою договорів, які сторони мають визнати та дотримуватися. Ця стратегія відображає раціональність олігополярної гри, заснованої на рівновазі та врівноваженні залежно від співвідношення сил, яке невідоме нікому та проявляється тільки через їхнє зіткнення. Кожна політія, основне завданням якої – не програти, справедливо вважає, що баланс, досягнутий у резуль-

III. Модерна історія

таті конфронтації, найкращий або найменш поганий для неї. Кожна зацікавлена у визнанні результату рештою і може розраховувати на низьку вартість коаліцій, аби запобігти махінаціям чи покарати тих, хто до них вдається. Звичайно, баланс із часом змінюється, тож, здобує періодично ставлять під сумнів і в той чи той спосіб переглядають. Із укладанням договорів ми спостерігаємо стихійне вироблення трансполітичного права – дедалі жорсткішого комплексу норм, призначених для мирного розв'язання максимальної кількості конфліктів і для максимального спирання такого розв'язання на справедливість і на те, що вже належить кожній політії.

Вирішивши перетворити на свою пошукову лабораторію європейську історію періоду між кінцем Столітньої війни в другій половині XV ст. і Першою світовою війною, історик має вдосталь експериментального матеріалу, щоб перевірити слушність висновків. Так, наприклад, упродовж цього періоду європейська політична мапа постійно змінювалася й уточнювалася. Створення такої мапи підкріплювалося дедалі глибшим і поширеним переконанням, що політія отожднюється з територією, яка (бажано) утворює єдине ціле. Це переконання, з огляду на європейську експансію в світі та на її позицію провідної світової думки, стало своєрідним загальнолюдським чинником. Воно ще легше сприймається саме так тому, що існує природна тенденція плутати політичну територіальність із тваринною. У тварин є власна територія, яку вони захищають: так само діють і політії. Власне, територія виду – це планета, а територія його представників – кімната, будинок, поле, гуртожиток тощо.

Єдиний приклад європейської політії, що зникла фізично, – Польща, яку наприкінці XVIII ст. тричі ділили між собою Пруссія, Росія та Австрія. Цей виняток пояснюється очевидною нездатністю Польщі після середньовіччя діяти як колективний дієвець, а нездатність ця своєю чергою пояснюється тим, що політичні інституції були сформовані в такий спосіб, що утруднювали мобілізацію індивідуальної енергії, волі та розуму, у цьому випадку – аристократичних родів, на службу колективній енергії, волі й розумові.

Один із імовірних експериментів мав би торкнутися місця французького королівства в Європі. Завойоване й зібране до купи впродовж п'яти століть упертою й удачливою дина-

стією, воно стало гегемонною політією, або політією з гегемоністськими можливостями. Цьому своєму становищу воно завдячує витісненню Англії з континенту та її замкненню на своєму острові, одвічному паралічу Німеччини в олігополярному становищі, яке зашкоджувало створенню німецьких політії та королівства, і тому, що за своїм розміром, населенням і ресурсами зібрана в політію територія потенційно найпотужніша. Гегемонна позиція Франції домінує в усій модерній і новітній історії європейських трансполітій в її чотирьох взаємозв'язаних фазах. На першій стадії, у XIV і в першій половині XVII ст., вона викликає захисну реакцію під проводом Габсбургів і створення коаліції, що назирає на королівство з усіх боків. Результатом стає – за Франциска I – встановлення зв'язків з Османською імперією та її введення в європейську гру, щоб урівноважити потужність коаліції, а за Ришельє та Людовіка XIV – безперервні зусилля задля того, щоб розірвати оточення чи зробити його нестрашним, убезпечивши Париж від вторгнення. На третій стадії, за часів Революції та Імперії, потенціал потуги переживає під впливом ідеології свій момент пароксизму й стає жертвою ще дужчої коаліції, підсиленої включенням Росії в європейську гру. Два єдині епізоди імперіалізації Європи стали наслідком ідеологічних відхилень, далеких від раціональності, яка в олігополярній грі не радить удаватися до імперських авантур, позаяк вони не можуть завершитися успішно й повинні так чи так погано скінчитися. Четверта й остання фаза французької гегемонії характеризується її відходом у тінь через кілька зривів у XIX ст. і XX ст. з огляду на запізніле виправлення німецької аномалії та передчасний демографічний спад і певну стриманість щодо входження до процесу модернізації.

Європейська аномалія позначається також і на відносинах війни і миру. Вони перетворюються на дві протилежні ситуації: політії перебувають в одному з двох можливих станів одні до одних – без переходів або проміжних позицій. Такий різкий перехід від миру до війни і від війни до миру, немовби під дією перемикача, не є само собою зрозумілим. Він притаманний олігополярній грі, заснованій на захисній теорії встановлення та відновлення балансу. Коли дівців дуже багато, війна стає вічною. За наявності двох дівців мир буде войовничим, адже кожна політія остерігається другої та чекає на

III. Модерна історія

першу-ліпшу нагоду, щоб позбутися її, і в той же час кожна намагається здобувати собі переваги всіма невоєнними засобами та підривати переваги іншої. У цих двох трансполітичних ситуаціях війна – домінантний полюс, а мир – або нестійке призупинення війни, або ж якийсь замітник, що користується менш прямими засобами. Імперія створює зворотну ситуацію, коли мир стає домінантним полюсом: війна відкидається на периферію, де стає епізодичною, якщо тільки не виникне в центрі у формі громадянської війни з усією її природною дикістю.

Історію воєн в Європі слід поділити на три великі фази, які одразу стають чітко видимими в межах запропонованого концептуального підходу. Перша – це феодалізм. Позначений надзвичайною політичною фрагментацією, цей період стихійно створює гру з численними дієвцями. Війна в ньому вічна й повинна вважатися дикою. «Дикою» означає не те, що в ній необмежено проявляється людська дикість, а те, що війна може спалахнути будь-де і будь-коли, що вона може йти найменш передбачуваним чином, не підпорядковується жодному визначеному правилу та може набувати будь-яких форм. Через таку свою пластичність вона може бути схожою на дуель чи турнір, а може набрати різні форми. Цю другу крайність ілюструє Хрестовий похід проти альбігойців, а також битви між претендентами на вищі позиції ілюструють першу. Така, наприклад, вирішальна битва, як битва при Бувіні*, якою завершилася фаза виникнення французького королівства та розпочалася фаза його експансії, призвела лише до мізерних людських утрат. Справа не в тому, що тоді були м'які й співчутливі звичаї, а в тому, що битва розглядалася як суд Божий, і остаточним її розв'язанням мала бути смерть, взяття у полон чи втеча вожака одного з двох таборів.

Друга фаза веде нас від дикої феодальної війни до модерної внутрішньої війни. Європейський баланс ґрунтується на точному означенні політій і на сприятливому співвідношенні сил між ними. Цій фазі притаманні війни, головним предметом і результатом яких є створення та встановлення меж

---

* 1214 р.; перемога Філіпа II Августа над коаліцією імператора Оттона IV, англійського короля Іоанна Безземельного та графа Фланерського. – Прим. пер.

політій і означення їхньої ваги на трансполітійній арені. Їхній предмет і результат – політичне життя або політична смерть колективних дієвців, здатних мобілізувати силу. Цієї обставини достатньо, щоб пояснити сплески войовничого насилля та людської дикості, що затьмарювали Європу в XV–XVII ст. Це – точна аналогія того, що пережив Китай у так званій період «войовничих царств» між 481-м і 221 р. до н.е. І там, і тут війна відповідає логіці, окресленій Клаузевицем, і сягає крайнощів смертельної борні. Ніколи перше європейці не опинялися в глибшій прірві насилля та жорстокості, ніж під час війни Білої та Червоної Троянд у Англії, придушення руху гуситів у Богемії, Селянської війни в Німеччині, Релігійних воєн у Франції або Тридцятилітньої війни в Німеччині. Такі вибухи руйнівніші тому, що процеси, які відбувалися з європейським матеріалом, стосувалися побудови політій і означення політичних режимів, що змішує межі війни й громадянської війни та вимагає звернення до ідеології, щоб обґрунтувати справу, яку кожний обрав для себе й захищає. У цю епоху ідеологію нав'язує релігія. Війни XVI – першої половини XVII ст. – це війни між політіями, громадянські війни між окремими угрупованнями та ідеологічні війни.

Друга фаза закінчується в 1648 р., коли у Вестфалії виринає європейський баланс, який згодом буде затверджений в Утрехті 1713 р. На наступній фазі війна не зникає, а підпадає під контроль з огляду на обмежені цілі. Формула Клаузевица про війну як продовження політики іншими засобами, концептуально слушна, має загальне значення та знаходить собі підтвердження в ситуації, яка складалася в Європі в XVIII–XIX ст. Контроль за війною дає змогу зробити її помірнішою. Пом'якшення війни здійснюється не в формі певного насильницького засобу. Дії з пом'якшення мають, якщо можна так висловитися, концептуальний характер: їх зовсім не видно на полі битви. Технічне вдосконалення вогнепальної зброї, більш глибока мобілізація чимраз більшої кількості ресурсів, організаційні зміни регулярних військ призводять до того, що зростають і їхня кількість, і кількість утрат. З іншого боку, межі війни окреслюються краще, а її наслідки краще контролюються, адже нею займається державна бюрократія, яка привласнює і монополію на війну. Дедалі менше потерпає цивільне населення, бо військо не повинне більше

III. Модерна історія

жити з того, що збере собі в краї: цим займається інтендантська служба. Війна стає професією для фахівців, вона віддаляється від звичайного досвіду цивільних, причому цей процес відчувається тим більше, що, оскільки війна і мир чітко і ясно розділені, війна сприймається тими, хто не воює, як епізодичне й віддалене переривання миру. Стабільне олігополярне становище, досягнуте в Європі впродовж двох століть, дозволило їй контролювати війну заради політичних цілей, але не допомогло уникнути катастроф. І справді, за логікою досягнення крайнощів, над війною завжди висить загроза, що вона погано закінчиться та перетвориться на смертельну боротьбу. Зрив може статися внаслідок вторгнення такого руйнівного чинника, як, скажімо, французька революційна ідеологія 1792–1815 рр., або через утрату контролю над своїми засобами з боку політичного і воєнного керівництва, як це сталося в 1914 р. після поразки німецького наступу на заході й аж до 1918 р.

Війна завжди йшла в Європі, навіть у період рівноваги. Брак імперського миру ніколи не дозволяв нехтувати й применшувати війну та солдата, як це було в Китаї. Війна перебуває в центрі європейської схеми, і на це вказують численні чинники. У пізнавальному плані, мислителі констатували, що у політичного чинника, за визначенням, є два виміри: один спрямований у середину політій, а другий – між політіями, і цим живилися їхні роздуми. Від Мак'явеллі до Клаузевіца політична філософія отримувала стимули, які піднесли її набагато вище рівня, досягнутого Сунь Цзи в Китаї або Артхашатрою в Індії. Іще одним вираженням поданої вище тези є доконечність для кожної політії бути активною, щоб не програти. Змагання, яке базується на доконечності не дати обігнати себе, надає розвиткові військової техніки й технології чільну роль, яка відбивається і на чиннику техніки взагалі. Оскільки технічний чинник за своєю природою стосується ефективності, а ефективність може слугувати будь-якій меті, то будь-яка ефективна техніка може знайти застосування як у мирній, так і у воєнній сферах: адже молотком можна забити цвях, а можна й розтрощити череп.

Чільна роль війни заохочувала до зосередження соціальної енергії та авторитету на військовій діяльності. Європа повторила досвід Греції, де війна з тих самих причин стала панівним, шанованим й авторитетним способом життя, який

доходив іноді аж до зациклення на ньому, як, приміром, у Спарті. В обох випадках війна може сприйматися як спосіб життя, а цей спосіб підноситься до статусу «правильного життя» – життя, яке гідне того, щоб ним жити, і яке надає сенс існуванню. Ця етична версія війни збігається, своєю чергою, з племінною війною знову ж таки з тих самих причин: трансполітична гра не дозволяє перетворювати війну на інструмент імперських планів, і це залишає за нею можливість стати ціллю за неможливості віднесення її до статусу засобу. Ці племінні, грецькі та європейські, а також і японські процеси переходу війни до ігрового й етичного сприйняття краще відбиваються на тлі порівняння з Китаєм, Індією, Передньою Азією і навіть із Римом, де, незважаючи на тисячолітній воєнний досвід, спортивний вимір війни підкреслений менше, ніж імперська місія Риму й внесок окремих особистостей у цю місію. Цією різницею пояснюється те, що по заснуванню імперії римляни поринули в насолоди від миру та полишили суворе військове життя найманцям-варварам.

Порівняльний аналіз європейського культурного ареалу можна було б розпочати виходячи з центрального місця війни та наслідків, які з цього випливають, щоб поставити принципове запитання. Завдяки цілковитій випадковості релігією цього ареалу стало християнство. І ця релігія є релігією миру, милосердя та любові. Як і буддизм, християнство краще пристосовується до імперського миру й ще краще до людства, яке б перейшло за межі розсіяння в численних політиях. Тож, як європейцям поталанило примирити свою віру з потягом до війни? Вони, вочевидь, винайшли інші вирішення та інші компроміси, ніж японські самураї, які залучали на допомогу конфуціанство, щоб обґрунтувати той чи той стан, означити його обов'язки та дотримуватися відповідних чеснот. Достатньо було припудрити цю концепцію даосистськими міркуваннями в їхній версії *чань* і *дзен*, щоб досягти *бусидо* та задовільного з усіх поглядів вирішення. Складніше буде узгодити образ воїна з постаттю Христа.

На протилежному полюсі війни гра передбачає мир. Це – справжній мир, аж до наступної війни, а не перемир'я, коли готуються до війни й прагнуть зірвати підготовку ворога всіма невоєнними способами. З цього можна вивести певний

III. Модерна історія

наслідок щодо військової сфери. Військову компетентність, яка стає дедалі менш технічною та яку можна передавати за допомогою відповідного навчання мірою того, як людина просувається ієрархічними сходинками аж до головнокомандувача, можна оцінити тільки під час війни. Підвищення на посадах в мирний час мають, отже, ґрунтуватися на інших критеріях, тобто вже не на здатності вигравати чи не програвати битви й війни, а на соціальних зв'язках, успішному складанні іспитів, старшинстві, інтригах тощо. Доки триває мир, люди, яким належить вести наступну війну, наражаються на чимраз більший ризик втрати своєї військової компетентності, а через це смертельний ризик нависає над поліцією. Мир сприяє розвитку міжнародного права, яке створюється шляхом неперервних переговорів між поліціями, приреченими на те, щоб вічно тертися одна об одну та вступати в конфлікти, які виникають від цього тертя. Оскільки війна – це дорогий засіб, який усе одно має привести до столу переговорів, найпростіше починати саме з них, а оголошувати війну, тільки якщо переговори проваляться або для того, щоб прискорити їхнє завершення. Фактично, мир є первинним, попри всіляку видимість. Мир – це замирення законом і правом. Найнадійнішим способом мир можна досягати в політії. У стосунках між суверенними поліціями миру досягти складніше, оскільки він передбачає, що ніхто не зацікавлений у шахрайстві, і не допускає принципових змін співвідношення сил. Та попри все це, у стабільній олігополярній системі політії не перебувають одна щодо одної в природному стані та в стані дикої війни. «Згода політії» стає квазіполіцією, яка спонтанно виробляє законодавство і право. У таких межах уможливаються трансполіційні інституції, тобто колективні органи, які не належать до жодної окремої політії та виходять за межі їх усіх. Визначний приклад такої ситуації – католицька церква. Ще зрозумілішим і неминучим є спонтанне виникнення мереж, які зв'язують проміжні точки та забезпечують обіг інформації, незважаючи на політичні розбіжності. Культурний ареал може стати інтегрованою мережею та отримувати від політичної фрагментації неоціненні переваги для індивідуальної та колективної творчості.

Важче буде оцінити психічний наслідок. Перемикання в тому чи тому напрямку від війни до миру зобов'язує до особ-

ливої психічної економії дружби й неприязні. Треба ставати здатним убити у воєнний час ворога, з яким, можливо, доведеться підтримувати дружні стосунки, коли мир повернеться. Це – тяжка психічна гімнастика. Професійним арміям громадян чи найманців займатися нею легше, ніж армії, яку набирають за загальним військовим обов'язком. Проте саме такі армії піднесли на гребінь популярності після того, як французи довели ефективність масового набору рекрутів, а їхні суперники наважилися на те ж саме. Націоналістична ідеологія теж ставала в пригоді, щоб пом'якшити психічний дискомфорт народу, переконуючи його, що ворог у воєнний час не перестає бути ним і в час мирний. Але надмірно вдаючись до цієї ідеологічної настанови, громадяни політій-націй наражали олігополярну схему на небезпеку застопорення чи «сходження з рейок».

Контакти, які культурний ареал встановлює з зовнішнім світом, мають надзвичайні особливості. Імперія схильна до замикання після завоювання максимального ареалу. Замикання зводить до мінімуму ризику та вартість імперського контролю, і це надає йому політичного обґрунтування. Існує також і культурне обґрунтування, оцінити яке не надто й легко. Якщо цивілізація, коли брати це слово в певному точному значенні, – це найменш конкретний спосіб бути людиною, не переходячи до потенційної загальності, то еліти, у принципі, мають задовольнятися способом, який їх творить, уважаючи його за пристойний людський спосіб, від якого всі решта віддаляються, потопаючи в нелюдському й утрачаючи будь-яку привабливість. Європейці не уникли цього «спуску», адже вважати власні культурні особистості природними – це всезагальна людська властивість. Але те, що Європа не стала імперією, уберіг її від замикання з політичних причин. Не існувало жодної влади, яка могла б нав'язати таку замкненість. Вона могла бути тільки суб'єктивною та ґрунтуватися на зневажливому небажанні вважати гідними розгляду та інтересу інші тлумачення людського. За браком політичної замкненості на кшталт китайської чи японської європейці могли б вдатися до культурного замикання індійського чи мусульманського штибу. Цьому перешкоджала чи принаймні утруднювала вічна множинність політій. Стихийне ототожнення людьми своєї культури з природністю вело в Європі до змішування природності з англійською, французь-

III. Модерна історія

кою, італійською, іспанською та іншими культурами. Більшість таки пішла цим напрямком, але не зайшла ним надто далеко, бо попри те, що англійцям манери французів здаються дивними, приголомшливими чи смішними, а французи так само дивляться на англійців, і для одних, і для інших важко поставити під сумнів їхню спільну належність до людського роду.

Так само, як у Греції, та з тих же причин олігополярності та суверенітету політій, становище Європи вимагало спонтанного «етнографічного» сприйняття культурних реалій. Існує багато способів бути людиною, і кожен із них легітимний у своїй особливості та зрозумілий для того, хто хоче його зрозуміти. Такий підхід може призвести до ідеологічних викривлень, коли починають переконувати себе, або що людської природи не існує, або що якась інша культура є вищою. І так само цей підхід може укріпити здоровий глузд і зміцнити його впевненість у тому, що єдність людської природи не підривається множинністю та розмаїття її проявів і що не варто намагатися вийти з культури, в якій ви випадково народилися, щоб пристати до якоїсь екзотичної культури. «Подорожі», які нащадки англійських аристократів починають здійснювати на континент з XVII ст. і які стануть обов'язковим ритуалом для кожної молодої людини шляхетного походження, вписуються в цю спонтанну «етнографічну» перспективу.

З цього не випливає, що така точка зору повинна торкатися всієї цивілізації та спонукати кидати цікаві й сповнені симпатії погляди на інші цивілізації. Стрибок може бути не спонтанним, але його полегшує те, що переходом слугують граничні поля культурного ареалу. Їх можна вважати такими, що включені в законне розмаїття власної цивілізації, хоча вони при цьому виявляють достатньою мірою яскраву екзотичність, щоб слугувати містком до справжнього чужого. Для греків македонці могли бути культурними посередниками щодо скіфів, а жителі Криту – щодо єгиптян, континентальна частина Анатолії могла слугувати посередником щодо персів. Європейці могли здійснити цей досвід переходу в Іспанії і на Сицилії та познайомитися з мусульманською культурою. На південному сході континенту вони були в контакті з Візантією, яку поступово в 1300–1453 рр. заміняють османи. На сході культурні кордони Європи нечіткі й нада-

ють доступ до сибірських і степових племінних культур. Саме в контексті чутливості до іншого слід намагатися сприйняти шок від контакту з культурами американських індіанців. Зневага, пиха, жорстокість, байдужість, експлуатація – усі ці вияви контакту, дуже реальні й багато разів засуджені, не повинні змушувати нас забувати, що це – «нормальні» вияви зіткнення між різнорідними культурами, а також приховувати той надзвичайний і суто європейський факт реального й бувалою інтересу деяких європейців до американських індіанців. З цієї цікавості, яку важко було б знайти щодо інших культурних ареалів, в XVI ст. народилася етнографія, хоча, як свідчить Геродот, уперше вона з'явилася колись у Греції.

Справжнього чужинця можна побачити в чужинських землях, і його можуть навіть запросити до участі в союзі націй. Так, Османську Туреччину вводить в олігополярну гру король Франції Франциск I у 1536 р., щоб обійти оточення з боку Габсбургів, а Росія від часів Петра Великого – внаслідок суміжного розташування. Культурна відмінність Османської імперії цілковита. Відмінність росіян краще порівнювати з Візантією. Важливою є сама можливість запросити їх до олігополярної гри, за логікою якої учасники не повинні бути настільки сильними, щоб зламати рівновагу, й не мають бути культурно однорідними. Цю умову проти волі задовольнила Османська імперія, яка досягла своєї кульмінаційної точки й перейшла за неї в XVI ст., після чого починається її повільний занепад. Щодо Росії – дивного й унікального прикладу імперської політики, створеної з різних клаптиків у пустелі абсолютною ієрократією за моделлю Передньої Азії, то вона постійно й не бажаючи того погоджувалася з цією умовою, увесь час відстаючи від Європи, уперто прагнучи надолужити відставання та постійно зазнаючи в цьому поразки. Хай там як, а культурна відмінність зовсім не викликала ворожнечі та намірів відкидання, а дозволила поширитися «турецькому», а захопленню російськими речами дала змогу проявлятися аж поза межами розумного, починаючи з Вольтера та його захвату від «просвітленої» політики Катерини II. У моді були й інші культурні екзоти: сіамці за Людовіка XIV, перси – періодами, що повторювалися, з виявом жвавішого інтересу, коли османська загроза радила об'єднуватися з Сефевідами чи їхніми наступниками,

III. Модерна історія

китайці – з чергуванням сплесків і падіння інтересу до них, японці – після їхнього відкриття до світу та Мейдзи.

Інший вид контактів європейців зі справжнім чужим менш миролюбний, але він мав вирішальні наслідки для людства. Трансполітичне становище унеможливило авантюру зі створенням імперії, і, що набагато важливіше, політичні дієвці переконані в цьому. З огляду на це, в яких же явищах мав би відобразитися й виразитися підйом «соціальної енергії» в Європі? Поняття це нечітке, і ним важко оперувати, але можна триматися емпіричного констатування, що традиційні суспільства переживають злети й падіння в своїх колективних діях, підйоми й розквіт або ж занепад і декаданс. За ці процеси, що відбуваються в історичному матеріалі, відповідають політичні чинники, якщо шукати їхнє пояснення досить далеко, але оскільки вони проявляються, зокрема, через демографію та економіку, то важко визначити внесок кожної зі сфер. У XI–XIII ст. Європа переживає період вибухового підйому в усіх станах – демографічному, економічному, релігійному, технічному тощо. Згодом, у XIV–XV ст., настає період епідемічних і демографічних катастроф у їхніх найжахливіших проявах. Помітне пожвавлення, яке починається з другої половини XV ст. і в XVI ст., переривається серйозним спадом у XVII ст., що триватиме аж до 1730 р., коли доводиться з великими зусиллями боротися з наслідками похолодання клімату, воєн, епідемій, заворушень, меркантилізму та фіскальної системи. З 1730 р. демографічне пожвавлення, подібне до вибуху за середніх віків, хіба що за винятком Франції, і техніко-економічні зміни знову надають Європі колективного тону.

Проте великі поштовхи соціальної енергії не привели, як це сталося в інших місцях, до конвекційних процесів культурного ареалу, які виражалися б у політичних діях з імперського об'єднання, а давали імпульс до дій за межами Європи. Традиційна історія зафіксувала три визначні спалахи: хрестові походи XII–XIII ст., великі відкриття XVI ст. і колоніальний імперіалізм XIX ст. Якщо подивитися на них під кутом зору історії людства, то ці три поштовхи в підсумку зв'язали між собою всі традиційні історії, які відбувалися впродовж попередніх тисячоліть, і змусили до культурного стрибка ті природні історії, що затрималися. Вони об'єднали історії людства в єдину історію, що стала на шлях акту-

алізації. Перед кінцем XX ст. це вже не була єдина історія, а сполучення з європейцями та через європейців усіх історій. Хрестові походи відновили зв'язок з Передньою Азією. Великі відкриття встановили зв'язок з Америкою, Індією – якої грецькі мандрівники ледь торкнулися за часів царства Маур'я наприкінці IV ст., слідуючи за Александром, – та Китаєм. Імперіалізм завершив вихід планети зі стану окремих анклавів, а далі, перетворивши на якийсь час зв'язки на узи підпорядкованості, призвів до руйнування традиційних суспільств, до бунтів у колоніях і нав'язав усім становище, коли за неможливості повернутися назад єдиний вихід – це втеча вперед і наосліп на новому етапі людської пригоди.

Монархії

Специфічний політичний режим європейських королівств – це поміркована ієрократія, поширена в доімперському світі, тоді як на трьох інших ареалах – імперіалізованих або у вічному процесі імперіалізації, – усі ієрократії мають тенденцію до Абсолюту. Європейський виняток не можна приписувати еволюційній затримці та пережиткам первісних часів. Пояснення цьому слід шукати в неімперіалізації. Чим неімперіалізація та олігополярність Європи сприяли у вирішальний, якщо не у винятковий, спосіб створенню або збереженню трьох підвалин ієрократичної поміркованості, як от легітимності, законності та контролю влади короля?

Легітимність ієрократії характеризується трьома формами, які не властиві їй, але які вона визначає по-своєму. *Ідеологічна легітимність* ґрунтується на уявленнях, які подаються людям для обґрунтування не ролі, а її виконавця. Особа та династія, що претендують на владу, повинні переконати підданих не в тому, що королівству потрібен король, який би ним опікувався – можна постулювати, що це питання було вже давно вирішене, і всі або ті, з ким слід рахуватися, упевнені, що політії потрібен король, як сім'ї – батько, а стаду – пастух, – а в тому, що ця особа і ця династія мають легітимне право на здійснення цієї функції. Християнська історія завжди звертається до Біблії, і цей бік прив'язує її до азійської традиції суверена та династії, обраних якимось божеством або Богом. Ця традиція не йде аж до обоження царя, за винятком Єгипту. Римський приклад реалістичніший. Не-

III. Модерна історія

зчисленні воєнні перевороти, які позначили собою історію імперії, підсилювали думку, що божим обранцем є той, хто переміг у битві за владу. Обидві концепції можна, на перший погляд, легко узгодити між собою. Досить постулювати, що шлях божого обрання проходить через змагання кількох кандидатів. У первісному світі такий підхід практикували часто. Проте цей аргумент не діє або діє погано проти божественної трансцендентності, про яку твердить Біблія, і ще гірше – проти євангельської проповіді любові. Приклад варварів спрямований у зовсім інший бік. У ньому наголошується на договорі між *найпершим* та рівними йому, і договір цей укладається на вигоду обом сторонам. Хто буде *найпершим*? Той, кого призначають рівні йому з огляду на його явні переваги, або той, хто сам пропонує себе і чия кандидатура затверджується рівними? Можливі всілякі варіанти, від невідпорної дії особистої харизми аж до демократичного чи квазідемократичного делегування влади.

Ці три схеми, так-сяк сполучені, аргументовані в більш-менш переконливий спосіб і акцентовані в той чи в той бік, привели до середньовічної концепції двох влад – влади папи та влади імператора, співпраця яких сприяє спільному благу та спасінню. Що має статися за відсутності імператора, бо відсутня й сама імперія? Одним із наслідків, цілком чужим ідеології, є те, що з огляду на неімперіалізацію, князі й королі вже не змагаються між собою за виняткове становище. Відсутність змагання дає кожному шанси довше втриматися на своєму місці. Ці шанси перетворюються на гарантії, коли за середніх віків стихійно помінялася концепція легітимності на користь князів при владі. Зазначена зміна відбулася стихійно, адже ієрократичному режимові потрібне ідеологічне узаконення, а наявна ідеологія настільки добре підходить для цієї мети, що немає сенсу шукати іншу. Вона тим краще влаштовує можновладців, що в ній поєднуються три різні традиції і завжди залишається можливість підкреслювати важливість однієї з них порівняно з іншими.

Отже, політії стають дедалі стабільнішими в своїх межах, а відповідно князі міцно тримаються на своїх місцях. Усередині кожної політії зміцнення королівств призводить до ліквідації всіх конкурентів на користь лише одного. Переможцеві, коли він позбувся внутрішніх конкурентів, немає підстав боятися конкуренції ззовні. Олігополярна гра заклин-

кає до оборонної стратегії та сприяє стабільності. Небезпека того, що зникне політія, а разом з нею і правляча династія, дуже мала, якщо вона взагалі існує. Залишається визначити, хто фактично посідає місце. Відповідь лежить у самому запитанні: місце посідають ті, хто його вже обіймав під час консолідації королівств, виринувши переможцями з феодалного змагання. Згідно з промовистою формулою Франції, король – це імператор у своєму королівстві. Кожний король є імператором у кожному королівстві й кожен завдячує цією неприступною ідеологічною позицією олігополярності та ліквідації позиції християнського імператора в можливій європейській імперії.

Легітимність монарха має також *афективну* підвалину. Еліта й народ прив'язуються до наявної династії та платять їй твердою вірністю, не тільки заснованою на ідеологічних аргументах, а й такою, що мобілізує пристрасті, емоції, почуття. Як пояснити ці емоційні узи з огляду на те, що вони є емпіричною даністю? Слушне пояснення виходить безпосередньо з олігополярності та прив'язує афективність до війни. Рух до олігополярності та її утвердження через зміни балансу між олігополюсами призводили – на цілковиту відміну від імперського миру – до частих воєн, перетворивши війну на постійну турботу й основну діяльність. Аристократична еліта дістає свою легітимність і своє виправдання у військовій професії, якщо вона слугує колективному благу. З відновленням і зміцненням королівств спільне благо стає благом політії, до якої належить еліта. Найперший розрахунок цієї військової еліти веде її до думки про об'єднання з легітимним князем цієї політії з тієї очевидної причини, що й він теж опікується спільним благом. З цієї точки зору, на короля дивляться як на командувача військом.

Щодо народу та різночинної еліти, для яких війна не є їхнім призначенням і які ризикують зазвичай постраждати від її негативних проявів, то вони, як і всі люди, прагнуть миру. Вони можуть розраховувати чи сподіватися жити максимально убезпеченими від війни та її наслідків тільки тоді, коли король зберігатиме цілісність політії й уберігатиме її від нападів. Війна та її постійна загроза постають як потужний стимул убачати в суверені захисника й оплот, згуртовуватися навколо нього, щоб максимізувати безпеку. Безпека має глибокий психічний резонанс, адже найперший досвід –

III. Модерна історія

це крихкість живого, а другим – неподоланність людських негод. Аналогія з батьком тут виглядає цілком переконливою за умови, що її не вестимуть за межі припущення, що всі вожді в усіх позиціях можуть навіювати відчуття безпеки та діставати з нього міцну емоційну легітимність.

Легітимність короля має також і *політичний* аспект у тому сенсі, що вона вкорінюється в мету політики, прагнучи означеного цією метою спільного блага. Війна постійно стоїть на порядку денному і мобілізує головні зусилля апарату влади. Але домінантною стратегією є оборона, і це віддаляє війну від боротьби на життя чи на смерть, наближаючи її до ролі знаряддя втримання здобутого. В олігополярному контексті війна стає засобом миру – у сенсі, відмінному від того, який вона здобуває в контексті імперії. У контексті імперії війна веде до результату, коли мир забезпечується внаслідок зникнення воювальників. В олігополярному контексті війна повинна підтримувати маневри, які ведуть до тимчасового балансу, коли воювальники вважають, що в них є гарні підстави більше не воювати... тимчасово. Піддані мають сприймати королівську владу як владу, яка стоїть на службі зовнішньої безпеки й миру.

Існує ще один, більш тонкий, але не менш вагомий аргумент. Війна – це силовий конфлікт між політіями. Коли війна відбувається постійно між стабільними і чітко окресленими політіями, народжується виразна тенденція до зосередження насильства на цьому політичному рівні. Насильство, яке може вибухнути всередині політії між її складовими частинами, здатне підірвати військову ефективність цілого, живлячи міжусобні конфлікти. Звідси починається невтримний підйом до позиції, з якої оголошується нелегітимним всяке насильство, здійснюване нелегітимною політичною владою. Внутрішній політичний простір розглядається як простір для замирення, який виводиться з-під насильства. Війна та її виключне ведення князем відповідають дедалі адекватніше вираженню політики та її мети, як от контроль насильства, його усунення зі стосунків між членами однієї політії, його застосування до злочинців і його перенесення на стосунки між політіями. Цей аспект політики входить до самої її суті як мирне розв'язання конфліктів. Те, що король отримує монополію на їхнє ведення, надає йому беззаперечну легітимність. Її можна заперечувати, тільки якщо скориста-

тися ідеологією, згідно з якою, як твердять прихильники монархії, вона єдина може ефективно виконувати цю справу. Така претензія ідеологічна, бо вона неправильна: природний режим політичного краще вписується в демократію, ніж навіть у помірковану ієрократію. Венеція, Сполучені Провінції, Швейцарія контролювали насильство ще краще, ніж Англія, Франція, Іспанія чи Пруссія.

Одна з найвизначніших особливостей політичного укладу в традиційній Європі – це важливість права та реальність механізмів і процедур, які дозволяють забезпечити його дотримання, у тому числі й проти князів. Генеалогію цього явища можна простежити двома шляхами: один із них сягає писаного римського права – продукту полісу з аристократично-олігархічним режимом, санкціонованого імператором, у цьому випадку Юстиніаном, – а другий веде до звичаєвого германського права – виробленого в племенах і в аристократичних громадах. Прямуючи цими шляхами, можна відтворити історію права в Європі й зрозуміти справжнє питання: чому римське та звичаєве право були збережені й розвинені сучасними монархіями так, що вони навіть отримали заслужену назву «правових держав»? Відповідь нам дають феодалізм і олігополярність.

Феодалізм і право тісно пов'язані між собою. Васальні зв'язки явно і за своєю суттю договірні та чітко визначають взаємні права й обов'язки васала і сеньйора. Своєю чергою та всупереч очевидності кріпацтво теж базується на договорі. Це – соціальний стан або становище, визначене юридично, де також визначаються права й обов'язки. Кріпак – це не раб, для якого, принаймні в римській, а надто в грецькій практиці, було притаманно перебувати «поза законом». Статус визначає поліс і ще те, що стан людини майже отожднюється з громадянством і належністю до полісу. Якогось метека*, вільну людину, яка мешкає в полісі, не будучи його громадянином, сприймають не як людину в загальнішому плані через те, що він не вписується в індивідуальні особливості полісу, а як жертву обмеження істоти, оскільки він не має доступу до політичної діяльності, яка означає людину. Але цей метек є зазвичай громадянином іншого полісу, з

---

* Метек – чужоземний поселенець у Давніх Афінах. – Прим. пер.

III. Модерна історія

якого він виїхав, і з огляду на це він усе ж таки належить до людського роду навіть зі зменшеним статусом. Раб, навпаки, уже не громадянин жодного полісу й ніколи ним більше не стане, бо це – пляма, яку неможливо стерти. Це соціальне прокляття без можливого покутування пояснюється, можливо, обґрунтуванням, запропонованим Гегелем: грецький раб – це грецький військовополонений, тобто громадянин, який віддав перевагу нелюдському життю перед славною смертю. Європейський феодальний кріпак у жодному разі не раб, це – юридична особа. «Друге кріпацтво», яке розвивається у Східній Європі, а надто в Росії з XVI ст. у великих помістях-господарствах аристократії та апарату царської влади, неправильно дістало назву «кріпацтво», оскільки воно визначає статус кріпака, який вочевидь наближається більше до статусу раба, ніж кріпака в Західній і Центральній Європі шістьма віками раніше.

Вихід із феодалізму і сам цей процес зовсім не ліквідують стійкість впливу права, а навпаки, продовжують і розвивають її. Вихід із кріпосницького ладу відбувається під тиском нових економічних можливостей, скористатися з яких зацікавлені всі дієвці. Проте він відбувається не безладно, а з дотриманням норм права. Такий уклад народжує комунальні свободи сіл і міст, причому ці свободи викладаються і затверджуються в ретельних правових документах. Завдяки ним села стали своєрідними маленькими республіками, де селяни могли впродовж віків опановувати керування спільними справами. Завдяки цим свободам міста (паралельно з розпадом центральної королівської влади) змогли стати полісами й відтворити для себе найплідніший і найславетніший досвід античності. З іншого боку, власність на землю, яку ніколи не скасовували й не віддавали в сеньйорію, постає в своїй концептуальній чистоті як «те, що притаманне приватному дієвцеві» і виражається в угодах, засвідчених нотаріусом – чий книги є унікальною документацією для істориків, унікальною тому, що в усіх інших місцях власності важко вийти на свою концептуальну чистоту і їй не потрібні нотаріуси, – про купівлю, продаж або передавання в оренду. Думка, що король міг би бути власником королівства, така звична і банальна для інших культурних ареалів, цілком чужа для європейських монархій. Надзвичайним і повчальним свідчен-

ням цього є те, що король також власник, але в приватному порядку, як представник певного роду.

Вихід зі стану феодалної сеньйорії відбувається під тиском війни. Урешті-решт, вона визначає останніх переможців – князів при владі в означених політиях – і створює їм легітимне становище. Вона також спонукає сеньйорів приєднатися до переможців, щоб скористатися вигодами перемоги. Отже, монархічна «реконкіста», за деякими винятками, – це не завоювання, яке остаточно ліквідує переможених і залишає життя тільки переможцям. Ідеться радше про суто політичне просіювання, за допомогою якого розподіляють права й обов'язки для кожного. У результаті такого сортування за королем закріплюються права війни і миру, правосуддя, законодавства, оподаткування, тобто права, які виражають сутність громадської сфери. Панівне місце посідає концепція, за якою спільне благо й громадська сфера підпадають під опіку короля. Вже з самої причини згаданого «просіювання» ця концепція виходить за межі ідеологічного статусу та спрямовується на повсякденні реалії. Проте, оскільки громадська сфера означена, визнана і довірена кому слід, то все, що не громадське, виходить із-під влади цієї особи й належить до приватної сфери. Те, що належить кожному – окремій особі чи групі, – належить йому юридично та залишається його власністю. Приватна сфера в монархічній Європі – це не те, чим громадська сфера нехтує або технічно нездатна контролювати й порядкувати, це – законна царина соціальної діяльності, неодмінне доповнення якої – громадська сфера. Найуражаючим свідченням цього поділу на громадське й приватне є система оподаткування й те, що князі не можуть стягувати податки на власний розсуд, а повинні отримати згоду платників. Такий механізм адекватно відбиває відмінність і взаємодоповнюваність громадського й приватного: спільне благо може фінансуватися тільки за рахунок стягнень із власності приватних осіб за їхньою згодою.

З іншого боку, відновлення монархій уникає імперіалізації та примушує переможців до олігополярної гри. Ця гра обмежує здійснення влади між монархами, адже кожен може здійснювати її тільки за умови балансу всього цілого. Крім того, щоб підтримувати олігополярну гру, кожний монарх потребує активної підтримки вірних йому людей і народів. Для досягнення цього результату він має переконати їх, що

III. Модерна історія

здійснює владу на користь спільному благу. Загалом ми маємо усвідомити, що впродовж близько півтисячоліття справлявся невідпорний тиск на користь делегування влади знизу і блокування процесу делегування на певному рівні, на рівні королів, бо олігополярність зупинила просування до імперського возз'єднання. Якби таке возз'єднання було досягнуте, то воно спровокувало б неподоланне обернення делегування влади вже не знизу вгору, а згори вниз. Така інверсія означає перехід від ієрокрації помірності до абсолютизму.

Олігополярність має прямий зв'язок з *правом*. Оборонна стратегія та довготривалий баланс, який вона нав'язує, створюють квазіполітичний простір. Він характеризується двома багатосторонніми переговорами та їхніми накопиченими результатами. Результати набувають юридичної форми, яку вихід із феодалізму й усюдисущий вплив права роблять природною та спонтанною, так само як вони спонукають дівців приймати їх і погоджуватися бути зв'язаними ними.

Але ієрокрація – це не демократія. Її природна схильність – досягти абсолюту та звільнити політичну владу від усіх пут, що утримують її в помірності. В Європі помірність не була обрана монархіями, її нав'язали їм конкретні умови та історична спадщина. Ідеологічне висловлення стриманості щодо відмови від абсолютизму можна знайти в доктринах «державних інтересів», які розквітають із XVII ст. Думка, що вищі інтереси держави можуть виправдовувати порушення права й закону, як усередині країни, так і за її межами, має сенс тільки для влади, занепокоїної тим, щоб надати собі хороші приводи для того, аби позбутися контрвлади, яка їй заважає. Щоб досягти успіху в цьому ідеологічному самозванстві, треба було трансформувати державу (за межами її статусу громадської сфери, що опікується спільним благом) в абстрактну одиницю, яка слугує певному загальному інтересові, відмінному від приватних і спільних інтересів, а згодом прийняти як само собою зрозуміле, що питання цієї одиниці та загального інтересу слід покласти на самопризначених компетентних осіб. Ця доктрина, прямо протилежна цілям політики і духу помірних монархій, які вийшли з феодалізму, спокушала інтелектуалів і слугувала їм ідеологічним випробувальним полігоном під час підготовки смертельніших рецептів.

Позитивний внесок олігополярності в *контроль за королівською владою* можна визначити трьома основними аспектами. В олігополярній грі кожна політія має брати активну участь, а щоб ця участь була активною й ефективною, вона потребує активної підтримки з боку народу й головно з боку еліти. Монарх, якому спаде на думку посваритися зі своїм дворянством, опиниться в слабшій позиції, порівняно зі своїми розумнішими конкурентами, а якщо він наважиться знищити його, то втратить життєву опору. З іншого боку, аристократія, яка пишається своєю самостійністю та впевнено вважає, що королівський рід є лише *першим*, легко стає на диби і виражає непокору. Непокора може йти аж до альянсів із ворогами короля, як це деякі французькі аристократи без вагань робили ще за часів фронди. Таку їхню поведінку, яка сприйматиметься як зрада тільки після міцного утвердження королівств і монархій, не можна було терпіти, адже політія через це ставала набагато слабшою перед зовнішнім оточенням. Раціональним виходом було здобути підтримку більшості та сурово карати тих, хто не усвідомив зміну правил гри. Але якщо король спирається на дворянство, він надає йому також змогу відібрати цю підтримку, а це рівнозначно згоді на певний ступінь контролю за його політичними ініціативами.

Другий аспект внеску олігополярності в контроль за владою короля пов'язаний із потребами, що впливають із логіки війни. За умов олігополярності війна завжди стоїть на порядку денному. А оскільки вона підпорядкована логіці крайнощів, то кожний зацікавлений перевершити іншого. Оборонна стратегія рівноваги дещо змінює цей висновок і змушує кожного не перевершувати іншого, а бути таким самим, як найкращий з усіх. Зважаючи на те, що технічні інновації неминучі й ніхто не в змозі запобігти їхньому поширенню чи контролювати його, система гри нестримно штовхає кожного гравця до раціоналізації апарату та ведення війни. Військова справа зазнає в XIV–XV ст. глибоких змін з використанням вогнепальної зброї, розвиток якої не припиняється аж до кінця XX ст., коли, не виключено, відбулася нова зміна і з'явилася «розумна» зброя. Вогонь дозволяє піхоті бити кавалерію, і роль піхоти обумовлює зміни стратегії й тактики.

Згадане перетворення сприяло політичній розважливості.

III. Модерна історія

Вона переносить акцент на якість армій як колективного дієвця, здатного виявляти волю, розумність і енергію. Перебудову можна провести більш-менш вдало за трьома організаційними схемами. Згідно з механічною схемою, кожна особа розглядається як спеціалізована деталь у машині, розробленій інженером. В органічній схемі індивіди згруповуються в функціональні органи саморегульованого організму. Схема третього порядку визначає їх як проміжні ланки – «реле» – в інтегрованих мережах, здатні опрацювати інформацію, необхідну для дії. Насправді людська організація ніколи не може зупинитися на якійсь виключній схемі. Реалістичнішим виглядає тривимірний простір, де в кожній організації комбінуються три схеми з більшою або меншою вагою кожної з них. Організація досягає дедалі вищих можливостей обернення індивідуального на колективне, віддаючи перевагу третій схемі, оскільки реле й мережі взаємно збуджуються, щоб примусити індивіда слугувати групі, а групу – індивідові. Що більш мережевий характер має організація, то більше вона спирається на автономність індивідів-реле. Це судження веде нас до формулювання у вигляді теореми: ефективність організацій є функцією свободи дієвців, які її складають, їхньої здатності обирати правильні розв'язання після обмірковування. Динамічне й активне громадянське суспільство краще відповідає цій умові. Воєнні потреби показували європейським монархіям, що в їхніх інтересах – аби рівнятися на кращих, – набирати в офіцери аристократів, самостійних і завжди готових обстоювати свою самостійність, а в унтер-офіцери – людей з народу, звиклих вести власні справи. Армія, яка складається з вільних людей, ефективніша за армію рабів. Генерал, який командує вільними людьми, зацікавлений у тому, щоб вони залишалися вільними, і зробить собі погану послугу, якщо прагнутиме закріпачити їх.

Ще один менш тонкий і менш славний внесок олігополярності в контроль за королівською владою може бути пов'язаний із системою оподаткування. Війна коштує дуже дорого, і вартість її не піддається контролю, оскільки вона задається системою гри. Для фінансування війни королі повинні зміцнювати податкову систему. Це – потужний стимул для просування лінії адміністративної монархії за Людовіка XIV. Але економіка має невисоку продуктивність, і податкові надход-

ження швидко досягають своєї межі. Таке становище може сприяти контролю за королівською владою двома шляхами. Згода на сплату податку є обмеженням, успадкованим при виході з феодалізму. Завжди бідні королівські бюджети, для яких увесь час доводиться шукати нові види надходжень, примножують нагоди, аби зажадати від підданих згоди на податок, і перешкоджають тому, щоб цей звичай забували. З іншого боку, податковий тиск призводить до народних повстань, які цілком можуть знайти підтримку в аристократів. Крім того, що монархічна влада підриває їхню самостійність, вони живуть за рахунок орендної плати чи ренти, яка надходить з того самого джерела, що й королівські податки. Королівська податкова система та її неминучі перегини змушують еліту й народ утворювати альянси проти королівського апарату. Контроль над цим апаратом підноситься на більш високий щабель пильності та ефективності.

Найвищими результатами всіх цих одвічних процесів є адміністративні монархії в тому вигляді, в якому вони народжуються після Тридцятилітньої війни в усій Європі, хіба що за винятком Сполучених Провінцій та Швейцарії. Еліта й народ надають цей статус династіям, що міцно укріпилися в стабільних і визнаних політиях, в яких вони займалися державними справами та якнайменше втручалися в справи громадянського суспільства.

Цивілізація

Яку форму неімперіалізація та олігополярність надали європейським культурним потокам? Відповідь на це запитання можна розділити на дві частини, а саме – виявлення форми та наслідки форми щодо матеріалу.

Олігополярність виражається у великій кількості панівних проміжних етапів, по одному на сталу політію, включену в трансполітичну гру. Ними є монархії, які опікуються державою та спільним благом. Панівні проміжні етапи посідають місце, яке дає їм змогу контролювати більшою чи меншою мірою, прямо чи опосередковано культурні потоки в обмежених границями даної політії. Проте жодна політія чи монархія не може контролювати потоки поза межами своєї влади, хіба що всі вони домовляться про таке між собою. Може статися також, що якась політія посідає гегемонне поло-

III. Модерна історія

ження. Воно може бути тільки тимчасовим і перехідним, оскільки олігополярні механізми перебалансування спрямовані на підрив гегемонних позицій, а про те, що час завжди веде до змін у основах гегемонії, годі й казати. Попри все це, протягом того часу, що триває гегемонія, контрольовані цією монархією потоки можуть наповнювати проміжні пункти далеко за її межами.

Потрібно також урахувувати характер політичних режимів. Це – помірковані ієрократії. Як ієрократії, монархії потребують ідеологічного союзу з релігійними органами. Проте їхня поміркованість обумовлюється самоорганізованим громадянським суспільством і ефективною контрвладою. З одного боку, держава не в змозі через це нав'язувати суспільству абищо: центральне керування інформаційними потоками можна успішно здійснювати, тільки якщо громадянське суспільство погоджується з їхнім змістом, а це рівнозначно наданню йому контролю та права нагляду за цими потоками. З іншого, вирішальнішого, боку, громадянське суспільство теж неабияк здатне виробляти інформацію та поширювати її в недержавних мережах. Політична та ідеологічна влада стає звичайним передавачем і приймачем інформації.

З урахуванням усіх обмежень, які тяжіють над європейською моделлю, її можна зобразити таким чином. Її загальна структура – федеративна та складається з чотирьох рівнів. Нижній рівень посідає народ. Він отримує інформацію від верхніх рівнів, пристосовує її до власних потреб і вводить у незапам'ятний культурний скарб, де знаходяться також його творіння. Наступний рівень посідає провінційна еліта, яка перебуває в прямому контакті з основною елітою Двору та Міста, а ця, своєю чергою, зважає на культурне вогнище, домінантне на цей момент у тому чи тому класі інформації – релігійної, ідеологічної, музичної, живописної, архітектурної тощо. Наведена федеративна структура вирізняється трьома характерними рисами. Вона – багатоголова, оскільки панівних вогнищ стільки, скільки є активних мереж, а їхній ступінь злиття в єдине вогнище може змінюватися до нескінченості. В одному центрі, скажімо, процвітає теологія та поширює свій вплив на всі інші, там розвинені дослідження санскриту, тут – живопис і т.д., а один великий центр може фізично об'єднувати всі такі вогнища. Між повним гео-

графічним розсіянням центрів і їхнім зосередженням в єдиному місці можливі будь-які проміжні ступені, і це ніяк не позначиться на багатоголовій структурі.

Структура також поліморфна, оскільки тільки загальний результат штовхає європейську мережу до багатостороннього, федеративного, плюралістичного полюсу, тоді як кожна складова може знаходитися в будь-якій точці континууму й самостійно долучитися до унітарного полюсу. Який-небудь «мандарин» у тій чи тій науці може спромогтися контролювати її парадигми та проблематику, ставши офіційним ученим, але він може цього досягти тільки в межах політії, бо поза її межами він більше не в змозі діяти на політичну владу.

Зрештою, ця структура максимізаційна з двох причин. З одного боку, зростає аж до майже цілковитої впевненості ймовірність того, що таланти будуть виявлені й спрямовані до тих рівнів структури, де вони зможуть якнайкраще проявити себе. З іншого боку, нова інформація може виникнути в будь-якій точці структури чи увійти до неї та використати три вирішальні переваги для вираження свого потенціалу: вона може рухатися по горизонталі й по вертикалі всією структурою та досягати зацікавлених реципієнтів у всій Європі; у неї багато шансів цілковито продемонструвати свій потенціал під впливом змагання між проміжними пунктами; її не можна довічно ігнорувати й відкидати, адже в структурі немає жодної непереможної монопольної позиції.

Головний наслідок для самої європейської цивілізації – це *діалектика тем і варіацій*, спільна для всіх цивілізацій, але дуже чиста в цьому випадку та з певними характерними рисами. Діалектика притаманна цивілізаціям і впливає з самої їхньої природи. Це, власне, потоки культурної актуалізації, які можна віднести до якогось поля: поле дає теми, а їхня актуалізація подібна до варіацій. Зауважимо також, що розглядувані цивілізації тягнуться на тисячоліття та на мільйони квадратних кілометрів, а це означає варіації в просторі й у часі на спільні теми, бо інакше цивілізація не мала б жодної реальності. Слід виявити те, що вирізняє європейську діалектику й що можна віднести до мережевої структури. Найпомітнішою рисою є те, що не існує власне європейської актуалізації, а відбуваються різні процеси актуалізації в Європі. Ця особливість пояснюється безпосередньо відсут-

III. Модерна історія

ністю імперії, єдиної столиці, двору. У цьому контексті теми залишаються потенційними і можна виявити тільки індуктивним способом, виходячи з різноманітних варіацій. Неможливо вказати на романські, готичні чи барокові архетипові церкви, імітацією чи похідною яких були б різні провінції: існують тільки провінції. Так само ніде ми не знайдемо романтизму, висловленого в його визнаній автентичності: ми знаходимо тільки національні – англійські, німецькі, французькі... його вираження. Ці реалії краще помітні на тлі порівняння з відмінною ситуацією. Говорити про єгипетські храми буде точніше, ніж про храми в Єгипті, оскільки класичною була визнана якась одна модель, яку потім копіювали. Можна було б побудувати єгипетський храм, який би чітко впізнавали будь-де в світі, і в той же час жоден архітектор не зміг би побудувати ніде романську церкву: він мав би спроектувати її південно-французькою, пізанською, овернською тощо, якщо не вигадати якусь нову варіацію або не скотитися до якогось комбінованого проекту. Ця ситуація залишає творцям більшу свободу творчості, оскільки вони не прикуті до вираження, що сприймається як класичне, і не повинні його імітувати. Вони можуть більше зосередитися на розробці можливостей, які містяться в темі, користуючись більш широкою свободою маневру. Отож, знімається зауваження, яким заперечувався б той очевидний факт, що потрібна була таки вихідна точка і якийсь первісний вияв: романський стиль у якомусь місці, готика в Сен-Дені та бароко церкви Ісуса в Римі. Це все правильно, але Сен-Дені та церква Ісуса – це прориви, котрі успіх негайно перетворює на варіації: готичні споруди в Іль-де-Франс і римське бароко.

Згадана основоположна особливість розвивається в інший рід. За браком актуалізованих тем варіації постають не стільки як розвиток у часі однієї теми, скільки як сучасні варіації на спільні теми. Культурне виробництво набуває через це вигляду констеляцій, які йдуть одна за одною. Вони дуже помітні в історії живопису. Китайський живопис від часів Сонг (важко дійти далі через малу кількість творів, які збереглися, але ті, що були збережені, репродуковані чи описані, наводять на думку, що наше твердження стосується всього живопису, пейзажного зокрема, від його витоків у міждинастійну епоху, що тягнеться від кінця династії Хань на початку III ст. і до приходу династії Тан на початку

VII ст.) до його нинішнього ренесансу викликає в профана відчуття екстраординарної єдності, в яке аматор і фахівець легко можуть увести варіації залежно від епохи та митця. Ці варіації виглядають радше як відхилення від заданих моделей, відхилення, які то уповільнюються аж до академізму імітації, то прискорюються з нагоди зміни династії чи появи впливового новатора. Цей повільний, обережний ритм розробки можливих варіацій різко контрастує з європейським ритмом. Живопис у Європі після його відділення від візантійського стилю в другій половині XIII ст. і до його нинішнього стану позначений двома головними рисами. Одна настільки сильно штовхає його до розробки відкритих тем, що потрібні надзвичайні зусилля, щоб упевнитися, що Джотто і Мане, Пуссен і Сезанн, Рюйсдал і Моне... належать до однієї і тієї самої традиції. Друга ділить розробку тем на періоди, школи, рухи, кожний з яких можна ясно вирізнити навіть за умови, що ми бачимо витвори через окуляри, побудовані історією мистецтва. Історія мистецтва повинна підкорятися вимогам педагогіки й композиції, акцентуючи контрасти, пом'якшуючи переходи та маскуючи розмаїття, наявне в один і той самий період.

За відсутності моделі, нав'язаної панівним центром, варіації можуть розвиватися з більшою свободою. Вона робить варіації чутливішими до чинників, які не мають органічного зв'язку з цією культурною продукцією. І знову типовим виступає живопис. Інтелектуальний ренесанс відриває його від візантійської ікони. Реформа церкви кладе край школам і пошукам, що ведуться в країнах, які перейшли в протестантство. Секуляризація прирікає релігійний живопис за браком замовлень. Незалежність, політична свобода, певна уніфікація умов, протестантство, економічний добробут і законна гордість за ці успіхи накладають свій відбиток на голландський живопис у XVII ст. у напрямку, який чудово висловив Гегель, говорячи про «свято мистецтва». Свобода у варіаціях збільшує також вірогідність того, що одна з них розвинеться в зміну й у докорінну інновацію. Стає неможливим писати так, неначе Караваджо ніколи не писав. Хоча він не був прибульцем і виразно вписувався в класичну і маньєристську лінію, але він вніс нове стосовно неї та проти неї. Обидва наслідки свободи змушують діалектику тем і варіацій рухатися нерівнішим і хаотичнішим шляхом і по-

III. Модерна історія

збавляють її видимості органічного розвитку в часі. Європейська культурна історія – це історія в суттєвому сенсі слова водночас випадкова й збагненна. Вона ділиться на великі фази, щодо яких неможливо передбачити навіть у ретроспективному плані послідовні стани детерміністської системи. Але коли історія вже стала минулим, завжди з'являється можливість знайти слушні пояснення. Стверджуючи, що Чимабує *повинен був* привести до Кандинського і Мондріана, не можна переконати, що будь-яке фігуративне мистецтво має кінець кінцем стати чистим і вичерпати себе в абстракції. Легше переконатися, що абстракція може бути спокусою та виходом для митців, зваблених спекуляцією про мистецтво як абсолют або як шлях до Абсолюту в середовищі, просякнутому ідеологією генія та нав'язливо переслідуваному думкою, що його ключовою ознакою є оригінальність.

Виникнення й утвердження монархій у стабільних політиях штовхають у діаметрально протилежний напрямок, сприяючи або навіть нав'язуючи унітарну, ієрархічну, однобічну структуру. У кожному політичному контексті здійснюється тиск у напрямку класицизму, який потрібно імітувати і яким потрібно захоплюватися як таким, що його не можна обійти. Французька трагедія, досягши свого ідеального вираження в другій половині XVII ст., прийшла до стану, коли протягом століття тисячі авторів писали тисячі класичних трагедій, і всі вони зазнали колективної катастрофи, за винятком хіба що Вольтерового «Заїра». З цього повертання культурної європейської моделі народжуються потужні регіональні традиції, які більше схожі на органічний розвиток у часі актуалізованих тем. Філософська, історіографічна, соціологічна творчість характеризується вираженою різницею стилю в англійській, французькій і німецькій традиціях. Англійський стиль проявляється в індуктивному підході, лаконічності, фактичності, заклику до здорового глузду, граціозності та манері торкатися чогось, не зачіпаючи його, яка може бути досконалою тільки в адекватному вхопленні предмета. Німецький стиль тримається за цю останню рису й прагне пояснювати її в максимально вичерпний спосіб: усе в ньому викладається та розбирається виходячи з самих основ. Французький стиль використовує дедукцію й частіше вдається до фігур риторики для продукування творів, які вирізняються зв'язністю й елегантністю

творчого процесу. Це – стилі й варіації, які позначаються на формі, не торкаючись суті, ба більше, правдивості чи неправдивості того, що викладається. Можна в усіх трьох стилях побачити безглуздість й глибокі істини. Регіональні традиції, хоч якими б одnobічними вони були, не мають змоги замкнутися на самих собі. Вони змушені відкриватися назовні та підкорятися інноваціям і змінам. Перетинання двох моделей: однієї, що домінує на європейському рівні, та іншої, більш впливової на рівні політій, надає варіаціям значного регіонального забарвлення, і при цьому не розкривається та не приховується той факт, що вони завжди прив'язані до суті європейських течій, народжених, своєю чергою, у тій чи тій політій.

Зупинимось ще на одній характерній рисі діалектики. Європейська модель з огляду на її чутливість до змін, що відбуваються в культурному ареалі, не є ні застиглою, ні жорсткою. Вона народжується поступово й розвивається протягом близько тисячі років – з XI ст. Її гнучкість дає змогу вирізнити окремі етапи й фази. Один зі способів розглянути їх та описати полягає в тому, щоб включити в гру дві полярні моделі та комбінувати їх у різних пропорціях. За такого підходу увагу привертають три послідовні стадії. На «середньовічній стадії», яка тягнеться від XI до XIII ст., феодалізм штовхає в бік багатостороннього, феодального, множинного полюсу, тоді як церква прагне досягти протилежного полюсу. Від цієї колізії виникають найсміливіші пошуки, розкидані по всіх напрямках, спрямовані й оздоблені єдністю не стільки експресії, скільки смаку й стилю. «Стадія відродження», XIV–XVI ст., позначена і проходить під впливом політичної та монархічної реставрації, яка приводить у дію та прагне нав'язати унітарну й ієрархічну модель. Цей рух проявляється в краще вираженій і помітнішій регіональній диференціації. Проте, крім того, що рух усе ще гальмується невизначеністю національних ідентичностей, з трансполітійної мапи Європи ще не зникли поліси з аристократично-олігархічним режимом. Міста-держави Північної й Центральної Італії, Нідерландів і рейнських країн збільшують шанси того чи того з них стати вогнищем творчості та культурного впливу. Їхня кількість і надзвичайна гнучкість їхніх позицій сприяють тому, що багатостороння модель усе ще має широку перевагу. Урешті-решт, у «модерну стадію», яка

III. Модерна історія

триває від XVII до XIX ст., до Першої світової війни, модель досягає майже сталої рівноваги між двома тенденціями й переживає свій класичний розквіт. Усі великі рухи культурного пошуку одночасно європейські, оскільки їхні головні теми поширюються й приймаються всюди, і національними, оскільки ті, хто їх поширює і приймає, пристосовують спільні теми до регіонального клімату.

Другим наслідком може бути стихійний перехід від *цивілізаційного до загальнолюдського*. Ця гіпотеза народжується з того, що європейська цивілізація вирізняється відсутністю модерного вираження гуманізації, яке було б суто європейським. Може виникнути спокуса взяти християнство за європейське вираження як таке й ототожнити європейський ареал із християнством. Проте слід опиратися цій спокусі, адже або християнство спрямоване на всіх людей як представників виду, що і є його визнаним призначенням, і тоді тенденційне накладання Європи й християнства одне на одного в християнській вірі – цілковита історична випадковість, можливо, перехідна, або ж, оскільки воно розмістилося в Європі, то й саме відчуває на собі дію структурної моделі: важко було б виявити європейське християнство, нам зустрічаються тільки італійське, іспанське, французьке, німецьке християнство та ін., виходячи з яких, мабуть, можна було б вивести певну європейську манеру сповідувати християнство, але й не можна виділити в європейській реальності як окремий об'єкт. Цю парадоксальну ситуацію легше осягнути, якщо зіставити її з грецьким християнством: візантійське християнство впродовж майже тисячоліття мало окрему реальність, бо існувала Візантійська імперія.

Чи не могло б статися так, що якась варіація на певну європейську тему виявилася б зміною, яка виводить на всезагальну людину? Цей вихід може розвиватися двома різними напрямками залежно від того, сприятиме він пізнанню чи дії. Діяльність тут не зачіпається, оскільки, будучи замкненою в своїй особливості, вона не може досягти всезагальності: немає сенсу говорити про політичну, економічну, релігійну діяльність та інше взагалі. Реальний і справжній доступ до загальнолюдського може бути тільки пізнавальним і навіть, точніше кажучи, раціонально пізнавальним. Раціональність надає доступ до загальнолюдського, оскільки будь-яка істина однакова для будь-якого представника виду,

якщо він користується своїми природними знаннями, щоб пройти своєю чергою шлях, який веде до неї. Усезагальна дійсність емпіричної раціональності менш чітка, ніж дійсність наукової та рефлексивної раціональності. Так, емпіризм, який за своєю природою діє індукцією, виходячи від екземплярів, які надає досвід і спостереження, залежить від окремого зразка. Якщо та чи та культура встановить лікувальні властивості тієї чи тієї трави, то висновок буде дійсним, безперечно, для всього виду – будь-яка людина, вражена цією хворобою, вилікується чи дістане полегшення від такого лікування, – але ця властивість настільки вписана в окремість, що існує найбільша ймовірність того, що вона не буде поширена й залишиться всезагальною тільки потенційно. Наука, навпаки, дозволяє пояснити, чому та чи та молекула має такі й такі лікувальні якості, що забезпечує їй найбільші шанси використовуватися всюди, якщо вона зіткнеться з надто численними економічними перешкодами чи не буде контролюватися групами тиску. Аналогічно філософська істина – статус якої важче зафіксувати з огляду на те, що рефлексивний розум спрямований на основи, – наприклад, твердження, що випадковість передбачає абсолютне, але природа абсолютного нерозв'язна, слухна для всього виду й для всіх його представників, які погодилися вчитися, щоб доступитися до неї.

Виходячи з цих передумов, можна уявити, що певна когнітивна варіація на когнітивні теми в Європі привела до перетворення, яке виявляється в ретроспективному плані дійсним не на рівні цивілізації – це було б звичайне пізнання на кшталт європейського, як у інших місцях ми стикаємося з пізнанням по-китайському чи по-індійському, – а на загальнонародському рівні. Цей доступ до загального через випадковість може бути полегшений потенційним статусом цивілізаційного чинника в Європі. Дієвці, які включилися в процес пізнання, можуть покласти на себе зобов'язання аскетизму в напрямку до загального, прагнучи позбавитися своєї культурної індивідуалізації. Хоч як це парадоксально, але в європейському контексті аскетизму дотримуватися легше. Так, деякі вихідці з Мілета, Ефеса, Галікарнаса та інших полісів Іонії можуть пересвідчитися, що способи мислення, здобуті в їхніх рідних осередках, занадто обмежені, вони можуть зажадати піднятися на ширшу точку зору, до-

III. Модерна історія

сягти іонійського способу мислення, дійти до виділення грецької манери й, отже, вийти на суто людський рефлексивний принцип у тому сенсі, що, коли його виділити й систематизувати, його зможе перебрати будь-яка людина, без жодного особливого окультурення, якщо вона має потрібні природні здібності та навчилася їх використовувати. Потенційність культурного рівня реальності цивілізації полегшує доступ до також потенційного загальнолюдського рівня, оскільки обидва вони мають будуватися на основі одної актуалізації: якщо пощастить ухопити один, то з'явиться можливість ухопити й другий. І навпаки, коли рівень, що знаходиться по цей бік загального, актуалізується в реальній цивілізації, то, з одного боку, немає потреби будувати його абстрагуванням від окремиших актуалізацій, а з іншого – дієвці стихійно змішують цей рівень із людським і це перешкоджає будь-яким зусиллям у просуванні до просто людського. Нинішня можливість «культурно акліматизуватися» до китайської чи індійської цивілізації та взяти в них усі необхідні знання, щоб приблизно розбиратися в людських загадках, запобігає будь-яким зусиллям заглибитися чи поглянути вище в сенсі абсолютно людського.

Дія уможливило зовсім інший спосіб узагальнення. Щоправда, ідеться не про власне узагальнення, а про зіставлення індивідуалізацій аж до можливого включення їх усіх. Цей спосіб народжується з того, що дія не має доступу до загального: вона, за своєю природою, особлива, а отже, культурно детермінована. Не можна побудувати святилище взагалі, воно обов'язково буде південнофранцузьким-романсько-християнським або китайським-корейським-буддійським. Відсутність імперії та єдиного й одноманітного релігійного й ідеологічного апарату змогла запобігти нав'язуванню якоїсь моделі та сприяє дослідженню поля можливих форм. Рефлексивне знання можливих форм святилищ змогло вийти в Європі за межі поля, позначеного віхами протягом двох-трьох століть по наверненню Костянтина, щоб досягнути до практично незмірного поля можливостей, означуючи як святилище будь-який простір чи об'єм, відмежований у такий спосіб, що він дає змогу отримати нинішній досвід відокремленості священного від мирського. Але нескінченне розширення поля можливостей, доступного для дії, не робить його через це загальним у тому сенсі, в якому загаль-

ним є наукове чи рефлексивне раціональне твердження. Будь-яке нинішнє сприйняття певних можливостей через якусь діяльність роблення, що полягає в наданні форми матерії чи матеріалізації форми, обов'язково матиме результатом культурно окремих продукт.

Гіпотеза має бути точною, щоб стосуватися можливого виходу за межі традиційних європейських речей у модерній добі. Конкретно це означає, що коли ми припустимо легітимність усіх видів гуманізації, які можна виявити, то потрібно інтегрувати позаєвропейські теми в європейські й теж піддати їх варіаціям. Отже, уможлиблюється відкриття назустріч усім культурним вираженням людського, актуалізованим від появи виду і доступних через документальні свідчення. Тут ми повертаємося до європейського ставлення до фактичного чужинця. Неімперіалізація не лише сприяла пізнавальному інтересові до чужоземних речей і етнографічному ставленню до них із симпатією, вона дозволила також інтегрувати в європейські речі безліч чужоземних. Грецький досвід наштовхнув нас на образ культурного «перетворювача». Його можна поширити на весь цивілізаційний європейський досвід. Європейській цивілізації притаманне те, що вона спирається не стільки на власний матеріал, скільки на механізм, що дозволяє їй європеїзувати будь-який матеріал. Механізмом тут є мережева структура. Матеріал, який обробляє цей механізм, надходить звідусіль.

І знову ж таки ці особливості краще сприймаються в порівнянні з дуже відмінною ситуацією. Якщо простежити розбудову китайської цивілізації впродовж кількох тисячоліть, то вражає не стільки механізм побудови, скільки матеріал, який будується. Виникає відчуття, що тут відбувається органічний розвиток суто китайських тем від самих витоків, де, звичайно, можна виявити певні запозичення, але вони зазнають настільки помітної обробки китаїзацією, що їх уже не поталанить розпізнати. Наприклад, таке колосальне запозичення, як буддизм, якщо він таки був запозиченням, зазнає такого китайського й даосистського впливу, що сприймається і китайцями, і чужоземними спостерігачами як майже суто китайський продукт. Китайську та індійську цивілізації можна сприймати як субстанції, здатні без кінця-краю виробляти нові випадковості, тоді як європейська цивілізація виглядає більше як механізм, здатний перетворити будь-яку

III. Модерна історія

випадковість у субстанцію. На побудову цього механізму пішло чотири тисячі років, і повністю утвореним і дієвим він вважається лише з XI ст. Якщо взяти це століття за пункт відліку й прослідкувати назад до середини бронзової доби, тобто до середини III тисячоліття до н.е., хоча, звичайно, не забороняється піти й ще далі, то неможливо винести звідси таке відчуття, яке нам навіює китайська історія. Європу 1000 р. і наступних століть не можна в жодному відношенні сприймати як органічний розвиток субстанції, яку можна виявити в III тисячолітті навіть у зачатковому стані. Уже давно цей висновок звично формулюють так: Європа – це результат поєднання грецької філософії, римського права та християнства. Це формулювання гарне тим, що воно підкреслює різномірність матеріалів, з яких складається ця цивілізація, а до його недоліку можна віднести те, що воно не наголошує на основному, а саме на механізмі, який дає змогу перетворити різномірне в однорідне й увесь час повторювати цей процес.

Європейська цивілізація є не більш загальною, ніж усі решта, але в неї є така визначна особливість, що вона розвивається з тенденцією до асимілювання всього. Здатність до асиміляції може обмежуватися тільки спадщиною, накопиченою після неолітичного перетворення в усьому світі. Саме в цьому сенсі може йтися про культурне узагальнення. Європейська цивілізація здатна відкриватися до всіх культурних досвідів, накопичених на планеті за тисячоліття, і ця здатність відкриватися та асимілювати стає дедалі очевиднішою й дієвою на трьох великих етапах – хрестових походів, Великих географічних відкриттів та імперіалізму. Цей спосіб узагальнення через поглинання всіх наявних проявів індивідуалізації наклався на спосіб власне узагальнення через доступ до людського. Обидва ці способи самостійні й не викликають неминуче один одного. Їхня зустріч стала випадковою. Але вона привела до виникнення переворотного процесу – модерної доби як поля культурних можливостей, поля, народженого в Європі європейських особливостей, але відкритого відтепер для всіх людей, оскільки всі історії людства кінець кінцем злилися за посередництва європейців у єдину спільну історію. У плані цивілізації узагальнення через відкритість і асиміляцію означає прийняття та врахування всіх первісних і традиційних спадщин, і може привести до

двох полярних підходів. Один – це еkleктика, яка полягає в побудові такого собі культурного гіперринку всіх спадщин, де кожен може вільно робити покупки на власний смак. Еклектика завжди стерильна, але за нею легше прямувати, бо вона не потребує жодних творчих зусиль. Оскільки кількість можливих комбінацій висока, то можна прогнозувати ефекти моди, бо зусилля стає ще меншим, якщо ходити на гіперринок із готовим списком закупів. Згідно з іншим підходом, потрібно спертися на всі види спадщини, щоб розпочати розвідку модерного поля та вдатися до актуалізації захованих у ньому можливостей.

Нації

Нація – це морфологія, принцип соціальної зв'язності та єдності, притаманний європейським суспільствам. Її слід віднести до того самого класу історичних об'єктів, що й стадо, поліс, плем'я, каста, феоде тощо. Вона змогла стати продуктом експорту, щоправда, без особливого успіху, хіба що в європейських паростках, але вона є європейською особливістю.

Що таке нація? Як вихідне можна взяти таке означення: спільнота, кожний елемент якої прагне ототожнювати свою долю з долею всіх, і яка означається стосовно інших спільнот із таким самим означенням. Нація – це в першу чергу *спільнота*, яку дозволяють точно зрозуміти категорії соціальної єдності з її ступенями. Нація не ототожнюється з максимальним ареалом, вона – його перший ступінь диференціації. Не існує європейської нації, а існують європейські нації, де головне множина, а не означення. Спільність цивілізації, приміром належність до християнства, може бути дуже реальною та відчуватися дуже сильно стосовно неєвропейців, але вона не суттєва для нації. З іншого боку, дедалі більші прояви індивідуалізації також можуть бути джерелом значущого й глибинного досвіду, але нація прагне їх ігнорувати, і вони залишаються несуттєвими щодо неї. Слова: «француз», «італієць», «англієць», «іспанець», «поляк», «чех»... означають індивіда в групі індивідів, акультурованих на рівні реальності, не європейському, з одного боку, і не овернському чи ельзаському для французького населення, не баварському чи прусському для німецького. Проте ці

III. Модерна історія

обмеження не слід брати у негативному сенсі: вимога бути французом чи німцем не потребує не бути європейцем або ельзасцем чи пруссаком. Нація задовольняється вибором якогось рівня реальності, не ліквідуючи й навіть не заперечуючи інші. Але вона може їх заперечувати й прагнути ліквідувати, що передбачає свідоме розв'язання та ідеологічне псування нації з переходом до націоналізму. Що саме дозволяє тому чи тому елементові увійти до означеної в такий спосіб групи? Відповідь нам дає означення. Якщо нація – це певний рівень культурної реальності, то належність до нації є культурною і впливає з акультурації, яка починається зазвичай із народження, але може бути пройдена пізніше, у процесі розвитку індивіда.

Спільнота членів нації здатна приймати всі ступені змістовності. Вона перетворюється на публіку, коли кожен елемент стає приймачем повідомлень, які передає єдиний спільний передавач. Публіка передбачає свідомішу злагожденість, ніж спільнота. Публіка стає аудиторією, коли кожен елемент здатний спілкуватися з іншими на зібраннях, які зближують їх фізично та дають їм змогу відчувати й почувати себе елементами цілого, до якого, як вони це знають, вони належать і до якого хочуть увійти. Аудиторія вимагає більш ніж вистави, вона спирається на обряди й ритуали. Прогрес у техніці зв'язку може розширити фізичне зближення далеко за межі просторового контакту. Урешті-решт, аудиторія може стати групою, тобто колективною одиницею діяльності, здатною трансформувати енергію, волю та розум членів нації в енергію, волю та розум нації.

На цьому ступені злагоженості нація є політією. Проте збіг цих двох концептів не обов'язково відбувається. Тут можливі три ситуації. Відповідність між політією й нацією може бути якщо не ідеальною, то принаймні майже задовільною. Націю можна розбити на кілька політій. Нація може бути частиною багатокультурної політії. Ці три види ситуації зустрічаються в Європі: Франція та Англія (причому Англія менш чистий приклад: Велика Британія включає також шотландців, валлійців й ірландців, але Англія домінує у Великій Британії) досить добре відповідають першій ситуації. Італія та Німеччина – другій. Швейцарія та імперія Габсбургів – третій.

Як спільнота, чиста нація була б культурно однорідною

політією. Членам нації потрібні якісь ознаки, щоб упізнавати один одного. Одна з головних ознак – це вочевидь мова, адже вона водночас культурна й розрізнявальна. Оскільки мову людина набуває після народження, то можна взяти за ознаку й походження, яке визначається за народженням. Проте вибір тієї чи тієї з них може вести до неоднакового ідеологічного розвитку, адже мова розвивається в націоналістичну культуралістичну ідеологію, а походження – в расистську націоналістичну ідеологію.

Нація як морфологія існує в розмаїтті: в Європі є нації, проте немає якоїсь європейської нації. Спільнота націй – це максимальний культурний ареал. Але сам ареал, той, що означає якусь групу населення, ареал усіх тих, хто здобули від нього своє означення людини і можуть стати публікою та аудиторією, не повинен бути якоюсь групою, тобто якоюсь політією й відповідно імперією. Якби ареал утворив політію, то ми мали б китайську ситуацію, де важливий рівень реальності найменш уособлений, той, який робить кожного китайця китайцем, а не поділяє їх на пекінців, кантонців, шанхайців чи сичуаньців. Ці провінційні рівні реальності могли б стати націями, якби Китай розвивався шляхом Європи. Говорити про «китайську націю» некоректно, якщо цей вислів уживати в контексті, де фігурують також англійська, французька, італійська чи інші нації. Цей вислів виправдовує себе тільки в римському та середньовічному вжитку, коли нація означає тих, хто «народилися разом», а це «разом» може бути малесеньким кантоном або максимальним культурним ареалом. У цьому розпливчастому сенсі термін «нація» застосовується до будь-якого культурного рівня реальності понад сім'єю та сусідською громадою. У технічному й морфологічному сенсі нація відповідає виключному й точному рівню. Можна шкодувати, що одне й те саме слово вживається й у розпливчастому, й у точному сенсі, але морфологічний ужиток вийшов із розпливчатого, коли європейській історії знадобилося виділити якийсь один рівень реальності з-поміж інших. Для того щоб уможливити виняток, потрібен був не випадковий збіг між політією та культурою або принаймні щоб намір забезпечити їхній збіг зовсім не видавався безглуздим. Ця умова вимагає часу й стабільності не тільки для культурного поділу, а й для політій. Відсутності імперіалізації не досить, потрібна також олігополярність. Створюєть-

III. Модерна історія

ся, отож, дуже оригінальна й майже неймовірна ситуація, коли цивілізація ніколи не актуалізується на своєму рівні, а завжди на певному вищому рівні індивідуалізації. Цивілізація – це вогнище, де культури, політії, нації – причому всі ці три чинники прагнуть накладатися – запалюють світочі всієї цивілізації.

З яких елементів складається національна спільнота. Априорно можуть існувати два варіанти. Або елементи є самі більш вузькими спільнотами: сім'ї, родини, роди, політичні угруповання місцевого чи регіонального розмаху, як от села, міста, князівства. Такі підспільноти можуть бути деталями й фрагментами будь-якого виду, об'єднаними в єдину політію, або ж деталями, включеними в структуру федеративного типу. Або ж такими елементами є окремі люди – індивіди. Вимога, яку висуває нація, цілком однозначна. Нація визнає й хоче визнавати тільки індивідів. Чому? Це суто випадковий збіг чи структурна вимога? Відповідь буде не менш прямою. Ідеться про структурну неодмінність, помітну в означенні й у природі нації. Оскільки нація прагне бути культурно однорідною спільнотою, то вона може складатися тільки з індивідів, ідентичних за обраними культурними критеріями, наприклад мовою. Усі інші кола, в яких людські індивіди акультурюються, – конкуренти національного кола і можуть порушити існування однорідності. Якби нація мала б складатися з цих кіл акультурації, їй загрозувало б витіснення ними та потрапляння в ситуацію європейської цивілізації: спільне культурне вогнище, реальне, але не здатне утворити з себе політію. Нація складається зі своїх членів, індивідів, які дістають від неї свою культурно актуалізовану людську субстанцію. З цієї причини всі інші види культурної актуалізації будуть підпорядкованими й другорядними. Цю ситуацію можна розглядати під двома дуже різними кутами зору. За природним способом, індивідів слід сприймати як реальні вмістилища кількох культурних рівнів реальності й уважати їх усіх легітимними в їхніх власних обрамленнях, зокрема й в обрамленні нації-політії. За ідеологічним способом, нелегітимними стають усі інші рівні, крім національного, а від нього вимагається, щоб він затьмарював усі інші.

Ідентифікація індивідів із нацією вимагає від них співпраці як обов'язку свого стану. Група – це колективний дієвець, що живиться енергією, волею й розумом індивідів,

які її складають. У цьому разі такою групою є нація, що утворила або прагне утворити політію. У цій точці можна вирізнити два способи ідентифікації. Або всі зобов'язання індивіда мають договірний характер, включно з тими, що укладені з нацією й політією. Це – такі самі зобов'язання, як і інші, важливість і вимоги яких змінюються залежно від обставин. У воєнний час політія набуває вирішального значення та має право вимагати від індивідів як громадян жертвувати своїм життям заради групи: жертву можна полегшити дією на почуття належності до однієї нації. Або ж договірними є всі зобов'язання, окрім нації. Тоді всі групи стають для індивіда товариствами з обмеженою відповідальністю, яким він себе позичає; тільки нація є спільнотою, якій він себе віддає.

Нація, урешті-решт, – спільнота долі. Цю долю можна точно визначити за допомогою зручної та реалістичної тристоронньої формули, запропонованої Ернестом Ренаном. Члени нації мають спільне минуле, яке складається з перенесених випробувань і здійснених разом подвигів. Вони мають спільне теперішнє в тому сенсі, що доля кожного залежить від стану нації в кожен мить. Вони хочуть, нарешті, спільного майбутнього, продовжувати довічно переносити випробування, здійснювати разом подвиги, жити однією долею. Минуле минуло й було прожите іншими індивідами. Для того щоб нинішні живі могли привласнити його, треба, щоб його їм показали. Теперішнє базується на інтересах. Майбутнє буде вироблене діями, підкріпленими пристрастями. Уявлення, інтереси, пристрасті – це три основоположні компоненти національного цементу, який утримує членів нації в політії-нації проти інших політій-націй. Компоненти природні для неї в тому сенсі, що вони відповідають її природі та дозволяють нації виражати її. Але вони можуть бути й підготовлені таким чином, що псуєть чи викривляють націю в націоналізм. Націоналізм – це ідеологія, яка паразитує на нації як морфології, ставлячи її на службу політичним справам, які можуть бути гегемоністськими, реакційними або ще ідентифікаційними. Націоналізм, як і нація, – це європейський продукт. Саме націоналізм став у ХІХ ст., а надто в ХХ ст. продуктом експорту по всьому світу, а не нація-морфологія, поширення й акліматизація якої вимагають надто

III. Модерна історія

конкретних умов, щоб їх можна було легко створити за межами Європи.

Нація прямо чи непрямо є результатом трьох інших європейських особливостей в історичному середовищі, змушеному через неспроможність вдаватися до відомих морфологічних вирішень змайструвати якесь нове за допомогою підручних засобів.

Найочевиднішу та найбезпосереднішу кореляцію можна встановити між *нацією* й *королівством*. Поділ європейців на стабільні й конкурентні політії стихійно виробляє більшість характерних рис нації. Розмаїття політій гарантує розмаїття націй. Власне, розмаїття націй у неморфологічному розумінні набагато передує розмаїттю політій, тож, їх слід розглядати радше як сховища вікових і тисячолітніх етнічних відмінностей. Кожна нація прагне як до ідеалу до ототожнення з політією. Такі ідеальні межі надає королівство. Реальність більшою чи меншою мірою віддаляється від ідеалу, оскільки політична мапа визначається радше трансполітичним суперництвом, ніж національними прагненнями. Часто, як от у Франції, об'єднання з політичних і трансполітичних причин різних середньовічних націй надавало їм можливість установити новий рівень реальності, рівень королівства-нації. Обидві реальності були не інертними предметами, а живими цільностями, які склалися з людей і означували й конкретизували себе одна стосовно іншої. Національна амальгамація в королівстві функціонувала більш-менш добре: у Франції краще, ніж в Іспанії, у Німеччині краще, ніж в Італії, під дією чинників і обставин, які можна виділяти й розглядати тільки через докладні національні історії. Кожна політія-нація народилася з довгої та складної історії, прожитої разом так само, як і інші довгі й складні історії. Члени нації створили разом спільне минуле, яке, аби його могли сприймати нащадки, повинне бути представлене в образах і уявленнях. Ідеологія легко викривляє ці образи – досить підкреслити риси, які прямують у потрібному напрямку, та ігнорувати протилежні їм – і робить це неминуче, оскільки національна історіографія, навіть найсерйозніша і найщиріша, обов'язково стає на якусь окрему точку зору.

Королівства, які виринули з феодалізму, люди легко сприймали як угруповання за інтересами. Таке сприйняття

саме собою зрозуміле й має навіть у собі дещо тавтологічне для зовнішньої безпеки: безпека кожного визначається і забезпечується в обрамленні королівства. В економічній сфері, якщо взяти слово «інтереси» у більш вузькому сенсі, королівство може розглядатися як колективний дієвець, який грає разом з іншими колективними дієвцями в гру з нульовим результатом. Вираженням цього стихійного сприйняття з раціональними претензіями був меркантилізм. Таке сприйняття базується на ідеї, що національне багатство – це нерухомих скарб, вартість якого зростає або зменшується залежно від додатного чи від’ємного балансу зовнішньої торгівлі. Тож, найбагатшим королівством має бути те, яке продавати-ме найбільше за кордон, нічого там не купуючи. Меркантилістський підхід природний і впливає з проєкції індивідуальних бюджетів, що ведуть до розорення людей, які витрачають більше, ніж заробляють, на товарообмін між суб’єктами господарювання взагалі та між економічними комплексами зокрема, де гра може стати грою з додатним результатом. Проте меркантилізм дістав ідеологічне вираження тільки в Європі. Потребу цього можна прив’язати до сполучення застійних економік протягом XVII ст. і аж до 1730-х рр. з трансполітійною структурою, яка в розмаїтті політій виводить на передній план зовнішню торгівлю. Імперія живе за рахунок власних ресурсів і має незначні стосунки з товарообміну з зовнішнім світом: тут немає потреби розвивати меркантилістську ідеологію. Питання про вільну торгівлю та протекціонізм ставить саме товарообмін, а обмін прямо залежить від трансполітійної структури. Суб’єктивним результатом для спільнот, які перетворюються на нації, є можливість жити чуття спільності інтересів у теперішньому. Зрештою, ці королівства-політії повинні бути активними на трансполітійній арені, побоюючись зникнення, а їхня активність має на меті увічнення в бутті. У цьому європейському ансамблі націй виключна амбіція кожної з них – за винятком випадків ідеологічного божевілля – зробити цей ансамбль довготривалим і увічнити свою участь у ньому. Через самий цей факт члени нації мають спільне майбутнє й відчують це.

Між *нацією* та *монархією* зв’язки тонкіші, але не менш реальні. Повернення монархії після феодалізму привело до поступового виникнення громадської сфери, яка розуміється

III. Модерна історія

як «держава». Громадська сфера, залишаючись вірною своєму концептуальному призначенню, опікується спільним благом. Громадське та його мета не є чимось європейським. Це – політичні універсалії, що визначаються природним політичним режимом, який відповідає меті політичного – мирові через справедливість. І навпаки, держава – це європейський винахід і майже європейський ексклюзив, оскільки єдиною ймовірною паралеллю є Римська республіка, де ми знаходимо аналог такої «конкретної абстракції», як держава. І справді, держава є нематеріальною як громадська сфера, означена як сукупність ролей і функцій, і водночас утіленою в персонажах, які грають ролі та здійснюють функції. У постфеодальних монархіях держава знайшла своє втілення в королі та в королівському апараті. Коли Людовік XIV проголошував: «Держава – це я», він не думав, що постає тираном, а вважав, що виражає реальність і легітимність політичного становища. Піддані, зі свого боку, казали або відчували, що «Держава – це він», уважаючи це визнання не за згоду на закріпачення, а за законний поділ завдань: король опікується спільним благом, а ми займаємося нашими приватними справами. Проте, з точки зору підданих, залишається можливою така еволюція, яка приведе їх від формули «Держава – це він» до формули «Держава – це ми», оскільки в обох цих формулах один елемент залишається непорушним: спільне благо й нематеріальний аспект держави. Перехід від одного тлумачення до іншого не може, ясна річ, бути незначним. З одного боку, він вказує на зміну режиму та перехід від ієрокрації до демократії, з іншого – довершує усвідомлення нації її членами, замінюючи нею Бога, короля і народ як законне джерело будь-якої влади та будь-якого її делегування.

Європейські монархії однаково помірковані. Держава водночас підтримується і тримається в громадянському суспільстві, яке складається з ефективної контрвлади, що запобігає розпорошенню народу на маленькі частинки. Контрвладу уособлюють усілякі групи й асоціації, об'єднані в більш або менш широкі мережі з низькою вартістю об'єднання. Така ситуація має два серйозні наслідки для особи. Найважливішим і найкардинальнішим є те, що особа прагне стати носієм розмаїтості договірних зв'язків, а вже більше не бути вираженням істотного соціального зв'язку. Другий на-

слідок проявляється, тільки якщо визнати, що існує «потреба в спільноті» і що людина – це стадна тварина, а її стадність вимагає спільнотних уз, що мобілізують афективність. Коли кожне угруповання отримує статус суспільства і коли кожне зобов'язання стає договірним, політія-нація стає найвдалішою кандидатурою для задоволення цієї потреби. А звідси має впливати національна пристрасть.

Між *нацією* й *культурою* зв'язок можна встановити за простою лінією аргументації. З огляду на неімперіалізацію, не існує європейських культурних актуалізацій як таких. Ми ніколи не зустрічаємо субєвропейських варіацій на європейські теми. В Європі цивілізація є потенційним вогнищем, і все, що виходить із нього, переписується в регіональному аспекті. Зважаючи на олігополярність, субєвропейські варіації стихійно прагнуть актуалізуватися на рівні політій-націй. Посередником спонтанності тут виступає культурний попит. У політіях, якими керують монархії, поміркованість яких забезпечують аристократії, саме аристократії виробляють панівний попит. Але ж монархія й аристократія збігаються в єдиному центрі – дворі, бо він є соціальним простором, неодмінним для ієрократії, щоб вражати уяву та контролювати апарат влади, а аристократії – щоб брати участь у владі та діставати з цього вигоду. Політичний режим створює двір, а він стає панівним проводирем думки в культурних питаннях. Цей авторитетний голос лунає на рівні політії й нації. Завдяки цьому регіональні й локальні варіації на варіації, визначені на рівні політій-націй, або знецінюються до розряду народної культури та провінціалізму, або підхоплюються й асимілюються на національному рівні й утрачають свій народний присмак і провінційний наліт. Вирішальний культурний рівень реальності для кожного з них має тенденцію бути національним політичним рівнем. Для того щоб ідентифікуватися з субнаціональним рівнем, треба або жити в ізоляції та в закритому просторі, позбавленим усяких шансів на мобільність та соціальне сходження, або ж наважатися на це з ідеологічних причин і відмовитися від будь-якої національної кар'єри. Щоб піднятися на європейський рівень реальності, потрібне різке і малоімовірне зусилля, за допомогою якого можна було б створити європейські теми з їхніх національних варіацій. Простим вирішенням було б узяти й триматися за якусь субєвропейську варіацію – італійську,

III. Модерна історія

іспанську, французьку, німецьку, англійську тощо, а всі решта ігнорувати.

Нація не була морфологією, наданою в морфологічному готовому вбранні. Усі відомі морфології не були придатні до вжитку. Стадо і плем'я залишилися далеко позаду. Феодалізм був морфологією, з якої саме виходили та яка характеризувалася тим, що спонтанно й невідворотно вела за межі самої себе. Імперія була неможливою, і в будь-якому разі вона не є сама по собі морфологією. Шанси були в поліса. Його традиція давня, і середньовічна Європа повернулася до неї – не з бажання копіювати, а тому, що історичні умови сприяли незалежному повторному винаходу поліса. Економічний розвал, що супроводжував занепад і розпад Латинської імперії та продовжувався, ще більше поглиблюючись у наступні віки через демографічну кризу та розрив торгівлі з середземноморським басейном – цю одвічну кризу латинської християнської Європи, – спричинився до зникнення міст. Вижив лише Рим – з кількістю населенням, мабуть, у двадцять тисяч осіб у X ст., коли на імперських форумах паслися стада баранів, – містечка-центри епархій і кілька населених пунктів, схожих на міста в Італії. Ситуація різко змінюється в XI ст., причому інтенсивність цієї зміни пропорційна глибині прірви, в яку провалилася була Європа. Результатом стає загальне відродження міст, але в феодальному контексті. Унаслідок подрібнення політичної влади та розкладу політичній міста дістають або стихійно і без надмірних зусиль беруть – деяким довелося битися проти своїх світських чи церковних сеньйорів, щоб отримати вільні грамоти, – свободу і конститууються в політії. Місто-політія – це поліс. Жива й активна Європа, та, що несе в собі відродження та дає йому сили, в XI–XIII ст. вкривається містами.

Монархічне відродження та реставрація королівств стали фатальними для них усіх без винятку – фатальними як для полісів, а не як для міст. Останніми впали Венеція (1797 р.) і Франкфурт (1848 р.). Французьке королівство зробило цей процес зразковим, перетворюючи поліси, які потрапили під його владу, на «хороші міста» майже завжди за згодою міщан, союзників короля проти феодального дворянства, які діставали у винагороду привілеї, звільнення від податків, «свободи». Королі й королівства вирішили, що поліс – незручний для втілення морфологічний варіант, попри пере-

конливий прецедент Римської імперії. Така думка виникла в них через потребу знову завойовувати владу та королівські права проти феодалів. На їхній погляд, поліси належали до середньовічного минулого й були серед узурпаторів політичної влади. Можливо також, що певну роль зіграв культурний аспект – той факт, що аристократичні еліти протягом тисячоліття глибоко вкоренилися в сільське життя та зберігали свої сільські корені й узи ще довго після відродження міст і кінця феодалізму. Дворянин – це землевласник, який мешкає в своєму сільському замку більшу частину року. Далеко позаду лишився античний світ, коли єдине життя, варте цього слова, то було життя в місті.

Отже, не існувало жодного випробуваного морфологічного розв'язання. Але людському суспільству потрібен принцип зв'язності й єднання, йому потрібно будувати ціле за допомогою елементів, які складаються з окремих людей, груп і мереж. За таких обставин єдиним вихід – це створити нову морфологію, як це зробили індійці з кастовим режимом, а європейці та японці з феодалізмом. Морфологічні імпровізації виконуються шляхом спроб і помилок, майструванням з наявних елементів. Нація стала результатом майстрування королівств, монархій, субєвропейських культур. Її вироблення починається одразу по виході з феодалізму в XIV–XV ст., продовжується та зміцнюється в XVI–XVIII ст. і завершується в XIX ст.

Розділ VIII

МОДЕРНЕ ПЕРЕТВОРЕННЯ

Модерну добу, перші прояви якої можна помітити вже з XIV ст. в італійському Відродженні та яка з'являється на світ на зламі XVI–XVII ст., щоб розквітнути з XVIII ст., часто й справедливо позначають п'ятьма визначальними явищами: демократизацією, диференціацією станів, капіталізмом, науковою раціоналізацією, індивідуацією. Жодне з них не є, власно кажучи, якимось модерним ексклюзивом, навіть наука, яка зародилася ще в елліністичну епоху, ба більше, демократія, яку ми зустрічаємо ще за часів палеоліту. Але Європа, з одного боку, забезпечила їхнє з'єднання та сприяла їхньому одночасному приведенню в рух, а з іншого – довела кожне з них до меж, які ще ніколи й ніде не досягалися. Модерна доба народилася в Європі, і ніхто цього не заперечує. Слід починати з того, що розглядати її як особливий культурний продукт європейського ареалу. Отже, перший розгляд має насамперед показати, як кожний процес прямо або, що вірогідніше, через складні посередництва стає результатом європейського шляху до своєї самотності, а згодом визначати в європейському історичному матеріалі сліди, залишені цими процесами, – як позитивні, так і негативні.

Демократизація

Порівняльне дослідження демократичних досвідів показує, що прояви демократії потребують певних умов уможливлення. Найзагальніших із них, завжди потрібних, якщо не достатніх, на всіх стадіях людської подорожі, налічують чотири:

– *стабільність політій* або морфологічних обрамлень,

адже демократизація за традиційних неолітичних умов вимагає часу, тоді як нестабільність сприяє іншим режимам;

– *олігополярна трансполітія* або її морфологічний еквівалент у первісному світі, бо інакше рух до політичного об'єднання та до імперіалізації через війну стає нестримним, а це несумісне з демократичними процесами;

– *самостійні центри прийняття рішень*, оскільки будь-яка влада прагне до абсолюту й не може сама собі створювати противладу, яка має бути реальною поза межами влади;

– *чесноти* або *не-пороки*, адже будь-яка мета визначає певні стани, а стани потребують чеснот або відсутності пороків: мир через справедливість вимагає, щоб політики й громадяни мали певні чесноти або принаймні утримувалися від окремих пороків.

Внесок європейської самотності в створення трьох перших умов надто очевидний, щоб треба було на цьому наголошувати. Стабільність королівств стала обов'язковою через обмеження олігополярної гри та помірність ієрократій, отриману завдяки опорі аристократії, міщанства та селянства. Цікавіше було б подивитися на наслідки недотримання цієї умови на європейському ґрунті. Нестабільність політій може ще радикальніше виражатися в неіснуванні політій, яка мала б існувати. Післяфеодальна реставрація та встановлення монархії мали б привести до стабілізації певного німецького королівства і ще якогось королівства в Італії. Історія вирішила інакше на кілька століть, аж до XIX ст., заблокувавши чистим збігом обставин ці два регіональні політичні простори в олігополярному стані. Це блокування надало навколишнім силам усілякі приводи й усілякі нагоди для втручання, що сприяло довготривалому продовженню роздробленості. Позбавлення політичної єдності як таке не підривало демократичні процеси. Навпаки, тривале роз'єднання між політією та нацією могло сприйматися та переживатися з дискомфортом, тільки якщо націю відвертав від її морфологічної спрямованості ідеологічний націоналізм. Самої цієї обставини замало, щоб пояснити фашистські й нацистські викривлення в Італії та в Німеччині, але вона, поза сумнівом, їм сприяла. Ще одна зона високої нестабільності політій знаходиться на Балканах. Політична мапа тут непевна, оскільки це – зона

III. Модерна історія

контактів і взаємних вторгнень між європейським і азійським ареалами. Політії тут не зазнали розширення (акреції) за європейським зразком. Упродовж двох тисячоліть їх визначали імперські й антиімперські міркування – римські, згодом візантійські, а далі османські та габсбурзькі.

Трансполітійна умова демократизації допомагає зрозуміти тональність зовнішньої політики Сполучених Штатів. З чотирьох умов, яких вимагає демократія, Сполучені Штати досить адекватно забезпечили три, і це дало нагоду Токвілю вивести з цього унікального прикладу зразкові аспекти, які придатні для сучасної демократії як такої. Там ніколи не була забезпечена тільки умова олігополярності. Її відсутність досі не порушувала демократію, оскільки Сполучені Штати змогли розвивати свій політичний досвід протягом понад ста п'ятдесяти років, абстрагуючись практично від будь-якої трансполітійної гри та чіпляючись за свій первісний ідеал острова-континенту, якого не торкнулися жахи війни в Європі. Цей ідеал зберігається в масі населення у вигляді запеклої байдужості до навколишнього світу та періодично виринає на поверхню в ізоляціоністських ідеологічних закликах. Американська політія знала до сьогодні тільки одно- або двополярне становище. Щодо Америки, Сполучені Штати завжди займали фактичну гегемонну позицію й відкрито заявили про це в 1823 р. у доктрині Монро. Позиція дає змогу тому, хто її займає, діяти з урахуванням лише власних інтересів і подальшого їхнього тлумачення ним самим. Інших ігнорують, використовують або примушують – залежно від обставин. У нинішньому світі американська позиція також фактично гегемонна, але розрив у силах не такий різкий між США і рештою планети, яким він був між ними й Латинською Америкою. Вони не можуть ставитися до європейців, індійців, росіян і китайців так, як вони ставляться до гаїтян, гватемальців чи колумбійців. Гегемонія реальна, але нею не можна користуватися з повним цинізмом, ба більше, вона не може вилитися в імперіалізацію традиційного типу.

Незручність ситуації для справжньої демократії може пояснити непевне й мінливе балансування між грубістю на службі американських інтересів у світі та утопією планети, де трансполітійні стосунки зникнуть на користь світового ринку та гарних почуттів. Під час «холодної війни» Сполучені Штати вступили в двополярну гру «все або нічого», з

якої вони вийшли переможцями в 1991 р., оскільки спромоглися компенсувати недоліки власної демократичності в зовнішній політиці проти ідеократії завдяки набагато вищій економічній та технічній ефективності тієї ж самої демократії. Вони дуже добре зіграли двополярну роль, і це при тому, що не мали жодного історичного досвіду олігополярної гри. Ця повна недосвідченість може пояснити незнання мистецтва компромісу, виявлене в Ірані, Іраку, Сомалі, Сербії, або ж небажання підкорятися квазіполітичним правилам гри, як-от заборона використання мін або створення міжнародного суду, який міг би судити й американських громадян.

Наслідки відсутності самостійних центрів можна спостерігати на периферії Європи – в Росії. Перша Русь – Київська Русь XII–XIII ст. – вписувалася в європейську модель аристократичного та селянського суспільства й могла б або повинна була б мати суто європейську історію. Вона зникла під ударами монголів, зазнала сильного територіального переміщення й знайшла притулок на галявинах тайги. На московських галявинах під автократичною хваткою династії народилася друга Русь. Уже тоді мало придатна до інтегрування в європейську історію з огляду на свій політичний режим та на жорстко імперській спосіб будівництва політії, вона пішла необоротно іншим шляхом у другій половині XVI ст., коли Іван IV Грозний фізично знищив аристократію бояр і вкинув у рабство селян. Відтоді еліта ідентифікувалася з апаратом влади, а народ загубився у кріпацтві. Тільки в XIX ст. під впливом інтеграції Російської імперії в європейську трансполітію еліта почала аристократизацію, а народ почав знову виходити на поверхню – після скасування кріпацтва в 1861 р. і завдяки політиці Столипіна, спрямованій на створення селянства в європейському сенсі слова. Обидва ці процеси, причому другий ледь-ледь розпочався, були різко припинені та замінені революційною інволюцією, яка знову знищила паростки аристократії та буржуазії, знову перевела народ у рабство й завадила виникненню середніх класів, які зазвичай супроводжують економічну модернізацію.

Росія знаходиться поза межами Європи майже з усіх точок зору, але певна частина Європи схиляється впродовж століть до еволюції за російською моделлю. Ця модель – крайній прояв цих процесів зі змінними акцентами мірою то-

III. Модерна історія

го, як віддалятися в Європі з заходу на схід, найвражаючим прикладом яких із найтяжчими наслідками щодо демократизації було друге закріпачення після XVI ст., переведення селянства в рабство, здійснене в Центральній і Східній Європі аристократією, тоді як у Росії це все зробив апарат царської влади. Можна було б також простежити наслідки браку автономних центрів у Латинській Америці. Якщо не рахувати певних винятків, наприклад Чилі та Коста-Рику, тамтешнім суспільствам притаманна наявність латифундистської аристократії та майже повна відсутність селян, яких замінили раби чи батраки. Політичним утіленням цього соціального становища став успішний постколоніальний перехід у XIX ст. до ліберальних режимів, а в XX ст. – поразка розширення олігархії на демократію та її виродження в популізм і в каудилізм. Аналогічне соціальне становище й аналогічні політичні прояви можна знайти в самій Європі, у тих регіонах, де, з огляду на обставини, латифундії й батраки зберігалися аж до XX ст., як от у Південній Італії та на Сицилії, в Андалузії й Алентехо: тут стосунки клієнти, бандитизм, анархізм, мафіозність, фашизм, комунізм розквітали стихійніше, ніж демократія.

Чесноти і не-пороки важче оцінювати, оскільки вони торкаються людської душі та формування людської природи через обмеження, які накладаються на неї в межах культурних кіл, зокрема через європейські особливості. Можна приблизно окреслити проблематику цих питань, почавши з виведення політичних чеснот, яких вимагає демократія, і спроби з'ясувати їхній можливий вплив на різні відомі приклади демократії. Отже, можна виділити три основних класи потрібних якостей: самовладання, стриманість, відданість. Інтуїтивно ці три класи виводять, виходячи з концепції свободи та трьох її вимірів: вибору, самостійного прийняття рішень і правоти, – та простежуючи зв'язок з психічним настроєм – сприятливим або несприятливим для забезпечення свободи. Припустимо, що хід наших міркувань справедливий, і спробуємо виявити в Європі результати зазначених психічних настроїв і їхнє перетворення на політичні якості. Норберт Еліас займався питанням самовладання, вивчаючи контроль імпульсів під дією інтенсифікації та ущільнення соціальних стосунків. В іншій тезі розглядається диференціація наказів та індивідуація. Індивід, який стає дедалі

відповідальнішим за свою долю та мусить виконувати не одну роль, повинен розв'язувати проблему керування своєю душевною енергією. Керування оптимізується контролем енергії. Оскільки помилки в керуванні стають для індивіда тяжкими провалами, він відчуває, як на нього потужно тисне потреба досягати оптимізації та контролю. Категорію стриманості пояснити легше, якщо взяти за основу індивідуацію та сперти її на самостійність центрів прийняття рішень. З цього можна вивести, що індивідів сильно спонукають до того, аби вони самі займалися власними справами і не надто розраховували на те, що хтось це робитиме за них.

Найважче пояснити найделікатніше запитання: як могла народитися відданість щодо спільного блага або відчуття громадського? Ця проблема стоїть неоднаково перед політиками і громадянами. Для політиків проблема полягає в тому, щоб поставити ті пристрасті, які штовхають їх займатися політикою (амбіції, жадоба, скупість, марнославство, пихатість), на службу спільному благу, а не навпаки: прагнути зайняти політичну позицію, щоб обслуговувати свої пристрасті. Другий порив природніший і стихійніший, ніж перший, який передбачає певний примус або навчання. Для громадян проблема полягає в тому, щоб спромогтися переконати себе, що політика спрямована на загальні інтереси. Це переконання не є само собою зрозумілим, адже за винятком дрібних груп, де спільність деяких інтересів помітна одразу, громадянин може піддатися двом природнішим спокусам. Одна з них примушує його вважати, що політика – це справа політиків, незалежно від того, іде це на добро – «цим займаються керівники» – чи на зло – «усі вони злодії». Друга спокуса змушує його входити до складу клієнтелі патрона – політика і злодія – і мати з цього зиск. Варіантом для демократичної політичної еліти було наслідувати приклад політичної еліти, яка виринула з реставрації монархій і виникнення держави: служба державі була визнаним обов'язком князів, можновладців, аристократів, чиновників тощо. Щодо громадян, то їх виховував у душі розуміння поняття спільного блага одвічний досвід на місцевому рівні, у сільських і міських комунах, якими керували селяни й міщани, а також у незліченних цехах і об'єднаннях, якими також керували самі їхні члени. Крім того, їм прищепили переко-

III. Модерна історія

нання, що «Держава – це ми», за допомогою нації як морфології.

Оригінальність ситуації та слухність наведених пояснень краще помітні при порівняння з іншими прикладами. Китайському народові, який ніколи не мав жодного досвіду самостійного керування спільними інтересами, навіть на найлокальнішому рівні, варто було б вийти за сімейне коло, їм було б надзвичайно важко не використовувати політичні позиції, утворені демократичними процедурами, задля отримання з них приватних вигод. З протилежних причин, але з однаковими результатами племена банту, які не мають жодного досвіду центральних політичних органів, не зможуть уникнути, якщо такі органи будуть штучно нав'язані їм ззовні, відвертання їх від їхньої законної цілі на користь родових і етнічних інтересів.

Ми візьмемо *революції* як показовий вираз демократизації. Слово «революція», як і слово «демократія», надто навантажене історією та змістом, щоб можна було уникнути потреби уточнити, що саме воно означає. За застарілим уже значенням ідеться про перехід від «кругового руху» до «розриву». Щоб уникнути плутанини та змішування, краще вживати термін «перетворення» для позначення різких і глибоких змін, а термін «революція» залишити для поняття «політичне перетворення». Політична ексклюзивність терміна приводить або до широкого вжитку на позначення будь-якої незаконної передачі політичної влади, незалежно від напрямку та способу передання – державний переворот, палацова революція, громадянська війна тощо – або до вжитку вузького й зарезервованого за політичними перетвореннями широкого розмаху з огляду на їхній спосіб актуалізації та/або їхній сенс. Вузький ужиток потребує критеріїв поняття «широкий розмах» та означення напрямку процесу. Розмах може мати дуже широку градацію: від м'якої зміни політичного режиму – англійська революція 1688 р. або датська революція 1848 р. – до найжорстокішої громадянської війни – російська революція 1917–1921 рр., – не забуваючи про тривалі «проміжні періоди», заповнені різними подіями, які можна віднести до політичного перетворення – китайська революція з 1911 р. або навіть з 1848 р. до 1949 р.

Важливо з'ясувати напрямок, але для цього потрібна Архімедова точка опори. Вона може бути ідеологічною і виз-

начати дві полярно протилежні можливості: будучи в одному сенсі «прогресивною» революція йде в напрямку історії й модернізації; будучи в певному сенсі «реакційною», вона реставрує немодерну ситуацію, яка може бути домодерною або антимодерною. Нейтральну Архімедову точку можна знайти в революції, яку можна розуміти як входження в традиційний історичний матеріал модерної демократії. У цьому вузькому та нейтральному сенсі революція так само типово європейське явищем, як і нація, з тією різницею, що її можна імітувати за межами Європи. Така ймовірність слугує основою для гіпотези про створення чи не створення за межами Європи умов, що уможливають демократію. Там, де такі умови створені, відбувається демократична революція європейського типу. Коли ж таких умов немає, можна стверджувати, що гору візьмуть або прогресивні, або реакційні ідеологічні версії, пропонуючи викривлені версії революції.

Якщо зупинитися на вузькому й нейтральному сенсі, постають два окремих запитання. З одного боку, революція є певним моментом розвитку – моментом перетворення одного політичного режиму на інший. З іншого боку, це процес і сукупність подій, які виражають перетворення. Процес викликає додаткове запитання: чи є вияви перетворення суто випадковими або ж вони йдуть за певним сценарієм?

Революція як момент виводить на складну проблематику. Природою моменту є саме перетворення помірної ієрархії до демократії й навіть, точніше кажучи, перенесення частки «кратія» від «ієро» до «демо»: суверенітет уже базується на владі, народженій силовим переворотом і узаконеній ідеологією; відтепер він спирається на тих, хто слухаються і делегують свою владу. Лишається з'ясувати, хто саме належить до кола осіб, які делегують владу, та уникнути лінгвістичної пастки, яку ставить частка «демо» в слові «демократія». «Народ» можна розуміти або як абстрактний колектив – у модерному контексті неможливо не плутати його з нацією, – або як спільнот одиниць діяльності – у цьому контексті ототожнення з індивідом неминуче. Законно тільки друге тлумачення, оскільки демократія ґрунтується на керуванні та на делегуванні влади вільними дієвцями іншим вільним дієвцям, які вважаються компетентними для ведення колективних справ. Змішування конкретних «людей» з абстрактним «народом» є точною ознакою ідеологічно-

III. Модерна історія

го викривлення, оскільки воно веде, з огляду на мовчазність цієї абстракції, прямо до призначення речників і представників народу, які якнайшвидше подбають про те, аби відокремити себе від людей, яких вони тиранізують іменем народу.

Відповідна ієрократія помірна завдяки контрвладі, найефективнішими представниками якої виступають аристократи та міщани – соціальні еліти, які утворюють із себе приватні центри прийняття рішень. З огляду на цю обставину демократія має всі шанси виникнути спершу в своєму аристократично-олігархічному варіанті. Демократизація в сенсі розширення суверенітету – помпезне й неоднозначне слово, яким позначається гарантована дієвцям свобода слухатися тільки за своєю згодою – для людей із народу настає, вірогідніше, на другому етапі. І справді, розширення суверенітету – це лише інституційний аспект демократизації. Так само, як мир – це нескінченно повторювані процеси умиротворення, так і демократія – це демократизація, яка ніколи не завершується.

Навіщо потрібен цей момент? Хіба не можна було б перейти від одного режиму до іншого без виразного розриву? Цього моменту неможливо уникнути, оскільки кожен із двох режимів має власну логіку, яку не примирити з логікою іншого. Перехід від одного до іншого є зміною логіки, а це передбачає розрив. У помірній ієрократії помірний елемент випадковий і випливає з фактичної наявності контрвлади. Елемент «ієро» – структурний, але він має ідеологічну функцію узаконення. Вирішальний елемент – це «кратія», який, якщо забрати з нього керування – контрвлада містить його фактично, але не делегує, – і владу – якщо віднята легітимуюча ідеологія, – ототожнюється з силою. Логіка режиму змушує його еволюціонувати до свого абсолютного варіанта. Цей останній підпорядкований автократичній логіці апарату влади, який контролюється владою і контролює подрібнений народ. За цією логікою влада делегується згори, і всі делеговані повноваження знаходяться на службі влади. І навпаки, у демократії влада делегується знизу компетентним чинникам, а ті, кому вона делегована, знаходяться на службі народу. Перетворення й розрив полягають у переданні влади та в зміні напрямку делегування.

Момент залишається потенційним, доки він не буде акту-

алізований у розрив. Перехід від потенційності до актуальності відбувається не стихійно. Для того щоб стався розрив у історичній матерії, потрібно, щоб обидві логічні схеми розвивалися одночасно і увійшли в конфлікт одна з одною, аж доки друга не візьме гору над першою. Оскільки обидві схеми мають своєю вихідною точкою один і той самий феодальний контекст, то можна простежити шлях їхньої конфронтації від часу, коли феодальне роздроблення почало перетворюватися на відновлення монархії. Найвиразніші сліди абсолютистської схеми постають у вигляді етапів і обставин виникнення та утвердження адміністративних монархій, зразком яких стає правління Людовіка XIV, якого імітували впродовж усього XVIII ст. численними прикладами «освіченого деспотизму». Логіка цієї схеми ясніше проглядає в податковій системі, адміністрації, бюрократизації, армії, ідеологічному, а також – рикошетом – і в релігійному контролі. Демократична схема залишає свої основні сліди під час опору абсолютистській схемі, в усьому, що стосується податкової системи, захисту позицій аристократії проти заповнення королівського апарату різночинцями, у збереженні та підсиленні свобод і привілеїв проти королівської влади, у претензіях парламентів на контроль над королівською владою тощо. Зовсім інші сліди можна виявити в знаннях, поставлених на службу схемі, у політичній філософії, що розвивається і систематизується з другої половини XVI ст. до XVIII ст.

Куди веде розрив? Можливі три варіанти його дії. Найсприятливіший – це міцне встановлення нової логічної схеми. Цим варіантом передбачається, що всі умови уможливлення демократії були створені в належний спосіб. Він виражається зазвичай у конституційній монархії, зі значною присутністю аристократично-олігархічних елементів, зразком якої дає Англія. Цей варіант може в подальшому розвинути у власно демократичний режим. Способи його встановлення можуть бути різними, вони підлегли всіляким перипетіям і можуть діяти більш-менш тривалий час. Нещасливим варіантом є поразка встановлення режиму. Вона стає результатом відсутності однієї або декількох умов уможливлення. Оскільки такі умови в Європі зазвичай створені, хоча й з низхідним градієнтом по лінії, яка приблизно тягнеться з північного заходу на південний схід континенту, цей варіант більше стосується імітацій Європи за її межами, починаючи

III. Модерна історія

з Росії та продовжуючи колишніми колоніями. У сучасних умовах поразка веде або до авторитарних, або до ідеократичних режимів. Останнім варіантом є встановлення режиму з наступним його провалом. Нова логічна схема встановилася спокійно, але вихід з аристократично-олігархічної фази для початку демократизації веде до авторитарного викривлення. Це відхилення може бути пов'язане з відсутністю селянства, яке утворює народ в автономних центрах прийняття рішень, здатних нести демократичні засади.

Революцію як процес можна розглядати під різними кутами зору. Найвиправданіша точка зору історика, в очах якого існують тільки одиничності, які неможливо порівнювати між собою. У крайньому разі революція взагалі – це пусте слово, адже бувають тільки конкретні революції, а одна революція, будучи з'єднанням окремих переплетених подій, є й справді одиничністю. Ця точка зору обґрунтовується тим, що, оскільки розрив може актуалізуватися тільки в конкретному збігові двох логічних схем, між якими утворився конфлікт, то обставини і способи можуть мінятися до нескінченності. Але ця позиція виправдана не повністю, оскільки її можна застосувати до всієї історичної матерії, яка складається лише з одиничностей. Якщо дотримуватися постулату про незводимість одиничності до особливості й до загальності, то ми знищуємо будь-яку можливість раціонального пізнання історій людства. Раціональним і здоровогуздим підходом було б визнати, що кожний історичний об'єкт містить усі рівні реальності, і залежно від об'єктів і поставлених запитань повчальніше буде розглядати той, а не інший рівень. Можна стверджувати, що революція повчальніша на рівні одиничності, якщо розв'язати проблему її загального концептуального означення як політичного перетворення та політичного моменту. Найменш виправдана точка зору полягає в тому, щоб гіпостазувати революцію як окремих і дискретний об'єкт, анатомію й фізіологію якого можна описати та проаналізувати. Вона придатна тільки для деяких революцій, які виглядають схожими між собою на певному рівні частковості. Якщо рівень обирається за критерієм прогресу, то вибирають революції – в Англії з 1640 р., у Франції з 1789 р. та в Росії з лютого 1917 р., – які справді проходять дуже грубо схожими послідовними етапами. Якщо критерієм брати момент, не уточнюючи, момент чого саме, то вибира-

ють революції – у Франції, в Росії, в Китаї, – такі різні, що отримуємо в підсумку накладання монографій. Зрештою, існує високий ризик того, що клас революцій, до яких застосовується модель, слугуватиме критерієм для відділення «справжніх» революцій від інших.

Попри все це, не марно підкреслити рівень частковості та виявити основні типи процесів, що їх можна помітити в європейських революціях, якими були позначені в усіх політиях без винятку моменти встановлення демократії. З цієї обмеженої та скромної точки зору, явними видаються чотири основних типи процесів. Негайна і ненасильницька зміна логічної схеми, від абсолютної монархії до конституційної, відбувається за слушної нагоди. Крайня форма мирного перетворення зустрічається в Данії в 1848 р., більш напружена форма – в Англії в 1688 р., коли сталася зміна династії, тоді як у Копенгагені знатні громадяни просто заявили королю про зміну правил гри. Війна за незалежність – це другий тип, де проблематикою є проблематика війни, різкий конфлікт між політиями. Тут та чи та політія потенційна і хоче досягти актуальності в боротьбі з іншою, щоб жити в демократії або в її аристократично-олігархічному варіанті. Розмах і драматизм подій визначаються діалектикою між доведенням до крайнощів і стриманістю. Народження Сполучених Провінцій відбувається вкрай боляче і тягнеться з 1564-го до 1609 р. і навіть до 1648 р., тоді як народження Сполучених Штатів у період з 1776-го по 1777-й або 1787 р. проходить менш драматично. Третій тип визначається вільним місцем влади. Розрив, яким виражається перехід від однієї логічної схеми до іншої і який у першому типі можна звести до якоїсь миті чи формальності, стає нескінченно продовжуваним часовим простором, протягом якого влада стає метою змагання. Існує майже безмірна ймовірність того, що це змагання підпаде під владу логіки громадянської війни. Її визначною рисою є те, що перехід до крайнощів має великі шанси уникнути стриманості, оскільки в ситуації відсутні будь-які точки сталої рівноваги, а залякування ворогом і його ідеологізація відбуваються спонтанно.

Останнім типом є складний процес – не *суміш*, а нестриманий перехід до дискретної серії подій: перехід від однієї схеми до іншої відбувається за кілька неоднорідних епізодів. Німеччина дає приклад крайнього випадку, коли переходові

III. Модерна історія

передусе етап створення політії між 1806-м і 1871 рр. Після поразки 1848 р., владного компромісу Бісмарка, слабкості Веймарської республіки, ідеократичного нацистського збочення, радянської окупації він завершується у 1989 р.! Щоб пояснити цей дивний шлях, треба повернутися до виходу з феодалізму та до блокування політичного возз'єднання в XV ст. Менш екстремальний приклад дає Італія, де перехід був порушений проблемою неодмінності уніфікації та інтеграції держави, яку зробила вельми неоднорідною дуже стара й дуже складна політична історія. Історія створила три ба навіть чотири політичні Італії: північна частина мешкала під помірною ієрократією за поширеною європейською моделлю; у центральній частині розквітали поліси; у південній частині існувала більш-менш помірна ієрократія без селянства; папство та папські держави становили додаткове обмеження. У Франції перехідний період зазнав таких драматичних подій у 1789–1799 рр. або в 1815 р., що він перетворився на послідовні епізоди, які тривають і донині. Побічним продуктом цієї одиничності є те, що у Франції революція так часто повторювалася, що стала типово французьким явищем як у справах, так і ще більше в ідеологічних мріях.

Як можна скористатися з такої типології, якщо припустити, що вона справедлива? Для Європи можна було б узяти найекономніший тип як еталон того, що мало б, у принципі, статися, і скористатися ним як точкою опори для дослідження відхилень і чинників, які їх пояснюють. Щодо Французької революції, то можна поставити таке запитання: чому події 1789 р. пішли не за зразком 1688 р., а за моделлю 1640 р. в Англії? Порівняльний спосіб використання цього типу можна вивести з констатації того факту, що один і той самий тип спільний для політичних процесів із докорінно різними напрямками руху. Негайний перехід відбивається у військових державних переворотах XIX ст., зокрема в Латинській Америці, або в XX ст. у колишніх європейських колоніях, зокрема в Африці, причому перевороти призводили не до демократії, а до більш-менш жорстких і корумпованих авторитарних режимів. Війна за незалежність характерна для деяких болісних прикладів деколонізації: в Індокитаї, Алжирі, Кенії, Північній Родезії. Відсутність влади та її виродження в громадянську війну позначили російську революцію 1917 р. і Китай в 1911–1949 рр. Складним був процес у Китаї,

якщо розширити часову перспективу, починаючи з «втрати Небесного мандату» маньчжурською династією в першій половині XIX ст., і протягнути її до вторгнення Заходу й Росії. Куди помістити Японію від початку епохи Мейцзи в 1867 р. у цій порівняльній типології? Можливо, нікуди, бо можна стверджувати, що в Японії ніколи не було революції чи зміни логічної схеми розвитку, а відбувалося увічнення «елітарної авторитарної консенсусної ієрокрації» зі змінними параметрами залежно від обставин і контексту, здатної як на найвідаліші адаптації, так і на найтяжчі катастрофи – маються на увазі вимушене відкриття країни у 1854 р. і розгром у 1945 р.

Диференціація укладів

Уклад – це царина людської діяльності, яка визначається певною метою та режимом або режимами, який може бути політичним, релігійним, економічним, технічним, морфологічним, етичним тощо. *Диференціація* укладів – це прагнення кожного укладів роз'яснити свою мету, зосередитися на ній і відрізнити її від інших цілей: кожен прагне прив'язатися до своєї внутрішньої логіки та досягти найбільшого привласнення укладу й мети. Ніхто не заперечує модерну диференціацію укладів, навіть якщо доведеться визначати уклади інакше та тлумачити їхню диференціацію в іншому напрямку. З цього не слід робити висновок, що модерні часи – це завершення всіх людських проблем. Адже цілі мають статус ідеалу, мети, якої потрібно і можна прагнути, але до якої люди тільки більш-менш наближаються. З іншого боку, природа завжди знаходиться під загрозою псування, тож що природнішим є режим, то прямішою стає загроза й тяжкішими стають прояви викривлення природи. За рахунок диференціації уклади прагнуть досягти самостійності, а не незалежності. Вони продовжують залишатися відкритими один щодо одного та взаємно обумовлювати себе.

Як прив'язати *виникнення диференціації* до особливостей європейської історії – прямо або непрямо – через іншу характерну рису модерної доби? Зведена до своєї суті відповідь полягає в тому, що диференціація – це вияв демократизації, а перетворення від недиференційованості до диференціації залежить від особливостей відповідної історії.

III. Модерна історія

Кореляцію з демократією можна вивести з теорії укладів. Вони водночас автономні і відкриті один щодо одного. Не всі вони справляють на інших однаково вагомий вплив. У системі людства політичний чинник посідає чільне місце. Диференціація цілком може мати відношення до політичних процесів і так само може впливати на них. Найпростішу й найпрямішу кореляцію можна побачити в здатності політичного чинника призупинити певним чином свою центральність, оголосивши, що за умови дотримання деяких політичних правил укладу зможуть здійснювати будь-які неполітичні прояви, що належать до їхньої компетенції. Ця позиція відповідає розрізняттю громадського й приватного, коли громадське визначає спільне благо і порядкує ним, а приватне постає як сфера, де розгортаються всі види неполітичної діяльності індивідуальних і колективних дієвців. Політичний чинник означає водночас уклад, який опікується конкретною метою – миром через справедливість, до чого можна звести спільне благо, і ситуацію, коли уклади діляться на два класи: один, громадський, зайнятий політичним укладом, другий, приватний, – усією рештою. Цю складність можна одразу розв'язати, якщо ввести концепцію політичного режиму. Розрізнювання громадського та приватного посідає чільне місце в демократичному режимі.

Якими можуть бути наслідки чистої й досконалої демократії щодо різних укладів? Одним із них є те, що приватні уклади будуть полишені на самих себе, і їх візьмуть під свою опіку приватні дієвці, зацікавлені – з причин, які ще належить з'ясувати, – у кінці укладу, якому вони віддають свої сили. Мало зацікавлені або байдужі дієвці відвертаються від цих укладів і займаються іншими справами. Порядкування долею кожного укладу приватними дієвцями повинне мати хаотичні висліди, оскільки будь-хто може ними порядкувати будь-як, але шляхом постійного відбору логіка чи раціональність укладів має виринути з хаосу. Ця процедура, що веде від хаосу до укладу через спроби, невдачі та відбір, має перебувати під гарантією закону та права. Своєю чергою, сукупність укладів буде піддана тій самій дослідницькій процедурі й теж поміщена під егіду закону та права. Аби діяти в такій організаційній моделі, індивідуальні дієвці повинні мати підвищену здатність до осмислення, яка дозволила б їм розібратися в ситуації, і душевну стійкість, аби в усьому

відповідати прямій лінії. Через брак і недосконалість осмислення та душевної стійкості, демократичний і диференційований світ має зазнавати незчисленних невдач, які призводять до критичних виступів і до пропозицій з реформування чи закликів до революції, а це завжди зменшує чи ліквідує диференціацію й демократію.

Демократія вочевидь виглядає основним, якщо не виключним, рушієм диференціації укладів і вирішальною умовою її можливості й здійсненності. Щодо європейських особливостей, то вони сприяли переходові від недиференціації до диференціації позитивним шляхом, тому що вони нав'язали його, і водночас негативним, бо гальмували його, розтягуючи в часі болючі наслідки та сприяючи адаптації дієвців. Найважливіший позитивний внесок слід віднести на рахунок олігополярної трансполітії. Диференціація збільшує ефективність укладів, концентруючи зусилля на їхній власній логіці, а демократія гарантує кожному свободу не входити в той чи той уклад або виходити з нього. Цю ситуацію слід сприймати як вигідну з усіх боків усім тим, кого приваблює мета і хто зберігає тверезість погляду. Так, наприклад, набожна людина має радіти, що шлях, який веде до блаженства, звільнений від усіх релігійних паразитів, які його захищували й відхиляли від мети. Усі ті, хто прагнуть процвітання через збільшення ресурсів, а не через контроль потреб, повинні радіти економічному розвитку, уможливленому завдяки спрямованій ліквідації всіх контролів і гальм, які впливають на економічний чинник. Ті, кого не цікавить та чи та мета, можуть полишити її й займатися чимось іншим. Розчищення шляху до блаженства мало б призвести також до покидання святилиць, а економічний розвиток – до схильності збільшувати дозвілля та користатися гарним життям.

Змагання між політіями змушує кожну з них рівнятися на найефективнішу зі страху зрвати своє виживання. Ця вимога діє в усіх трансполітіїних іграх, але всі вони призводять до імперського результату, а він знімає цю вимогу, і не підпадає під це правило лише олігополярна гра, де змагання вічно й без кінця-краю починається знову. Внесок трансполітії має бути помітнішим і сильнішим тому, що змагання стосується продуктів, життєво важливіших для політії. Життєво найважливіше воєнне мистецтво: трансполітіїне змагання зобов'язує до професіоналізації війни й до викори-

III. Модерна історія

стання у воєнних цілях усіх інновацій і реформ, придатних для цього. Ресурси, які можна мобілізувати, визначають потенційну потугу політій: жодна з них не може безкарно відвертатися від інновацій, уможливлених завдяки дедалі вищій ефективності економічних методів. Будь-який прогрес спрямований на ефективність, повинен невідворотно поширюватися по олігополярній трансполітій.

Негативний вплив на перехід до диференціації слід більше пояснювати трьома іншими особливостями. Результатом територіального утвердження та міцної стабілізації королівств і політій став трансполітійний простір, достатньо сегментований, щоб розривні наслідки диференціації не були негайними або надто швидкими. Різні політії могли відігравати одна щодо одної роль захисних мембран. З одного боку, у кожній політій окремим інтересам загрожує диференціація, клерки налякані дехристиянізацією або традиційні економічні позиції ліквідуються внаслідок розвитку капіталізму. Окремі інтереси, коли об'єднуються, можуть обкласти політичну владу й домогтися тимчасового припинення змін. Та це блокування не може бути остаточним, бо тиск трансполітій невблаганний. Якщо вільний рух зерна вигідний з точки зору ресурсів, то рано чи пізно він утвердиться в королівстві. Негативний вплив монархій слід пов'язувати з їхньою поміркованістю. Присутність самостійних соціальних сил гарантує їхню здатність тиснути й штовхати як у напрямку диференціації, так і для її уповільнення та стримування. Політичні режими, створені європейськими монархіями, уможливлювали без жодних обмежень виникнення консервативних і прогресивних коаліцій і робили вигідною для всіх ту роль противаги, яку вони відігравали стосовно одна одної. Урешті-решт, нації спираються на виражене підкреслення певного культурного рівня реальності й залюбки надають йому ідеологічного присмаку. Ситуація дає змогу консерваторам, які опираються інноваціям, що постійно виплескуються з диференціації, відчувати їх і оголосити культурними особливостями чужого, потенційного ворога, замість сприймати їх у їхній природності як вирази загальнолюдського. Конституційна монархія, яка може демократизуватися, дискваліфікується як «англійська», гідний зневаги капіталізм – як «голландський», незнайома критична філософія – як «німецька», рівність умов – як «американська»... І

навпаки, національна гордість може активізувати освоєння інновації, народженої диференціацією, на яку політія натрапила першою або щодо якої вона найкраще озброєна. Державні послуги вирізняли Францію, рівність – скандинавські політії, релігійна терпимість – Сполучені Провінції, живопис як спеціалізований і професіоналізований вид діяльності – Італію та Нідерланди.

Щоб виявити *типові явища* диференціації, слід зосередити увагу на двох напрямках. Один із них простежує наголос, який диференціація робить на внутрішній раціональності кожного укладу і на наслідках цього акценту для діяльності, роботи і головно пізнання. Це останнє зазнає примноження, поглиблення та систематизації міркувань, що стосуються укладів. Політичне викликає інтерес, який веде до Мак'явеллі і продовжується подальшим розвитком політичної філософії. Економічне веде до процесів усвідомлення, які складають первісну історію політичної економії до Адама Сміта. Педагогічне стає нагодою для розробок, позначених конкретно оформленими внесками Еразма і Руссо. Етичне в своєму складному просуванні до диференціації було позначене думкою Монтеня. Ці когнітивні феномени можна було б прив'язати до диференціації з переконливішою очевидністю, якби паралельно не народилися й не розвивалися природничі науки. Вони просуваються в тому ж самому напрямку з іще невідпорнішою силою. Важко чи навіть неможливо розподілити симптоми залежно від того, що належить віддати одній та іншим. Питання, утім, ані цікаві, ані важливі, за винятком одного моменту, хоча й суттєвого: диференціація та раціональне пізнання – це два незалежних процеси в тому сенсі, що перша не викликала другого і стихійно не перетворювалася на нього, тоді як науковий підхід обов'язково позначається на раціоналізації, яку вводить диференціація. Це суттєвий момент, оскільки він наперед дискваліфікує будь-яку спробу пояснення народження науки, що базується на ідеї стихійного та ендогенного розвитку від диференціації. Диференціація потужно стимулює емпіричне раціональне пізнання, але від неї до науки відбувається не органічний розвиток, а перетворення.

Зазначений перший напрямок дослідження обіцяє багатий урожай, тільки якщо його застосувати до пізнання. За врожай правитимуть результати історіографії ідей, які мож-

III. Модерна історія

на віднести до диференціації укладів. Якщо ж застосувати його до діяльності й роблення, то він більше виправдовує себе в дослідженні феноменів, викривлених ідеологією. Другий напрямок видається перспективнішим, бо прямує за вказівками диференціації щодо відмінностей між укладами. Кожний уклад потребує виявлення типових явищ і подій. Можна взяти, наприклад, спорт і види спорту як явища, що супроводжують диференціацію ігрового, або ж можна прив'язати до диференціації педагогічного школу й освіту або ще вирізнити дитину й підлітка як етапи життя. Зупинимось на двох особливо вражаючих виявах диференціації: на капіталізмі та секуляризації.

Капіталізм характеризують чотири основні риси: закріплення прав власності на всі чинники виробництва; розподіл чинників між виробниками, а продуктів – між споживачами за допомогою ринкових механізмів; віддання ініціативи підприємцям; економіка, що розвивається, тобто така, що перебуває в стані зростання та трансформації дуже довгий термін. Перші три риси дають змогу виявити капіталістичні епізоди в різних проявах традиційної історії – в Китаї, Японії, Індії, Азії, а надто в середньовічних полісах Європи, де можна спостерігати й аналізувати вже добре сформований капіталізм. Четверта риса надає йому зовсім незвичайної ознаки. З другої половини XVI ст. розвивається докорінно новий і небачений процес, який набирає чіткіших рис у XVII ст., рішуче виривається на поверхню з другої половини XVIII ст. і вибухає приблизно з 1850 р., а ще потужніше – у другій половині XX ст. Цей процес не змінює природи капіталізму як такої, але приводить до безпрецедентних його проявів. У цьому процесі можна вирізнити два взаємозв'язані феномени. З одного боку, спостерігається збільшення, примноження й урізноманітнення ресурсів, які отримують індивідуальні та колективні, державні й приватні дієвці. Таке довгострокове зростання базується, урешті-решт, на постійному підвищенні продуктивності праці й на поглибленні принципу економіки: більше – меншими силами. З іншого боку, спостерігається цілеспрямоване руйнування архітектоніки цілей на користь економічного в колективних турботах і виникнення цивілізації створення багатств. З порівняльної точки зору вирішальною видається саме ця – п'ята – характерна риса капіталізму. Економічні турботи стали до-

лею людства та його представників од часів неолітичного перетворення з огляду на те, що для всіх або майже для всіх настали часи нестачі – для більшості через брак ресурсів, а для деякого через неконтрольоване розширення потреб, але модерна доба виявилася першим періодом, коли насмілилися зробити неможливе: перетворити потреби на цілі.

Питання полягає в тому, щоб з'ясувати, чому це нечуване економічне перетворення сталося саме в Європі в ті часи, а не десь в іншому місці й в інший період. Можна запропонувати побіжну відповідь на нього, поділивши її на дві частини. Три перші риси капіталізму можуть дістати політичне пояснення. Права власності відбивають статус змістів приватної сфери, коли він гарантується громадським як гарантом закону й права. Ініціатива – це свобода громадянина, в якій поєднуються політична легітимність усіх окремих інтересів і право кожного висувати свою кандидатуру на відповідальну позицію, у цьому випадку на позицію, в якій на благо або в послугу комбінуються рідкісні чинники, а також право стверджувати, що він зможе знайти платоспроможний попит. Ринок – це економічне застосування способу регулювання окремих приватних інтересів і добору переможних кандидатів. Капіталізм у деяких зі своїх рис постає як економічне перенесення принципів, які також знаходять політичне перенесення в демократії. Друга частина відповіді спирається на припущення, що політичне переважає над економічним, щоб визначити напрямок впливу. На користь цього варіанта виступають центральність політичного в схемі людства та проста хронологія. Так, політичні процеси в Європі справляли свій економічний вплив двома способами. Усередині помірність ієрократичного режиму, а за нею демократизація уможливили розвиток капіталізму. Ззовні олігополярна неімперіалізація нав'язала капіталізм під тиском конкуренції та через відсутність європейського політичного ринку: жодна центральна політична влада на європейському рівні не змогла заклинити ринки, приборкати ініціативи та порушити права власності.

Залишається пояснити четверту рису. Економічні наслідки політичних процесів проявилися в два різні періоди. Перший визначається домодерним пізнавальним і технічним озброєнням Європи. У ньому немає нічого надзвичайного. Європа плентається позаду Китаю, тоді як Індія майже

III. Модерна історія

зруйнована режимом Моголів, а Азія – монголами і наступними режимами. У цих межах спостерігається активніше випробування можливостей нажитися та підвищення середнього рівня життя населення там, де політичні умови сприятливіші. Архетиповим прикладом слугує Голландія в XVII ст. – як федеративна, капіталістична й квітуча республіка. Але в цей період не відбувається радикального перевороту в економічному: четвертої ознаки ще немає. Вона з'являється в другому періоді, коли зустрічаються капіталізм і природничі науки – приблизно з середини XIX ст. їхня конвергенція та співпраця вприскують в економічне інновації, що йдуть одна за одною, які докорінним чином міняють способи та умови життя. Найтипівіший приклад дають Сполучені Штати в XX ст. Англія грала цю роль у XVIII ст., а надто в XIX ст., послуживши перехідним містком між Голландією та Сполученими Штатами.

Секуляризація – це явище, що зачіпає релігійний уклад у його християнському варіанті, оскільки ми розглядаємо Європу, але ця ситуація випадкова, оскільки диференціація укладів могла б секуляризувати будь-яку релігію. Потрібно чітко вирізняти три принципово зовсім відмінні процеси, хоча між ними можуть існувати зв'язки, а дієвці часто схильні змішувати їх між собою. Секуляризація означає саме відкидання та утримання релігійного укладу в приватній сфері. Громадське не займається ним жодного мірою, за винятком гарантування свободи совісті та віросповідання. Розвінчання містичності складається з двох окремих процесів. Приватизація релігійного може привести до усвідомлення того, що це лише суспільний ритуал, без якого цілком можна обходитися. За цим іде більш-менш активна відмова від відвідування місць культу, у цьому випадку християнських: це – дехристиянізація в точному сенсі цього слова. Другий процес базується на послідовному відкиданні пізнавального й практичного паразитування релігійного на користь науки та техніки. Це – раціоналізація у вузькому сенсі. Ці принципові відмінності ведуть до максимально дієвого означення дехристиянізації. Вона може означати відмову від певного суспільного ритуалу всіма тими, хто не мають чи мають замало релігійних потреб, – величезною більшістю. Вона може також означати ліквідацію чи зникнення культурних ознак, навіяних християнством, і відбивати цивілізаційне перетво-

рення. Вона може, зрештою, відображати релігійну плюралізацію, де релігійний і парарелігійний попит стикається з урізноманітненою пропозицією, в якій християнство фігурує поруч із буддизмом, індуїзмом, ісламом, юдаїзмом, різноманітними сектами.

Диференціація укладів може бути пов'язана з усіма процесами, але найбезпосереднішим, найбільш явним і найочевиднішим є секуляризація. Політична модернізація полягала в переході від ієрократичного режиму, легітимуюча ідеологія якого ґрунтувалася на давньоєврейських і християнських постулатах, до режиму демократичного, чиї принципи обходяться без будь-яких ідеологічних посилянь, і для якого релігійні зобов'язання суто приватна справа. Вони можуть не цікавити нікого або майже нікого, меншість, більшість, усіх або майже всіх – ці міркування не мають жодного істотного значення для політичного режиму в його принциповій основі. Ця основоположна теза історично виражається у відділенні трону від вівтаря або держави від церкви. Конкретні історичні обставини відділення залежать від політичних і релігійних ресурсів, які мобілізуються троном і вівтарем. Обставини зробили так, що перехід був дуже надзвичайним у Франції – католицькій країні, де у духовенства не було труднощів зі створенням коаліцій і для нього перехід від одного режиму до іншого відбувався болісно і тяжко. Політичний поділ еліти призвів до сильної ідеологічної поляризації між клерикальною та світською партіями на понад сто п'ятдесят років. І навпаки, протестантські країни пережили спокійніший і поступовіший перехід до секуляризації, як це було в Нідерландах – хоча в XVII ст. виникали подекуди криваві конфлікти між ремонтрантами й гомаристами* – або в Скандинавії. Велика Британія стоїть окремо, оскільки вона офіційно ще залишається ієрократією, хоча й позбавленою будь-якої субстанції: суверен є керівником покинутої всіма церкви.

Після забезпеченої й прийнятої суспільством секуляризації релігійна складова в політичному не обов'язково зникає, але вона набуває два різних сенси. Наївний сенс

---

* Релігійні течії в кальвіністській церкві, гомаристи – послідовники Франциска Гомара, а ремонтранти – Якоба Армінія (ще називалися армініанами). – *Прим. пер.*

III. Модерна історія

базується на ідеї, що громадяни демократії повинні бути добродішними і вони можуть бути такими, тільки якщо вони релігійні. В ідеологічному сенсі релігія може перетворитися або на антимодерний і реакційний релігійний інтегралізм, або ж, у поміркованішому напрямку, в ідентифікуючий допоміжний чинник, як, приміром, це було в анексованому Другим райхом Ельзасі, у Польщі, в Ірландії та Квебеку.

Деградація може виникнути в кожному з укладів раціоналізації, якою супроводжується диференціація. В ігровому сенсі вона виражається, окрім іншого, в автономізації, інституціалізації та організації видів спорту. Проявом цих процесів за сто п'ятдесят останніх років стала організація змагань, що сприймаються одночасно як окремі й ефективні події для поліпшення результатів. Перетворення подій на видовище неминуче, і це вводить певну маловідчутну деградацію. Якщо спортивні видовища й справді належать до ігрового укладу, власною метою якого є розрядка, то ті, хто організують і беруть участь у цих видовищах, займаються прибутковою справою та вже більше не прагнуть розрядки. Вони спонтанно переходять з ігрового в економічне. Розрядки прагнуть глядачі, а зовсім не спортсмени. Вони стали таким самим економічним «чинником», як і решта, економічна цінність якого визначається його досягненнями в межах вимог глядачів щодо різних видів досягнень. Це – активне спонукання до монополії, тобто до рекордів і перемог. Ідеться вже не про те, щоб просто «брати участь», а про *швидше, дужче, вище*. З цього впливає поділ спортсменів, адже їх уважають чинниками зі своєю ціною, на жменьку індивідів, які збирають урожай популярності й багатства, і масу, яка знаходиться в тіні. Такий розподіл призводить до майже непереборного прагнення вдаватися до обману не стільки під час самих змагань, де цілком зрозумілий інтерес дієвців спонукає до пильності, скільки під час підготовки спортсменів, а також до застосування будь-якого доступного ефективного допінгу.

Релігійна деградація може бути породжена диференціацією та концентрацією релігійного на його найвищій і найхарактернішій основі: одкровенні Абсолюту для випадкових істот щодо переходу з випадковості до Абсолюту. Одкровення має нераціональний характер: воно не є раціональним, оскільки довести його неможливо, і не є ірраціональним, бо в

ньому немає нічого абсурдного. Такий стан нераціональної слухності відкриває шлях до двох протилежних видів деградації. Один із них стає результатом переведення нераціонального в раціональне. Деїзм, або природна релігія, або розумний екуменізм базуються на двох помилках: логічно суперечно й абсурдно твердити, що випадкова істота може адекватно виражати абсолютне; психічно сумнівним є твердження, що раціональне зведення релігій до їхнього найменшого спільного знаменника та до здорового глузду може задовольнити психічний уклад, позначений настільки гострим чуттям випадковості, що йому потрібно вірити в конкретно означене абсолютне. Зворотна деградація впливає з переведення нераціонального в ірраціональне. Щодо усталених релігій, то деградація виражається в тій чи тій формі фідеїзму, якою постулюється радикальне розділення між обома сферами розуму й віри. Одрокнення є об'єктом лише для віри, а те, що належить до розуму, – дуже незначне. Якщо існує суперечність між ними обома, то віра перемагає, а будь-яке долучання до розуму – ознака злоякісності. Ірраціональне стає чистим у щирих послідовників спіритизму, «New Age» або сцієнтології.

Політичне становить особливий випадок, цікавий своєю центральністю. У чистому природному режимі ситуація мала б такий вигляд: політичне займається виключно та якнайкраще власними справами, тобто законами і правом; дієвцями виступають законодавці, судді й політики, які виражають законні ідеології; інші уклади живуть собі самі й не звертаються до політичного з жодними приватними проханнями, крім випадків, коли порушуються закони та їхні права. Утім, багато рахунків і спорів мають внутрішній характер і врегульовуються між собою під гарантією політичних закону й права. У такій чистій ситуації дієвці проводять своє життя та зосереджують свої інтереси в обраних ними укладах. Вони не цікавляться політикою, оскільки найкращі їхні представники вважають її нудною та дріб'язковою, і зосереджуються на внутрішньому житті, а більшість піддається ілюзії, яку наводить здоров'я як мовчання органів: ми не думаємо про те, що забезпечує їхнє безпроблемне функціонування. То де ж тут деградація чи навіть викривлення? Деградація таки є, оскільки треба утримувати те, що працює саме по собі, аби воно продовжувало працювати й надалі. Ентропія завжди у

III. Модерна історія

виграші, якщо нічого не робити, щоб стримувати та уповільнювати її. Без пильних і відданих громадян перемогу здобуває політичний ринок, і громадську сцену цілковито займають посередні й нечесні особистості. Це – нездорова ситуація, про яку зовсім нерозумно думати, що вона може тривати нескінченно без прикрих наслідків. Поруч із цим утилітарним аргументом, дещо дріб'язковим, як і всі утилітарні доводи, існує ще й аргумент етичний. Режим визначає стан політиків і громадян, яке зобов'язує дієвців виконувати певні обов'язки та дотримуватися певних чеснот: не виконувати й не дотримуватися їх – значить, деградувати, бути корумпованим, з усіма відповідними наслідками.

Архітектоніка укладів деградує чи викривляється, якщо якийсь проміжний уклад захопить найвище місце. Кількість придатних до узурпації кандидатів слід звести до двох. Метою технічного є ефективність. Підвищення ефективності засобів, мобілізованих на службу цілям, і прагнення дедалі вищої ефективності можуть знайти слушне обґрунтування в бажанні людини бути діяльною й у задоволенні, яке дає чимраз детальніше освоєння поля можливостей, відкритих видів. Великі технічні звершення викликають захоплення й ентузіазм. Та попри все, важко приховати той факт, що технічне є в повному сенсі обслуговувальним укладом. Більшість людей, які не є технологами за покликанням чи за професією, хотіли б знати, з якою метою потрібно прагнути дедалі більшої ефективності. Який уклад має скористатися з технічного прогресу? Можна було б відповісти, що це – політичний уклад у його військовому аспекті. Це, звичайно, дуже потужний рушій, можливо, навіть найпотужніший в історіях людства, але важко виробити ідеологію, яка обрала б війну як найвищу мету. Навіть дарвіністська ідеологія війни як чинника, який виявляє перевагу, обмежує її роллю послуги, проте до послуг належить військова техніка, бо шпага може виявити перевагу так само добре й навіть краще, як атомна бомба. Укладом, якому технічний прогрес іде на користь, цілком може бути економічне, адже воно теж вирішальне для кожного укладу і слугує дуже ординарним пристрастям. Підрив архітектоніки укладів мав би слугувати економічному та його методиці й вести модерні часи до економізму.

Дія підважувальних сил у модерних суспільствах – це

емпірична даність, яку важко заперечувати та яку ще менше заперечують. Індивідуальне й колективне нав'язливе прагнення багатства не нове. Це – постнеолітична константа, адже ресурсів мало й вони погано розподілені: їх ніколи не буває досить чи забагато й можна завжди пристосовуватися до більшої кількості. Ці банальні положення пояснюють не модерний економізм, а ту легкість, з якою люди, що ввійшли в модерні часи, масово долучаються до економізму. Якщо намагатися знайти пояснення в «американізації» та в її поширенні, ми все одно не матимемо ключа. Або економізм – це американська особливість, і вона не пояснює легкість і швидкість його поширення та долучення до нього. Або ж це модерна ознака, яка знайшла в Сполучених Штатах ще в ХІХ ст. найсприятливіші для себе умови й скористалася для свого поширення гегемонною позицією цієї країни в світі після Другої світової війни. Друга гілка цієї альтернативи, ясна річ, правильніша, але вона не відповідає на поставлене запитання. Пояснення через демократію наближається до правди, але не досягає її. Капіталізм, означений як економічне втілення принципів, політична матеріалізація яких зветься демократією, може пояснити економічне процвітання на кшталт голландського в ХVІІ ст., задоволення зацікавлених людей від цього та заздрість сусідів, але він не розв'язує проблеми, поставленої чинником нав'язливості, а надто чинником колективної нав'язливої ідеї, притаманної останнім десятиліттям.

Диференціація укладів дає задовільне пояснення. Цілеспрямована поміркованість політичного дає змогу кожному укладові раціоналізуватися. Економічна раціоналізація може напрочуд широко використати науковий прогрес, прямо через прикладні засоби й непрямо за допомогою технологій, які збільшують продуктивність. Такий ланцюжок характеризує капіталізм як безкрайній процес, який живиться постійними вприскуваннями інновацій. Естафету підхоплює другий ланцюжок і веде капіталізм до економізму. Ресурси, які мають дієвці, збільшуються, а часто й поліпшується їхня якість, причому вони постійно зазнають струсів у своєму означенні й складі. Потреби, які стихійно рівняються на дефіцитні ресурси, більше не здатні на це, оскільки ресурси нестійкі, міняються та зростають. Потреби вивільняють і ставлять залежно від безмежних потреб і під тиском порівняння й зма-

III. Модерна історія

гання. Ті, кому цей процес вигідний, задоволені й дають підхопити себе потокові без опору. Ті, хто опинився в програшу, незадоволені й стурбовані, але їхнє незадоволення та їхні турботи мають економічний характер. Політичний ринок, який задіюють для подальшого збільшення прибутків тих, хто виграють, і для обмеження втрат тих, хто програють, ставить економічні проблеми в центр обговорення та актуальних питань.

Економістська інверсія рівноцінна тому, що видові та його представникам приписують скупість і здирництво як найвищу ціль. Якщо висновок і ситуація сприймаються як абсурдні, то чого слід очікувати? Рациональне розв'язання лежить у етичній площині й полягає в тому, щоб триматися правильної позиції – гарне життя має визначати і обмежувати потреби, які слід прагнути покривати ресурсами такого ж самого обсягу, – завдяки свідомому особистому вибору. Інакше розв'язання потребуватиме використання ідеології та викриття капіталізму. Оскільки капіталізм складається з трьох окремих шарів детермінантів, ідеологія може піднятися на три ступеня різкості. Перший таврує капіталізм, заснований на власності, як крадіжку, капіталізм, заснований на ринку, як сліпу й ірраціональну долю, а капіталізм, заснований на ініціативі, як хижацтво. Другий ступінь змішує його з багном як жажливий прояв науки, наслідки якого не піддаються контролю, і техніки – такої, що закріпає й отупляє. Останній ступінь ненавидить його як антицивілізацію та руйнівника звичаїв. Усі ці ступені смертельні для демократії, якщо до влади приходять ідеологи, що в демократії мало-ймовірно.

Наукова раціоналізація

Доречно було б провести лінію розмежування між наукою як способом пізнання та науками, які виникають від застосування цього способу до галузей реального. Наук існує багато, тому що реальне має вигляд нашарування рівнів дійсності, і науки змінюються, оскільки сприйняття цього нашарування змінюється мірою прогресу наук. Неможливо виключати, що якась єдина наука дасть змогу пізнати все реальне: у такому разі наука буде і способом, і його застосуванням. А поки що потрібно погодитися з розподілом реального на три головні

царини: фізичний світ, живий світ і світ людей. Кожну з цих царин досліджує незмірна й перемінлива кількість наук залежно від того, може та чи та проблематика вирізнити частину або аспект світу і знайти в ньому його власну раціональність. Хоча наука народилася в Європі, вона має загальну цінність. Походить вона від культури, але після створення її можуть прийняти будь-де. Питання ставиться про її зародження в Європі та про можливість прив'язати її до європейських особливостей.

Наука відсутня в усіх культурних ареалах, за винятком одного – європейського, де вона актуалізувалася вперше за елліністичної доби з III ст. до н.е., зникла близько II ст. н.е. за Римської імперії та актуалізувалося вдруге – здається, вже по-справжньому – в Європі в першій третині XVII ст. Проте вона не зазнає якогось перетворення в пізнавальних можливостях людини. Вона мобілізує ті ж самі здібності, що й інші способи пізнання, але використовує їх інакше. Вона була готова до вжитку від самого початку, хоча більшість людей ніколи до неї не вдавалися й навіть ніколи не підозрювали про її існування. З цього парадоксального її становища можна зробити три корисних висновки. Людство може обійтися без науки й наук, щоб вижити і знайти собі якусь призначення. Наука – це вельми неймовірна пізнавальна розкіш, умови уможливлення якої настільки конкретні, буцімто не було б безглуздо думати, що вони могли б ніколи й не виникнути. Зародження науки не могло бути стихійним і нормальним розвитком одного, кількох або всіх інших способів пізнання, бо інакше наука мала б народитися всюди.

У разі означення *умов уможливлення* допомагає порівняння з іншими культурними ареалами, оскільки в цьому процесі одразу дискваліфікуються гіпотези здорового глузду. Старі численні інтелектуальні еліти, віртуози умоглядності, очевидно, потрібні нам для цього, але певно, що недостатні, адже брахмани й освічені не залишалися в боргу. Накопичене й систематизоване впродовж віків і тисячоліть знання теж, безперечно, корисне, але китайці тут набагато перевищили європейців завдяки краще організованому переданню культури від покоління до покоління. Поняття «закона» в сенсі закономірності, яка може бути виявлена, очевидно, загальнолюдське, адже не можна вижити в хаосі й не можна при звичаїтися до ідеї хаосу. Та й, все одно, це – загальноп-

III. Модерна історія

рийняте поняття в Індії, Китаї, Передній Азії. Слід також відкинути гіпотезу, попри її переконливий вигляд, за якою для свого народження наука потребувала середовища, зацікавленого в її можливих способах застосування, оскільки цей інтерес міг виявлятися в дослідах. Але річ у тім, що науки та прикладні методи дуже довго існували, не знаючи одні про одних, принаймні до ХІХ ст. Урешті-решт, донансові китайські техніка і навіть технологія набагато перевищують європейські. І так далі.

Урок, який можна вивести з цих порівнянь, полягає в тому, що треба знайти таку гіпотезу, яка не піддається вбивчому зауваженню про те, що ця сама умова існувала там, де наука не народилася. Усі пізнавальні способи наявні всюди, окрім науки, особливість якої ґрунтується не на незнанні інших способів і не на використанні докорінно нових операцій, а на особливій манері їхнього використання, які можна розумувати як контрольовану фактами дедукцію для виходу на істинні судження. При цьому на думку одразу спадає образ перетворення. Народження науки має всі зовнішні ознаки перетворення, локальної зміни загалом, яка змінює ціле. Розглянемо цей образ серйозно: він пропонує нам шукати особливість і навіть європейську унікальність, яка могла б спровокувати або стати нагодою для пізнавального перетворення. З іншого боку, загальність пізнавальних способів не виключає відмінностей у їхньому застосуванні. Колективна нав'язлива пізнавальна ідея, центральний *топос* для цивілізації міг би сприяти або відвернути, з точки зору ймовірності, перетворення в напрямку до наукового способу пізнання. Зрештою, потрібно рахуватися і з елліністичним попередником. Наука народилася тоді вперше, але її плідність в плані породження наук була слабкою і ледь помітною за одне чи два століття, доки вона повністю не згинула після правління Антонінів. Цей прецедент учить, що самого лише перетворення не достатньо, треба, щоб воно зберігалось, розвивалося й тривало в часі. Розумно було б відрізняти умови уможливлення, притаманні проривові, й умови, невідмінні для його продовження в часі.

Для з'ясування *умов прориву* очевидно й настійливо постає певна лінія аргументації. Кожен із трьох світів, між якими розподіляється реальне, написаний окремою мовою. Сьогодні ми з розумною певністю знаємо, що фізичний світ

написаний математичною мовою. Щодо живого світу, то тут можливі деякі вагання, оскільки мова його виглядає інформаційною на молекулярному рівні та системною на рівні органічному. Людський же світ може складатися стратегічною мовою, основоположними членами якої є біном проблема/вирішення. Нам слід розглянути фізичний світ і математику, оскільки саме цей світ став нагодою для кардинального перетворення, що відбулася наприкінці XVI – початку XVII ст. Чи можна виявити в європейському ареалі одну чи кілька особливостей, які стосувалися б або декодування математичної мови, або її застосування для декодування природи, або того й другого разом? Оскільки виявляти ці особливості доводиться на рівні історичних самотутностей, а на цьому рівні між культурними ареалами все різне, то можлива кількість особливостей стає практично нескінченою. Не можна навіть виключати, з огляду на те, що йдеться про перетворення, яке доведеться приписати якомусь ідіосинкратично єдиному індивідові, в якого народилася ця хороша думка. Щоб закрити глухий кут нескінченості, варто уточнити місцезнаходження прориву й пошукати пов'язані з ним особливості.

Наведений аргумент веде до результату, який є таким, яким він є, а єдине його достоїнство – те, що він веде за межі простого опису відкриттів і процесів. Фізичний світ написаний математичною мовою. Ця мова сама записана в четвертому світі – світі чисел, визначальною особливістю якого є потенційний статус і актуалізація в декодуванні та через нього. Математична мова була декодована в Китаї, а надто в Індії і, як здається, в Передній Азії, принаймні певною мірою. Європа в цьому відношенні залишалася позаду, і їй довелося вчитися в інших ареалів за допомогою свого грецького авангарду. Треба зазначити, що від самого початку опанування греками математики вони виявили виняткову річ, яку передали європейському ареалові: геометрію. Геометрії немає в інших ареалах. Її відсутності там достатньо, щоб дискваліфікувати іншу підказку здорового глузду, яка схиляє до ув'язки відкриття геометрії з практикою межування землі. З питань оподаткування королівства й імперії набагато прискіпливіші землеміри, ніж будь-коли такими могли бути греки. Частота появи геометрії має більше шансів залежати від морфологічних чинників – поліс і можливість сприймати його як

III. Модерна історія

центр і периферію – та чинників політичних – просторове розміщення громадського в центрі, а приватного – навколо нього. Сприйняття природи як такої, що складається з геометричних фігур, могло бути спонтаннішим і безпосереднішим, ніж думка, яка складається з чисел і рівнянь. Геометричне сприйняття видається природнішим, адже бачення є само по собі сприйняттям і побудовою простору за допомогою форм. У будь-якому разі геометрія уможливила донаукове бачення світу, розвинуте Платоном у його «Тимей». Воно лише донаукове, оскільки не базується на жодній гіпотетично-дедуктивній теорії, яка може вести до дослідів. Це – потужна й глибока метафора, пов'язана з символічним способом пізнання. Але вже стає мислимим стрибок – через перетворення – від цього символічного способу до способу наукового та до вирішальної інтуїтивної здогадки Галілея, для якого природа є геометричною онтологічно, і це можна довести, а вже не є метафоричною й поетичною.

Але при цьому ще треба було думати про застосування декодованої геометрії – відкритої наново в XVI ст. після перевидавання праць Евкліда й Архімеда – до фізичної природи. Свого часу ще александрійський прорив ґрунтувався в Архімеда на цьому поєднанні. Його можна було б зв'язати з певною релігійною особливістю. Обидві можливі концепції Абсолюту – іманентного і трансцендентного – осіли одна на схід, а інша на захід від Інду. Дуалізм панує в азійському ареалі, який передав його європейському за допомогою грецької філософії, а згодом християнства. Іонійці зробили дуалізм світським і не знищили його, навпаки: уся грецька та європейська філософія ґрунтується на суперечливих полярностях у яскраво вираженому й дивовижному контрасті з індійською, а надто з китайською філософією. Можна стверджувати з помірним і скромним переконанням, що дуалізм придатний більше, ніж монізм, для застосування геометрії до фізичної природи, оскільки він уможливило й полегшує її сприйняття як неживого об'єкта, яким керують внутрішні правила функціонування.

Основоположний постулат китайської філософії менше придатний для цього, оскільки він базується на відповідностях між людським і фізичним світами й шукає способи, які дали б змогу маніпулювати чинниками впливу між цими двома світами. Такий постулат має мало шансів привести до

бачення природи, висловленого Лукрецієм, неживий характер якої в нього такий самий абсолютний, як і в сучасній науці. Зрештою, саме це й надає творові «Про природу речей» його таких сучасних акцентів, хоча в ньому й не міститься жодного судження, що вказувало б на науковий спосіб пізнання.

Зіставлення дуалізму та застосування геометрії до природи залишається надто розпливчастим, щоб привести до точного місця прориву. Це місце відоме, воно – принцип інерції, який відкрив Галілей, але так ніколи чітко й не роз'яснив ним. Вийдемо з засновку, що прорив був здійснений саме в цьому місці. Він стосується поступового руху, до якого можна долучити й мінливий рух. Проблема руху – справжня нав'язлива ідея європейської філософії від часів греків. Її настирливість можна пояснити тим, що для філософії буття становлення – це скандал, питання, що потребує відповіді під страхом пізнавального краху. І навпаки, індійська, а надто китайська філософія йдуть за вказівками здорового глузду й, можливо, правильного глузду, поміщаючи становлення першим і на місце витoku: це не скандал і не термінове питання. Проте становлення – це також неминуче нав'язлива думка для теології Творення та для Одкровення, яке подає себе як Історію. Вони не можуть уникнути того, щоб не поставити становлення та рух на друге місце й не ставити собі запитання про причини, які змогли змусити нерухоме і непорушне Єство створити рухливе й таке, що може бути порушене, становлення. Зустріч грецької філософії з християнською теологією, можливо, була випадковою в римських школах риторики й у колах освіченої еліти імперії, але, попри все це, вони поділяли одну й ту саму настирливу думку пізнання. Проблема руху пристрасно й ретельно дискутується пізньою схоластикою XIV–XV ст., зокрема в Соборній. Чому сталося таке посилення інтересу? Не буде безглуздим пов'язати його з прийняттям і поширенням канону, який цілковито перевертає воєнне мистецтво. Засвідчено, що роздуми торкалися руху гарматних ядер, так само як Аристотель думав свого часу про рух стріли, випущеної з лука, а згодом створив свою винахідливу теорію.

Астрономія сприяла проривові радше непрямо, ніж якимсь прямим впливом. Геліоцентричну гіпотезу запропонував і обстоював Аристархом ще в III ст. до н.е. Її відкину-

III. Модерна історія

ли, а її натхненника засудили за святотатство. Це – шокувальна ідея, яка може бути прийнята тільки в середовищі, де вона такою не буде, або яке буде готове сприймати шокувальні ідеї. Оскільки геліоцентризм був тимчасово остаточно відкинутий, то грецька астрономія трималася геоцентризму, а він – разом із геометрією для опису спостережень – привів до Птолемея та до теорії епіциклів. У 1543 р. Копернік знову вводить геліоцентризм майже підпільно, адже ідея досі шокує, але вона пробиває достатні проломи у «ворожому стані», щоб мати змогу просуватися далі. Які ж то були проломи? Певну роль мало відіграти Відродження, Реформа, зі свого боку, і релігійні війни, але найвірогідніше прийняття геліоцентризму окремими особами є симптомом невірування. Так само, як геоцентризм у поєднанні з геометрією привів до Птолемея, геліоцентризм, який спирається на геометрію, породжує Кеплера. А закони Кеплера діють, оскільки ці прості геометричні закони й справді добре описують траєкторії планет.

Кеплер і Галілей здійснюють реальний пізнавальний прорив, перетворення в прямому сенсі слова: якась дрібниця змінює все. Усе міняється, адже прорив за своєю природою розширюється. Він виводить на механіку, а вона – на гармонійне бачення: природа – це машина, що діє за жорсткими законами, які дає змогу виявити математика. Неважко зрозуміти вибуховий характер перетворення: усе сталося впродовж життя лишень одного покоління: у 1600–1630 рр. Можна бачити також і її переважно «історичний» характер. Вона випадкова: об'єктом перетворення міг би бути радше будь-який інший об'єкт, ніж проблема руху, і водночас збагненна: будь-яка дороговказна нитка давала змогу розмотати клубок, зважаючи на те, що він був прив'язаний до правильної ідеї, а саме: що природа насправді написана мовою математики. Можна спертися на випадковість об'єкта та замислитися над можливістю того, що прорив стався б не в фізичному світі, а в живому або в людському світі. Можливі дві гіпотези, які підтримують високу ймовірність хронологічного пріоритету фізичного світу. За однією з них, прорив здійснити важче й він не очевидний у двох інших світах, мови яких менш доступні напряму. Ця гіпотеза видається слухною для живого світу, але не може стосуватися людського світу, стратегічна мова якого є безпосередньою даною людським

дієвцям. Звичайно, від безпосередньої даної до раціонального пізнавального використання існує певна відстань для стрибка, але вдалі спроби здійснити його були зроблені до стрибка математики й механіки. Ще у Фукідида на початку Пелопоннеської війни спостерігається суто науковий підхід – водночас гіпотетично-дедуктивний і експериментальний. Гіпотеза має три частини: політія прагне спроектувати назовні всю потугу, на яку вона здатна; проектування цієї потуги визначає стратегію об'єднання в союзи інших політій; коли співвідношення мобілізованих сил приблизно рівне, війна стає тривалою й може піти за логікою крайностей. Експериментом є розповідь і аналіз Пелопоннеської війни між Афіньським союзом і лакедемонянами. Науковий пізнавальний прорив фактично відбувся, але він не мав тих самих наслідків, які мав принцип інерційності.

Корисною в цьому плані може бути друга гіпотеза. У людському світі жоден прорив на жодному об'єкті не може призвести до вибуху, що розширюється, оскільки історична матерія настільки складна, що поширення вдалого прориву з одного об'єкта на інші дуже проблематичне і навіть неможливе. Ось чому наукові прориви, такі переконливі й незаперечні, як прориви Фукідида, які можна знайти в Мак'явеллі – наприклад, гіпотеза про різну здатність до завоювання ззовні імперії з абсолютним ієрократичним режимом і королівств з ієрократичним режимом, обмежуваним аристократами, і її випробування на Османській імперії та Європі, – або в Гішардена – наприклад, про стійку рівновагу олігополярної системи та її розбалансування внаслідок втручання зовнішніх чинників і випробування на Італії 1494 р., про невмілі амбіції Людовіка Сфорца та італійські війни, які мали точитися через це впродовж чотирьох десятиліть, – передували проривові механіки, хоча й не призвели до аналогічних наслідків.

Гіпотеза різних мов після її перевірки геометрією та фізичною природою сама по собі веде до епохального пізнавального перевороту, тобто до використання дедукції й переведення спостереження та індукції на другорядну роль. Ми знаємо мову й знаємо, що реальне написано цією мовою. Але текст надто довгий і надто складний, щоб його можна було читати й декодувати безпосередньо. Текст потрібно ділити на фрагменти, які піддаються розшифруванню. Щоб поділи-

III. Модерна історія

ти текст, потрібні критерії. Щоб мати критерії, потрібно поставити запитання до реального. Щоб поставити запитання йому, потрібно поставити запитання собі. Щоб розпочати процес, потрібно дати відповіді на ці запитання, тобто запропонувати гіпотези. Цей методологічний і пізнавальний переворот на користь дедукції – фактично переведення в природний підход, притаманний діяльності людини, яка полягає в тому, щоб означувати для себе проблеми, які ставить життя, і знаходити для них правильні вирішення, але це переведення має бути раціоналізованим, свідомим і формалізованим, тобто відірваним від будь-якого конкретного контексту.

Умови збереження науки в часі означити легше – за допомогою симуляції та її спрямованості на дослідження. Ця третя операція наукового розуму насамперед колективна. Наука й науки можуть тривати, тільки якщо їх візьмуть під свою опіку спільноти достойників, щоб їх упорядковувати, поповнювати, передавати. Перша операція – гіпотетично-дедуктивна теоретизація – може бути тільки індивідуальною: скажімо, у того чи того індивіда виникає ідея і причини цього будуть то більш таємничими, що глибшою й пліднішою виявляється ця ідея. Експеримент може бути індивідуальним або колективним, оскільки ця обставина не торкається його природи. Щодо пояснення, то воно виходить за межі всіх соціологічних та історичних даних, оскільки воно є одкровенням реального собі самому та його прозорістю в свідомості людського виду. Тільки дослідження підтримує історичне й соціологічне запитання: на яких умовах, зовнішніх для самого пізнання, воно максимізується й увічнюється?

Перша умова означає, що потрібно розвідати чи вивчити щось за допомогою випробувань, невдач і впорядкування. Потрібно, щоб індивіди теоретизували і щоб індивіди – ті ж самі або інші – чи групи експериментували. Предметів для вивчення стає то більше, що краще виявляються таланти, здатні на це, і чим краще вони можуть показати себе. Мережева й ієрархізована структура спільноти достойників може найкращим чином задовольнити цю умову. Ціла група населення і навіть усі сучасні люди можуть бути охоплені ланками мереж, так щоб уникнути ризику пропустити потенційний талант. Недостатньо бути талановитим, потрібно ще могли й хотіти розвинути свій талант. Щоб могли, науков-

цям може бути потрібне певне приладдя. Таке приладдя споживає ресурси, яких може бракувати науковцям з огляду на їхнє соціальне походження. Потрібно, щоб ненауковці забезпечували їх ресурсами, а це передбачає, що вони отримуватимуть взамін принаймні стільки або й набагато більше, якщо це гра з додатним результатом. Розрахунок може базуватися на двох дуже різних ситуаціях. В одній із них пізнавальні відкриття вчених ведуть до прикладного застосування, яке несе вигоду ненауковцям. Цей розрахунок змушує науки – а не просто науку – рано чи пізно зав'язувати тісні стосунки з капіталізмом, не тому, що вони нестримно притягуються одні до одного через вибіркову приязнь, а більш прозаїчно – тому, що вони потрібні одні одному.

Зрештою, вигода не обов'язково ділиться порівну. Капіталізм прагне ефективності й прибутку. Точне пояснення реального його не бентежить. Він може фінансувати й захочувати науки й теорії, які обіцяють економічну вигоду й мало плідні з точки зору пізнавального прогресу. Ризики є цілком реальні, і капіталісти можуть їх приймати, але капіталізм повинен їх уникати. І справді, ідеї таємничим способом виникають в індивідах і тримають у секреті процеси, які в них містяться: тільки в кінці ми дізнаємося, що ховала в собі та чи та теорія. Вузкий капіталістичний розрахунок торкається тільки короткострокової перспективи і того, що вже відоме. Ретельний розрахунок стосується плідних проривів. Оскільки передбачити їх неможливо в жодному плані, то раціональна стратегія полягає в тому, щоб призначити якомога менше ресурсів, які виділяють на дослідження, і поставити на ймовірність прориву. У тривалій перспективі ринок винагороджує ретельний розрахунок і карає розрахунок вузький. Рано чи пізно перший візьме гору над другим, якщо тільки ринок не буде порушений зовнішнім втручанням. Іншою сприятливою для фінансування наукових досліджень ситуацією є змагання між політіями або з метою отримати якийсь військове спорядження, або з метою здобути більше авторитету.

Але й при цьому треба, щоб таланти хотіли виявити весь свій потенціал. Найсприятливішою є ієрархізована структура, оскільки у талантів тут буде більше шансів, що їх підштовхуватимуть і тягнутимуть до їхнього найвищого рівня кваліфікації через змагання й винагороди, які розподіляють

III. Модерна історія

відповідно до пристрастей дослідників: відкриття – зацікавленість, авторитет усередині й, можливо, назовні мережі – за честолюбство й марнославство.

Друга умова максимізації й увічнення вимагає, щоб усі гіпотези, усі експерименти, усі пояснення були просіяні крізь сито критики компетентних осіб. Не можна розраховувати на самих виробників, оскільки психічно та гносеологічно неможливо критикувати самого себе в момент роботи. Для того щоб можна було покладатися на критиків, потрібно насамперед, щоб вони були зацікавлені в критиці, а це передбачає, що критика є рушієм змагання та просування в ієрархії. Потрібно також, щоб вони нічим або мало чим ризикували й не ставали жертвами сили, яка знаходиться ззовні або всередині співтовариства достойників. Ця умова вимагає, щоб наукову діяльність уважали законною приватною діяльністю і щоб ніхто не міг заборонити компетентним особам входити до спільноти, контролювати формулювання гіпотез, повторювати експерименти, а це значить, що співтовариством достойників керує не влада й не сила.

Третя умова більш тонка. Реальне складається з багатьох рівнів реальності й може розкладатися на різні сегменти. Доки науки не приведуть до єдиної науки, здатної пояснити все, що можна пояснити – якщо припустити, що така вища конвергенція можлива, – кожне співтовариство достойників відповідає тільки за один сегмент і за один рівень реальності. Розвиток наук і дослідження реального мають, в принципі, збільшувати кількість наук і посилювати їхню подальшу спеціалізацію, хоча б з огляду на накопичення відібраного знання та все більше виявлення складності реального. Цей процес збільшує дедалі вужчі співтовариства достойників, які чимраз більше спеціалізуються. Так само як надмірна біологічна спеціалізація підриває можливість виживання якогось окремого виду, так і надмірна спеціалізація підриває наукові дослідження, зменшуючи ймовірність плідних знахідок, і позбавляє їх цільового призначення, знищуючи будь-яку можливість намалювати зв'язну картину реального. Це обмеження змушує кожне співтовариство покладатися на інші співтовариства, щоб просуватися вперед у власних дослідженнях. Якими ж можуть бути ці окремі співтовариства достойників?

Важко визначити це заздалегідь, оскільки просвітлення й

допомога можуть надійти з будь-якої ділянки. Кожне співтовариство знаходиться в центрі концентричної мережі, коли інші співтовариства розміщені на колах, що віддаляються від нього. Згідно з імовірністю кожне співтовариство повинно розраховувати насамперед на ті, що розташовані на найближчих колах, але, зважаючи на таємничий і капризний характер наукової інтуїції, не можна виключати, що астрофізики стануть у пригоді роботі археолога, і навпаки. Проте достойники, компетентні в якійсь конкретній проблематиці, некомпетентні в усіх інших – більше або менше залежно від відстані, яка їх розділяє. Некомпетентність будь-якого співтовариства достойників за межами власного кола та потреба для всіх них використовувати інформацію, яка надходить з-поза цих меж, змушує кожне співтовариство довіряти решті. У стосунках між ними та за браком компетентності може важити тільки авторитет. Але для того, щоб авторитет був обґрунтований, а довіра – виправдана, потрібно, щоб кожне з них могло впевнитися, що інформація надходить від співтовариства компетентних осіб, де панує тільки врядування, а влада, а надто сила там не діють. Потрібно, щоб усередині кожного наукового співтовариства постійно існувала взаємна критика, а між співтовариствами панувала довіра.

Зображена модель наукової організації з перспективою успіху та довготривалості приблизно відповідає фактичному стану речей у Європі. Олігополярна трансполітія перешкоджає будь-якому політичному чи ідеологічному контролю, здатному утримуватися в часі, і постійно відновлює воєнне, економічне та честолюбне змагання між політіями. Зростаючий розрив між державним і приватним сприяє приватизації, а також зменшенню таємничості та деідеологізації пізнавальної діяльності. Приватизація збільшує кількість центрів і зменшує ризики внутрішнього контролю, оскільки, якщо вхід закритий, то можна створити поруч інший центр, і це веде до мережевої структури. Урешті-решт, може розвиватися ієрархічна структура, оскільки ієрархічному змагання сприяють три попередні переваги, причому вона може розвинутися не в якусь єдину ієрархію, де могли б лютувати авторитет і сила, а в нескінчену кількість ієрархізованих співтовариств достойників, які стихійно розміщуються так, що кожне стає центром відкритої концентричної структури,

III. Модерна історія

а весь комплекс можна бачити ззовні як мережу, поширену на весь культурний ареал і – потенційно – на людство й усю планету. Така ієрархічна мережева структура є давньою даністю в Європі. Вона не сягає грецьких полісів і елліністичного періоду, ліквідованого з приходом Римської імперії, а нормально функціонує з XI ст. і принесла користь теології, філософії, містиці, архітектурі, живопису, літературі – усім галузям європейської цивілізації. Наука й науки стихійно розмістилися в структурі, додаючи їй нову галузь і по-своєму дотримуючись діалектики тем і варіацій, яка випливає з неімперіалізації та з олігополярності.

Типові події наукової раціоналізації є пізнавальними, з одного боку, оскільки наука – це спосіб пізнання, спосіб, який дозволяє пояснити, чому те, що існує, є таким, як воно є. Вони стосуються, з іншого боку, виконання, оскільки наукові галузі – як застосування науки до ділянок реальності – стирають протистояння між природою та штучністю так, що процес пояснення дає змогу не лише пізнавати, а й робити, виконувати. Пізнавальні події можна поділити на кілька класів. Одні з них внутрішні для самих наук. У наук своя історія, оскільки вони є дослідженням, розпочатим у часі. Ця історія позначена кунівським темпом, в якому чергуються теоретичні прориви як результат інтуїції, багатої на гіпотези та плідної на дедукцію, і пояснення такого прориву співтовариствами достойників. Це – справжня історія, водночас випадкова й збагненна, суміш хаосу й космосу, де зрозумілий уклад виринає поступово з безладних процесів. Історію й темп розвитку можна виявляти на всіх рівнях реальності наукового дослідження, від рівнів великої загальності, світів, до найспеціалізованіших галузей науки.

Інші події відбуваються через те, що наукові прориви набувають форми парадигм, які – після того, як їх пояснять, – можуть прийматися будь-ким і застосовуватися до всіх способів пізнання. З цього народжуються спонтанні й несвідомі сприйняття та передсуди на кшталт різних «ізмів», чи шкідливі якості можуть поширюватися на всі сфери. Як приклад можна навести цілий перелік таких видів сприйняття:

- *механіцизм*: усе складається з елементів, на які діють перемінливі сили, з чого виникають збагненні конфігурації;
- *сцієнтизм*: усе, що існує, має свої причини, аби бути

доступним для наукового розуму – єдиного законного способу знання;

– *релятивізм*: усе є питанням точки зору, і при цьому жодної абсолютної точки зору не існує;

– *еволюціонізм*: усе, що існує, пережило добір, вписується з цієї причини у висхідну лінію від меншого до більшого та захоплюється ендегенним процесом;

– *генетизм*: усе, що існує, є виразом десь закодованої програми;

– *історицизм*: реальність складається з окремоностей, що впливають з безлічі перемінливих чинників так, що неможливо вивести хоч якийсь урок з нічого;

– *економізм, демографізм, лінгвістицизм* (і його *структуралістське* відхилення: кожний елемент має цінність не сам по собі, а згідно зі своїм місцем в системі елементів): кожна реальна людська наука своїм застосуванням до певного укладу чи його сегмента породжує спокусу «останньої інстанції», яка все пояснює, оскільки уклади взаємозалежні й, виходячи з якогось одного, зрештою доводиться згадувати їх усі, а отже, ілюзія стає непереборною, якщо забути, що уклади теж автономні один щодо одного.

Усі ці пізнавальні «ізми» мають, з одного боку, законне коріння в науковій парадигмі, на якій вони паразитують, а з іншого – можливість ідеологічного застосування, коли їх використовують у політичних цілях. Паразиткування на одній і тій самій парадигмі може бути вигідним діаметрально протилежним ідеологіям. Так, еволюціонізм може слугувати псевдонауковою основою як для лівої ідеократії – в ім'я прогресу та стадій, через які він невблаганно проходить, – так і для правої ідеократії – в ім'я боротьби за життя та добору найпристосованіших. Аналогічно у традиційному християнському контексті християнська релігія слугувала для узаконення будь-якої влади, стверджуючи, що «цього хоче Бог». Самої цієї ознаки досить, щоб виправдати як релігію, так і науку в злочинах, які чинилися їхнім іменем: саме пристрасті та ідеологія відвертають їх убік викривлених і згубних методів, а не вони самі здійсмають пристрасті й розвиваються в ту чи ту ідеологію.

Третій і останній клас типових пізнавальних подій – це клас когнітивного впливу науки, проблематика якого виглядає складніше. Вона може спиратися на дві тези: усі способи

III. Модерна історія

пізнання природні й законні; науковий світ випадково зреалізувався у визначеному культурному й пізнавальному контексті. Звідси можна вивести два наслідки. Неминучим видається певний науковий імперіалізм в ім'я чудодійної ефективності та сили цього способу. Суттєвими виглядають два прояви такого імперіалізму. Одним із них є сцієнтизм, про який уже згадувалося в зв'язку з його невченими прихильниками, хоча його можуть обстоювати також і необачні науковці. Другий – це редукціонізм, не в сенсі зведення всього до якоїсь останньої інстанції, а в сенсі зведення всіх реалій до стану, в якому їх може опрацьовувати наука взагалі та якась одна наукова галузь, а всі інші способи дискваліфікуються. Завдяки такій редукції містика стає неврозом, материнська любов – хімічною речовиною, думка – секрецією мозку. Редукції цього стибу надто дитячі, щоб спричинитися до серйозних когнітивних потрясінь поза межами кола дурнів. Існують тонкіші й спокусливіші види редукції. Так, економіст може впевнити себе, що наука вирізняється квантифікацією та використанням математики. Оскільки предмет економічної науки насправді можна частково виразити числами, особливо ціни та фізичні кількості, то виникає непереборна спокуса розглядати тільки те, що може виражатися в числовій формі, та ігнорувати решту. Отже, економіст може дійти до ігнорування науки та політики як економічних чинників! Демографія, яка має справу з кількістю населення, наражається на таку ж саму небезпеку математичного редукціонізму.

Систематизований аналіз внеску наук у процес діяння вимагав би розгляду укладів і сприяння їм з боку науки та наук, вирізняючи при цьому дві категорії сприяння. Одна з них випливає з застосування науки до способів, мобілізованих укладом. У цьому напрямку можна було б побачити, як виникають типові явища на кшталт політичних інституцій, що виводяться з політичної науки, аспектів підприємства, які можна приписати науці про організацію, методів навчання, вигаданих наукою про освіту. Інші типи сприяння є наслідками наукових досліджень у тому чи тому укладу, як, приміром, керування ядерними ризиками й політика, або місце наукових дисциплін в навчальних програмах. Розгляд стосунків між науками та економічними продуктами, товарами й послугами, які мають задовольняти потреби, мав би

поєднувати обидва підходи, але такий розгляд веде до банальних речей. Якби довелося переписати всі товари, які стали результатом використання наукових досліджень, то вочевидь цей перепис торкнувся б великої частини, якщо не всієї, сучасної економіки, яка ґрунтує свої цінності на використанні фізики матеріалів, хімії, атома, біології, інформатики тощо.

Цікавіше буде підкреслити повну зміну ролей між примітивною й традиційною економікою попиту, де економіка має на меті задовольняти потреби, які вже переважно існують, та економікою пропозиції, де ресурси передують потребам і викликають їх. Ми бачимо в цьому різні означення капіталізму, які постають у дещо новому світлі. Перше означення виділяє режим економічного, заснований на правах власності, на ринковому регулюванні та на індивідуальній підприємницькій ініціативі й позначений потужним розривом між виробництвом і споживанням. Означений у такий спосіб капіталізм можна спостерігати в багатьох періодах життя традиційного світу в чотирьох великих культурних ареалах: це – природний режим економічного на певному рівні складності суспільства. Друге означення додає до першого економіку пропозиції, яка значною мірою залежить від наук і характеризується перманентним, якщо не постійним, розширенням. Цей капіталізм перебуває на стадії невизначеної тривалості історії людства, але вона повинна стихійно й невідворотно привести до стаціонарного стану – не нерухомого, а такого, що знаходиться в постійному коливанні навколо приблизної рівноваги. Третє означення капіталізму доповнює два перші наукою про створення багатства, щоб викликати колективну нав'язливу ідею та відчуття абсурдності піднесенням цілі економічного в ранг найвищої мети.

Наука призвела до певних викривлень, які проявляються в інших галузях діяльності людини. Оскільки наука – це спосіб пізнання, то можна припустити, що викривлення проявляються через пізнавальне викривлення. Така гіпотеза дає змогу вивести дві можливості. За однією з них, науковий спосіб падає під тиском гібридизації й викликає реакцію ірраціоналізму, так що певне псування веде до викривлення. За іншою можливістю, знання та виконання, яке залежить від знання та прямує за ним, претендують на те, щоб заміни-

III. Модерна історія

ти дію, з якої випливає ідеологія: викривлення стає результатом змішання понять.

Ірраціоналізм – протилежний близнюк раціоналізму, чий «ізм» стверджує, що все залежить і не залежить тільки від розуму. Ірраціоналізм стверджує, що розум не контролює нічого або що те, що належить до розуму, неістотне. Після означення місця нераціонального, тобто того, що не є ані раціональним, ані ірраціональним – природа Абсолюту, основа основ, спорідненість душ тощо, як додаткової гарантії та запобіжного заходу проти раціоналізму, ірраціоналізм може характеризуватися трьома ступенями дедалі більшої сили. На першому ступені стверджується, що реальне розподіляється на дві спільноти: одна, яка підпорядковується розумові та науці, і друга, яка належить до інших способів пізнання. Помилка полягає не в тому, що обмежуються відмінність між способами пізнання їхніми процедурами, а в тому що вона поширюється на предмети, щодо яких ці способи застосовують. На другому ступені науковий спосіб стає таким самим способом, як і решта, і не має жодної зверхності над ними ні за якими критеріями. На третьому ступені науковий спосіб є не способом пізнання, а культурним артефактом – чи нейтральним, чи показником декадансу. Хоч як це парадоксально, але виникнення й утвердження науки сприяють ірраціоналізмові в його трьох ступенях, порівняно з ситуацією, коли наука не існує.

Розглянемо перший ступінь. У донауковому стані нераціональному сприяє збільшення слухних пояснень, принаймні стосовно культури, яка їх продукує. Одні й ті самі реалії можна сприймати, з одного боку, раціонально, через спостереження, індукцію та висновки, а з іншого – нераціонально, через етіологічну міфологію або встановлення відповідностей між різними укладами реальності. У цьому контексті, ірраціональне майже зовсім не проявляється, хіба що на індивідуальному та ідіосинкратичному рівні. З виходом на арену науки змінюється все. Вона змушує до загальної дискваліфікації нераціонального, чи напряду, показуючи його беззмістовність, або непрямо показуючи, що нераціональне – це продукт культурного відокремлення. Наука виражається в науках, а останні входять у час. Раціональне охоплює тільки частину реального й охоплює її не цілковито – а доти, доки науки лишаються незавершеними. Тоді й з огляду на

незворотну дискваліфікацію нераціонального величезні прогалини раціонального стають сприятливими місцями для виникнення ірраціонального. З іншого боку, науковці легко піддаються позитивізму, для якого дійсні тільки наукові судження і навіть тільки судження найбільш математизованих і найжорсткіших наук, а також сцієнтизмові, переконаному, що наука покликана дискваліфікувати та замінити всі інші способи пізнання. Обидва ці відхилення неправильні, оскільки навіть найформалізованіші й найжорсткіші наукові судження можуть бути істинними тільки тимчасово, а всі способи пізнання мають власну легітимність. Оскільки позитивізм і сцієнтизм неслушні, люди знаходять для себе добрі причини для того, аби кидатися в антинауковий ірраціоналізм.

На другому ступені доннауковий стан стихійно розподіляє різні аспекти реального між відповідними способами пізнання. Фермер іде за досвідом і емпіричним розумом, щоб обробляти свої лани. Він вдаватиметься до молебнів чи до відповідних обрядів стосовно тих обставин, якими він не в змозі керувати, наприклад погоди. Якщо йому цікаво «дізнатися про причину речей», він звертатиметься до відповідних прадавніх міфів або до здатності хліба проростати. Науковий стан ліквідує цю стихійність. Наука займається всім реальним, усіма його аспектами й навіть іншими способами пізнання, які беруться як предмети наукового розслідування. Законний імперіалістичні спокуси, які повинні наштовхуватися на антисцієнтичну реакцію рівної сили. Згадаймо про наукове вивчення релігій, про редукцію, якій учені піддають їх майже безапеляційно, та про ірраціональну реакцію обурення боговірних, уражених в їхній вірі – законній в очах розуму, ані позитивістського, ані сцієнтистського. З іншого боку, наука – це спосіб пізнання, метою якого є пояснення. Воно дається наприкінці. А тим часом некомпетентні можуть вивести з цього, що наука ефективна не більше за інші способи. Проте некомпетентні всі, зокрема й науковці, варто їм вийти за вузькі межі своєї компетенції. Треба нарешті враховувати й можливі технічні відхилення. Зразковою наукою досі була фізика. З цього можна зробити висновок, що будь-яка наука має прагнути рівня фізики. Якщо якась наука не спромагається на це, значить, або відповідні науковці – не-

III. Модерна історія

здари, або ж предмети цієї науки не піддаються науковим підходам, які діють у фізиці. Звідси легко перескочити до ірраціональних висновків і переконати себе, що до цих предметів слід застосовувати інші пізнавальні підходи. Отже, ми доходимо думки, що наука стосується тільки фізичної природи й, можливо, живого світу, але людські справи їй зовсім непідвладні.

Донауковий стан не дозволяє досягти третього ступеня. Цей рівень ірраціональності є суто сучасним здобутком, і цілком імовірно, він має ідеологічне підґрунтя. У нього може бути два ідеологічні джерела. Радикальна антимодерна реакція вважає все сучасне викривленим і ознакою занепаду, зокрема науку. Така ідеологічна позиція – антагоністичний близнюк ідеології прогресу й щастя через науку. Іншим ідеологічним джерелом є антинаукова реакція, що спирається на наслідки, які вважають неприємними, або на можливі ризики застосування науки. Оскільки з розвитком науки збільшується й обсяг її застосувань, випадки реакції та ірраціональної паніки частішають у тому ж самому темпі та можуть призводити декого до радикального ірраціоналізму.

Виродження науки в ідеологію – це сучасний аналог виродження релігії в традиційному світі. Ідеологія дотична до політичних уявлень. Деякі уявлення раціональні й стосуються логіки того чи того режиму та способів його вдалого існування. Інші – нераціональні або ірраціональні. Нераціональні уявлення – це довільна інформація для політичних дій. В ієрократичних режимах інформація стосується правомірності чинної династії як намісника. У демократичних режимах вона дає змогу робити нерозв'язний вибір на засадах раціональних принципів демократії. Це – легітимні ідеології легітимації. Ірраціональні уявлення є результатом викривлень. Це може бути перехід від паразитування релігії на службі політичній владі до її викривлення на користь якійсь політичній справі, до якої релігія не має відношення: «священна» війна, громадянська війна, хіліазм. Перехід з викривленням може торкнутися також науки, переводячи її зі служби засобам політики до політики як науки. Останнім ядром модерної ірраціональної ідеології, уведеної не наукою, а за допомогою використання науки – попервах ідуть ідеологічний порив і устремління: викоринити на цьому світі всі

людські напасти, а розумування стоять на другому місці, – є редукція діяння в роблення та/або в пізнання.

Через редукцію в пізнання ідеологія стверджує, що істинне знання дозволяє напевно розв'язати всі проблеми. Досить знати, щоб змогти. А наука обов'язково знає. Отже, треба звернутися до правильної науки, щоб точно забезпечити щастя всіх. Ті, хто пов'язані з правильною наукою, мають законне право обіймати владу, щоб отримати способи вмикання когнітивного перемикача спасіння від напастей. Редукція в роблення виходить з науки. Досить знати будову машини, хоч якою б складною вона була, щоб змусити її працювати якнайкраще та запобігати чи усувати всі її несправності. Досить знати, щоб вміти робити, а коли вмієш робити, то все чудово влаштовується. Отже, ті, хто вміють робити, повинні отримувати машину, щоб керувати нею. Перша редукція серйозніша й смертельніша за другу, оскільки другу можна звести до стану підважування легітимної позиції – камералізму. Цей стан полягає в тому, щоб використовувати знання тарациональне вміння, аби знижувати ризики провалу діяння. Підважену версію камералізму можна умовно назвати «технократією».

Ідеологія має полемічний характер, оскільки вона мобілізує або нерациональні, або ірраціональні уявлення на службу політичного діяння. Викривлення ідеологією наукового знання в наукове діяння призвело до суперечної ідеологічної позиції – антимодернізму. Цілями й улюбленими приводами цього викривлення є саме ті риси, які визначають модерну добу: демократія, диференціація укладів, капіталізм, наукова раціоналізація та індивідуація.

Індивідуація

Наявні лексичні засоби дозволяють увести потрібні означення та дотримуватися їх:

– *індивід* – це спосіб існування живого виду; або – окрема істота, яка представляє певний живий вид; або – функціональна генетична одиниця, водночас як вираз, носій, передання та місце мутацій генома певного виду;

– *індивідуальність* означає риси індивіда, узяті в його окремоті;

III. Модерна історія

– *індивідуалізм* – ідеологія, яка розглядає індивіда як виключну міру всіх речей;

– *індивідуація* – становище індивіда в середовищі, яке прагне покласти на нього нинішню відповідальність за всі цілі людини.

Термін «індивід» уживають для всіх видів живого й навіть для всього реального, яке завжди складається тільки з екзистенційних окремоностей, проте зазвичай його використовують для живого світу. Термін «індивідуальність» зовсім не застосовують для видів, індивідів яких ми не можемо розрізнати, як, приміром, сардини чи мурахи; цей термін уживають для індивідів, які мають, у нашому баченні, такі риси, які дозволяють відрізнати їх від їм подібних, наприклад, собака, кіт, кінь, можливо, дерево з помітними особливостями. Терміни «індивідуалізм» і «індивідуація» вживають тільки для людського виду. Перший означає ідеологію та відповідно другорядне явище стосовно індивідуації.

Індивідуація, поза сумнівом, – ознака модерних часів. Пошук її умов *уможливлення* веде двома шляхами. Один із них указує на те, що в європейських процесах могло сприяти виникненню, поширенню та тріумфу індивідуації. Інший, менш очевидний шлях – це шлях пошуку умов, за яких індивідуація повинна мати радше позитивні, ніж негативні наслідки. Обидва шляхи стикаються, якщо виявити такі процеси, в яких індивідуація як результат певних чинників знаходить у цих самих чинниках або в їхніх паралельних продуктах умови, які дають їй змогу позитивно впливати на діяльність людини, залишаючись при цьому самою собою. Але процеси, які найкраще відповідають цій гіпотезі, – це саме європейські особливості, які ми розглядаємо. Отже, ми приходимо до переформулювання загальної тези: індивідуація є спільним продуктом усіх досліджуваних процесів; індивідуалізований індивід знаходить у цих самих процесах стільки ж схем обернення індивідуального на колективне; індивідуація позитивно сприяє цим процесам. Урешті-решт, індивідуація постає дуже важливим феноменом модерної доби.

Неважко показати, як багато з розглянутих явищ сприяли індивідуації. Демократія все перекладає на громадян: як у приватній, так і в громадській сфері, хоча, як відомо, на попередніх фазах існування людства ми знаходимо численні приклади демократій, які керувалися не індивідуалізовани-

ми, а комуналізованими індивідами. Капіталізм базується на власності, ринку, ініціативі, вплив яких на ефективне керування ресурсами тим вищий, що агентами є індивідуалізовані особини, які індивідуально користуються результатами підвищення ефективності. Можна, звичайно, зауважити, що це – недостатня причина, щоб індивідуалізація взяла гору над комуналізацією, адже, в принципі, дієвці могли б задовольнитися менш високою ефективністю. Потрібно ввести обмеження, а саме трансполітійний ринок, який не підпадає під жодний контроль, а регулюється квазіполітійною структурою. Нація знає і визнає тільки індивідів. Індивідуалізація й націоналізація взаємно зв'язані в тому, що, хоч вони й залежать від різних процесів, проте підсилюють одна одну після виникнення. Ця взаємна дія, однак, асиметрична, оскільки нація й індивід можуть дійти до точки, за якою індивід хоче вивільнитися з-під влади нації, а з боку нації таке неможливе. Нація як будова спирається на індивідів, які можуть засновувати інші будови.

Пізнання взагалі й наука зокрема мають потужні здатності до індивідуалізації, оскільки мислить індивід і він же мобілізує здібності виду. Від часів греків європейська цивілізація сильно схилилася до пізнання, можливо, більше, ніж інші цивілізації, і певно те, що вона створила науку. Поза сумнівом, схильність і створення торкаються лише дуже незначної частини обізнаних. Але навіть якщо припустити, що вони посідають вирішальне стратегічне положення, загальне поширення індивідуалізації на все європейське населення повинне мати інші причини. Такою сполучною ланкою та способом поширення може бути освіта, оскільки вона була відкритою й навіть стала обов'язковою для всіх. Своєю чергою, загальне поширення освіти може бути зв'язане з цивілізаційним відхиленням у бік знання, але також із демократією, яка вимагає знання, і з капіталізмом, якому воно потрібне. Модерна ідеологія як спільний продукт демократії та науки індивідуалізаційна, тому що звернена до індивідів, а індивіди можуть мати в ній потребу. Релігія взагалі й християнська релігія, зокрема, мають індивідуалізаційні якості, адже шляхи блаженства відкриті для підготовлених індивідів, які згодні пройти крізь їхні труднощі. Ці якості діють тільки щодо проявів справжнього релігійного покликання: вони зустрічаються рідко, але всюди. Інколи таким якостям вдається розширити своє

III. Модерна історія

коло впливу, включаючи до нього навіть скромні й невиразні прояви спрямованості на релігію. Це уможливилось тільки за модерних часів.

Усі ці чинники реальні, але вони потрібні одні одним і їм потрібна власне модерна доба, тому аналіз наражається на серйозний ризик укусити себе за власний хвіст і породити підозру в логічній помилці. Ризик цей зникає, якщо звернутися до вирішальнішого чинника – диференціації укладів. Збільшуючи та виокремлюючи ролі в суспільстві, вона перешкоджає індивідам злитися з певною фігурою. Нав'язуючи логіку кожного укладу дівцям, які в ньому діють, диференціація ускладнює рутину й вимагає від індивідів більшого. Перетворюючи будь-яку спільноту на суспільство, вона не дає індивідам розчинитися в спільноті, якщо це не нація, яка може стати притулком для індивідів, що сильно потребують спільноти, і яка приймає тільки індивідів. Діючи на всі інші згадані чинники та мобілізуючи їх собі на службу, вона змушує їх сприяти її власному сприянню індивідуації.

Усі консервативні ідеологи поділяють один і той самий страх. Якщо все має спиратися на індивідів, то все обрушиться й порине в занепад і хаос, адже полишені на самих себе індивіди скидають будь-який примус і підривають будь-яку колективну справу. Маємо визнати, що нічого такого досі не траплялося і ніщо не передвіщає, що таке може трапитися в подальшому. Чому? Загальна відповідь полягає в тому, що чинники, що сприяють індивідуації, надають їй також засоби для активної й позитивної праці на користь модернізації. Індивідуація зовсім не псує механізми й не гальмує процедури, а сприяє їхній роботі. Вона є перевагою в демократизації, у науковій раціоналізації й у диференціації укладів. Ця остання веде нас у саме серце проблеми та виявляє глибинні причини наперед установлені гармонії. Якщо звернутися до одного з висловів Норберта Еліаса та змістити центр ваги його тези, можна стверджувати, що диференціація укладів запроваджує «цивілізацію звичаїв», примушуючи індивідів стримувати стихійні прояви тілесності, емоційності й чутливості, ставлячи ці якості на службу зростаючій мозковій діяльності. І справді, що більше прогресує індивідуація, то більше витрат і вигод усіх видів діяльності суспільства переносяться безпосередньо на самих індивідів. Що більше таке перенесення індивідуальне, то частіше перед індивідами по-

стає альтернатива між оптимізацією витрат і вигод і безповоротною поразкою. Оптимізація потребує усвідомлення своєї відповідальності, яке базується на володінні собою, самовдосконаленні й увазі до іншого.

Усвідомлення відповідальності виражається та здійснюється насамперед у договірний спосіб. Індивід укладає з іншими індивідами договори з колективними цілями. Договірна група стає домінантним способом об'єднання та кооперації, що запроваджується демократизацією й диференціацією укладів. Диференціація укладів відбивається також у мережевій структурі та в інтеграції індивіда в мережі, сполучною ланкою якої він стає. Отже, запроваджується спосіб суспільного життя там, де приватне полишається політичним на його законну спонтанність і самоорганізацію в мережі, сприятливі для обміну, для поділу та для взаємного пізнання індивідами один одного, і там, де олігополярна трансполітія стихійно веде до федеративної, багаточислової та ієрархізованої структури мереж. Урешті-решт, нація пропонує індивідам спільноту, оскільки ймовірно, що людська чутливість потребує спільноти. У європейській фазі виникнення модерної доби цю роль відіграла «злагода націй», і вона відіграла її то краще, що індивіди більше потребували її. Індивід і суспільство не суперечливі полярності, це – взаємодоповні, ба навіть автокаталітичні полярності в модерному контексті. Існує наперед створена гармонія між індивідуальною й механізмами, які дають змогу використовувати її на користь індивіда і суспільства. Проте не слід ніколи забувати про людський огріх і про ентропію, яка вражає все суще. У цьому механізмі обов'язково криються недоліки.

Типові події індивідуації незчисленні в прямому сенсі слова. Оскільки вона стосується самих виробників подій, то її виникнення та поширення неминуче торкаються всіх способів вироблення в усіх укладах. Можна висунути постулат, що жоден модерний феномен не зміг уникнути її влади. Можливі дослідження теж незчисленні, і їх можна вести двома паралельними шляхами. На одному з них виявляють усе, що йде в напрямку, очікуваному теорією, а саме, що в кожному укладі фактичний дієвець має тенденцію бути індивідом, а вже не групою. Економічний агент стає підприємцем, найманим працівником, споживачем. У політиці встанов-

III. Модерна історія

люється правило: «одна людина – один голос». Шлюб ґрунтується на взаємній згоді двох індивідів. Індивіди прагнуть обирати самі свій стан у житті й у суспільстві. І так далі. На другому шляху пересвідчуються, що соціальний зв'язок спирається чимраз більше на договірні стосунки і на мережеву систему, а вони об'єднують і зв'язують переважно індивідів. Підприємство прагне стати вузлом договорів між індивідами. Шлюб є договором між двома індивідами, в якому не беруть участі родини. І так далі. Заглиблюватися в незчисленне не має сенсу, а результатом такого заглиблення можуть бути тільки набридлі компіляції. Досить взяти з цього методологічний урок, а саме, що будь-яке наукове дослідження певного аспекту модерних суспільств слід прив'язувати до гіпотези індивідуальності, договорів і мережевої структури та триматися її, якщо таке дослідження прагне справді виявити реалії та знайти пояснення.

Результативнішим і пліднішим було б спробувати знайти той прихід модерного, який одночасно відбиває перемикання колективного на індивідуальне й торкається безпосередньо індивіда. Модерна диференціація етики надає таку нагоду в проблематиці особи. Етика – це порядок призначення душі, цілі цілей, тієї цілі, за межами якої неможливо діяти. В історіях людства вирізняються три фундаментальних режими етики. У духовному режимі вона розчиняється в звичаях: гуманізація не відрізняється від акультурації, яка діє в колах, де бувають індивіди. У релігійному режимі зміст етиці надається релігійним шляхом. Точніше кажучи, хорошим життям є життя, визначене отриманим Одкровенням, а правильне життя від цього не змінюється, хіба що стани, обов'язки та чесноти отримують священне схвалення і в їхньому числі проявляються суто релігійні, наприклад, чесноти віри, надії та добродітності, яких вимагає християнство. Диференційований режим зворотний попередньому. Правильне життя більше не приводиться до Абсолюту як його гаранта, а спирається на те об'єктивне й фактичне підґрунтя, що вільний вид обов'язково має ціль, а цілі обов'язково спираються на стани, обов'язки та чесноти. Хороше життя може отримувати об'єктивні означення, незалежні від будь-якого постульованого та/або такого Абсолюту, в який вірять. Ці три режими не можна плутати з трьома стадіями, які досі позначали біографію людства. Духовний режим бере гору в трьох

світах, оскільки він найбезпосередніше доступний. Релігійний режим базується на появі релігій загального спрямування, стосується всіх, хто має виражені релігійні нахили й відповідають цьому призначенню, і він може глибоко позначити собою звичаї. Через це релігійний режим може коливатися в одному напрямку – аж до злиття з духовним режимом і в іншому – до точки, в якій можна відчутти наближення диференційованого режиму.

Диференційований режим ґрунтується, з одного боку, на секуляризації та розвінчанні міфів, а з другого – на індивідуалізації. Уважне дослідження етнографічної документації дозволило б, можливо, знайти ідіосинкратичні зразки індивідуалізації в первісному світі. Відповідні процеси зустрічаються в традиційних дозвільних класах. Їх часто позначають як «філософії», надаючи цьому слову сенс «школи життя», а не «пізнання основ». Диференційований режим не стосується правильного життя, оскільки воно – з огляду на його об'єктивне вкорінення в ціль людства – має однаковий зміст у трьох режимах. Він стосується хорошого життя, завдаючи йому двох істотних змін. З одного боку, воно стає приватною справою, яка стосується тільки індивіда. Ця зміна робить з нього типовий, якщо не виключно модерний предмет, оскільки вона пов'язана безпосередньо з демократизацією, диференціацією та індивідуалізацією. Друга зміна не така явна. Коли індивід свідомо чи під примусом переходить від модерності до диференційованого режиму, він може обирати тільки з трьох можливостей. Він може свідомо повернутися в *mos maiorum*^{*}, тобто в духовний режим, але це навернення стає складним і непевним у світі, який змінюється в масштабі людського життя. Він може піти релігійним шляхом, але вірі не накажеш: треба вміти відповісти на заклик, який може не пролунати. Він може знайти найвище призначення у внутрішньосвітовому. Проте призначень може бути декілька, а вибір неможливо обґрунтувати раціональним вирішенням. У такій ситуації єдиним виходом для індивіда буде знайти такі призначення, які найбільше йому підходять: отже, вирішальним моментом стає знання самого себе.

Ці засновки ведуть до, можливо, найважливішого запи-

---

* Предківський звичай (лат.).

III. Модерна історія

тання модерної доби: як уявити індивіда, здатного прийняти виклик диференціації етики? Відповідь полягає в тому, що його слід означувати як особу. Вона ставить нове запитання: чи сприяє модерна доба персоналізації індивіда? Свобода виду має для індивіда три істотних наслідки. Вона означає людську природу як сукупність програм, притаманних виду, які мають бути відкритими й розвинутими. Ці програми вміщують у себе перемінливі культурні означення. Ступені свободи, відкриті специфічною потенційністю та культурною актуалізацією, настільки високі, що кожний представник виду визначається ідіосинкратичними рисами, які роблять його відмінним від усіх інших. Кожний людський індивід складається з трьох основоположних рівнів реальності. Специфічний рівень означає його як живого, тваринного, хребетного, ссавця, людину, вид живого з його відмінними рисами: свободою, фінальністю, раціональністю, погіршеністю. Культурний рівень надає йому акультурацію, засвоювану в соціальних колах – від сім'ї до цивілізації. Ідіосинкратичний рівень є неодмінно характерною та особистою манерою індивіда бути гуманізованим. Знову вступає в дію свобода й дозволяє мати певний люфт у підгонці цих трьох рівнів. Зі ще не з'ясованих причин наголос можна робити в односторонній спосіб на одному з трьох рівнів, який уможлиблює втілення індивіда в трьох *фігурах*. Але може статися також і таке, що три рівні будуть підігнані бездоганно і кожний буде на своєму місці: тоді індивід утілюється в одній особі. Потрібна досконалість підгонки надає особі статус ідеалу, до якого завжди закликають, а досягти його ніколи не можна. Кожний індивід має обов'язком свого стану індивіда стати якомога більше особою: його гуманізація зливається з його персоналізацією. Але кожний знає більшої або меншої поразки, тому людські особи завжди більшою чи меншою мірою зводяться до статусу фігури.

Проблематика веде до запитання, сформульованого так, що на нього не можна знайти відповіді. Індивідуація полягає в тому, щоб покласти на індивідів турботу й відповідальність за всі цілі в усіх укладах. Така довіра вимагає, щоб індивідуалізовані індивіди спромоглися стати особами, радше ніж фігурами. Індивідуацію здійснює модерність. Вона вимагає, отже, осіб – під страхом зриву. Якою мірою модерна доба сприяє або не сприяє персоналізації? Ця проблематика зму-

шує позначити два класи подій і симптомів, одні з яких продукує сама диференціація етики й персоналізація, якої вона вимагає, а інші виражають успіхи й поразки цієї останньої. Щодо першого класу симптомів дослідження, в принципі, можливе. Щодо другого, то історик лише має змогу висувати слухні судження.

Найпомітніші *вираження диференціації* стосуються виникнення диференційованого режиму поза межами духовного та релігійного режимів, успадкованих від традиційної фази. Відірваність від духовного режиму потребує усвідомлення з двох точок зору. Дієвці мають переконатися, що звичай відносні, змінні й залежать від особливих чинників: це – точка зору Монтеня, Паскаля і Декарта, хоча Декарт не виключає можливості науки звичаїв, яка звела б їх у ранг причини. Дієвцям слід також усвідомити, що відносність звичаїв не має відношення до відмінності між злом і добром: це – позиція Канта. Таке усвідомлення має привести до переконання, що правильне життя має своє означення та загальний, такий, який можна виявити й передати, зміст. Вінцем є «республіканська», «буржуазна» і «вікторіанська» мораль, яка домінує в ХІХ ст. аж до 1950-х рр. Вона легко піддається докорам у лицемірстві, а їх можна підтримувати ідеологічними аргументами, які вводять два відгалуження.

На думку одних, правильне життя викривлене цивілізацією і зводиться до примітивної невинності. Цей фантазм є, очевидно, загальнолюдським, «ностальгією за палеолітом». Її можна помічати в стані більш-менш систематичних слідів і мрій на різних ареалах. Вона посилюється під тиском модернізації, відбивається в краще побудованих прояхах, як, наприклад, у Жан-Жака Руссо, і головно завойовує прихильників серед населення взагалі. Перші прояви цього відгалуження зустрічаються в романтизмі, відтворюються в русі юних мандрівників у Німеччині та набувають крайнього вираження у гіппі. За іншим відгалуженням, уважається, що правильне життя спотворене зсередини структурним недоліком «суспільства» і «системи». Починати слід зі зміни системи: «революція» приведе до правильного означення й до правильного змісту. Це – яскравий приклад нелегітимістської ідеології. Досить, щоб владу захопили її прихильники, і тоді всі відчують на собі ідеократію та наслідки більшовицької або нацистської моралі.

III. Модерна історія

Відхилення більш-менш ясно і прозоро ставлять етичну проблему хорошого життя поза духовним режимом. Ті, що відчують ностальгію, пропонують спосіб життя, який відповідав би природному, і ці їхні заклики можуть набувати найрізноманітніших форм – від піших прогулянок лісом аж до усамітнення на пустих просторах Нью-Мексико чи Авейрону. Ідеологи обіцяють ідилічне життя, хоча й ніколи точно не описують його: а поки воно настане, треба терпіти жорсткі умови, нав'язані тими, хто знають, або ж відмовитися, тобто усунутися. Невикривленій модерній моралі майже цілковито невідоме хороше життя. У стані незнання вважається, що хороше життя і життя правильне збігаються: присвячуючи себе обов'язкам свого стану, ми ведемо щасливе життя. Це, можливо, правильно, але тут можна знайти слушний аргумент для звинувачення в лицемірстві. Пояснення імпліцитного може й справді привести до такої формули: усі будуть задоволені, якщо кожний знаходитиметься на своєму місці. Це – ідеальна конфуціанська консервативна формула, яка обґрунтовує панівний порядок речей.

Віддалення від релігійного режиму делікатніше й вимогливіше і проявляється у різноманітніших і більш виражених симптомах. Воно спирається на три окремі прояви усвідомлення. Одні з них пов'язані з диференціацією самого релігійного як самостійного укладу. Диференціація викликає політичний процес секуляризації і пізнавальний процес розвінчання міфів. Інші переконують, що відмінність між добром і злом і їхній зміст не залежать від віри в якийсь Абсолют. Такі прояви свідомості повинні привести до точки, в якій з'являються такі два однаково безглузді твердження: «Не можна робити абищо, тому що так велить Бог, а Він карає грішників» і «Бога немає, а отже, можна робити що завгодно». Останні прояви усвідомлення змушують визнавати, що шлях до Абсолюту є певним хорошим життям серед кількох можливих. Це визнання проявляється, з одного боку, у відкиданні думки, що безбожний гуманізм веде індивіда до відчаю, а суспільство до катастрофи, а з іншого – не тільки в політичній, а й у етичній легітимності звернення до релігії. Ця точка зору дає дієвий підхід для того, щоб зрозуміти й пояснити статус християнства в Європі з XVI–XVII ст. Вона дозволяє розподілити події по політичних, пізнавальних, етичних рубриках і прив'язати до кожної рубрики ту проб-

лематику, яка їй підходить. Після виділення етичної проблематики згідно з запропонованою лінією стає можливим упорядкувати величезний історичний матеріал, витягнувши на поверхню його сенс, тобто хаотичне й конфліктне дослідження правильної позиції. Вона спирається на два кінцеві судження: правильне життя отримує своє означення й об'єктивний зміст у призначенні людини; хороше життя може отримати кілька означень і змістів, між якими неможливо зробити раціонального вибору: в індивідуалізованому світі кожному належить знайти свій шлях і йти ним. На цю гігантську трансформацію, яка вивела за межі духовного і релігійного режимів у диференційований режим, знадобилося майже чотири століття. У 1960-ті рр. завдяки найрізноманітнішим – позитивним і негативним – вибухам відбулося якщо не завершення трансформації, то принаймні її перехід у статус очевидного.

Проблематику особи й персоналізації виявити складніше. У цьому плані можна виділити два слушні судження. З XVI ст. спостерігається збільшення всіляких *виховних трактатів*. Їхнє продукування відтоді не припинялося й триває дотепер. Цей жанр спирається на два постулати. Один із них стверджує, що людська істота не стає людиною спонтанно: вона повинна пройти навчання, а це означає, що людство – це продукт гуманізації. Другий твердить, що можна знати механізми та способи, які оптимізують навчання людства, і що, знаючи їх, ми здобудемо вміння: виховання можна звести до освіти. Щоб включитися в наявну проблематику, потрібно було б перевірити, якою мірою ця література висуває, вхоплює, мислить, розвиває, формулює – або ні – думку, що метою виховання має бути особа, означена як людська особа, покликана стати самою собою в окремому середовищі.

Виразнішим виявом згадуваного явища виглядає інший літературний жанр – *роман*. Сам цей жанр є виразом індивідуалізації – як у тому сенсі, що роман, розповідаючи окремі історії життя, індивідуалізує героїв, так і в тому, що читачі повинні, зі свого боку, зазнати індивідуалізації, щоб зацікавитися цим. Крім того, героям важко не зображати людських типів, хоча й ідіосинкратизованих у певному середовищі, щоб виглядати живими й достовірними. Чи означає це, що герої романів подаються як особи? Навпаки. Герої – це персонажі, фігури, майже завжди негативні з XIX ст. і де-

III. Модерна історія

далі більше в ХХ. Оскільки літературна творчість не полягає в тому, щоб передавати результати соціологічних обстежень, то немає жодних шансів, що негативні персонажі виражають діагноз сучасного людства. Процес тут зовсім зворотний. Романіст наперед складає свою думку про стан людства, а потім створює переконливих персонажів. Чому ця думка систематично негативна? Можна було б запропонувати таку слушну гіпотезу, що ця думка відображає виникнення етичної проблематики й спільне, стихійне та/або ідеологічне почуття, буцімто псування природи бере гору над природою. У романічного жанру є свої види спеціалізації, наприклад повчальний роман. Це більш пряме й точне вираження усвідомлення того, що індивідуалізація не стихійне виконання якоїсь програми, а процес, який може завершитися добре або погано. Задум Монтеня – особистий щоденник, автобіографія – просуваються ще далі в напрямку виникнення в свідомості індивідуалізації, персоналізації та персоніфікації. Проблематика диференціації етики дає змогу принаймні зібрати всі ці історичні продукти в одному спільному класі та зрозуміти їхню збагненність.

Тема *модерності особи* ставить проблему документів, на які можна спертися, щоб досліджувати її в позитивний спосіб, порівнюючи гіпотези й факти. Таких документів бракує, принаймні нині. Проте вже й зараз можна збирати певні ознаки даних про реальність у непрямий спосіб. Якби модерні індивіди не були точно особами, а досі були персонажами, катастрофи були б неминучими. Але ми не бачимо цих катастроф, отже, індивіди спромагаються більш-менш добре, але не надто погано виконувати умову персоналізації. Катастрофи є виявом спотворення природи. Відсутність катастроф пояснюється тим, що ці вияви, хоча й дуже реальні й дуже прикриті, недостатньо поширені назагал і не мають досить вираженої тенденції до поширення, щоб модерні суспільства вибухали. Які чинники можна було б уявити й виявити, щоб спробувати пояснити це обмеження? Можна уявити природні даності та соціальні обмеження, які мали б такі ж самі наслідки, що й на чесноти: чесноти рідкісні, але й виражені пороки теж. Найімовірнішим є не-порок, оскільки він споживає менше психічної енергії та дозволяє викручуватися в житті.

Правдоподібне еволюційне судження може привести до

виявлення біологічних природних даностей. Людство – це живий вид, просіяний крізь генетичне сито природного добору. Воно зазнало перетворень, які дають змогу краще розв'язувати проблеми, що постають перед представниками виду в цьому середовищі. Добраний у такий спосіб людський вид має три згадані ознаки: свободу, фінальність і раціональність, які передбачають четверту: погіршеність. Перші три риси матеріалізують людські індивіди, які означаються трьома рівнями реальності. Таке розмаїття має адаптивний характер. Кожний індивід отримує в генетичний спадок «посаг» виду, хоча генетичні чи вроджені uszkodження можуть обмежити або зірвати гуманізацію. Індивіди піддаються акультурації, хоча недоліки виховання й освіти можуть послабити їхню людську природу. Вони дуже відрізняються один від одного, а однорідна однаковість може зірвати культурні пошуки й приректи вид на потенційність. Надмірний розрив між трьома рівнями може зруйнувати механізм і зіпсувати адаптацію. Природний добір *повинен був* скористатися таким біологічним і генетичним механізмом, який мінімізує ризики. Найімовірніші й найпростіші, коли йдеться про незчисленні зв'язки, статистичний механізм і гаусівський розподіл на нормальну більшість, дефективну меншість і меншість виняткову. Остання меншість робить честь людству. Вона постає кандидатів на перетворення природи. Більшість постає нормальний людський матеріал, достатній, щоб продовжувати біографію людства. Це судження задовольняє вимоги здорового глузду. Розшифрування людського генома повинне просунутися набагато вперед, щоб надати йому повного наукового статусу. Поки що ми маємо справу з евристичною гіпотезою.

Урахування соціальних обмежень і використання стратегічних міркувань виходять за межі цього періоду. Жити – значить, діяти, і діяти в даному середовищі, успішно або не надто неуспішно розв'язуючи проблеми, які ставить це середовище. Модерна доба – це нове загальне поле культурних можливостей, відкритих людству як суб'єктові об'єднаної історії. Це – середовище, в якому індивіди змушені жити. Воно потребує їхнього специфічного рівня, оскільки поле загальне, а суб'єктом є людство: це – значне обмеження, яке слід розглядати поза межами його окремого культурного кола, навіть якби воно було так само наближене до загального,

III. Модерна історія

як наближена до нього та чи та цивілізація. Мобілізується їхній культурний рівень, оскільки змістом поля є культурні можливості, а вид має тільки культурну реальність: це – значне обмеження, що спонукає знайти або вигадати небачену акультурацію. Зрештою, пробуджується ідіосинкратичний рівень індивідів, оскільки поле нове, а рівні культури знаходяться у потенційному стані: це – непереборне обмеження, спрямоване на найобдарованіших, аби вони довели свою самобутність і виробляли щось небачене, а також на більшість пересічно і звичайно обдарованих, аби вони орієнтувалися в світі, який зазнає перетворень, маючи єдиним своїм компасом смаки, нахили, улюблені речі або, ще простіше, відразу, огиду чи ненависть.

У цій точці можна вводити природні даності. Виняткова меншість знаходить це модерне середовище, що збуджує своєю новизною та непередбачуваністю, дістає від нього задоволення й має всі можливості адаптуватися до нього, щоб щасливо діяти в ньому. Більшість підштовхують до пристосування в ньому, щоб вона не зазнала надто великої поразки й мала можливості діяти в ньому більш-менш успішно. Дефективна меншість зазнає більшої чи меншої поразки, як це з нею трапляється в будь-якому середовищі. Оскільки розподіл є статистичним, то він не жорсткий, так само як не жорсткі й межі між трьома зазначеними групами. Існує, отже, деяка непевність щодо цих меж і можливість появи історичних обставин, які сприяють певному розширенню тієї чи тієї групи.

В основі всіх цих гіпотез лежить одна й та сама загальна думка. Людський вид і його представники оснащені нормально, щоб нормально жити в усіх середовищах, нормально створюваних ними, незалежно від розглядуваної стадії еволюції людства. Ця гіпотеза виглядає розумною. Її підтверджують явні факти з первісного і традиційного світів. Не виявлено жодного факту, який би заперечував її стосовно модерного світу.

Індивідуалізація може призводити до незадовільного тлумачення та до неприємних наслідків. Характерна риса індивідуалізації – пробудження в індивіда почуття відповідальності. Тільки індивід може вирішувати на свій страх і ризик, в яких видах людської діяльності він братиме участь. Це – вияв свободи виду в його представниках. Так само як свобода

виду поєднує незапрограмованість, раціональність і фінальність, так само її втілення і вияв у індивідуальній свободі означають нинішню здатність робити свідомий прямий вибір – політичний, економічний, релігійний, етичний, технічний, морфологічний тощо під страхом невдачі. Така слухна позиція створює чимало джерел для спотворень і викривлень. Дехто може чіплятися за абсурдну думку, що цілі людини і задачі, в яких вони втілюються, індивіди можуть реалізовувати самостійно, тоді як діяльність людства вочевидь вимагає груп, мереж і морфологій. Точне тлумачення вимагає, щоб вони охоплювали тільки тих індивідів, які просять про це, які були прийняті й зберігають право виходу, а також щоб організації та інституції завжди поважали свободу індивідів і максимально зверталися до їхньої відповідальності. Можуть з'явитися нові види денатурації, якщо групи заперечуватимуть свободу індивідів або якщо індивіди ігнорують неодмінність і логіку груп. Інші ідеї виглядають щонайменше так само неправомірними. Відповідальний індивід не може мати тільки права. Він обов'язково має зобов'язання, що визначаються станом, якій він обіймає, починаючи зі стану людської істоти. Механізм людства не можна звести до обслуговування індивіда. Останній має обов'язок гуманізації й виконує його, обслуговуючи механізм людства і живлячись від нього. Абсурдність можна довести до твердження, що індивід є мірою всіх речей. Цей абсурд одразу стає кримінальним, якщо його застосувати до етики як правильного життя.

Усі ці викривлення та спотворення виражаються в термінах «я-его». Це – вираження індивідуалізму як незаконної ідеології, оскільки легітимна версія відбиває вимогу індивідуальної відповідальності в усіх видах діяльності людини в контексті, який її заперечує чи обмежує. Як завжди, у царині ідеології, питання стоїть про те, щоб вирішити, чи індивідуалізм замикається в своєму пізнавальному статусі й може торкатися, псувати та зводити тільки інтелектуалів, що не матиме наслідків, хіба що в формі когнітивної шкоди, чи він може мати справжні наслідки для достатньої кількості видів індивідуальної поведінки, щоб – через агрегування – модерна історична матерія була цим виразно позначена. Можна спокійно давати загальну відповідь. Обмеження надто значні, щоб індивіди могли дозволяти собі фантазії такого

III. Модерна історія

штибу. Якщо вони наважаться на це, то санкції будуть миттєвими й коштуватимуть дорого. Так, приміром, перекопати себе, що підприємство знаходиться на службі тих, хто на ньому працює, і діяти відповідно – не слушний спосіб досягти успіху на підприємстві та забезпечити успіх підприємства в конкуренції з рештою. Такі розрахунки, за які доводиться дорого платити, ґрунтуються на бракові раціональності. Ті, хто потерпають від нього, становлять дуже меншісну групу, яка поповнюється генетичним, психічним, соціальним шляхом. Такі індивіди можуть переживати трагедії чи завдавати локальної шкоди, але небезпека того, що вони можуть довести модерну добу до її загибелі, нульова. Між веселими ідеологічними витівками *люмпен-інтелігенції* та маргінальністю інвалідів слід бачити можливість виникнення феноменів, які займатимуть проміжне положення: вони досить загальні й поширені, щоб бути помітними і змістовними, надто мало вирішальні, щоб сколихнути підвалини модерних суспільств. Уяву про них може дати розумовий експеримент.

Припустимо, що деякі товари подають як «твори мистецтва». Припустимо також, що витвори мистецтва відірвані від будь-якої мети й замість створюватися для політичних, релігійних чи ігрових цілей вони стають для самих себе власними цілями. Причини цієї дивини й навіть цієї абсурдності – виробництво без мети не має для людини жодного сенсу – лежать на поверхні. Це – ті ж самі процеси модерної доби: демократизація знищила політичні та ідеологічні замовлення ієрократій; розвінчання міфів і дехристиянізація звели майже нанівець релігійне замовлення; капіталізм перетворює всі звичні цінності на торгові цінності та сприяє професіоналізації кваліфікації; плебеїзація на шкоду аристократизації придушє смак і підриває передання культури в розумінні культурної людини; ідеологізація може зваблювати митців і трансформувати їх у інтелектуалів, які зневажають буржуа та готові знайти для мистецтва альтернативні цілі: присвячення себе якійсь справі, навіть нігілістській, або відкриття нових істин. Припустимо, кінець кінцем, що єдиними усталеними критеріями оцінки творів є оригінальність, суб'єктивність чинника і чутливість аматора з огляду, з одного боку, на індивідуацію, а з другого – на логічне обмеження: відірвана від цілей продукція вже не корисною, а це ди-

скваліфікує критерії ефективності й адекватності для оцінки і залишається тільки критерій приємності та чутливості. Першим і останнім критерієм для оцінки витвору мистецтва стає чутливість, схвильована красивим, високим, жахливим, потворним, фантастичним, цікавим, інтригуючим, новим, дивовижним... Зважаючи на те, що чутливість може бути більш-менш сприйнятливою та добре натренованою, смак може стати професією.

Розумовий експеримент полягає в спробі відповісти на запитання: якщо припустити, що всі ці умови виконані, то чого слід очікувати в плані мистецького виробництва, наприклад живописного й скульптурного? Відповідь сама собою зрозуміла, і її легко перевірити реальністю: прискорене освоєння всіх імовірних видів формалізації та матеріалізації з результатами в усьому і в абичому; збиті з пантелику, зацікавлені, приголомшені, обурені й, урешті-решт, байдужі аматори; поява ринку мистецтва у вузько економічному розумінні; люди зі смаком, перетворені на економічні чинники, що продають свої знання спекулянтам і збагатилим плебеям; формування груп тиску в середовищі торговців мистецтвом, щоб отримувати на політичному ринку фінансування їхньої діяльності та їхньої продукції за рахунок державних коштів; занепокоєність можновладців і салонних завсідників тим, аби не пропустити останній авангард чи не помітити прихід наступного. Уявімо найгірше: що ці надмірності призводять до абсолютного зникнення живопису й скульптури. Це неймовірно, але припустимо таке. Що має статися? Те ж саме, що сталося з меланезійським мистецтвом «кула»: не буде ні «кула», ні скульптури, ні живопису! Уже майже остаточно встановлено, що людство не може обійтися без зображень у двох або трьох вимірах, але воно може вижити без наскельного мистецтва, без єгипетської скульптури... і без станкового живопису. Хтось десь колись може винайти щось таке, що стане новою вихідною точкою для нових процесів.

Ця картина є нарисом, але в ньому зібрані основні риси модерних суспільств за чотири століття, риси, які можна було ледь-ледь помітити в XVI–XVII ст., які ставали чимраз виразнішими з XVIII і аж до середини XX ст. і які стали сліпучими починаючи з 1960-х рр. цього бурхливого століття. Можна стверджувати, але не можна довести, що ці шістдесяті роки стали кульмінаційною точкою переходу і що вже

III. Модерна історія

протягом приблизно одного покоління модерність почала закріплюватися в існуванні та в часі. Цей діагноз стосується європейського та західного ареалу. Інші культурні ареали ще більше або менше перебувають в стані переходу, якого виявилось неможливо уникнути. Цей висновок веде до дилеми: чим є модерність – європейською примхою, яка поширюється на весь світ або ж випадковим виникненням чогось небаченого й нечуваного, що стосується всього виду? Друге запитання видається переконливішим і пліднішим.

Висновки

Спробуємо уявити собі людину палеоліту і помістити її на лінію вододілу між світом палеоліту, який людство безповоротно покидало, і світом неоліту, в який воно вступало так само безповоротно. Що вона могла б бачити? Щодо минулого, то вона могла, якби наділити її вичерпним знанням, сприйняти, зрозуміти й пояснити, з одного боку, світ палеоліту – що визначається стадом, полюванням і збиральництвом, не надійним демографічним становищем, виразною схильністю до монотеїзму... – як поле можливостей, відкрите для просування людства вперед, а з іншого – актуалізації, що здійснювалися незліченними крихітними людствами в світі впродовж минулих десятків тисячоліть. Щодо майбутнього, то вона не могла зазирнути далі тьмяного уявлення про неолітичний світ, заснований на виробництві, війні, соціальному розшаруванні, політизації, концентрації влади, плюралізації релігійного чинника... Актуалізація, здійснювана культурними різновидами виду впродовж майбутніх десяти тисячоліть, ніяк не може бути нею досягнута – навіть у її найзагальніших контурах. Це фундаментальне і остаточне незнання пов'язане з випадковістю історій людства, а сама вона кориниться в свободі виду. Наша примарна людина палеоліту не могла мати й найменшої уяви про те, якими будуть традиційні історії в світі. Вона не могла піти далі справедливого твердження, що неолітичний епізод відкриває ширше поле для людської пригоди, ніж палеолітична фаза, і наближає вид на невідому кількість величин до його природних здібностей.

У цьому нарисі ми намагалися стати на аналогічну історичну позицію, постулюючи, що людство переступило через новий поріг і покинуло неолітичний світ, щоб увійти до модерності. Ми спробували виступити в ролі людини неоліту, яка стоїть на лінії розмежування між двома світами. Обидві ситуації й позиції однакові за винятком одного моменту: жодна палеолітична людина не змогла б зайняти цю позицію,

оскільки перехід розтягнувся на тисячоліття, і жодна людина не могла його відчувати. І навпаки, перехід між традиційним і модерним світом був настільки прискореним, що масштаби часу, прив'язані до темпів історії та людського життя, надзвичайно зблизилися. Нинішньому спостерігачеві людської пригоди поталанило так, як поталанило б геологові, якби «дрейф континентів» прискорився до темпу людського життя, тобто до темпу приблизно в одне століття.

Ми – неолітичні люди, поставлені між двома полями можливостей, двома світами, двома історіями. Неолітичний спостерігач зазнає пізнавальних обмежень, ідентичних тим, що тяжіли над його палеолітичним попередником. Дивлячись у минуле, він здатний, у принципі, пояснити все, що відбувалося. Його завдання щонайменше подвоєне, оскільки він має реконструювати два окремі світи та пояснити дві різні лінії актуалізації. Ми віднесли неолітичне перетворення до кінця останнього четвертинного льодовикового періоду. Спостерігач із палеоліту міг би сформулювати гіпотезу перетворення та перевірити її на тих процесах, які вже можна було виявити. Неолітичному спостерігачеві відома реальна актуалізація, виведена традиційними групами людства з нового поля можливостей, і він може охарактеризувати її як відповідну кількість випадкових історій, актуалізованих серед безлічі інших можливостей і залишених у потенційному стані. Якщо слухна гіпотеза про модерну добу як про третю стадію, в яку ввійшло людство, спостерігач може спробувати знайти в неолітичних процесах причини нового перетворення. Нам здалося, що ми знайшли їх у самотності традиційної історії Європи – у ненормальності неімперіалізації, а також у породжених цим особливостях: стабільні королівства, олігополярна трансполітія, помірні ієрократії, нації, федеративна ієрархізована і багатоцентрива цивілізаційна мережа. Ці особливості, своєю чергою, дали змогу створити умови уможливлення загальностей, які визначають нову фазу людської пригоди: демократизація, диференціація укладів, капіталізм, наукова раціоналізація та індивідуація.

Неолітичний спостерігач знає достеменно, що перетворення людини палеоліту на людину неоліту точно таки відбулося, що воно трансформувало не людську природу, яку можуть порушити тільки генетичні мутації, а її культурні вия-

ви, і що нова ситуація розширила поле можливостей. Палеолітичний спостерігач не міг бути в цьому певним, він міг лише передчувати це та сформулювати відповідну гіпотезу. Його нинішній двійник знаходиться в аналогічному становищі. Він не певен, що переживає нове культурне перетворення, він може лише висунути таку гіпотезу й залишити своїм далеким майбутнім правнукам турботу про її перевірку. Гіпотеза – хай і непевна, ба навіть хибна – дає змогу кинути погляд на нинішній світ, який не піддається жодному ідеологічному отруєнню, хоч з якого боку воно надходить. Можна з певністю стверджувати: якщо перетворення й відбувається, воно не торкається людської природи: те ж саме людство, дивовижне як вид і гідне жалю через своїх представників, яке вже виробляло природні й традиційні історії, вироблятиме історії модерні. Так само точно й те, що нове поле можливостей буде багатшим на культурні потенційності, ніж два попередніх, і ще більше наблизить культурне людство до своїх природних здібностей. Це зростаюче наближення не має нічого спільного з уявним прогресом ані виду, ані його представників, ні з їхніми успіхами. Вільний вид залишається остаточно скривдженим природою в своїх представниках, які завжди однаково зазнають поразки в досягненні людських цілей.

Найменш суперечним судженням є останнє: якщо гіпотеза перетворення слухна, то неможливо нічого знати заздалегідь ані про майбутні актуалізації, ані про історії, які їх породжуватимуть. Незнання майбутнього настільки безпросвітне, що неможливо навіть пророкувати вічне продовження особливостей-загальностей, основоположних для постульованої модерної доби. Можуть постати справжні сценарії, які передбачають зникнення демократії, диференціації, науки, індивідуалізації або кожної окремо, або кількох із них, або всіх разом. Ніхто не може передбачити, чи збудеться той чи той сценарій, який саме, коли, як і з якими наслідками. Щонайбільше – можна стверджувати: якщо підвалини сучасності мають бути зруйновані, то вони все одно маячитимуть на культурному горизонті людських дієвців. І справді, людство ніколи не повертається назад, принаймні його відступи ніколи не стають проявами цілковитого забуття. Можна навіть уявити воєнні, екологічні чи демо-

графічні катастрофи, які скоротять вид до кількох мільйонів індивідів і повернуть їх до стану палеоліту. Ці індивіди або деякі з них збережуть знання чи передчуття неолітичних і модерних можливостей. Саме це передчуття змінить усе й допоможе людству не починати знову свою пригоду з тієї самої вихідної точки. Історії людства випадкові, непередбачувані, збагненні й незворотні.

Якщо підвалини модерності залишаються міцними й стійкими, дослідження дадуть змогу перевірити їхню плідність і розмаїття. Проте нинішній спостерігач не може передбачити будь-яку актуалізацію в жодному з укладів діяльності. Демократизація може стабілізуватися в демократію, але політичний режим задовольняється визначенням правил гри, він не організує ігрові партії, ба більше, не розіграє їх. Диференціація укладів сприяє творчості людини, і при цьому ніхто не може знати, на що саме вона здатна навіть у найпростіших речах. Очевидно, що людським суспільства потрібна будова, щоб забезпечити їхню зв'язність і єдність, і досить певно відомо, що будови, винайдені протягом палеолітичної та неолітичної фаз застарілі й не відповідають модерній фазі. Отже, одна або кілька нових будов нині ще визрівають, і спробуй знайти того кмітливого, хто міг би наперед описати їх. Наука зберігає цілковите мовчання щодо майбутніх процесів. Не виключено, що людська природа ховає в собі ще один або декілька способів пізнання, які перебувають у потенційному стані, як це було з самою наукою протягом десятків тисячоліть. Ніхто не знає, що відкриють науки та як будуть застосовуватися їхні відкриття, ніхто не знає також, чи не відкриють ще не наявні науки простори, про наявність яких ніхто зараз і гадки немає.

Урешті-решт, індивідуалізація сама собою не розкриває, як використовуватимуть її індивіди. Навпаки, вона робить їх ще непередбачуванішими, ніж у ситуації, коли вони прагнуть розчинитися в спільноті, збільшуючи їхні ступені свободи. Єдиною певністю є те, що за відсутності генетичних перетворень, які діють на людський біологічний механізм у його основах, ступені свободи, виділені індивідові, не дозволять йому звільнитися від людської природи. Щодо того, чи можливі такі перетворення, чи відбуватимуться вони або ні, чи здійснюватимуться вони випадково або через свідоме втру-

чання людини, якими будуть їхні прояви та наслідки, то на ці запитання настільки важко знайти відповіді, що нерозумно їх навіть ставити. Людська природа залишається незмінною в своїй непередбачуваній історичності: одна й та сама дивовижна й скривджена природою тварина продукує без упину водночас непередбачувані та збагненні історії. Усе схиляє нас до думки, що третій етап людської пригоди не уникне цього обмеження.

Глосарій

Аристократія – спільнота родів, які контролюють позиції влади, авторитету та багатства, достатньо незалежні від центрального апарату політичної влади, щоб перетворити свої позиції на контрвладу.

Гуманізація – актуалізація індивідуальних потенційних можливостей у напрямку досягнення цілей людини; етика є укладом, що відповідає за гуманізацію; цивілізація може бути визначена як формула гуманізації – максимально узагальнена, хоча й не всезагальна.

Дворянство – трансформування шляхом законного та ідеологічного затвердження еліт суспільства в стан чи уклад, що увінчує ієрархію суспільства; за наявності означених релігійних еліт вони мають першість перед дворянством.

Диференціація укладів – тенденція кожного укладу діяльності сформулювати свою мету, зосередитися на ній, дотримуватися її логіки та прагнути якнайбільшої відповідності режимові й меті.

Ієрархія соціальна – законне й ідеологічне закріплення соціальної стратифікації.

Індивідуація – стан індивіда в середовищі, яке прагне наділити його нинішньою відповідальністю за всі цілі людини та за всі види суміжної діяльності.

Історизм – доктрина, заснована на твердженні про те, що історії людства – це окремі події, які відбуваються внаслідок настільки різноманітних і численних чинників, що стає неможливо вивести з них хоча б якийсь висновок загальнішого значення, а їхня пізнаваність зводиться до добре задокументованих оповідей.

Історицизм – доктрина, за допомогою якої розвивається віра в те, що історії людства – це детерміновані системи, в яких відсутня випадковість.

Комуналізація – стан індивіда в середовищі, де він розчиняється в спільнотах і завжди діє як представник певної соціальної групи.

Морфологія – принцип єдності та зв'язності суспільства, який забезпечує солідарність між індивідами, групами та мережами, з яких воно складається.

Політичний режим – сукупність механізмів і процедур, що відповідають або не відповідають прагненню миру й справедливості й застосовуються для регулювання владних стосунків у межах політії.

Політія – група людей, яка визначає у внутрішньому напрямку соціальний простір свідомого замирення, а у зовнішньому напрямку – соціальний простір потенційної війни.

Режим – сукупність механізмів і процедур, підпорядкованих цілі порядку; режим включає в своє означення неадекватні й спотворені режими.

- Автократія – режим, заснований на владних стосунках, коли люди скоряються, тому що бояться сили, монополізованої тими, хто домінує.

- Демократія – режим, заснований на стосунках керівництва та на принципі, за яким будь-яка покора має бути добровільною і сприяти проявам компетенції, які цінують ті, хто покорається; будь-яку владну позицію делеговані посідають тимчасово, з певними межами та з можливістю відкликання; залежно від критеріїв відбору тих, хто делегує, демократія може бути:

- *аристократичною*, коли ті, хто делегує, аристократи;
- *демократичною*, коли всі дорослі в політії стають громадянами, що делегують владу;

- *олігархічною*, коли ті, хто делегують, є багатими, що встановлюється за певним рівнем статків і/або доходів.

- Ідеократія – автократичний режим, де ті, хто панують, монополізують і застосовують силу в ім'я та заради служби певній утопії.

- Ієрократія – режим, заснований на стосунках авторитету, на вкоріненні влади в трансцендентне начало, який делегує її згори земному намісникові, і на визнанні тими, хто покорається, водночас трансцендентності начала та намісництва його земного представника; стосунки, отже, базуються на подвійному договорі між началом і намісником і між цим останнім і його підданими; ієрократія може бути:

- *абсолютною*, коли жодна контрвлада не обмежує вияв

політичної влади, а еліти суспільства прагнуть змішатися в її військовому, цивільному та ідеологічному апараті;

- *помірною*, коли контрвлада в громадянському суспільстві дає змогу утримувати здійснення політичної влади в певних межах.

Стратифікація суспільства – розташування індивідів і груп населення на шкалі, градуйованій у термінах влади, багатства й авторитету.

Трансполітія – система дій, визначена контактом щонайменше двох політій. Залежно від кількості активних політій у трансполітії, вирізняють такі режими:

- *двох-, трьох- або чотирьохполюсні* – ці режими нестабільні за своїм характером, оскільки гра, яка є грою з нульовим результатом і грою «все або нічого», не створює жодної позиції стійкої рівноваги;

- *олігополярний*, в якому згруповані від п'яти до семи активних політій, жодна з яких не має достатньої потуги, щоб узяти гору над коаліцією інших; гра веде до оборонної стратегії підтримання та відновлення рівноваги й забезпечує її на дуже тривалу перспективу;

- *поліполярний*, коли дієвців надто багато, щоб можна було визначити, ба навіть нав'язати правила гри, з чого виникають вічні війни.

Уклад – галузь людської діяльності, визначена метою та своїм режимом або режимами; політика є укладом миру й правосуддя; економіка – укладом добробуту; релігія – укладом блаженства; морфологія – укладом соціальної солідарності; етика – укладом вдалої гуманізації тощо.

Цивілізація – найзагальніший можливий спосіб людського буття, розвинений на ареалах континентальних розмірів протягом тисячоліть діалектикою тем і варіацій, що діяли в усіх укладах діяльності.

Замість післямови

Книга французького історика й соціолога Жана Башлера належить до рідкісного тепер і дивного, на перший погляд, жанру. Іронічний критик сказав би, що це «загальна теорія всього», і його іронія мала б рацію, якби книжка Башлера не була зведена на солідній аргументації, послідовно витриманій методології, а головне – вона є результатом напрочуд плідного наукового життя автора, наслідком серйозних роздумів і аналізу. «На таку справу, як ця, – пише Башлер, – наважуєшся не зненацька, і вона не будується на спеціальній підібраній літературі. Її живлять книги, які читаєш протягом усього життя та які неможливо навести в покажчику. Зрештою, якщо цей нарис матиме хоч якусь цінність, її слід шукати не в наведенні невідомих фактів, а в тлумаченні фактів із певного зв'язного погляду».

Масштабність задуму Башлера піднімає його до одного рівня з такими видатними будівничими схем людської історії, як Карл Маркс, Освальд Шпенглер і Арнольд Дж.Тойнбі. Башлер пропонує свою схему історичного руху людства та рушійних сил історії, а звідси – і своє бачення перспектив і можливостей, які відкриваються людству в його нинішньому стані. Однак на методології Башлера позначилися епістемологічні ревізії ХХ ст., зокрема, критика так званої *глобальної історії* та висунення альтернативи для неї – *загальної історії*, яка розгорнулася саме у французькому інтелектуальному середовищі. Не дивно, що на відміну від інших творців ґранд-теорій, Башлер намагається знайти «серединний» шлях – шлях, який би дозволяв вивчати єдиного суб'єкта історії, але водночас не був би ідеографічним і партикуляристським. Одне слово, Башлер мав знайти щось середнє між універсалізмом Маркса та партикуляризмом Тойнбі, між монолінійністю та полілінійністю, між тиском із боку унікальних, неповторних фактів і прагненням узагальнення. Його вихід – це, фактично, проголошена Мішелем Фуко в «Археології знання» загальна історія: «Глобальний

опис щільно розташовує всі явища навколо єдиного центру – принципу, значення, духу, бачення світу, форми сукупності. Що ж до загальної історії, то вона, навпаки, розгортається як розсіяння^{*}. Об'єктом загальної історії має бути зв'язний і гомогенний корпус фактів. Його Башлер і називає тим єдиним «загальним», яке фігурує як основний персонаж його оповіді, відсторонюючи на узбіччя всі «субзагальні» факти.

Отже, на відміну від Маркса, який бачив у історії єдиного її суб'єкта та творця – людство, та на відміну від Тойнбі, для якого єдиними «самодостатнім полем історичного дослідження не може бути ані національна держава, ані (на протилежному кінці шкали) людство в цілому й таким полем, певно, буде угруповання, яке ми назвали суспільством»** або цивілізацією, Башлер пише не історію всього цілого або історію локального цілого, а історію загального, тобто того, що було спільним для людства, незалежно від географічних обширів, які це спільне охоплювало. Це спільне не завжди очевидне, тому його потрібно спершу побачити й виокремити, щоб потім зробити об'єктом історіописання.

Якщо уявити історію людства як партію в шахи, то тема «Нарисів загальної історії» – чому фігури ходять так, а не отак? Не чому вони в цій конкретній партії (загальноєвропейській чи китайській національній історіях) походили саме так, а чому «загальноісторичний» кінь ходить літерою «Г», незалежно від партії, яка розігрується; що впливає на розмір і матеріал, із якого зроблена історична шахівниця, кількість, колір і ієрархію фігур на ній? Одне слово, ідеться про найуніверсальніші правила гри, вивільнені від конкретно-історичного змісту. «Щоб роздивитися ... характер і дух [людської історії] за десять тисячоліть, потрібно спробувати зробити таке узагальнення, щоб його результат міг накладатися на всі епохи, не ототожнюючись при цьому з жодною. Потрібно знайти алгебраїчну формулу цього варіанта, конкретні значення якої вписуються різними епохами». Найнадійнішою пересторогою на шляху написання такої історії, за Башлером, було б увесь час дотримуватися міркувань максимально загального характеру, і якщо про цифри густо-

---

* Фуко М. Археологія знання. – К.: Основи, 2003. – С.18.

** Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. – Т.І. – К.: Основи, 1995. – С.24.

ти населення за палеоліту чи розміру неолітичної сім'ї, які він наводить, але не аргументує, чи про епітети, які він уживає стосовно архаїчних практик, можна дискутувати, загальна настанова видається слушною.

У Тойнбі механізм руху історії – «виклик-і-відгук». Перед людською популяцією постає виклик (зазвичай на початку це виклик природного середовища, а згодом, мірою наповнення середовища артефактами та появи культурного середовища, джерелом виклику можуть слугувати культурна, політична чи інша сфери: наприклад, викликом може стати якась інтелектуальна, мілітарна, соціоекономічна потреба тощо). Коли на перший виклик знайшли адекватний відгук, людство перейшло до стану цивілізації. Сам факт відгуку на цей виклик може породити черговий виклик, задовільна відповідь на який породить ще один і так далі. Історія кожної цивілізації – це неперервний ланцюг циклів «виклик-і-відгук», але він неперервний лише доти, доки цивілізація знаходить в собі досталь творчої енергії, щоб відповідати на виклики. Але тільки-но відбувається збій у цьому механізмі, тобто цивілізація не знайшла адекватного відгуку, відбувається її «надлом», який з часом призведе до її неминучого руйнування (після проходження неодмінно послідовних стадій «агонії»).

Іноді виклики бувають надто потужними, повноцінний відгук на них – фактично неможливий. Людські популяції, які наразилися на них, стають «загальмованими» – ескімоси, кочовики, полінезійці. Іноді виклик буває недостатнім, щоб змусити людську популяцію шукати нових шляхів.

Що підштовхує перехід від дебюту партії людської історії до міттельшпілю й ендшпілю за Башлером (автор оптимістично вважає: ніщо не вказує на те, що теперішній рід людський *homo sapiens sapiens* – завершальна ланка в мільйонній еволюції людиноподібних приматів)? Що заводить пружину прогресу? Адже традиційну відповідь Башлер відкидає; згідно з автором, жодний демографічний тиск на економічний уклад не був таким, щоб змусити його змінитися. Перший принцип аналізу цієї шахової партії, який пропонує автор: кожен первісний крок людини має бути природним (тобто вести до правильного розв'язання, водночас відповідаючи людській природі й цілям людини) та еволюційним (тобто здатним утворювати наслідки, які будуть

множити варіанти розв'язання наступної задачі). І в результаті ми маємо ситуацію, коли між відправною (наприклад, полюванням та збиральництвом) і кінцевою (наприклад, рільництвом) точками якогось ланцюжка еволюції існують численні проміжні ланки, які дозволяють переходити від однієї до іншої дуже поступово й майже непомітно. Звідси й розмаїття археологічних і палеонтологічних тлумачень, інструментарій археологічного дослідження надто грубий, він потребує «чистих» артефактів, щоб дійти певності у висновках. Для досягнення будь-якої точки та переходу за неї не потрібні технічні прориви ні в знанні, ні в умінні; необхідні для переходу технічні доробки завжди безпосередньо доступні й прийнятні. І що найважливіше, кожна досягнута точка стає незворотною, оскільки відповідає потребам, інтересам і пристрастям. Мало того, вона стає незворотною з демографічних причин.

Логіка світової історії, за Башлером, полягає в тому, що в певний момент на часо-просторовій шахівниці виникає точка тяжіння, яка з необхідністю притягує туди фігуру – людську спільноту, однаке конкретний шлях, яким фігура туди приходить, залишається варіативним, він є результатом численних спроб і помилок і становить конкретно-історичний зміст історії. Чому з'являється ця точка тяжіння – найделікатніше питання «загальної історії», і автор убаचा причини її появи в дії чинників цілком зовнішніх (наприклад, приходу або танення льодовиків). Читач легко переконається, що писати історію в такий спосіб зовсім не означає спрощувати її, навпаки, така дослідницька оптика вимагає неабиякого напруження ока й аналітичного таланту, щоб за розмаїттям фактів безлічі конкретних історій розгледіти неблаганні правила гри, які виводять людство з природної історії (Башлер поділяє думку, що це був найщасливіший період для людства) і доводить до наших днів.

На відміну від Тойнбі, як і Шпенглера, Башлер не цикліст. Для двох перших цикл завжди завершується занепадом, тоді як Башлер говорить, що кожен досягнутий етап стає незворотним рубежем. Це виказує прогресивістський характер Башлерового підходу. Тому «виклик-і-відгук» Тойнбі та відповідний механізм руху історії в Башлера – це різні речі. Разом із тим для Маркса в основі руху історії також лежить прогрес, але за рушійну силу він чітко визнає матеріаль-

но-економічну базу, тоді як у Тойнбі на вищих стадіях розвитку цивілізації виклик може походити з нематеріальної сфери. Башлер також різноманітніший. Він намагається врахувати цілий спектр чинників, що вимагає справді ґрунтовних і всебічних знань.

Попри ґрунтовне академічне CV, Жан Башлер, вочевидь, не належить до першої когорти міжнародних інтелектуальних зірок. Тут з ученими приблизно та сама справа, що й з кіноакторами: одного таланту замало, потрібно мати добру вдачу і чуття часу й місця, аби наукове реноме стало на правду міжнародним. І на відміну від чільних осіб повоєнного покоління французьких інтелектуалів (будь-який студент-гумантарій згадає Фуко, Бодрійяра, Рикера, Бурдьє чи Дериду, навіть якщо й не читав їхніх творів), Жана Башлера потрібно спеціально представляти, адже досі українською мовою його книжки не виходили. Так само важко одразу ідентифікувати наукову спеціалізацію автора: на перший погляд, книжка ця з історії, але особливості викладу вказують радше соціолога, інколи навіть математика, котрий озброївшись аналітичним апаратом своєї науки, ступає на територію всуціль витоптану поколіннями колег із сусіднього цеху, але наче воліє на це не зважати.

Жан Башлер народився 28 березня 1937 р. в містечку Тіонвілль у департаменті Мозель, в Ельзасі – регіоні, який у будь-якого француза загострює чуття історії. Його наукова кар'єра почалася в царині історичної географії, що не можна не помітити на сторінках «Нарису загальної історії», де географічний антураж справ людських – завжди помітна дійова особа. Отримавши ступінь агреже з історичної географії, він традиційно для французької кар'єрної траєкторії у 1962–1966 рр. обіймав посаду професора в провінційному ліцеї міста Ман (департамент Сарт). Відтак переїхав до столиці й у 1966–1969 рр. викладав соціологію в Сорбонні, у 1968–1986 рр. читав лекції з соціології в Школі вищих студій соціальних наук (EHESS), із 1975 р. вів семінари з соціології в університетах Париж IV, Париж V і Париж X, а в 1988 р. став професором соціології в університеті Париж IV-Сорбонна. Паралельно з викладанням Жан Башлер зробив кар'єру як «чистий» науковець: почавши 1966 р. як дослідник, він одинадцять років поспіль (з 1977-го по 1988 р.) був директо-

ром секції соціології в престижному Національному центрі наукових досліджень. Жан Башлер був також членом Європейського центру історичної соціології, який очолював Раймон Арон, а з 1984 р. – членом Групи з методології соціологічного аналізу, заснованої Раймоном Будоном. І нарешті, вершина академічної кар'єри: після того, як Ален Безансон звільнив вакансію у Французькій Академії, Жана Башлера в грудні 1999 р. обрали членом відділення моральних і політичних наук.

Перша книжка тридцятиоднорічного Башлера була до певної міри емблематичною для того покоління, де ліві погляди вважали бонтоном, – його «Політика Троцького» вийшла акурат 1968 р., коли портрет головного героя висів на сорбонських колонах поруч із Мао, Че Геварою та Карлом Марксом. Бібліографія вченого, крім численних статей, нараховує п'ятнадцять монографій, найвідоміші з яких «Революційні феномени» (1970, перекладена п'ятьма європейськими мовами), «Корені капіталізму» (1971, перекладена шістьма мовами, у тому числі фарсі та японською), «Що таке ідеологія» (1976, перекладена двома мовами), «Великі дужки (1914–1991). Нариси про випадок в історії» (1993, перекладена японською мовою), двотомник «Капіталізм» (1995) та ін.

Не менш кон'юнктурно вчасним можна вважати й «Начерк загальної історії». Останнім часом значно побільшилася частка «досліджень» понаднаціональних історій. Ці дослідження не просто вивчають такі історії, а самим фактом початку розмови про них конструюють, створюють і нав'язують їх потоку історичних подій. Цим вони породжують дискурс понаднаціонального. Певно, ця тенденція не спонтанна. Те, що вона приносить авторам академічні активи і що за неї беруться найбільші авторитети, свідчить не більше ніж про те, що така історія затребувана, вона має свого замовника і свою аудиторію. Поява чергового історичного гранд-нарративу в масово-комунікаційній культурі симуляції говорить про намір онтогенізувати чергові історичні привиди, щоб підвести ґрунт під нові типи спільнот. Як «будителі» націоналістичної свідомості шукали «нації» в минулому, так і новітні генерації інтелектуалів і активістів шукатимуть понаднаціональної єдності в попередні епохи. Тому що понаднаціональне зараз на порядку денному, тому що воно в моді, тому що є агент, який потребує понаднаціонального

історичного аргументу для своїх дискурсивних цілей у сучасному. Отож, питання, чи можлива всесвітня історія, – справа не лише історичного факту, а й висліду дискурсивної гри нині.

Тому давайте замислимося, чим є пропонована книжка більшою мірою: зведенням про минуле чи свідченням сучасного.

Микола Климчук

Покажчик власних назв

- Аббасиди, династія 74, 105, 147, 231
Абруцці 227
Август 121, 131, 137, 190, 204
Авейрон 360
Австрія 257, 262
Азія 49, 85, 88, 93, 111, 117, 134,
213, 216, 217, 222, 223, 226, 231,
233, 235, 267, 324, 326
– Західна 226
– Передня 56, 76, 80, 87, 104, 105,
111, 115, 121, 124, 135, 139, 140,
145, 147, 159, 185, 188, 189, 191,
192, 194-198, 200, 203, 205,
212-214, 216, 220-222, 226, 230,
231, 233, 234, 267, 271, 273, 334,
335
– Середня 115, 116
– Центральна 115, 117, 121-123, 210
Акарнанія 215
Аккад 92, 193
Александр Македонський (Алек-
сандр III Великий) 105, 115, 189,
198, 213, 217, 224, 226, 273
Александрія 223
Алентехо 310
Алжир 318
– Східний 117
Аль-Біруні 116
Аменхотеп IV Ехнатон 127
Америка 8, 49, 56, 74, 91, 93, 95,
217, 231, 273, 308, 318
– Центральна 46
Анатолія 210, 226, 270
Англія 159, 206, 214, 217, 237, 254,
257, 263, 265, 277, 296, 315-318,
326
Андалузія 310
Анди 56
Андське узбережжя 53
Антоніни, династія 137
Аргеади, династія 216
Арголіда 215
Аристарх 337
Аристотель 186, 337
Арміній 203
Архімед 336
Аршакідам 226
Атлантика 93, 121, 205, 231
Атлантичне узбережжя 206
Аттика 215
Афіни 103, 126, 186, 187, 222, 225
Африка 56, 65, 68, 79, 91, 93, 94,
116, 161, 165, 208, 225, 318
– Західна 93
– Північна 94, 101, 117, 225, 235
– Центральна 37
Ахайя 215, 217
Ахеменіди, династія 92, 105, 147,
216
Ашока 101, 135, 203, 213
Баварія 258
Багдад 194
Балеари 206
Балкани 205, 235, 307
Балтика 205
Балтійське море 206
Белізер 147
Бенедикт св. 241
Беотія 215
Бірма 135
Бісмарк 318
Близький Схід 46, 49, 55, 91, 93, 95,
96, 101, 102, 104, 105, 115, 116,
224
Богемія 257, 265
Британія 236
Британська імперія 9
Британські острови 252
Бувіні 264

- Бурбони, династія 256
Бургундія 51
- В'єтнам 99
Вавілон 92, 194
Вавілонія 193
Валуа, династія 256
Ван Ман 127
Вар 203
Веймарська республіка 318
Велика Британія 296
Великобританія 327
Венеція 71, 126, 228, 258, 277, 304
Верцингеторикс 206
Вестфалія 265
Візантійська імперія 104, 115, 117, 235, 243, 290
Візантія 127, 138, 147, 152, 218, 230, 231, 233, 235, 240, 245, 270, 271
Вольтер 271
- Габон 74
Габсбурги, династія 263, 271, 296
Гаваї 79
Галікарнас 291
Галілей 336-338
Ганзея 159
Гегель 278, 287
Генрих IV 245
Германн 203
Геродот 113, 114, 271
Гіндукуш 124, 226
Гішарден 255, 339
Голландія 157, 326
Гольфстрім 205
Гомер 222
Греція 50, 113, 137, 145, 210, 213-218, 220, 222, 223, 225, 226, 266, 270, 271
Грецька імперія 117, 233, 234, 241
Григорій VII 245
Гуе 99
Гупти, династія 105, 185
- Давид 138, 240
Дагомея 161
Дамаск 194
Данія 212, 258, 317
- Декан 101, 106
Деканське нагір'я 96
Декарт 359
Дельфи 67
Демосфен 219
Джотто 287
Діоклетіан 138, 241
Дніпро 51
Дністер 51
Доброї Надії, мис 94
Дунай 51, 100, 117, 121, 227
- Евклід 336
Еліас Норберт 310, 354
Еліда 215
Ельба 100, 204
Ельзас 328
Епір 215, 218
Еразм 323
Ефес 291
- Євразія 56, 99, 115, 122, 123
Європа 8, 9, 46, 49-51, 56, 71, 76, 91, 93, 96, 99, 100, 102, 105, 110, 111, 113, 114, 117, 122-124, 126, 137-139, 145, 147, 149, 167, 183, 194, 200-206, 210-216, 223, 224, 227, 229-235, 241-247, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 262-266, 269-273, 277, 279, 280, 283, 285, 287, 289-292, 294, 296, 297, 300, 301, 303, 304, 306, 308-310, 313, 315, 318, 324-326, 333, 335, 339, 343, 344, 360, 370
– Західна 278
– Північна 51, 101, 236
– Північно-Східна 235
– Східна 278, 310
– Центральна 101, 204, 235, 278, 310
Євсевій Кесарійський 238
Євфрат 117, 193
Єгипет 62, 93, 121, 123, 135, 136, 215, 216, 221, 223, 224, 226, 273, 286
- Загрос 53
Зеландія Західна 212

- Іберійський півострів 252
Ібн Баттута 116
Ібн Хальдун 116, 124
Іван IV Грозний 147, 309
Ізраїль 87, 136
Іллірійське узбережжя 215
Іль-де-Франс 255, 286
Інд 62, 115, 121, 336
Індійський океан 116, 121
Індія 46, 49, 56, 68, 76, 80, 84, 88, 93,
95, 96, 101, 105, 106, 111, 115, 116,
120, 121, 123, 124, 132, 139, 145,
147, 159, 176, 179, 181, 183-185,
198, 200, 203, 210, 213, 220, 221,
226, 232, 244, 259, 266, 267, 273,
324, 325, 334, 335
– Західна 114
– Північна 85
Індокитай 318
Інокентій III 245
Іонія 215, 216, 291
Ірак 309
Іран 117, 123, 210, 231, 232, 309
Іранська імперія 104
Ірландія 145, 328
Ісландія 237
Іспанія 225, 231, 235, 257, 270, 277,
300
Іспанська імперія 9
Італія 145, 159, 189, 225, 227, 228,
244, 249, 255, 296, 300, 304, 307,
318, 339
– Південна 215, 227, 235, 237, 246,
310
– Північна 206, 289
– Центральна 206, 289

Камбоджа 135
Кандинський 288
Каносс 147
Кант 359
Капетинги, династія 251, 256
Караваджо 287
Каракала 190
Карл II Лисий 245
Карл Великий 100, 240, 245
Каролінги, династія 117, 230, 233,
235, 236, 240, 242, 244, 246-248,
250, 252-254
Карр 204
Карфаген 225-228
Катерина II 271
Квебек 328
Кенія 318
Кеплер 338
Київська Русь 147, 309
Китай 9, 46, 49, 53, 56, 63, 66, 68, 71,
76, 88, 93, 95, 96, 99, 100, 104, 105,
111, 115-117, 120, 122, 124, 132,
134, 145-148, 152, 157, 159, 161,
165, 167-169, 172, 175, 185, 191,
200, 203, 205, 208, 212, 220, 244,
265-267, 273, 297, 317, 318, 324,
325, 334, 335
– Північний 51
Китайська імперія 71, 99, 105, 110,
140, 154, 164, 213, 259
Кіпр 215
Кір Ахеменід 203, 224
Кірен 216
Клавдій 137, 233
Клаузевіц 69, 107, 119, 139, 205,
265, 266
Константина 117
Константинополь 230, 241
Конфуцій 152, 168
Копенгаген 317
Копернік 338
Корбулон 147
Корея 99, 145
Коста-Рика 310
Костянтин 138, 234, 235, 240, 244,
245, 292
Красс 204
Кристеллер 168
Крит 270
Ксенофонт 114

Лагіди, династія 189
Лаконіка 215
Ла-Манш 205
Лаос 135
Ласко 67
Латинська Америка 308, 310
Латинська імперія 304

- Лаціум 227
Леон III 245
Лігурія 204
Лукрецій 337
Людівік I Німецький 245
Людівік XIV 149, 263, 271, 282, 302, 315
Людівік Благочестивий 240, 252
Ля Гард-Френе 253
- Мадагаскар 71
Мак'явеллі 266, 255, 323, 339
Македонія 215-218, 224, 226
Мала Азія 123
Мальта 206
Манан П'єр 12
Мане 287
Мао Цзедун 119
Марк Аврелій 138
Марк Антоній 137
Маур'я, династія 105, 185, 273
Мейцзи 272, 319
Мексика 67
Меровінги, династія 230, 233, 240, 241, 252
Месопотамія 123, 136, 193, 204, 210, 231
– Нижня 62, 67, 74, 92
Мессенія 215
Мікени 218
Мілет 291
Мін, династія 116, 159, 166
Моголи, династія 105, 159, 326
Мойсей 87
Монголія 99
Монгольська імперія 9, 114, 115
Мондріан 288
Моне 287
Моңро 308
Монтень 323, 359, 362
Монтеск'є 247
Москва 204
- Наполеон 100, 204
Наталі 161
Наукратіс 215
Нгуні 161
Неаполь 258
- Нерон 147
Нігерія 165
Нідерланди 159, 289, 323, 327
Ніл 121
Німеччина 202, 245, 255, 257, 263, 265, 296, 300, 307, 317, 359
Ніпур 67
Норвегія 206
Нормандське герцогство 237
Нью-Мексико 360
- Одер 100, 204
Олімпія 67
Османи, династія 105, 231
Османська імперія 104, 111, 235, 263, 271, 339
Отвілі 237
Отгон 245, 253
Оттони, династія 245
Оттоніди, династія 147, 245, 246
- Павел 234
Палестина 51, 110
Париж 251, 263
Паскаль 359
Пелопоннес 145, 218
Персія 105, 231
Перська імперія 115, 213, 216
Перуанське узбережжя 51
Петро 234
Петро Великий 271
Північна Родезія 318
Північне море 205
Північноєвропейська рівнина 252
Піндар 222
Піренеї 205
Піпп 227
Платон 336
По 227, 307
Полібій 228, 229
Полінезія 65, 79, 208
Польща 262, 328
Понт Евксинський 215
Португалія 206
Прип'ять 145
Пруссія 258, 262, 277
Птолемеї, династія 137
Птолемеї 338

- Пуссен 287
- Рейн 100, 117, 206, 227
Рейнський басейн 252
Ренан Ернест 299
Рим 74, 103, 117, 121, 126, 137, 147, 189, 190, 200, 204, 223-230, 232-234, 237, 240, 241, 251, 267, 286, 304
Римська імперія 93, 95, 101, 102, 110, 117, 128, 138, 140, 145, 159, 160, 185, 189, 190, 230, 231, 233, 234, 238, 305, 333, 344
Римська республіка 302
Риф 70
Ришельє 263
Роберт Сильний 256
Рона 121
Російська імперія 159, 309
Росія 148, 258, 262, 263, 271, 278, 309, 310, 316, 317, 319
Руссо Жан-Жак 323, 359
Русь 309
– Південна 122, 144
- Саргон II 92
Сасаніди, династія 115, 231
Сахара 56, 65, 91, 93, 117, 201, 225
Священна Римська Імперія 246
Севери, династія 138
Сезанн 287
Селевкίδи, династія 189
Сена 206
Сен-Дені 286
Сербія 309
Середземне море 51, 100, 102, 203, 205, 215, 224, 225, 231
Середземномор'я 88, 101, 189, 201, 206, 211, 217, 224-231
– Західне 227
– Східне 212, 214, 227
Середземноморське узбережжя 50
Середній Схід 51, 215
Сефевіди, династія 271
Сирія 224, 226
Сицилія 215, 216, 225, 227, 235, 237, 246, 270, 310
Скандинавія 100, 145, 211, 252, 327
- Сміт Адам 323
Сократ 222
Соломон 138, 240
Сомалі 309
Сонг, династія 286
Спарта 186, 267
Сполучені Провінції 159, 277, 283, 317, 323
Сполучені Штати (США) 65, 24, 308, 317, 326, 331
Стамбул 147, 194
Столипін 309
Страбон 114
Суй, династія 105, 148
Сун, династія 105, 148
Сунь Цзи 266
Сфорці Людовік 339
Ся, династія 145
- Тавруз 51, 53
Таїланд 135
Тан, династія 105, 109, 165, 147, 148, 175, 286
Тацит 253
Тибет 99
Тигр 193
Тихий океан 122, 144
Токвіль 308
Токугава 116
Триполітанія 231
Туреччина 258, 271
Туркестан 99, 123
- Уганда 161
Утрехт 265
- Феодосій 138, 235
Фессалія 215
Фіви 216
Філіп II Август 213, 216, 219, 255, 264
Фландрія 206
Флоренція 228, 258
Фокіда 215
Франкфурт 304
Франциск I 263, 271
Франція 49, 103, 126, 137, 149, 176, 202, 245, 251, 254, 257, 263, 265,

- 271, 272, 275, 277, 296, 300, 317, 318, 323, 327
Французьке королівство 304
Фуکیدид 339
- Хань, династія 8, 105, 109, 127, 134, 148, 167, 208, 286
Хейян 151
Херон 217
Херонея 225
Христос 88
- Цезар 253
Цейлон 135
Цин, династія 159
Цинь, династія 71, 109, 124, 166, 167, 203
- Червоне море 93
Чжоу, династія 145, 166, 167, 208
- Чилі 310
Чимабує 288
Чингізхан 115
Чорне море 204, 205, 215
Чорноморське узбережжя 50
- Шака 161
Швейцарія 257, 277, 283, 296
Швеція 258
Шекспір 155
Шихуанді 109, 203
Шумер 67, 193
- Юань, династія 105, 124, 116
Юлії-Клавдії 147
Юлій 233
Юстиніан 147, 231
- Японія 66, 71, 99, 145, 151, 167, 213, 214, 217, 247, 253, 319, 324